

HORVÁTH MIHÁLY

KISEBB

TÖRTÉNELMI MUNKÁI.

HARMADIK KÖTET.

PEST, 1868.

K I A D J A R Á T H M Ó R.

TARTALOM.

	Lap.
I. A XVI-dik század első felének jelleme Magyarországon	1
II. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt	13
III. Töredékek a bányák történelméből	367
IV. Gondolatok a történetírás teoriájából	379
V. Vázolatok a magyar népiség történetéből	387
VI. A demokrácia kifejlése honunkban	433
VII. A hunok maradványai Schweitzban, az anniviersi völgyben . . .	447
VIII. Thouvenel Eduard „La Hongrie et la Valachie. Souvenir de voyage et notices historiques“ című munkájának bírálata	461
IX. Erzsébet főhercegasszony, I. Ferdinánd leányának menyegzői tüneménye 1543-ban	473

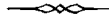
I.

A XVI^{-DIK} SZÁZAD ELSŐ FELÉNEK

JELLEME

MAGYARORSZÁGBAN.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV“-BEN.

A gondviselés határozott törvényeket szabott az emberiségnek, melyek szerint ez folytonosan, megállapodás nélkül halad a maga fejlődésében. A történelem egyes korszakai mind megannyi mérföldmutatói e soha nem szűnő, kényszeres haladásnak. E haladás örök változást, átalakulást feltételez.

Az emberiség életét ugyanazon főtörvények igazgatják mint a földgömbét, melyen lakik, melyen rendeltetése bételjesedik. Az életszerves erők az emberi társaságban, szintugy mint a természetben, örökösen működnek, soha nem szűnő forrongást okoznak. E forrongás eredménye itt is, amott is ugyanazon időben kétféle: felbomlás és újjá-alakulás. Miként a természetben minden új alakulás egyes felbomlott testek elemeiből támad: ugy az erkölcsi világban is az emberi társaság átalakulásai az egyes állapotok, egyes népek lényeges átváltozása, nem ritkán teljes felbomlása által mennek végbe.

Az emberiséget e folytonos átváltozás mindig nagyobb és nagyobb tökélyre emeli fejlődésében; de az egyes népek az átalakulás forrongásában néha végkép elmerülnek. Az erkölcsi világban ugyanis, szintugy mint a természetben, az éltető erők felfokozott működése válságot okoz; a felbomlást vagy átalakulást gyorsítja, sőt rögtönzi. A népek életében e válságot, midőn a különben észrevétlen lassusággal működő erők hatása rohamásossá válik, forradalomnak nevezzük, mely néha, a felbomlás menetét szerfelett gyorsítva, a népeket el-
1*

lyesztí; néha, az alakulás processusát megrövidítve, a népek haladását rögtönzi a nekik sajátosságos műveltség, civilisatio ösvényén.

A XVI-dik század elején hazánkban is, mint csaknem az egész többi Európában, mind a két irányú erőt illetén felfokozott működésben találjuk. A hagyományos eszmék, a letűnt korszakból öröklött intézmények rohamos szétmállásban, süllyedésben tűnnek elő, mely a régi állapotokat, az emberi társaság minden ágazatait teljes felbomlással fenyegeti. Más részről a bilincseiből felszabadult, ébredező szellem ereje a felbomlott elemekből új alakokat teremt az általános forrongásban.

A tekintély hatalma, jobbára önhibái s bűnei által aláásva, összeomlott. Itt a királyság teljes elgyöngülésnek eredt; s hatalmának romjain egy részről a féket szakított oligarchia tombol, más részről köztársasági eszmék, vágyak, irányok támadnak s nyilatkoznak. Amott az egyház elvesztette hatalmának varázsát: a feltételetlen hit, a vak engedelmesség helyét észlelés, vizsgálat, okoskodás foglalta el. Államban és egyházban egyaránt szakadások, bomladozás, pártok támadtak, egymást megsemmisíteni törekvők. Amott a nép vágyait, szabadsági törekvéseit az arisztokratia keletkezésökben elfojtani; — emitt a hosszú tespedéséből fölébredt szellem új formákat, rendszereket, új egyházi társadalmakat alkotni, vagy a réginek kinövéseit lenyesni, szerkezetét megtisztítani, új életerőre ébresztetni törekedik. A forradalom politikai és társadalmi egy időben.

Nincs kétség benne, hogy nemzetünk a maga egészséges, fiatal életerejével szintűgy megtisztúlva, megerősödve, — kifejlése, civilisatiója ösvényén hatalmas előrehaladást téve, került volna ki e forrongásból, mint más nemzetek, ha e forrongásnak természetes menetét idegenszerű hatások nem háborítják. És csak ezen hatásoknak tulajdonítandó, hogy a nemzet csaknem végkép elsüllyedt hosszú, erőszakos vonaglásaiban.

Ezen idegenszerű hatások, mint tudatik, két forrásból eredtek: azon megszakadásból, melynél fogva az ország két király alatt két ellenséges államra oszlott; és azon élethalál-harczból, melyet a nemzet másfél századon keresztül vívott a hódoltató török hatalommal.

A csapás, melylyel a szerencsétlen mohácsi ütközet nemzetünket sujtotta, épen forrongása, politikai és egyházi átalakulása kezdetén érte azt.

A lengyel származású két király alatt túlsúlyra vergődött oligarchia, a számra kicsiny, de gazdagságára nézve hatalmas úri osztály, miután a királyságot minden erejétől megfosztotta, féktelenségét a nemzet többi osztályaira is kiterjeszté. A nemesség, a városok, a parasztság egyaránt szenvedtek zsarnoksága, hatalmaskodásai alatt. A parasztság, mint legnyomottabb, legelébb veszté el türelmét. Elnyomói ellen fegyvert ragadván, iszonyú dühösséggel rombolt az ország kebelében; de mivel vést vetett, romlást aratott: urai által legyőzvetvén, még az előbbinél is szomorúbb sorsra, súlyosabb szolgálásra jutott. Törvényesebb s azért hatékonyabb eszközökhöz nyúlt a számra nézve hatalmas köznemesség. Ez saját kebelében egyesülvén, s az oligarchia szeszélyeinek játékszerévé tett királylyal összeszövetkezvén, már megkezdte volt harczát a féktelen urak ellen. A harcz talán huzamossá vált, talán mindaddig tartott volna, míg a trónra erélyesebb egyéniség nem kerül, mint a már fiatal korában is romlott, pazar, könnyelmű, élvadászó II. Lajos. De kételkedni alig lehet, hogy a királyság, egy részről a nagyszámú nemességre, másról a gazdagodó városokra támaszkodva, elvégre is urává vált volna a saját bűnei miatt is szükségkép gyöngülendő oligarchiának. Ezalatt hihetőleg az egyházi reform is átesendett forrongása nehezebbjén. És a nemzet néhány évtized lefolytával átalakulva, civilisatiójában előhaladva kelt volna ki forradalmából.

De a mohácsi katastroph, melyben a király a nemesség erejének virágával elveszett, mely a töröknek az országbá kaput nyitott, és — mi tán mindennél károsabb volt, — okává lett, hogy a nemzet külön királyok alatt két, egymással ellenséges részre szakadt, a közbajokat mód felett megsokasítá, a forrongást aránytalanul meghosszabbítá; minek múlhatlan következménye lőn a nemzet súlyedése minden tekintetben. A seb annak idején be nem hegedhetvén, elmérgesedett, gyuladásba ment át, mely az egész testre fonnyasztó, emésztő lázzal hatott vissza.

Az erejét, tekintélyét már előbb elvesztett királyság, az ellenkirályok egymás elleni fondorlatai, viszályai, harczaik közben végtehetetlenségre jutott, képtelen fentartani a rendet, a törvények tiszteletét, a státushatalom igazgató működését. Az egyik a török hűbéresévé válva, — a másik, az országot megvédeni erőtelen, a töröktől békét pénzen vásárolva; — mind a ketten a töröknél egymást vádolva, egymás megbuktatására törekedve, a korona méltóságát, hatalmának varázsát még inkább lerontották. János király, már koronáztatásakor is csipős gúny tárgya ¹⁾, utóbb sem lőn képes tekintélyt, tiszteletet szerezni a trónnak. Nem csak az ellenpártiak, hanem saját hívei is megvetéssel, gúnnyal, szitkokkal szóltak róla háta mögött. Ferdinánd ritkábban mutatta magát az országban, mintsem hogy akár tisztelet akár lenézés támadhatott volna személye iránt a nemzetben. De kormánya szinte gyöngébb, erélytelenebb volt, mintsem hogy a királyság tekintélyét visszaállíthatta volna. A rendek nem egyszer ellene is élesen kikeltek, például az 1544-ki nagyszombati országgyűlésen. A legfékte-

---

¹⁾ Koronáztatásakor a nagy öblű korona kissé ingadozván fején: „Nem akar fején maradni, — mondá egyik — mert kegyetlen volt a parasztok és székelyek ellen.“ „Dehogy, — vágott szavába egy másik — az a baj, hogy feje kicsiny a koronához.“

lenebb módon vádolták őt, „hogya a nemzetet megcsalta, hogy törekvése nem más, mint adót csikarni ki az országból; hogy nem is meri magát személyesen mutatni a nemzet előtt“¹⁾ stb.

Az ellenkirályok törekvése, egymás híveit kölcsönösen elcsábítani; a fondorlatok, vesztegetések, melyek által e czéljokat elérni ügyekeztek; a könnyűség, melylyel egyik a másik híveit, kik elkövetett törvényszegéseik miatt az igazság büntető karjától félve futottak át táborukba, nem csak befogadta s büntetlenségről biztosította, hanem meg is jutalmazta, — még mélyebbre süllyeszté a trón tekintélyét, megsemmisített minden kormányhatalmat, felidézte az anarchia minden szörnyeit, még inkább megvesztegette a közerkölcsiséget, elfojtotta a politikai és hazafiúi erényt.

Az eláradt s büntetlenségéről biztos féktelenségben megszűnt a törvény s a kormányhatalom uralma. A korona legfelsőbb jogait egyesek kényök szerint bitorolták; a királyok tudta nélkül, sőt akarata ellenére, kisebb-nagyobb országos gyűléseket tartottak. E gyűlések a jobbaktól származtak ugyan, kik vérző szívvel látván, miként rohan az ellenkirályok kicsinyes czivódásai alatt vesztébe a nemzet, önmagok vágytak segíteni a közbajokon; de e tettök, bár jó szándokú, nem kevésbbé nevelte a zavart, gyöngítvén a törvényt, az államhatalmat. A rendszerinti országgyűlések törvényt halmoztak törvényre, melyeknek, ha végrehajtatnak, kisebb része is képes lett volna sok bajt elhárítani; de a végrehajtó hatalom nagy gyöngesége miatt nem volt, ki azoknak érvényt szerezzen.

A török, ki eleinte, János által meghivatva, pártfogó gyanánt vegyült az ország dolgaiba, ennek halála után majd csellel, majd erőszakkal mindinkább megfészkelte magát az országban, annak gazdagabb, termékenyebb felét saját tarto-

---

¹⁾ Veltwyk Gellért tudósítása V. Károly császárhoz. Brüsseli levéltár.

mányává tévén. A félhold uralma, azontúl egyre terjedve s erősödve, vég aléltságra juttatá az országot s a királyságot.

Az aristokratia viszonyaiban szinte nagy változást okozott a mohácsi ütközet. Számos hatalmas ős nemzetség utolsó ivadéka vérzett el az iszonyú harc terén. Helyökbe lassanként új emberek vergődtek föl, kik az elhaltak árvaságra vágy kora özvegységre jutott leányai vagy nejeinek keze által gazdagságra emelkedtek. Másokat a gyakori pártváltztatás vagy a közönségessé lett s legtöbb esetben büntetlenül úzótt rablás, fosztogatás gazdagított meg s tett hatalmasokká.

Mondják, a nagy csapások, melyek egy nemzetet sújtának, a hazafiságot, a polgári erényeket élénkebben felizgatják, megszilárdítják a kebeleekben. Ezt, általában véve, nem lehet ugyan kétségbe vonni; mert vannak esetek, vannak példák a történelemben, melyek ezen állítást fényesen igazolják. De e tétel nemzetekre nézve is csak azon viszonyok közt alkalmazható, mint egyénekre nézve. Midőn a közerkölcsök alapja romlatlan; midőn a nemzet a műveltség, felvilágosodás bizonyos fokát elérte; midőn a nemzetiség érzete a polgárok nagyobb részében élénk, s módja is van nyilatkoznia, miszerint az mintegy közérzetté emelkedik: teljesen igaz a felhozott állítás. De vannak viszont körülmények, midőn a nagy szerencsétlenségek, kivált ha hosszan tartók, a helyett hogy emelnék, sülyesztenek a nemzetet. Ez az eset különösen, midőn az ilyféle nagy csapások a közerkölcsiséget alapjaiban meggyöngülve, elkorcsúlva, a nemzetiség érzetét a fejletlen nemzetben föl nem ébredve találják; midőn a nemzet alsóbb rétegei szolgaság, zsarnokság, hosszú elnyomás által elbutítva, napról napra tengődő, magasabb vágyaktól, nemesebb czéloktól, egy jobb és szebb élet előízétől nem lelkesített, csaknem állatias tömeggé váltak; magasabb rétegeiben pedig, honnan az iránynak kiindulni, a lelkesítő szónak hangzani, a követésre méltó tettek

eredni kellene, az erkölcsi megromlás rég általánossá vált, a hazafiui s polgári erény jobbára kiveszett, s helyét önzés, haszonvágy foglalta el: minélfogva a kevés jobbak jajveszéklő szava a nagy tömeghez el nem juthat, általa nem értetik; vagy az elfásult, elkérgesedett keblekben nyomtalanul hangzik el. Ilyfélék voltak pedig a kornak, melyről szólunk, viszonyai; minélfogva nem csodálkozhatunk, ha ily körülmények közt a hazára nehezedett csapások súlya erkölcsileg is még inkább süllyeszté, mint emelte a nemzetet.

Az anarchiában, melyet a mohácsi veszedelem s utána a két király közti viszály, majd a török hódoltatás okozott, minden rend, minden tekintély, az egész kormánygépezet felbomlásában a közerkölcsök még inkább megromlottak. A pusztulásnak indult hazát a hatalomra felvergődött új emberek nagyobb része szabad zsákmánynak tekintette. Az igaznak, jognak, közjónak érzete a keblekből mindinkább kiveszett. A szív nagyilekű melegsége, a lélek emelkedettsége, az önzéstelen meggyőződés és érzelmek, a polgári s hazafiui erény, — szóval a szeretet, a haza és nemzet őszinte szeretete kihalt; helyét hideg önzés foglalta el, melyet csak önérdek indított, mely a közjó romjain, mintha a közelterülésben még lehetne üdv egyesekre nézve, csak gazdagodni vágyott, mely a legaljasabb szenvedélyeknek kaput nyitott. A rablás, fosztogatás, a gyöngébbek elnyomása napi rendre került. A birtok szentsége, biztossága eltűnt; a féktelen urak lelkökre sem vették, eltulajdonítani a másét, mit, ha magok megkímélnek, a török prédájára válandónak hittek. És ha tán a jobbak néha, mint az 1548-ki országgyűlésen történt, emeltek is szót az eláradt féktelenség ellen: szavok s maga a törvény is, eredménytelen maradt.

Az önérdek, haszonvágy által vezetett urak hűségüket áruba adták. Alig találunk az egész korszak alatt szilárdságot,

— talán az egy Dobó Ferenczét¹⁾ kivéve, melyet az ellenkirályok csábítása, vesztegetése meg nem ingatott, meg nem vásárolhatott; mely a többet ígérőnek annyiszor, mennyiszor csak lehetett, ne adta volna el hűségét. A felvergődött új emberek nagyobb részében még azon aristokratiai büszkeséget is alig találjuk, mely némely esetekben legalább a politikai erényt pótolhatja: a nemesebb büszkeség helyét az új emberek közönséges bűne, a gőg, a dölýf foglalta el.

A hosszas nemzeti szerencsétlenségben, az idegen, barbár török járom alá hajólás kényszerűségében, évek folytával mindinkább elmosódni kezdett a nagyszerű nemzeti hagyományok emlékezete, a nemzetiség büszke érzete, mely tán a hazát, nemzetet még összetartani, megedzeni birta volna. Nem hiányzanak ugyan helyenként, egycseknél szívet emelő, örök emlékezetre méltó nyilatkozatai a hazafiui, hősies erőnek, elszánásnak s önfeláldozásnak; de a Losonczyak, Dobó Istvánok, Szondyak dicső példái csak arra látszának szolgálni, hogy az önérdék által vezetett, hasznuknak a közjót mindig alárendelő nagy tömegének romlottságát annál feketébb színben tüntessék fel.

Midőn pedig a magasabb osztályokban ennyire eláradt az önzés, ily gyérré lett a polgári s hazafiui erény: mit lehetett várni a nemzet nagy tömegétől, mely az urak által annyira kifosztatott s elnyomatott, hogy alig maradt neki, miből tengetnie sanyarú életét? Csodálhatni-e, ha az uraknak, mint emlékeink szólnak, „égbekiáltó zsarlásai“ által kétségbe ejtett jobbagyokból annyira kiveszett a nemzetiség érzete, hogy önként vetnék magokat a kevésbé súlyos török járom alá,

---

¹⁾ Mint tudatik, Dobó Ferencz, János király seregeinek egyik vezére, 1527-ben Ferdinánd foglyává lévén, készebb volt a börtönben elsenyedni, mint hűségesküjét megszegve, az ellenkező pártot elfogadni a pártcsere fényes jutalmát.

nem egyszer magok kényszerítenék uraikat, hódolniok a töröknek, kitől több védelmet vártak?

Ezen erkölcsi sülyedésnek a vallás, az egyház sem volt képes gátot vetni; mert magában az egyházi életben is általános sülyedés, forrongás, zavar keletkezett.

Az egyház oly szoros kapcsolatban állott a világi hatalommal, hogy ennek sülyedése az egyházat is szükségkép maga után vonta. A királyság hatalmával, tekintélyével együtt gyöngült meg frigyeseinek, az egyháznak hatalma s tekintélye. A püspökök, az egész papság számtalan megtámadások, fosztogatások és gúny tárgyává lőnek.

De még sülyesztőbben hatottak az egyházra ennek magának hibái s hiányai, az egyházi kormányban eláradt rendetlenségek, visszaélések, a fegyelem ziláltsága, a papság megromlott erkölcsisége. A kormány és a világi urak által gyakorlott kegyuri jog, melylyel, kivált emezek által, nem ritkán kereskedés üzetett, sok esetben nem a lagalkalmasabb, hanem a javadalomért legtöbbet ígérő egyéneket, vagy a tudatlan, világias szellemű, romlott erkölcsű rokonokat helyezte az egyház s a nép kormányára. A püspökök nagy része a világi urakkal fényben, pazarlásban, világi kedvtöltésekben vetélkedve kéjelt, s hogy azokat költséggel győzze, kincsszerzésben fáradozott. Voltak, kik kereskedést, — mások, kik, zsidókkal összezövetkezve, uzsorát üztek: amavval egyebek közt Zsigmond pécsi, — emevvel Várday Pál egri püspököt, sőt magát Szálkán érseket is vádolják emlékeink. Mások az alrendű papságot annyira zsarolták, hogy ezt az ország rendleinek kelle védelem alá fogniok.

Az alpapság nem volt jobb főnökeinél. A zsinatok rendeletei tanúskodnak, hogy a lelkészek erkölcesei általában véve nem olyanok voltak, miszerint a népnek példányul szolgálhattak volna a keresztényi életre. Nagyobb részek tudatlan,

világi üzletekbe merült, a népet, mely iskolák szűkében vagy teljes hiányában egyedül egyházi tanításból okúlhatott volna, elhanyagolá. Mind ennek természetes következménye lőn, hogy a nép értelmét a szent tanok fel nem deríthették, szívét mélyebb erkölcsi érzet át nem melegítheték: a vallás maga a jobbára tudatlan vagy hanyag pásztorok által vezetett népben elveszté uralmát a lelkek fölött s jelentőségben fel nem fogott, nem értett, külső érzéki szertartások gépies gyakorlatává süllyedt.

A zavart és süllyedést az egyházi életben s általában az erkölcsi világban egy időre még a vallási szakadás is nevelte. A régi, hagyományos hiedelmek megingottak; az újak még nem szilárdultak meg. A hitágazatokban felébredt kételyek az erkölcsi tanok hatályát is meggyöngítették. Az egyház fegyelmi szabályaival sokan az erkölcsi világ örök igazságain is túladtak a még ki nem forrott, meg nem tisztult eszmék zavarában. Az ingadozás az egyházi s erkölcsi világban, a tétovázás a vallási felekezetek között a közéletre is visszahatott, nevelte annak ziláltságát, zavargását.

A haza jövődjé ezen általános süllyedésben, e közzarbanban, melyből kivergődni út még nem nyílt, vezércsillag még nem támadt, minden tekintetben borús, szomorú, kétségbeejtő, — a lelkesedést, az érzelem emelkedettségét minden irányban elfojtá, a reménytelenség apathiáját, a bizonyos veszendőség, pusztulás érzéketlenségét borítá a nemzetre. Veszedelemre működött össze minden a szerencsétlen hazának.

II.

AZ IPAR ÉS KERESKEDÉS

TÖRTÉNETE

MÁGYARORSZÁGBAN

A HÁROM UTOLSÓ SZÁZAD ALATT.

MEGJELENT ÖNÁLLÓLAG 1840-BEN, S A M. AKADÉMIA UGYANAZON ÉVI
KÖZGYÜLÉSÉN A NAGY DÍJJAL KOSZORÚZTATOTT.

ELŐSZÓ.

Az ipar és kereskedés történetének czimeztem e munkát. De talán illőbben az ipar s kereskedés történeti vázolatának kell vala neveznem. Mert, miként a nyájas olvasó észreveendi, az események s állapotok szoros lánczolata, melyben szem szemtől függene, a pragmai kapcsolat s kifejlés benne nem mindenütt, nem kielégítőleg található; néhol talán majdnem egyedül adathalmazzá súlyed. Azért mindjárt itt a küszöbön kéretik a szíves olvasó: hogy bármit inkább tegyen föl e munka szerzőjéről, mint azt az önhittséget, minélfogva szüleményét valami bevégzett, vagy épen tökéletes műnek tartaná. Tudja s érzi szerző a történetírás kellékeit: azért tudja s érzi művének is hiányait és tökéletlenségét. Öntudattal mondhatja ugyan: hogy forgott lelke előtt is a történetírási tökély eszménye; a törekvés sem hiányozott, azt megközelíteni: hogy attól műve mégis oly távol maradt, akaratának s erőfeszítésének rovására nem irathatik.

Ki nem tudja, ha csak valamennyire jártas is történetírásunk mezején, mily tökéletlen még nemcsak a régibb, hanem s még inkább az utolsó három századi története hazánkunk? Mennyi emlékek, e tekintetben mind megannyi kincsek, hevernek nem ismertetve, nem használtatva számos nyilván- és magános levéltárainkban? Ha pedig így áll honunk politikai története, mi mégis egyedül foglalta el a régi történet- s évkönyv-

írókat, mit lehet, mit kell mondanunk az ipar és kereskedelem történetéről, miután az írók a trónváltások és országszerződések, háborúk és békekötések s más nagyszerű és nem nagyszerű, de lármás események írásával elfoglalván, figyelemre is alig méltatták a népi élet csöndes körét; — miután azok, míg egyeseknek is bajnoki tetteit, vagy az öldöklő csaták véres menetét, az ármány cselszövényeit, az önzés dúlásait, a féktelenség viszállyait, — eseményeket és tetteket, mik eltűntek, gyakran semmi következtetést sem hagyva magok után, mint azon elég szomorú tanúságot: mily sikeretlenül küzd nem ritkán a szellem a felforrott elemek hatalma ellen, s miként sikerül, az emberiséget gúnyolva, a czink, az ármány stb. — míg mondám, mind ezeknek sokszor nyomról nyomra részletes történetét adják: a polgári élet békés foglalkodásait, csak mintegy mást téve, átmenetben is alig említik.

Sajátsága az embernek, hogy a rendkívüli és csillogó, a szokatlan és zajtűtő, bár belérték nélküli, mindig élénkebben leköti figyelmét, mint a csöndes és lassú, de malasztos és boldogító működése az életnek. S ha valahol, e tekintetben bebizonyúlva látjuk azon, nem épen vigasztaló igazságot, hogy az emberi ész mindig inkább törekedék megörökíteni azoknak emlékét, kik zsarnoki hatalmat űztek fölötte, mint azokét, kik őt boldogítani, életét könnyíteni, szépíteni igyekevének.

De nem akarom sem a régi írókat szerfölött vádolni, sem hibáikkal vagy hiányaikkal takargatni, mentegetni e munka hibáit és hiányait. Egyik oka, miért találunk az emlékekben oly igen keveset a népi életről, s különösen az ipar és kereskedésről, kivált azon korból, melyben a török szilajság porig alázta a büszkén virágzani kezdő nemzetet, kétségkívül abban is keresendő, hogy a kereskedelem nálunk nem játszott oly hatalmas szerepet, miszerint annak az országos történetekbe nem mondom elhatározó, hanem csak jelentékenyebb befolyása

is volt volna. Azért, bár minden porlepte emlékek napvilágra jönnek is: adatokat iparunk s kereskedésünk egyes tárgyairól talán bőségből birhatunk; de azt valamennyiből sem fogjuk kivárázsolhatni, hogy honunkat e tekintetben egy Velence, Genua, Danczig, Németalföld stb. mellé sorozhassuk. Hogy oly kevés emlékezet van e tárgyról kézben forgó történeti kútfőinkben, hogy eddig nem birtunk kereskedésünk történetével, nemleges ugyan, de vitathatlanul erős bizonyossága kereskedésünk csekélységének. Mert hol ez virágzik, sokkal nagyobb hatással van az ország történeteire, mintsem a történetiróktól mellőztethessék.

Azonban, bár egy korszakában sem dicsekedhetik is honunk kereskedése amazokéhoz hasonló virágzattal, mégis, hiszem, senki sem fogja a hasznosságot és érdekességet elvitathatni a népműveltség ezen ágának történetétől, kivált korunkban, melynek egyik legbélyegzőbb jelleme: az élet anyagi része iránti kitűnő figyelem, a népszorgalom s általa a népboldogság emelésére fordított törekvés. S bár nem felelne is meg egészen ily történeti mű ezen érdekek iránti buzgalom s a tudomány kifejllettsége kívánatinak: szerző a közkívánatot hiszi teljesíteni, midőn munkáját, ha nem több igénynyel is, mint csupán előmunkálatot egy más szerencsésb által készítenő ilyenmű történeti műre, az olvasó közönség kezeibe adja.

Szükségesnek látja szerző számot adni arról is, mi birta e munka kidolgozására éppen őt, ki a gyakorlati élet sokoldalúságával s nemzet-gazdászati képzettséggel, mit a történet ezen ága mulhatlanul megkívánna, nem igen dicsekedhetik.

Tudva van, hogy a m. akadémia 1835-ki közgyűlésében a következő pályakérdést hirdette volt ki: „Milyen állapotban volt a műipar és kereskedés honunkban az Árpád és vegyes házakból származott királyok alatt; mi történt fejedelmeink és törvényhozásunk részéről

azok előmozdítására; melyek voltak nagyobb emelkedésöket hátráltató akadályok; végtére, minő befolyások volt nemzetünk értelmi s erkölcsi kifejtésére? — s miképen a beküldött nyolcz versenyirat közül Kossovics Károly dolgozata a jutalommal koszorúztatván, szerzőé tiszteletdíj mellett a történeti pályamunkák sorában kiadatni határoztatott.

Szerző hazánk kereskedésének újabb történetét amannál még érdekesebbnek s hasznosabbnak tekintvén, felfogta a versenyirat megszakasztott fonalát, azáltal is ösztönöztetvén az újabb kori kereskedés történetének kidolgozására, hogy megjelenendő pályamunkája kiegészíttessék. — Nem akarja szerző elmondani, mennyi nehézséggel kellett vínia az első és második, újabb dolgozás alá vett század e tárgyról szóló emlékeinek nyomozásában, sem azt, mily nehezen bírhatta reá magát, hogy a kereskedés legújabb állapotának csak vázolati előadásába is bocsátkozzék, s hányszor szakasztá félbe a munkát, melyre segédkezeket sehol sem, önmagában pedig már helyzeténél fogva is, mely a gyakorlati életben őt szűken, a kereskedelmiben épen nem engedé részesülni, kevés tapasztalást, tökéletlen ismeretet talált. Végre győzött azon gondolat, hogy e mű talán épen tökéletlensége által leszen egy több tárgy-ismerettel készülendőnek eszközlője, fölizgatván s hasonló munkára bírván oly valakit, ki ezen, annyira érdekes tárgyban kielégítheti a közkíváнатot, betöltheti történeti literatúránk ezen nagy hézagát.

E munka folytatásául dolgoztatván ki az említett pályairatnak, egynémiben szükségessé teszi emennek ismeretét. Minélfogva mind az olvasó bővebb értesítése, mind e munka saját érdeke, megkívánandotta, hogy csak azután lásson világot, miután az első részt teendő versenyirat már a közönség kezében forog. Ez volt szerzőnek is óhajta. De miután a történeti

pályamunkák (miknek a főnebbi kérdést fejtegető két irat második kötetét teendené) bizonyos, az akadémián kívül eső oknál fogva eddig meg nem jelenhettek, s bizonytalan, mikor fognak megjelenhetni: mennyire lehetett, úgy intézte szerző e munka kidolgozását, hogy az önállólag is megjelenhetvén, ne legyen kénytelen, a napjainkban annyira érdekes tárgy közzé tételét talán több évekre is halasztani.

A munka időszaki felosztását illetőleg, szerző azt tartotta főleg szem előtt, hogy minél világosabb áttekintését nyújtsa iparunk s kereskedésünk történetének: azért míg az I. Ferdinándtól III. Károlyig kétszáz éven átnyuló hosszú, de e tekintetben meddő, korszakot egy szakaszba szorította, a II. József csak tíz éves, de e nemű eredményekben gazdag korszakának is egy külön szakaszt adott.

ELSŐ SZAKASZ.

Az ipar s kereskedelem története a mohácsi ütközettől a szathmári békekötésig.

Az ország általános állapota.

Hazánk története a 16-dik és 17-dik században, melyeket a török bitorlás és belforrongások töltenek ki, általánosan véve kevés vidám éldeletet nyujtanak mind írónak, mind olvasónak. Telvél ugyan e kor évkönyvei egy elemeiben fölizgattott, egy részről sanyarúan zaklatott, más részről hevesen forrongó népnek eseményeivel; nem hiányzanak helyenként egyes, szívet emelő, márványra méltó nyilatkozásai a hősi és hazafiúi erőnek, elszánásnak s önfeláldozásnak; sőt épen e kor szolgáltatt talán legtöbb tetteket s jellemeket, melyeket más nemzetek leghíresbjei mellé büszkén dicsekedve soroz a magyar. De egészben véve, mégis szomorító e kor története, mind külső politikai, mind belső polgári s népiségi tekintetében. Egy részről idegen, a magyart elnyelni fenyegető, elemekkel halálharczban küzdve, belső institutióiban felforgatva s mondhatlan zavarba bonyolítva a népi élet minden ágaiban; itt az ozmán zsarnokság vas igájától, amott a pártforrongás dühétől elnyomva, kiaszalva, fölemészelve, — más részről egy hódító, vak hitében mindent kardélre hányó, rabbilincsre fűző, barbár néptől s a nála nem sokkal emberibb idegen hadaktól, melyek védelem színe alatt féket nem ismerve dúlongának, önállásá-

ban, szabadságában veszélyeztetve látjuk e hont, melynek e fölött saját gyermekei, mintegy önként siettetve veszedelmöket, látni nem akarják a minden felől tornyosodó vészborút; egyesülni nem akarnak, hogy azt megfoszszák villámaitól; hanem csekélyes magán-érdekek, önös czélok fölött viszálykodnak, míg az eláradó vész nyomról nyomra pusztítva, közeledik a nemzet szívéhez, hogy megtegye a halálos döfést. Szomorító e kor története: minden zaja mellett is a fölháborodott elemeknek egy megfoghatlan tespedést, hanyagságot látunk a közügyekben, mely a tátongó sír mellett sem rezzen föl kényelméből, mely rendre leszakasztatni hagyja a nemzeti élet virágait, szétromboltatni a közjólét forrásait; még a nemzeti létért s fenmaradásért vívott harcz is gyakran melléktárgyként tűnik elő a pártérdekek között; sőt egy rész, mintegy megszokva a kényigát, vagy hasznot lesve az árulásból, kezet fogott hona zsarlóival. Igaz, az idő súlya mindenkép reánehedezett a zaklatott hazára, s volt idő, melyben a nemesebb keblű honfi is kétségben vala, ha nem tanácsosb-e egy időre frigyet kötni hona nyilvános ellenével, hogy a nemzetiség elnyomására rejtekben koholt tervek s készített csapások elháríttathassanak.

E nyomorúság magva már rég elhintve volt a nemzetben, s aligha nem akkor történt a vetés legbővebben, midőn a nemzet dicsősége fénypontján diszelgett. A vegyes házakból származott királyok alatt a nemesség kebeléből egy félelmes oligarchia fejlett ki, mely gazdagságával hatalmas bizonyágot tesz arról, mennyire veszélyeztetheti a hazát s megrendítheti a királyságot a gazdagság, midőn az kiválólag csak néhány egyesek birtokában vagyon. Már Zsigmond, hosszú uralkodásának majdnem felén, kénytelen volt küzdeni a zajlongó oligarchák ellen. Mátyás ugyan erőteljes személyessége, rendíthetlen akarata, a körülményeket használni tudó ügyessége s

fegyverhatalma által a hatalmas országnagyokat korlátok közé szorította, sőt terveinek kivitelére saját érdekek ellen is reábirta. De Mátyással letűnt a királyság ereje; a korlátok, melyek nem az alkotmánytól s nyilvános intézményektől, hanem csak a kormányzó személyes tulajdonaitól s kormányzása szellemétől nyertek erőt, kidőltenek; a fék megtágult, s a két erőtlén király, Ulászló és Lajos alatt, lázongva sietteté a gazdag, hatalmas főnemesség honának veszedelmét.

Az elvetett mag kisarjadzott s az 1526-ki august. 29-dike elnyelte a haza boldogságát. A diadalmas ozmán emésztő lávaként áradott el az ország nagy részén, nem csak az ipar alkotmányait rombolva szét tűzzel vassal, hanem a lakosokat is, pedig éppen az iparúzó néposztályból, százezrenként fűzve rabilincsre.

Ennyi nyomorúság között, a nemzeti műveltség s boldogság egyéb elemeivel együtt, a műipar és kereskedelem is annyira feldúlott s elnyomatott, hogy annak ezen kori története alig foglalhat magában egyebet, mint a számtalan nehézségeket, melyekkel küzdött, s az akadályok hosszú sorát, melyektől az némely vidékeken végkép elfojtatott, máshol pedig majdnem egyedül az elkerülhetlen szükségekre szorítottatott. Amoda tartozik az egész alsó vidék, mely már Zápolya alatt is minduntalan háborgattaték az őt segítő féktelen török hadaktól; az ő halála után pedig a félhold igája alá nyugóztatván s majdnem laktalanná pusztíttatván, az ipar s kereskedelemnek nem adhatott menedéket. S ezen zsibbadt, félholt állapotban maradt az mind addig, míg a félholdat uralta, úgyannyira, hogy ezen országrész, a műipar s kereskedelem ez időszak történetében helyet sem foglalhat ¹⁾. A felső, török vastól meg nem

---

¹⁾ Ezt, e vidéknek röviden le nem írható nyomorúságát olvashatni Kátona: Hist. Crit. R. Hung. 20, 566—612 stb.

hódított tartományra s Erdélyre szorúl tehát láthatárunk. De fájdalom, ezeknek sem sokkal vidámabb tekintetök. Az ország szívében fekvő iparokról az előtt nevezetes városokban: Pesten, Esztergamban, Fejérvárott stb. fészket vert török háború s fegyverszünet idején egyiránt kalandozott, rablott s pusztított az igája alá még nem szorított vidékeken. Így, hogy a majdnem számtalan adatok közül csak néhányat említsek, 1549-ben több utazó kereskedők (mert egyesek erőszaktételei ellen magokat védendő, többnyire társaságban utaztak) kifosztattak, s pedig béke idején, egy török rabló csoporttól¹⁾; ugyanazon évben Komárom mellől huszonöt ló és száz három ökör hajtattott el általok²⁾. 1556-ban Sándor moldvai és Péter oláhországi vajdák, Izabella özvegy királynőt, az ozmán parancsára, Erdély birtokába visszahelyezendő, Erdélyen keresztül Szathmár-Németiig vonulának, s ott egyesülve tábort ütven, rabló csoportjaikkal az egész vidéket a Kárpátokig elpusztították s háromezernél több helységet fölégettek³⁾. 1599-ben Ibrahim, budai basa, a béketanácskozások sikeretlensége után, rabló csordáival a Garam, Ipoly s Vág vidékeit egész Nagyszombatig, Beczkóig és Trencsénig befutotta, a helységeket s azoknak vetéseit feldúlta, s tizenhárom ezernél több lakost fűzött rabszijakra⁴⁾ stb. stb.

De ezen, a töröktől szétözönlő veszély nem egyedüli nyomorúsága volt a zaklatott hazának. Mindjárt II. Lajos halála után nyilvános pártokra szakadt a két király közt feloszlott nemesség s felgyújtá lángját azon emésztő zajlongásoknak, melyek a töröktől s a közönséges féktelenségtől mindig tápláltatván, a török bitorlással ugyanazon ideig dúltak a hon ke-

¹⁾ Kovachich: Script. Minores Rerr. Hung. 1, 88.

²⁾ Ugyanott 90.

³⁾ Katona: H. C. 22, 843.

⁴⁾ Istvánfy: Hist. R. Hung. Lib. 31, 454.

belében. Mi szörnyebb, mi pusztítóbb pedig a belháborúnál?! Nem czélom itt ennek szomorú történeteit elbeszélni; de némely jelenéseit s következményeit, melyek a műipar és kereskedés állapotát föltételezék, szükség megemlítenem. „János király pártja — u. m. Zermegh ¹⁾ — a ferdinándpárti magyarokat német, ezek pedig amazt török felekezetnek nevezé. És ennél fogva kölcsönös gyilkolásokra, a falvak és majorok fel-dúlására, a földművesek kifosztására a legagyarkodóbb indulattal rohanának. Biztosság az utakon, vagy csöndes megmaradás otthon, senkinek sem engedtetett.“ — „S egyéb a polgári háborúból sarjadzó nyomorúságok az országot, mely azelőtt virágzott s mindennel bővelkedett, tönkre jutatták.“ ²⁾ Voltak, kik a rablást rendes foglalkodásként üzték s kiknek egyedül ez vala élelemkeresetök módja. Ilyenek valának a majd egyik, majd másik párthoz szegődött szabad hajdúk. Ezeknek rablásai s pusztításai oly gyakoriak, oly nyomasztók valának, hogy majdnem minden országgyűlésen szükséges volt a kicsapongások elleni törvényeket megújítani. Ezen kalózkodás pedig nem csak rablottak és pusztítottak, hanem „az volt még a legsanyarúbb — u. m. Kazy ³⁾ — hogy miután a kegyetlen emberek a hon legszebb vidékeit csaknem egy lángba borították, még a lakosokat is rablánczra fűzték s töröknek és tatárnak adták el, hol aztán nyomorú szolgaságba jutottak. A dunántúli országrészről s a vele határos megyékből, az oklevelek szerint, nyolczvanezer ember vitették át (1605-ben) az észéki hídon a

¹⁾ Lib. II. 1530-ról.

²⁾ Istvánfy Lib. 11, 105. — Laszky 1532-ben Szepességből sok harangot összeszedett s Kassán ágyukká öntetett; ugyanakkor sok falvak marháit is elhajtattá. Katona 20, 844. kövv. — Sperfogel írja — Wagnernál *Analecta Scepus* 2, 161. — hogy a Zápolyiaktól a Szepességben okozott kár több száz-ezer forinttal nem volt volna helyre pótolható. Általán véve a felső vidékiek nyomorgattatását l. Katona 20, 533. stb.

³⁾ Hist. R. Hung. 1, 53.

törököktől.“ Azon pörrege is, miszerint isten egy kegyetlen hajdúnak kezében csoda által vért facsart ki az aranypénzből, melyet eladott rokonáért nyert volt, nem eléggé tanúsítja-e ezen aljas népnek iszonyú pusztításait? — Hasonló kalózcínyek a nemesek közt sem valának hallatlanok; sokan a köz zavart hasznokra fordítván, a középkori rabló-lovagok módjára, sziklaváraikból saskeselyűekként rohantak le szolgálkával az alattok békésen utazó kalmárookra s a szomszédok jobbágyaira. Balassa Menyhért, szathmár-németi várnagy és Zay Ferencz 1564-ben egész sereggel mentek Tokajba a szűret idején borrablásra; s míg oda kalandoztak, Báthory István, kit a szathmáriak, amannak féktelenségét megúnván, a vár elfoglalására meghítanak, az ő nagy, részint rablásból gyűjtött birtokában tízezer font ezüstöt, nagy mennyiségű aranyat, számtalan drága ékszereket s edényeket talált¹⁾. De halljuk Istvánfyt magát a hon e körülményeiről: „Az országgyűlés (1549-ben) — ugymond²⁾ — Basó Mátyásnak iszonyú rablásait, utazók, kereskedők s egyebek meggyilkolását s kifosztását, s messze, egész Lengyel- és Stájerországig űzött pusztításait nyilván följelenté, s hogy, azoknak meggátlására és Basó megbüntetésére rendelmény tétessék, esedezett. A dunáninnen nemesség és bányavárosok pedig Balassa Menyhértet hasonló rablások vétkéiről vádolták. — Basó elleneit legyőzván, idegen javakat erőszakkal elragadván, az utazóknak cseleket vetvén, pusztítani kezdé. Azután rác és lengyel rablókat szolgálatába fogadván, nem csak Panonnia hegyein s erdeiben, hanem a szomszéd Lengyel- és Stájerországban, végre Moldva szélein is rablásokat űzván, tömérdek gazdagságokat halmozott össze. —

¹⁾ Forgách: Hist. Lib. 14, 341.

²⁾ Lib. 16, 174. — Hasonlókat olvashatni Fessler: Gesch. d. Ung. 7, 561. 570. stb.

Hasonlókép Balassa Menyhért, miután Lévának birtokába jutott, Csábrágot is elfoglalta s örökül rablókat tőn bele, kik által az egész környéket pusztíttatá. Szitnya hegyén pedig várat építvén, onnan a bányavárosokat mindig folytonos ostrommal fárasztá s majdnem kétségbe ejté“ stb. Hasonló martalócz volt Bebek Ferencz, György fiával¹⁾. De hosszas volnék, ha csak nagyobb részét is elszámolni akarnám azon rablóknak, kik e zajos időkben a hazát sanyargatták. Záradékkul még csak ezen szavait közlöm az 1625-ki sopronyi gyűlésben felolvasott királyi előterjesztéseknek: „Mindennapi tapasztalásból tudatik, hogy a mindenütt kóborló útonállók az utas kalmárok javaira s életére leskelődnek; minek következése, hogy ezek a veszélytől visszaretentvék, minden kereskedelemmel felhagyni, vagy áruikat más országba vinni kénytelenek, a kir. jövedelmek nagy kárára.“²⁾

Hogy pedig csordúltig megteljen az inség pohara, még a védelemre küldött királyi és segélyhadak is ellenségeivé s pusztítóivá, a katonai kormányzók védelem színe alatt kegyetlen zsarlóivá lőnek az eltaposott hazának. Majdnem minden országgyűlés megújítja a katonaság s kormányzók kicsapongásait tiltó szabályokat, de mily sikertelenül, maga a számtalan ismétlés tanúsítja. A városiak védelemért a királyhoz többször hasztalan folyamodók, Kassán 1531-ben gyűlést tartván, azt végzik, hogy különös követség küldetnék a királyhoz, a városokat eltökélteknek jelentő, Zápolya pártjához állani, ha őket a német katonaság féltelensége ellen sikeresen nem védendi³⁾. Nem egyszer történt az őszi táborozásokban, hogy a királyi had faszegény vidékeken a falusi pór nép házfődeleit leszaggatá,

¹⁾ L. erről s pusztításairól Katonát 22, 853.

²⁾ Katona 31, ad an. 1625.

³⁾ Sperfogel: Chron. Wagnernál Anal. Scep. 2, 160. kövv.

hogy a táborban feltüzelve ¹⁾. S mily szomorú emlékezeteket keltenek föl bennünk egy Schvendi, Basta, Belgiojoso, Karaffa, nevei! Végére nem jutnánk, ha ezeknek féktelenségeiket, nyomasztó zsarlásait, melyeket védelem színe alatt elkövettek, elbeszélni akarnók. Némelyeket azonban fogunk alább említeni a műipar s kereskedés története részleteiben, a mint t. i. azoknak egyik vagy másik ágába vágnak pusztító dúlásaik ²⁾. Csak néhány szót közlök itt még az 1602-ben Pozsonyban összegyűlt országos rendek ékes beszédű fölíratából, melyben elszámolván a katonaság kicsapongásait, ekként fakadnak ki: „Ím ez ezen ország romjainak szomorú ábrázata, szánandó mindenkítől, kinek szíve sziklává nem ridegült. Ezen ország, mely hajdan fegyverhatalmáról, kincseiről és népeiről híres vala, most végszorongattatásra jutván, siralmas szint ölte föl, bizonynyal nem annyira a török zsarnokság-, mint a katonaságnak, melynek védelmül s nem sérelmül kellene lennie, féktelen s büntetlen szabadossága által.“ ³⁾ De e panaszok nem valának utólsók; az 1605-ki gyűlés fölíratában ismét érzékeny színekkel találjuk festve ezen katonaságtól származott nyomorúságokat ⁴⁾; mik aztán még többször is, de mindig kevés, vagy semmi sikerrel újítottak meg. — Végre még azon lázadások is, melyek az elnyomott nemzetiség és vallásszabadság védelmére támadának, nem csak nagy pusztításokat hagytak magok után, számtalan városokat és falvakat borítván lángba; hanem ápolták is a zavart s evvel a törvénytelenséget s rablásokat, meg-

---

¹⁾ L. példáját Istvánfynál Lib. 30, 436. Lib. 28, 395. Fesslernél 7, 560. stb.

²⁾ Néhány jelenést l. Fesslernél 7, 481. 493. 613. Istvánfynál Lib. 23, 481. 486. kövv. 493. stb. Katonánál 28, 91. 574. stb. Bethlennél 6, 39. 53. kövv. stb.

³⁾ Katonánál 28, 97. Istvánfy 33, 507.

⁴⁾ U. o. 28, 455. 475. stb.

szakaszták a közlekedést s elnyomták az ipart. Így, hogy csak egy példát hozzak fel, Tükölyi lázadásában, 1680 táján, — miként Engel mondja ¹⁾ — az egész ország megtelt rablókkal és gyilkosokkal.

Ily állapotban volt Magyarország ezen egész korszak alatt, s hogy annyi belviszály közt a török hatalomtól el nem nyeletett, egyedül az okozta, hogy a török birodalom fénye is elhomályosult a hatalmas Szulejmán elhunytával; s a hódító szellem, mely alatta egész Európát megremegteté, a serail gyönyöreibe merült, pulya zultánok alatt a vad erejű nemzetben kialudni kezdett. — S ily körülmények közt csodálni nem lehet, hogy a műipar s kereskedelem is, mely mindkettő az előtt már szép haladásban volt, majdnem végkép elenyészett, s az ország minden vidékein annyira lestülyedett, hogy talán méltó sem volna annak történetét írni, hanemha azért, hogy a következő korszakbani éledése s fokenkénti haladása annál élénkebben elő tűnjék, s ha ennél fogva a későbbi kedvezőbb állapota amannak is némi érdeket nem kölcsönözne. De más szempontból tekintve, lehetetlen hogy napjainkban, midőn az anyagi érdekek oly kiválókép vonják magokra a népek figyelmét, s foglalkodtatják az elméket, lehetetlen mondom, hogy érdekes ne legyen iparunk s kereskedésünk ezen félholt állapotának is története. Sőt tanulságos is leszen annak szemlélete, hogy nem csak politikai bal események: a barbár török sanyarú zsarnoksága s a pártforrongások dúlásai; nem csak physikai akadályok: tenger távolléte, száraz és vízi utak járhatlansága stb. valának a tényezők, melyek ezen szomorú körülményeket előidézték; hanem számos oly belső okok is munkások voltak ezen állapotok alakulásában, mik részint magában a nemzetben s az azt alkotó külön elemű s érdekű

¹⁾ Gesch. d. Ung. Reichs 5, 92. Erdélynek kipusztítását pedig a német hadaktól hosszan leírja Bethlen Farkas 5, 39. kövv. stb.

részekben, részint az alkotmányban és kormányban alapultak; — hogy forrásai azon okoknak, melyek kereskedésünk s iparunkra az újabb időkben károsan hatának, részben legalább, a múlt korban keresendő; — hogy végre maga a nemzet gondolkodásmódja s lelkülete, nem különben kormánya és institúciói is sok baleredménynek valának forrásai; — s ha mind ez nem nyerhet is itt világos kifejtést, az itt s amott elszórt érintések legalább anyagot nyújtandának egy s más fölött vizsgálódni.

Az ipar állapota.

I. Mezei gazdaság.

A földművelés e korszak alatt talán a legelhanyagoltabb volt minden ágai közt az iparnak; minek többféle okai valának, részint magát e foglalkodást gátolók és nehezítők, részint az ezt kezelő néposztályt nyomasztók. A háborús körülmények közt számtalan veszélynek volt kitéve főkép a gabnatermesztés; a sűrű hadmenetek, melyek az ország vidékeit minden irányban átszeldelek, számtalanszor pusztíták el a földművesnek már-már érett reményeit, vagy foglalák le az aratást és szüretet; miért kivált a törökkel határos tartományokban legfőlebb is annyi gabna termeszteték, mennyit a szükség elkerülhetlenül kívánt. Nagy akadályára volt e foglalkodásnak az is, hogy a pórság barmaitól mód felett megfosztatott. Basta, miként Bethlen tudósít ¹⁾, a felső vidéken annyi barmot hajtattott el több ízben a szegény földművesektől, hogy némely helyeken a földművelés egészen lehetetlenné válván, egy mérő búza huszonöt arany pénzért (vigintiquine et amplius aureis numis) kelt s a szegénység ló-, macska- stb. hússal volt kény-

¹⁾ Hist. 5, 86. 71. 133. kövv. stb.

telen az éhhaláltól menekülni; 1605-ben pedig Bocskaitól nyomattatván, Pozsonyhoz több mint húszezer lovat s egyéb igás barmot hajtattott el seregével ¹⁾. Végre hogy több példákat ne halmozzak fel, Erdélyben annyira jutott a pórság barom híjában, hogy ekéjét és szekerét vonni önmaga kénytelenített; s az e végre készített könnyebb szekerek, a zsarnok emlékezetét bélyegzőleg, Basta szekereinek neveztetek ²⁾.

Mi magát a földmívelő osztályt illeti, igen megcsökkenté foglalkodását az említett okokon kívül az is, hogy a folytonos háborúk öldöklései fölött, a pórok százezrei vitettek ki rabszolgaságra a diadalmas ozmánoktól. Mindjárt a mohácsi vésnapot követő két évben háromszázezernél többel kevesedett a hon lakosaiban. Azután pedig alig volt a zsarnoknak diadala, melyet fogolyszedéssel nem súlyosbított volna. Így 1599-ben egy tatárokkal vegyes ozmán sereg egész Nagyszombatig, Újhelyig, Galgóczig, Beszterczéig pusztítván s mintegy százötven helységet porrá égetvén, közel harminczezer lakost fűzött rabszíjakra ³⁾. Öt évvel előbb Horvátországból mintegy 35,000 ⁴⁾; 1663-ban pedig több megyékből 100,000 földművesnél többet hajtott ki rabigába ⁵⁾. S miként Thúri Pál levelében, (melyet a híres kassai bíró, Bogáthy, nyomtatott ki először ⁶⁾) bizonyítja: „nincs Magyarországbán fekvő jószággal bíró török úr, kinek Bosniában vagy Thraczia szélein nem volnának magyar foglyokból álló telepei és falvai.“

¹⁾ Istvánfy Lib. 34, 507.

²⁾ Bethlen 6. — Engel 4, 289.

³⁾ Részint ezen pusztítások következménye volt, hogy ez évben a buza mérője 1 fton felül, az árpáé 70 drra; zabé 33 drra; a következő évben pedig a buzáé 3 ftra, a rozsé 2 ftra, árpáé és zabé 1 ftra — mi akkor hallatlan ár volt — emelkedett. L. e pusztításokról bővebben Katonát 27, 625.

⁴⁾ Kovachich: Ungedruckte Schriften 283.

⁵⁾ Engel 5, 29.

⁶⁾ Olvasható e levél németül is Ungr. Magaz. 3. köt.

Mily sanyarú volt állapotok, béke s háború idején egyiránt, azoknak is, kik a hazából ki nem hurezoltattak, ott, hol az ozmán magát befészkelte, vagy hova kalandjain eljutott, látjuk Veráncz leveleiből, melyeket a budai basához intézett. Egyikben ¹⁾ ezek közül így ír ő: „Uraságod nem látja mind azt, mit a szomszéd bégek ellenünk mívelnek, s miként gazdagodnak naponként, nem csak kirabolván s fosztogatván a szegény lakosokat s mindig más és más zsarlásmódokkal nyomorgatván őket, hanem még szívverőket is majdnem kiszíván, úgyannyira, hogy már lélek alig van bennök, s másról már nem is gondolkodnak, mint hogy az ország más részeibe költözködjének, a ti sanyarú vas igátokat elkerülendő. S méltán pedig, mert az örök szolgaságon kívül, melyben őket barmaikkal együtt szünetlen munkákkal sanyargatjátok, az adókat is fősvénységtek szerint önkényleg, a hányszor nektek tetszik, vetitek reájok“ stb. Egy másik levelében ²⁾ pedig írja, hogy a budai basa kilenczven szekérnél többet készíttetett a végre, hogy rabló-kalandjait a jobbágy-szekereknek ily célra kirendelése által előre el ne árulja stb. Thúri Pálnak említett levelét pedig lehetetlen olvasni, szánakodás könyűi s méltó felindulás nélkül az embertelen török ellen. Rövidség okáért csak néhány vonást közlök belőle, a török alatti magyar pórság állapotáról. Ha valakinek, akár keresztény- akár töröknek meggyilkolt teste taláztatott valamely helység határában, az nagy büntetés alá vetteték; így történt p. Túr helységben, ámbár a gyilkos török volt s tettét önmaga is megvallotta, nem ő, hanem a közönség bűnheszteték. Egy pór hazamentében lábát a földből kiálló tuskóban megsértette; egy épen arra menő ozmán tiszt kérdé őt, miért sántít, s okát hallván, dögömithjével a tuskót megvagdalta, de a bajos ember meg nem sza-

¹⁾ Katonánál 23, 617.

²⁾ U. a. 23, 461.

badúlt tőle, míg nem hat ftot fizetett. Bizonyos pórñ csibéit kappany alá tevé, hogy ez reájok anyaként vigyázzon, látván ezt egy török tiszt, kérdé, ha a kappany költé-e ki a csibéket? s midőn a pór tagadólag felel: „Oh gyalázatos tény — kiált fel a kontyos — e királyi madarat ily rabszolgálatra kárhoztatni!“ A gazda csak hat forint letétele s csibéinek átengedése után szabadult meg a veréstől, stb.

A török birtokon kívül is mennyit kelle a szegény jobbagynak szenvedni rabló nemeseiktől és féktelen katonáktól, már fennebb említém. Basta és Belgijóso kegyetlenségétől annyira remegett a nép, hogy sok helyről, a hová érkezendők valának, podgyászával együtt elfutott, mint ellenség elől. De ezen törvénytelen zaklatások nem valának egyedüli nyomorúsága a földművelő osztálynak. Az ő polgári állapota is, melybe a törvények által helyezteték, oly nemű volt, mely lehetetlen, hogy kedvet adhatott volna súlyos foglalkodásaira. Az 1514-ki lázadása miatt, mire őt a rajta uralkodott zsarnoki kény ingerlé, szabad költözési jogától megfosztatván, ezen egész korszak alatt ura földjéhez bilincsezve tengett, rabszolgasághoz hasonló állapotban. Igaz ugyan, hogy az 1546, 1550 és 1556-ki országgyűlés visszaadta neki e természeti, elidegeníthetlen jogát, de annyira megkorlátozva különféle föltételekkel, hogy bátran állíthatni, miképen a pórosztály mindaddig egészen ura önkényének volt alávetve, míg az 1715-diki 101-dik, 1723-ki 60 és 61-dik törvényczikkek, jogait bővebben kifejtván s leginkább az urávali szerződésre alapítván, sorsát valamennyire megkönnyítették; mert hogy addig a gyakran ismételt, szabad költözést engedő törvények nem csak egyesektől, hanem egész megyéktől sem tartattak meg, eléggé tanúsítják az 1566: 26, s 1608: 13. törvényczikkek ¹⁾.

¹⁾ L. ezekről bővebben értekezésemet az Athenaeum 1839-ki első félév 42. és 43. számaiban.

Ezen állapotnak lehetetlen volt elkeseredést nem szülnie a pórosztályban; s valóban is többször erőszakosan kitörtek a fölizgatott indulatok. 1548-ban azért kezdett lázongni a pórság, mivel a múlt évben föltételeken visszanyert költözési joga által sanyarúság szülte dermedtségéből fölrázattván, egészen kivíni akará azt, minek vágját benne az új törvény fölébreszté, s mit még mind a törvény záradékai, mind egyesek erőszaka miatt kívánsága szerint nem éldelhetett¹⁾. Erőködésének azonban nem csak kívánt sikerét nem láthatá, hanem még nyert szabadságát is elveszté, éretlennek, méltatlannak ítéltetvén az avvali élésre. Hasonló volt támadása okaiban a pórság lázadása Horvátországban is 1573-ban. „A földművelők — u. m. Istvánfy²⁾ — tűrhetlen szolgálai munkákkal s pénzzsarlásokkal erejük felett igazságtalanul nyomattatni panaszkodván ... fegyverre keltének.“ — Ily állapotban, a keresmény forrásainak apadása mellett, adózásai is mindinkább nagyítottak. Alig volt országgyűlés, melyben tőle segélyadó (1, 2, 4, 5, 9 forintnyi) szedetni nem rendeltették. — Erdély pórsága szinte osztozott a testvér honéval terheiben. A 16-dik század második feléről így ír Cserei³⁾: „Kapuszám után, holott az boldog időben elsőbben huszonöt pénzt fizettenek; azután nevedvén az háborús állapotok 10, 20, 30 forintra, — most computatis computandis, ezer forintra felment egy kapuszámnak kontributiója esztendőnként. A mellett az regimentek alá s feljárván, valamit konsumáltak, az mind semmiben tudódott. — Tábori szekereket is minden esztendőben négy, öt százat kellett a szegény országnak állítani, azok is mind szekerstől, mind marhástól oda maradtanak. A regimentek pedig quartélyba szállván, az székelységen igen

¹⁾ Décret. 1548: 32.

²⁾ Lib. 24, 323.

³⁾ Katonánál 36, 72.

élődtének, kivált az officiálisok, s az portiójokat pénzül extorqueálták a szegénységen. — Egy szegény ember elunván a sok kínzást, azt felelte a Németnek: Űssétek el a fejemet s a véretem vegyetek el, mert én egyebet nem fizethetek; vagy ha az nem kell, bocsássatok el hitemen, feleségemet, gyermekemet beviszem Tömösvárra, eladom a Töröknek, a mit érettek adnak, igaz hitemre mondom s esküszöm, nektek visszahozom. — Elég követeket küldöttek a bécsi udvarba, eleget sírtanak, könyörögtének, de nem volt semmi haszna.“

De félek, nehogy megunassam olvasóimmal e nyomorúságok halmazát, mely a földműves-osztályra nehezedett; melőzve tehát egyebeket, csak e korszak végének állapotát közlöm Wagner eme szavaival ¹⁾: „A Rákóczy-pártiak hon iránti könyörület nélkül pusztíták a minden gabnanemmel bővelkedő s lakosokkal is tömött vidéket, a kopár földön kívül semmit sem hagyván hátra az őket kergetőknek; a magoknak összegyűjtött élelmet s a vermekbe rejtett gabonát tüzzel s vízzel ronták meg; saját romlásokkal a németeknek is ártandók, a falvakat s majorokat, melyekből a lakosok jószágaitat kivinni vonakodtak, rendre felpörkölék, úgy annyira, hogy az utánok nyomuló királyi hadnak majdnem tüzön s füstön keresztül kelle mindenütt haladnia. S ezt nem csak az egyenes hadi úton tevék, hanem merre a királyi sereg menni csak gyaníttaték, sok mérföldön körül bús lángokkal világítának mindenek, s Felső-Magyarország nagy része rommá s pusztasággá változott.“ Hasonló pusztítást tőn Erdélyben Pekry, Rákóczy vezére ²⁾.

Ezek után nem fog hihetlennek látszani, mit Rákóczy 1702-ki proklamatiójában ír: hogy a szegény nép, tehetségeiből

¹⁾ Hist. Josephi I. 141.

²⁾ Katona 37, 293. Egyéb pusztításokról ezen belháború alatt I. Katonát 34, 350. 479. 503. stb.

kimerülven, sokan kétségbe esve élteket öngyilkossággal végeztek, mások török szolgasággal vagy az izlámra téréssel könnyítének sorsukon, mások nejeiket s gyermekeiket adák el a töröknek. Nem fog hihetlennek látszani, mit Wagner mond ¹⁾ a töröktől megszabadult vidékről, hogy az 1667-diki mohácsi ütközet után a győztes királyi had a csatahelytől Lippáig nem talált sehol vidám fát, mely árnyával a nap hevétől tikkadt vándort megnyihitené; a fű ellenben oly magas volt, hogy, ha a lovasság útát nem tör, a gyalogság alig mehetendett; hogy nem volt messze vidéken tető, sőt nyoma sem az embernek, ha a pásztorok néhány nádkunyhóit kiveszszük.

Szabadság lévén az iparnak eleme, béke s biztosság szükséges föltétele, nem csodálhatjuk, hogy e sanyarú időkben a földművelés is majdnem végkép elhanyagoltatott. Voltak azonban mégis vidékek, a közinségnek kevésbbé kitétetvék, melyeknek bősége másoknak hiányát némikép kipótolá. Ilyen volt majdnem az egész Szepesség, Erdélynek némely elvontabb völgyei stb. S hála hazánk termékeny földének, mely minden elhanyaglás mellett is bőven ömleszté gyümölcseit. Bethlennél olvassuk ²⁾, hogy Erdélyben 1583 táján a béke és bő termés annyira leszállítá a természetmények árát, hogy öt nagy köből búza 1 magyar fton és 9 akó bor két m. fton kelt. A földek három részre osztása, miszerint a tavaszi s őszi vetés s az ugar egymást felválták, vagy is az úgynevezett három forgói rendszer, miként az előbbi korszakban megjegyzém, már régtől szokásban volt. Trágyázás általán véve igen gyéren, szántás pedig majdnem mindentütt egyszeri volt szokásban ³⁾. A vetés tárgyai kivált búza, rozs, árpa, zab és

¹⁾ Hist. Leopoldi I. 2, 22. Olvasható Katonápál is 35, 387.

²⁾ Hist. 6, 358. A 17-dik században azonban már Erdélyben is elhanyagoltabb lön a földművelés. Kazy: H. R. H. 1, 16.

³⁾ Oláh: Hungaria. Belnél: Apparat. ad Hist. Hung.

tatárka valának. A jászok és kúnok kölest is nagyobb mennyiségben természetnek, minthogy ebből készíték boza nevű kedvelt italokat ¹⁾. A kukoricza és szelíd sáfrány ezen korokban kezdének meghonosittatni; az első, mi 1611-ben vitétt legelőször a déli török tartományokba ²⁾, Erdélyben, a másik Trencsén táján; mind kettő a 17-ik század közepén; később Szebenben is, Sáros megyében, a legfinomabb sáfrány természetek ³⁾. A rizs aligha nem tenyésztetett a török-birta részeken. Annyi bizonyos, hogy e kedvencz étke a mozlemnak, nagy mennyiségben szállíttaték hazánkba, s részint az evvel élés elterjedése okozta, hogy némely felső s dunántúli vidékek nem csak a háború letarlózta részeket segítheték gabonával, hanem némely bő termésű, békés években külföldre is adhattak el.

A szőlőművelés hegyes vidékeken kevésbé lévén kitéve a harcok dúlásának, meglehetősen állapotban vala. A Tisza s Duna közti tartományban azonban szőlőt látni ritkaság volt. Oláh érsek ⁴⁾ e korban legnemesebb boroknak tartá: mindenek előtt a szerémit, melyet jóságára nézve a kretaival egy osztályba helyez, azután a somogyit, baranyait, sopronyt, pozsonyt, egrit, borsódit, újvárit, veszprémit és zalait. Baranyáról mondja, hogy önmaga látta, miként a lakosok nem találtak termésöknek elegendő edényt. Csodálni lehet, hogy Oláh a tokaji bort nem is említi, holott azt más korabeli írók, mint legnevezetesebb, dicsérik; p. Forgách mondja egy helyen, hogy „a tokaji bort, mely legnemesebb, az éjszaki vidékekre nagy mennyiségben hordják évenként a kereskedők”. Jóságát és sokaságát e korban az is bizonyítja, hogy a rabló nemesek

¹⁾ Oláh: Hungaria, Belnél: Apparat. ad Hist. Hung.

²⁾ Siebenbürg. Quartalschrift 1, 123.

³⁾ Korabinszky: Geogr.-Statist. Lexikon ad voc. Zeben.

⁴⁾ Hung. C. 8. Belnél: Apparat. ad Hist. Hung.

igen vágytak szüreteire, s azt többször — 1528-ban Bornemisza Simon ¹⁾, 1564-ben Balassa és Záy ²⁾ stb. — le is foglalák; 1565-ben, midőn Tokaj Maximilián részére elfoglaltatott, négyezer hordó finom bor találtatott pinczéiben. Aszúbor a 17. század elején kezde készítettetni ³⁾. Nem utolsó rendű volt még az említetteken kívül a tolnai fehér ⁴⁾, a zólyomi és telkibányai ⁵⁾, végre a harsányi ⁶⁾. A budaiak nem csökkentek ugyan jóságokban; de a török iga alatt kevesebb természeték, minthogy a kereskedésben nevet nyerhetett volna ⁷⁾. Az újonnan ültetett szőlők azon kedvezést nyerék, hogy hét évig sem adó, sem tized nem szedetett tőlök ⁸⁾.

A kertmivelés a felső megyékben terjedni s gyarapodni kezdett. Szép gyümölcsösek, kivált almások valának majdnem mindenütt a Szamos folyam partjain fekvő helységeekben ⁹⁾. Selmeczen a 17-dik században a lakosok egyik kedvencz foglalkodása volt a kertmivelés. A kertek itt többnyire hegyoldalon (scarpírozva) ültetettek, s a legnemesebb fákkal, legkritkább virágokkal, üveg- s melegházakkal, mulatóhelyekkel ékeskedtek s a lakosoktól legkedveltebb, majdnem egyetlen mulatság kedvéért látogattattak ¹⁰⁾. Nyitra megyében is több helységek, kivált Német-Próna lakosai szorgalmasan kezelték a kertmivelést; szilvát különösen annyit természetének, hogy azzal mind nyersen, mind aszaltan jövedelmes kereskedést űztek ¹¹⁾.

¹⁾ Sperfogel Wagnernál Anal. Scep. 2, 153.

²⁾ Engel 4, 185.

³⁾ Decret. 1655: 79.

⁴⁾ Katona 22, 638.

⁵⁾ Istvánfy Lib. 20, 244.

⁶⁾ Katona 24, 248.

⁷⁾ U. o. 22, 635.

⁸⁾ U. o. 29, 758.

⁹⁾ Istvánfy Lib. 22, 284.

¹⁰⁾ Bel: Notit. Hung. Novae 4, 675.

¹¹⁾ U. o. 4, 426.

Említendők még e tekintetben Soprony és Pozsony vidéke; az utóbbikra e korban szállított blumenthali telep növényeit s gyümölcseit nem csak Pozsony, hanem a szomszéd osztrák városok héti vásárait is szokta szállítani¹⁾. De általában mondhatni, hogy e korban már kedveltebb lón a kertművelés, kivált a nem annyira zaklatott dunántúli s felső tartományban, s már Oláh írható²⁾: hogy mindennemű gyümölcs tömérdek mennyiségben termesztetik az országban; a sárga s görög dinnye különféle nemei pedig mind nagyságokra, mind ízükre mérkőzhetők az olaszokkal. Jeles kerteket ültetett érseki javainak külön helyein Veráncz Antal is, melyeknek nemes gyümölcséről eléggé tudósít Maximiliánnak egy levele³⁾ a nevezett érsekhez, melyben tőle a nagy vörös ewregh zemew fekethe cheresnye (a levél szavai s írásmódja) vagy Ewlywedy (ölyvedi) fekethe cheresnye és a nagy, úgy nevezett duránci, zöld színű kathalan zylwa, végre a két nemű, fehér és fekete tojás nagyságú Lóo zylwa fajokból csemetékét kér. E gyümölcsnemek az érsek ölyvedi kertében, Hont megyében, valának leghíresebbek, s e levél tanúsága szerint előbb tenyésztettek nálunk, mint Bécs vidékén.

A földművelésnél nagyobb bátorsággal űzhető volt az állattenyésztés; miért is ez annál, aránylag, virágzóbb vala. A magyar kereskedésnek — miként alább szóba jövend — egyik legnevezetesebb ágát tevé a baromkereskedés; évenként sok ezer hajtatott ki Osztrák-, Cseh-, Stájerországba s a Buccari révén Olaszországba, noha azt is azon körülmény, hogy e foglalkozásra legalkalmasabb alsó vidék volt épen a török uralom alatt, aránylag az előbbi virágzó állapothoz, szinte nem kevéssé

¹⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 653.

²⁾ Hung. Belnél Appar. 33.

³⁾ Az eredeti után közlé a „Századunk“ 1839-ki 50-dik számában Podhradszky József úr.

megcsökkenté. A kunságiak-, nevezetesen halasiakról Oláh is mondá¹⁾, hogy nagy ménesekben és gulyákban tenyésztett lovaik és szarvas, marháik által nem csekély gazdagságra jutottak. A lovak közt azonban leginkább dicséri az erdélyi, kivált székely fajt²⁾. A juhtenyésztés kevésbbé volt terjedt; gyárak honunkban nem lévén, a nemesebb finom szőrű faj Szelepcsényi György, esztergami érsek koráig (1666) még egészen ismeretlen volt; az ugynevezett magyar birkák bőre gyapjastól együtt subákra használtaték föl; Erdélyben azonban és Szepességben, valamint Privigyén is darócz posztó is szövették belőle, mely pórjainknál igen kelendő volt³⁾. Hogy e nemű gyapjú külföldre is vitetett volna, nyomára nem akadtam. Ennél több szorgalom fordított a sertésenyésztésre, mire kivált a szalonna, a pórságnak e kedvencz eledele, ösztönzött. Híres volt sertéseiről Munkács vidéke⁴⁾. Ez tevé Horvátországnak is egyik legnevezetesebb szorgalmi cikkelyét, honnan Magyarországra is sok ezer hajtattott be évenként⁵⁾. A méhtenyésztés Horvátországban már azelőtt is virágzó⁶⁾, e korszak alatt Magyarországon s Erdélyben is szorgalmasan üzeték, kivált a bányavárosokban, Szepesség és Erdély virágos völgyeiben; Oláh dicséri a mézszüreteket⁷⁾.

II. Kézművek, mesterségek.

A hon eddig leirt állapota előre is gyaníttatja velünk, hogy a kézművek sem voltak, nem lehettek e korszak alatt virágzatban. Az idő sanyarúsága azokra is rontólag súlyoso-

¹⁾ Bel: Apar. 22.

²⁾ U. o. 34.

³⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 425.

⁴⁾ Oláh Belnél Appar. 21.

⁵⁾ Katona 20, 1259.

⁶⁾ U. o.

⁷⁾ Apparat 35.

dott: de általán véve, a műiparnak ezen ága még sem szenvedett annyit, mint a földművelés. Az ország alsó felében ugyan, hol a török uralkodott, a kézművek és kézművesek sorsa hasonló volt a földművesekéhez s foglalkodásaikéhoz; de az e vidéken azelőtt is kevésbé volt gyakorlatban. A felső vidék falakkal erősített városai azonban biztosb menedéket adának a kézműveknek. Igaz, hogy e városokat is nem ritkán súlyos csapások sújtogták a belháborúk és pártforrongások dühében; de azoknak a múlt korszak alatt szerzett hatalma s életereje sokáig ellentállott a nagyobb erőnek is, és később sem engedé a polgárok foglalkodásait végkép elnyomátni. Iparkodának ezen testületek e sanyarú korban is kitelhetőleg fenntartani erejüket, s miután védelmökre a kormánytól elegendő hadi erőt ritkán nyertek, sőt a kebelökben tanyázó rendes katonaság ellenök gyakran ellenséges indulattal viseltetett, önerejük által törekvének a személy és birtok bátorságát biztosítani. Sőt némelyek, a nemesek példáját követvén, a köz-zavarban foglalásokat is tőnek; így p. Kassa, Rudolf alatt huszonnyolcz falunak volt birtokában ¹⁾. A városoknak e törekvése adott aztán okot azon törvény-czikkre, minélfogva nekik új fekvő birtokot szerezni megtiltatott ²⁾. A királyok tapasztalván a városoknak hasznos szolgálatait, azoknak, hol lehete, kedveztek, és szabadalmaikat részint megerősíték, részint újakkal szaporították. Így Zápolya 1531-ben Budának nemcsak régi, IV. Bélától nyert jogait megerősíté, hanem újakat is adott; egyebek közt fölmenté azt minden rendes és rendkívüli adózástól. Egy másik, három hónappal későbbi oklevélben pedig az egész városi testületet nemesi jogokkal s új czímerrel ajándékozta meg az ostrom alatt tett szolgálatai jutalmául ³⁾.

¹⁾ Fessler 7, 542.

²⁾ Decret. 1542: 33.

³⁾ Katona 20, 867 és 873.

Két évvel később a szebenieknek adott némi jogokat ¹⁾. Hasonlóképp kedvezett a városiaknak I. Ferdinánd és utódai. Így — mellőzve itt a kereskedést tárgyazó engedményeket, miket alább összefüggésben említendünk — egyebek közt I. Ferdinánd 1538-ban Besztercze szabadalmait megerősíté ²⁾. Lőcse 1550-ben leégvén, a királytól hatszáz forintot s Bártfa, Eperjes és Szeben egy évi adóját nyerte meg a középületek helyreállítására ³⁾. 1563-ban Kőrmöcz, Selmecz, Besztercze, Baka-, Béla- s Libetbánya és Újbánya az idők mostohaságában megsértett kiváltságait megújítá ⁴⁾; úgy szinte Maximilián 1565-ben Lőcseéit ⁵⁾, 1569-ben Nagyfaluéit ⁶⁾; ugyanakkor Szegedéit ⁷⁾; Rudolf 1581-ben az új Károlyvároséit ⁸⁾; II. Mátyás Szombathelyéit ⁹⁾ stb. Sőt a törvényhozás is gyakran pártolólág gondoskodék a városokról, s alig volt országgyűlés, melyben törvény-cikkely nem alkottatott volna, a városok szabadalmainak sértetlen megtartását süfgető; ilyenek például 1536: 55, 1545: 49, 1550: 78, 1553: 29 1569: 57, 1574: 35, 1575: 16, stb. törvény-cikkelyek; mi azt látszik bizonyítani, hogy a városoknak a törvényhozásba is volt némi, ha nem is elhatározó, befolyások.

A kézművek és kézművesek különféle osztályait, melyek honunkban e korig léteztek, s azok tökélyének fokát már az Árpád és vegyes házakból származott királyok korszakának ipartörténetében számláltam el részletesen; miért itt, az ismét-

¹⁾ Katona 20, 890.

²⁾ U. o. 21, 736.

³⁾ U. o. 1269.

⁴⁾ U. o. 23, 761.

⁵⁾ U. o. 24, 111.

⁶⁾ U. o. 25, 82.

⁷⁾ U. o. 25, 348.

⁸⁾ U. o. 26, 115.

⁹⁾ U. o. 29, 320.

lést kerülve, a műiparnak egyedül e korszak alatt történt változásaira szorítom előadásomat. — A céhek Magyarországon, miként az említett helyen előadatott, már a 15-dik században is tökéletesen kifejtve valának s egészen a némethoniak példájára; csak hogy a nemzeti elem szerint a magyar s német kézművesek ugyanazon nemei is külön céhekre valának oszolva. A céhszabályok e korszak alatt nevezetes változást nem szenvedtek; de azon egyesületi szellem, mely azelőtt oly feltűnő, oly hatalmas emelője volt mind a polgári osztály alakulásának, mind a kézművek gyarapodásának, már nem mutatkozott azon fiatal, teremtő erejében, miként a középkorban, melynek az annyira sajátja volt, hogy nemcsak a kézművesek s kereskedők céheinek egy sajátos bélyeget s életet kölcsönözött, hanem a városok falain kívül is minden, még felsőbb osztályt is áthatott. Ezen egyesületi szellem meggyöngyülésének és elkorcsulásának oka, azon általános hatásán kívül, mely a kor fordulatójában feküdt, s melynél fogva az a nemesi osztályban végkép megszűnt, még az is volt, hogy ezen erőszak s törvénytelenység korszakában a céhszabályok sem tarthatták meg erejüket úgy, miként azelőtt, s a közháborgás a városokra is eláradott, melyek e viszályokban egyébként is nevezetes szerepet játszottak, s egyik a másikkal, p. Lőcse Késmárkkal, nem ritkán ellenségesen is állott szemközt a csatamezőn ¹⁾. Mennyire azonban e társulati szellem a kézművesek céheiben fenmaradt, bizonyos szűkkeblű, önös gondolkodásmód vált sajátjává; a kereskedők közt azonban a céhek szabadabb alakot öltének föl, mint a kézműveseknél. Az pedig, hogy a német ajkú céhbéliek társulatokból a magyarokat kizárták, minél fogva ezek már régebbi időkben külön céheket alkotni kénytelenítették, a magyar nemzetiség iránti idegenkedésből

¹⁾ Ungr. Magaz. 2, 177.

származott. Egyébiránt több hasonló művekkel foglalkodók p. lakatosok, kovácsok, késesek, sarkantyú- és sodronygyártók stb. most is, miként előbb, ugyanazon czéhben valának egyesülve; egyművek ritkán alkotának külön czéhet. Ily különnemű kézművesek egyesületét kell a czéhek alatt értenünk, midőn például olvassuk, hogy Pozsonyban, mely város a török uraság korszaka alatt különféle okoknál fogva (itt tartattak a legtöbb országgyűlések, ide, mint biztosabb helyre, vonultak sok mesteremberek s kereskedők, közel fektűt Németországhoz stb.) mind kereskedésére, mind kézműi iparára nézve első volt, 1600 táján csak hét czéh létezett ¹⁾.

Ez időnek bélyege némiképen a műiparon is mutatkozik. Legelőnkebben üzettek s némi új találmányokkal is gyarapultak azon kézművek, melyek hadi szereket készítenek; a korbeli történetírók legalább ezeket legsűrűbben említik. Így a kés-márkiakról mondatik, hogy a 15-ik század első felében oly tűzes golyókat találtak fel s használtak a löcseiek ellen, melyeknek tüze nem volt volna eloltható ²⁾. Forgách is beszéli ³⁾, hogy a gyulafcherváriak 1566-ban új találmányú, iszonyú tüzet okádó golyókat szórtak az őket ostromló ellenre. Bethlen állítása szerint ⁴⁾ Báthory István, erdélyi fejedelem, utóbb lengyel király, találta fel s használta azokat legelőbb. Az ágyúk, melyek a hadaknál használtattak, nagy részben a városok sajátjai voltak ⁵⁾, s alig volt nevezetesebb város, melyben olyanok nem öntettek volna. E kézművel magyar születésűek is foglalkodtak; ilyen volt már a múlt korszakban Orbán, ki azon nagy ágyúkat önté, melyeknek segédelmével II. Mahomed Konstantinápolyt

¹⁾ Ungr. Magaz. 1, 243.

²⁾ Sperfogel Wagnernál Scep. 2, 160.

³⁾ Lib. 16, p. 413.

⁴⁾ Hist. 6, 523.

⁵⁾ Azoknak vontatása is a városok terhe volt. Decret. 1599: 27. 1600: 14. stb.

bevette ¹⁾. A 17-dik század közepén híres volt műveiről Lüders, királyi ágyúöntő Kassán ²⁾; valamivel később pedig Tartler Márton, szebeni ércműöntő, kinek Szeben egy ágyúért házat s polgári jogot adott ³⁾. A pisztolyok és tűzköves puskák 1543 táján kezdének használtatni ⁴⁾. A városok adó fejében gyakran kész hadi szereket szolgáltattak, p. Lőcse 1537-ben Fels tábornoknak tizenkilencz mázsa különféle ágyúgolyót ⁵⁾, 1557-ben tíz mázsa lőport, negyedfél mázsa önt, tizenhat ágyút és tarackot, ezer nyolczvan darab golyót ⁶⁾, 1559-ben három mázsa lőport s több mázsa golyót szolgáltatott ⁷⁾. E korban kezdtek Beszterczén készíttetni azon finom damask kardok is, melyek később oly nagy hírre jutottak az országban. Érdemes itt megemlíteni a lőcsei 118 mázsás harangot is, melyet 1555-ben Illefeld Ferencz készített ⁸⁾, s a beszterczei 175 mázsást, mely a tüztől megrontatván, 1560-ban újra öntetett ⁹⁾.

Az élelemnemű készítmények közt a felső tót megyékben aligha legtöbb kezeket nem foglalkodtatott az égettbör, mi e vidéken már a szükségek közé tartozott; alig volt helység, melyben ezen ital nem készíttetett volna ¹⁰⁾. A német ajkú városiak, kivált a szepesiek- és erdélyi szászoknak kedvencz-italok volt a sör, az alsó vidéki magyarok pedig, kik szőlőt, mint említém, ritka helyt ültetének, kivált a jászok és kúnok bizonyos boza nevű italt szoktak kölesből készíteni ¹¹⁾. A fel-

¹⁾ Bredeczky : Topogr. Beiträge 4, 95.

²⁾ Egy, Jerney János úr birtokában levő, eredeti oklevél szerint.

³⁾ Ungr. Magaz. 3, 409.

⁴⁾ Katona 21, 366.

⁵⁾ U. a. ad a. 1537.

⁶⁾ Leutschauer : Chron. Magaz. für Gesch. Statist. d. österr. Monar. 2, 576.

⁷⁾ U. o. 387.

⁸⁾ U. o. 373.

⁹⁾ Korabinszky : Lex.

¹⁰⁾ Bel: Not. Hung. 4, 460.

¹¹⁾ Oláh : Hung. C. 8. ap. Bel: Appar.

vidéki tótpóktól készített sajt és túró kelendő volt az egész országban. Voltak helységek, kivált a földműveléssel nem igen foglalkodó bányavárosok környékén, p. Hochwiess és Zernovicz, melyeknek kiváló foglalkodások volt, az említett városok héti vásárait hordott kenyér sütése ¹⁾).

A vászonszövés, miként említém, már a vegyes házakból származott királyok korszakában is oly szorgalmasan üzeték, kivált a szepesi és erdélyi szászoktól, hogy avval nemcsak benn, hanem külföldön is, p. a brassóiak, Smyrnában, Egyiptomban stb., nevezetes kereskedést űzhetének. De úgy látszik, e korban az avvali külkereskedés a kelet felé megszűnván, a gyártási szorgalom is megcsökkent; annyi bizonyos, hogy a belkészítmény nem volt elegendő az ország szükségének fődésére, s miként alantabb látandjuk, nagy mennyiségű, kivált finom vászon hozatott be a külföldről. Magyarországon a szepesi helységeken kívül, melyek majdnem kivétel nélkül foglalkodtak a fonás-szövésel, gyakorlatban volt ez még Sáros, Túróc, Trencsén, Liptó, Árva és Vas megyék több helységeiben. Eperjesen és Késmárkon pedig régtől fogva létezett vászonkalló. Meg kell azonban vallani, hogy a korbeli írók ezen iparágról szóló tudósításainak hiányában, állapotának részletes leírását nem adhatni. — Szinte oly szűken emlékeznek a mondott írók egyéb manufaktúrákról is; miért ezekre csak a következő korszak története vethet kielégítőbb világot. Posztógyárak ²⁾), melyek finomabb készítményt szolgáltatottak volna, még nem igen léteztek; a privilegyei egyedül darócz és úgynevezett aba posztót készített, minek a pórosztályban nagy kelendősége volt ³⁾). Hasonlók valának készítményeikre nézve a több szepesi

¹⁾ Bel: Notit. 4, 175.

²⁾ Itt természetesen nem sajátképi gyárak, hanem egyes manufaktúrák értetnek.

³⁾ Bel: Notit. 4, 425.

városokban, s Keszthelyen és Kőszegen stb. létező posztógyárak ¹⁾ is, mely utóbbiak a 17-dik században állítottak fel. Különösen Kőszegen a lakosság nagy része már ekkor is posztókészítéssel foglalkodék ²⁾. A Szelepcsényi György érsektől Gombán, Pozsony megyében, felállított sajátképeni posztógyár készítményei oly finomak valának, hogy akármelyik hollandi vagy angol gyáráival kiállották az összehasonlítást. E végre ő a finom gyapjút külföldről szállíttatá; sőt nemes fajú juhoakat is nagy számmal hozatott be. De miután a gyár jövedelmei a nagy költségeket nem fődözték, az érsek halála után egészen dugába dőlt e manufaktura ³⁾. A tizenhat szepesi város majdnem mindegyikében, valamint Nyitra s Trencsén megyék több helyein számos posztógyártók léteztek. Ezeknek kézműveik azonban sem kiterjedésekre, sem a szolgáltatott művek minőségére nézve híresb névre nem juthatának; készítményeik többnyire a pórságtól kedvelt fehér, fekete vagy hamuszínű durva posztóból, lótakaróks egyéb pokróczokból állottak ⁴⁾. — Mind vászon, mind posztó Erdélyben is több helyt, kivált a szászok által annyi mennyiségben készítették, hogy abból a külföldnek is engedhetének némi részt; az örmény kereskedők, kik oda elég sűrűen jártak, a bevitt fűszerekért leginkább vásznat, posztót, faedényeket vittek ki cserében.

E kor végén igen sokat nyert műiparunk majdnem minden ágaiban azon kézművesekkel, kik a töröknek kitakarodta után az ország külön vidékein letelepedtek. Ilyenek valának például a német, Eperjesen, Bártfán és Szebenben megszállott paszománt készítőik, kiknek műveit a 17-dik században ural-

¹⁾ Statist. Aufklärungen v. Grellman. Götting, 1797. 2, 258.

²⁾ Korabinszky: Hist. Geogr. Lexicon ad vocem Güns.

³⁾ U. a.: Lexicon ad vocem Gomba.

⁴⁾ U. a.: Lexicon e városok nevei alatt.

kodni kezdett divat igen kelendőkké tev¹⁾. — A timárok közt az egész országban legnevezetesebbek valának a rajecziek Trencsén megyében, kik szabadalmaikat gróf Thurzó által nyérék; számok már a 17. század végével is meghaladta a százat. — Papirosmalom Erdélyben előbb létezett mint Magyarországon; már 1546-ban állítottak fel olyant Brassóban Fuchs és Benkner János²⁾. Magyarországon az első Tepliczen, Spillenberg Samu, lőcsei orvos által emeltetett 1613-ban³⁾; követte ezt nemsokára a felkai Szepesben, murányaljai Gömörben, melynek készítményei jóságokra elsőek valának⁴⁾; végre az enyedi Erdélyben, mely 1701-től számítja korát⁵⁾. — A nógrádi, honti, árvai és lipői tótok, miként egyáltalán a felső megyék lakosai, a mezei munkák végeztével különféle fa- és cserép-műveket készítenek, melyeket aztán az alsóbb megyékben búzával, kenderrel, szalonnával cseréltek föl⁶⁾. — Az arany s ezüstművek készítésében legtöbb híre jutottak az erdélyiek; s műveik nemcsak benn az országban, hanem künn is becsben tartattak, s a némethoni művesekéivel vetélkedtek⁷⁾. Emelé ezen kézműveket az uralkodó fényűzés, mely a közép-osztályban is oly igen terjedni kezdé, hogy azt Bornemisza Péter nyilván megróvjá egyházi beszédeiben⁸⁾. Arany- s ezüsttel szinte elborítva voltak azon négyszáz lovagtól kísért nagyok lovaikkal együtt, kik 1562-ben Maximilián koronázására Prágába küldettek⁹⁾. Frangepán püspök végrendeletében pedig előfordulnak számos arany s ezüst

¹⁾ E kézműben mások közt kitűntette magát bizonyos Engel. Korabinszky: Lexicon.

²⁾ Ungr. Magazin 1, 141.

³⁾ Chron. Scepus. Ungr. Magazin 2, 41. 51. — Korabinszky: Lexicon.

⁴⁾ Korabinszky: Lexicon.

⁵⁾ Bredeczky: Topogr. Beitr. 4, 49.

⁶⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 30.

⁷⁾ L. Desöffy János végrendeletét. Wagner: Diplomata. Sáros.

⁸⁾ Bredeczky: Topogr. Beitr. 4, 32.

⁹⁾ Forgách: Hist. Lib. 12, 304.

ékszerek, csészek, poharak, billikomok, kancsók, tányérok s egyéb asztali edények; továbbá szőnyegek, melyek közt nevezetes vala egy tizenkét darabból (pecia) álló, az evangeliomi tékozló fiú történetét ábrázoló; kilencz aranyos templomi palást s egyéb drága egyházi öltönyök, himmenyét-mezek; egy fővegről megjegyeztetik, hogy gyöngyeivel s drágaköveivel ezer arany értékű ¹⁾ stb. — A toronyórák 1600 táján már számos helyt találtattak ²⁾; 1650 táján pedig már a zsebórák sem valának ritkaságok ³⁾. Sőt már 1566-ban bizonyos Egyed, nagyenyedi ifjú, oly remekművű órát készített, mely korunknak sem válnék gyalázatára. Ezen óra t. i. oly kicsiny volt, hogy egy arany ujj-gyűrűbe foglaltathaték; e különösséget Zápolya Zsigmond a török császárnak küldé ajándéknak ⁴⁾. Lőcsén pedig már 1516-ban létezett toronyóra ⁵⁾. — A rézmetszés e korban nevezetes haladást tőn. I. Ferdinánd pénzei sokkal csinosabbak az elődeiénél. Castaldo emlékpénze pedig, mely Erdélynek Magyarországhoz visszakapcsolásakor, 1551-ben veretett, különösen méltó emlékezetre. Ezen pénz egyik felül Castaldo arczképét ábrázolja e körirással: IO. BA. CAS. CAR. V. CAES. FER. RO. ET. BOE. RE. EXERC. DUX; Castaldo válla alatt áll a művész rövidített neve: ANIB. A külső körben ez olvasható: TRANSILVANIA. CAPTA. A másik fele meztelen nőt ábrázol, jobb könyökére támaszkodva s azon kezében országpálczát, baljában pedig koronát tartva; a háttéren hegyek tűnnek elő s ezeken pompás diadaljelek; a hegyek tövén egy vízi isten látható, jobb könyökével egy urnára támaszkodva, melyből a Maros ered; mellette e szó: MARUSIUS; bal kezében

---

¹⁾ Katona 21, 269.

²⁾ Bel: App. Dec. 1, 332. — Ungr. Magazin 3, 479.

³⁾ Ratkay: Memor. Banor. 269.

⁴⁾ Bredeczky: Topogr. Beitr. 4, 70.

⁵⁾ Sperfogel: Analect. Scep. 2, 132.

pedig kigyót tartva ¹⁾). A pecsét-metszés is divatosabbá lőn; az 1550-ki 62-dik törvényczikk szerint minden megye köteles volt tiszti pecsétet tartani, holott azelőtt csak az alispánok, szolgabírák stb. magán pecséteik alatt küldettek a hivatalos levelek. Ezeket még a 16-dik században is legtöbbször aranyművesek készítették ²⁾).

A könyvnyomtatás e kornak minden zaja s nyomorúsága között is igen gyarapodott; már a 16-ik században is több oly intézettel dicsekedhetett hazánk. Ezek közt valának: a bártfai, Guttgesell Dávid vezérlete alatt, kinek halála után Klöss Jakab vette át a felügyelést; a pápai, debreczeni, melyet Török Bálint állíttatott; a keresztúri, galgóczi, lőcsei, nánási, vagy újszigeti, sárvári, csepregi, mely utolsó három Nádasdy Tamás költségein Abádi Benedek s mások által emeltetett; továbbá a németújvári, Batthyányi Ferencz költségén; a detrekői, melyet Bornemisza Péter állíta fel a Balassák költségén; a besztercei, sárospataki, nagyszombati, melyben Ranzán Péter évkönyvei legelőször nyomattak ki; a nagyváradi, vizsolyi, világosvári; a pozsonyi, melyet Pázmán érsek saját házában állíttatott fel; a kassai; a trencsényi, sopronyi, késmárki stb ³⁾).

Gyarapodásban találjuk e korszak alatt a hajóépítési mesterséget is. A hajók már a 16-ik században nagyobbak, de még sem oly nehezek és esetlenek valának, mint a múlt korbéliek; sőt a tengeriekhez hasonlóak is építtettek a Dunára, melyek nagyobb ágyúkkal voltak ellátva ⁴⁾). Hasonló állapotban volt a hidépítés. Állandó hajóhid még sehol sem volt a Dunán vagy egyéb, nagyobb folyamon, és olyan csak hadmenetek vagy egyéb különös körülmények alkalmakor, p.

¹⁾ Ungr. Magaz. 3, 139.

²⁾ Bredeczky: Top. B. 4, 64.

³⁾ L. ezeket mind elszámálva s a nyomtatott munkákat is megemlítve, Katona e korról szóló köteteiben; továbbá Németh: Memoria Tipogr. és Bredeczky: Top. B. 4, 83.

⁴⁾ Jovius Lib. 30, 416. Katona 20, 1, 806.

Maximilián koronázási ünnepére, építtetett. Szaporodtak a vízi malmok is: Busbeque, I. Ferdinánd követe, konstantinápolyi útjában, melyet hajón tett, sok dunai malmot talált ¹⁾. Ferdinánd 1550-ben a barsi, nyitrai, trencsényi molnároknak meg erősíté azon kiváltságait, mik szerint minden királyi adótól mentek voltak, és saját kebelökből választott, tizenkét esküdt hatósága alá tartoztak, minden közönséges poreikben ²⁾.

Semmiben szegényebb e korszak alatt nem volt honunk, mint a tulajdonképeni művészetben. Festész ezen egész kétszáz éven keresztül terjedő korszakban alig volt egy hazánkban; pedig épen ez a kor az, melyben e művészet Rafaelben, Buonarotti Mihályban stb. zenitjét érte el. I. Ferdinánd igen vágyott látni a mód felett elhízott, helyéből kövérsége miatt alig mozgólható Tapolcsányi Tamást; s nem volt honunkban festész, ki őt a király kívánatára lemásolhatta volna; miért Ferdinánd Németországból küldte le hozzá egy ily művészt ³⁾. Ezt némi-kép csodálhatni oly országban, hol a templomait s oltárait festvényekkel diszesíteni szokott kath. vallás volt az uralkodó; s mivel az egyháznak bizonyosan e korban is volt erre szüksége, írónk pedig honi művészeiről nem emlékeznek, állítanunk kell, hogy a festvényeket vagy külföldön készítteté, vagy a művészeket külföldről hozatá be a vallásos buzgalom. II. Ferdinánd idejéből dicséri Bél ⁴⁾ a pozsonyi királyi teremek festvényeit, melyek a mondott királyt többféle helyzetben s környületekben ábrázolták; de ezek bizonyosan külföldinek művei valának. A 17-ik század azonban valószínűleg már több festészekkel ajándékozta meg honunkat; de ezekről csak az eddig zárva tartott levéltárak nyújthatnának világot.

¹⁾ Katona 22, 637.

²⁾ U. a. 21, 997.

³⁾ Bredeczky: Top. Beitr. 4, 82.

⁴⁾ Not. Hung. Nov. 2, 144.

Ezt hinni annyival inkább hajlandó vagyok, mivel 1652 táján már rézmetsző is létezett Lőcsén, bizonyos Kremieniz János. Ennek művei közül egy, Vesselényi Ferencz rézre metszett arcképe megmenekült az enyészettől s hiteles kútfőből tudom, hogy az egykor Kaprinai István birtokában vala. — Hasonlót mondhatni a szobrászat- és képfaragásról. Honunknak, miként az előbbi korszakok történetéből látók, kivált I. Lajos és Mátyás alatt oly szobrászai s érczműöntői valának, kiknek birtokában sok más országéit nem volt oka irigyleni; a budai, azon korban páratlan királyi lak, a töröktől mind innét, mind egyéb helyekről elrablott vagy összerombolt művek, elég bizonyítványai ezen állításnak. Annál meddőbb volt ezen egész hosszú korszak a művészet ezen ágában; sőt a múlt időnek maradványait is mind egyig elnyelte a török vandalismus pusztító dühe, vagy legkedvezőbb esetben hasonló sorsra juttatá a budai temető sok és szép márvány emlékeivel, melyeket Bogáthy János, kassai bíró, az utczákon elhányva s padokká, vagy a kalmároktól árúasztalokká használtatni látott¹⁾.

Az építészetet azonban a szükség és kényelemvágy nem hagyhatá egészen száműzetni; csak hogy más részről azt, miként fenállott, aligha helyezhetjük a művészetek sorába. A háborúk sanyarú kora nem palotákat, hanem várakat, erősegeket kívánt építtetni. E végett is többnyire külföldiek, olaszok és németek hivattak meg. Olaszok, nevezetesen egy bolognai építész által emeltette Zápolya a budai várnak új tömérdek bástyáit és tornyait²⁾; ilyenek által erősíttette Ferdinánd is várait³⁾. Az utóbbiak közül a 17-dik század elején nevezetesebbnek olvassuk Wiener Móriczot⁴⁾. A gyakori gyűjtogatások

¹⁾ Bel: Apparat. 1, 332.

²⁾ Jovius Lib. 39. p. 256.

³⁾ Katona 21, 885.

⁴⁾ Istvánfy Lib. 33, 524.

szükségessé tették a lakházakat jobban biztosítani a tűzveszély ellen, miért több városokban cserép és zsindely váltá fel a nád és szalma tetőket¹⁾. A török az elfoglalt városokban saját ízlése szerint, néhol keleti fénynyel, emelt épületeket; említésre méltók e tekintetben a budai fürdők, melyeket Szulejmán az esztergami érsek palotájából alakíttatott, a vizet a Dunából csatornákon hajtattván fel s az épület homlokfalát és teremeit a városban talált, Mátyás korabeli márvány-szobrokkal s emlékkövekkel ékesíttetván föl²⁾. A 17-dik században azonban már nagyobb ügyelet volt az építésben a díszre s kényelemre is, és néhány valóban szép épület is emelkedett. Ilyen volt a kismartoni kastély, melyet Eszterházy Pál, nádor, 1683-ban emeltetett. Szép példánya ezen kori építészetnek a lőcsei 1647-ben emelt torony is, melynek rézfödélére száz mázsa réz, ugyan annyi vas, és tizenhárom m. ón fordíttatott³⁾. Nem mellőzhetem itt el az e templomban létező orgonát sem, melyet 1623-ban Komicz Kristóf tizenháromezer forintért készített, s mely minden műértő csodálatát magára vonta⁴⁾.

III. Bányászat.

Az ausztriai házból származott királyok egyáltalán nagyobb gondot fordítottak a bányák szorgalmas műveltetésére, mint elődeik; ezt a folytonos háborúk költségei is szükségessé tevék; azért azon bányákban, melyek közvetlen a kir. kamara birtokában s igazgatása alatt léteztek, mind azon javítások is gondosan megtétettek, mik Cseh- és Szászországban koronként fölfedeztettek. I. Ferdinánd erre szóval is kötelezte magát az

¹⁾ Veráncz levele Katonánál 25, 237.

²⁾ Wernher: De Amirand. Hungariae Aquis 312.

³⁾ Korabinszky: Lexikon.

⁴⁾ U. o.

1545-ki törvénykönyvet megerősítő válaszában, igérvén, hogy ő, ki egyéb tartományaiban is birván érczbányákkal, azoknak ügyét jól érti, semmit el nem mulasztand, mi Magyarország bányáit virágzatra emelheti ¹⁾.

I. Ferdinánd alatt leggazdagabb arany s ezüst bányák voltak: a körmöczi, selmeczi, ribnói, rozsnói, szomolnoki, nagybányai és beszterczei ²⁾. A beszterczei ezüst- és réz-bányákat Ferdinánd 1527-ben Thurzó Eleknek és a Fuggereknek adta haszonbérbe, kik azokat ily módon már II. Lajos alatt is birták volt. Ezeknek adta át Ferdinánd az erdélyi ércz- és sóbányákat is, melyeket azonban Zápolya Lengyelországból visszatérte után ismét birtokába kerített ³⁾.

Zápolya osztályrészében Utyeszenich kincstárnok szinte különös figyelmet fordított a bányamívelésre. A kormányja alatt lévők közt leggazdagabbak voltak a gyula-fehérváriak, melyekben higany is hozatott napvilágra ⁴⁾; csekélyebb haszonnal, de hasonló szorgalommal munkáltatott az asszonypataki és felsőbányai arany- s ezüst-bánya ⁵⁾; Abrud-Bányán pedig aranymosás volt gyakorlatban ⁶⁾. Utyeszenich halála után azonban a többivel együtt ezen ága is elhanyagoltatott a státuszgazdaságnak, s csak Báthory István kezdett azokra jobb kort deríteni; mielőtt azonban a szükséges javításokat tökélyre vihette, a lengyel trónra hivatott, s félbeszakasztott művét utódja nem folytatta. Később Báthory Zsigmond alatt báró Herberstein ajánlá magát, a már majdnem végkép megrontott asszonypataki és felsőbányai arany- s ezüst-aknákat jobb karba állítani; mit pár év alatt saját költségein meg is tőn; miért

¹⁾ Corp. Jur. 1, 383.

²⁾ Oláh: Hung. Bel: Appar. 36.

³⁾ Katona 30, 289.

⁴⁾ U. a. 25, 217.

⁵⁾ Istvánfy Lib. 22, 278.

⁶⁾ Katona 20, 1301.

1592-ben az említett fejedelem bizonyos időre neki engedte át költségei pótlásául azoknak jövedelmét ¹⁾.

Rudolf hanyag kormánya alatt, mihez még pazarlás is járult, a királyi arany- s ezüst-bányákra is oly kevés gond fordított, hogy azok pusztulásra jutottak volna, ha Henkel Lázár, gazdag bécsi kereskedő, ki aztán némi birtokot is szerzett magának az országban, kölcsönrel nem segíti a bányaigazgatókat. Mivel pedig a kamara e kölcsönt vissza nem fizethetné, Henkel kamat fejében némely aknák jövedelmeit foglalta le. Mind ezek, mind egyéb foglalások által a királyi kincstár jövedelmei annyira megcsökkentek, hogy az 1609-ki országgyűlés ezen ügy körüli csalásoknak gátot vetendő, szükségesnek látta megújítani azon törvényeket, melyek pénztőke vesztéségi büntetést mondanak azokra, kik nyerészkedési célból a kir. bányáknak pénzt kölcsönzének. Mivel azonban tudva volt, hogy Henkelnek e kölcsöne nagy javára volt az egyébkint elpusztulandó bányáknak, az elfoglalt aknákat tőle kivételképen visszaváltatni rendelték; de midőn az e végre kiküldött válaszmány a kölcsönt az elfoglalt aknákból kétszeresen is visszakerültnek találta, ezeket is minden egyéb idegen kézen levőkkel együtt minden kárpótlás nélkül a kir. kincstárnak visszaadatni rendelte az 1622-iki 46-ik törvényczikkely. Mátyás, de kivált a két Ferdinánd alatt ismét szorgalmas igazgatóra talált a bányászat Piberben, ki nem csak a régieket gondosan művelteté, hanem újakat is nyitott. Különösen gazdag erű volt azon arany- s ezüst-akna, melyet 1637-ben Selmezen fedezett föl; két évvel t. i. megnyitása után naponként százhetven font tisztítandó s részben tiszta ércz ásatott ki belőle; tizenöt évvel később pedig, mi alatt mindig gyarapodott, páratlan bőséggel tárta fel kincseit. „A Piber aknája,

¹⁾ Katona 26, 579.

u. m. Richter ¹⁾, jövedelme iránt mindig biztos reményt nyújtott; a 17-ik század közepén ereit kifejtván, királyi kincseiről híres lőn.... Később pedig midőn megvénhedett s mint meddő aljasulni kezdett volna, gyalázatát csakhamar lemosván, leggazdagabbnak s érczben termékenyebbnek bizonyítá magát, mint valaha.“ Bizonyítják ezt selmeczi oklevelek is: „Legtöbb aranyat adott — így olvassuk egy német nyelvű oklevélben Bél idézett helyén — a selmeczi bányában az 1690-ki év, t. i. 1872 markát, azaz: egy és fél pisetumot, mi 132,425 aranyat tőn. Ezüstből pedig ásatott 21,517 markányi, azaz harminczhét pisetum, vagy is 2,851,815 forint, a kisebb akna jövedelmén kívül, mi szinte legalább 40,000 aranyra, vagy 800,000 ftra ment.“ Alantabb pedig így folytatja: „Ide kapcsolandó még, mit a szemérről megmentett számadó könyv — codex rationum — a selmeczi aknák gazdagságáról mond 1672-től 1680-ig; hogy t. i. a Piber-akna évenként 427,600 bányai font ezüsttel és 5315 félfont — semmi libra — arannyal jövedelmezett.

Ezen mindig emelkedő jövedelmét a bányáknak a 17-dik század végeig a nagyobbodott szorgalom mellett azon erőművek is okozák, melyek e korban részint célszerűbbekké javítottak, részint újakkal szaporítottak. Nevezetes volt az utóbbiak közt az, melyet a 17-dik század elején Gáll János talált föl, s később Piber tökéletesbített; ennek segédelmével tette ő oly virágzóvá a selmeczi aknákat²⁾. — A nagybányai aknákat, melyek, mintegy kifáradva a kor elején még bő jövedelmezésben, elmeddültek s több évig elhagyott állapotban valának, Leopold 1675-ben ismét s oly szerencsével kezdé míveltetni, hogy azok mindjárt az első években gazdag arany- s ezüst-erekkel jutalmazták a reájok fordított szorgalmat és

¹⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 657.

²⁾ U. o. 659.

költséget¹⁾. A selmeczi bányák azonban, a mindinkább mélyedés és betoluló víz által annyira megrontattak, hogy a vízmerésre fordított költségek a jövedelmet már tetemesen meghaladták. I. József alatt Selmecz Rákóczy kezébe jutván, miután ez a bányákra költeni nem akart, a szövetséges rendek megegyezésével 1708-ban Bercsényit kiküldé, a kir. bányaépületek és bányák szétrombolására. A lakosok a földgyomrában kerestek menedéket; egyedül Hell Mátyás, a bányaigazgató, borult Bercsényi lábaihoz, a bányák megkimé-
léseért esedezvén. Kérése foganatos volt: Bercsényi elállott szándékától. De ámbár a bányavárosok nem sokára visszakerültek a király birtokába, a kincstár, nem győzvén a költségeket, Selmecz bányái munkáltatását 1709-ben elhagyni rendelte. De a derék Hell el nem csüggedett; személyesen kérte a királyt e rendelménye visszahúzásáért, kit végre azon ígéréssel, hogy a költségek ezután kevesedni fognak, reábirta, hogy neki a munkák folytatására 30,000 forintot fizettetne. Hell buzgó törekvései nem maradtak sikeretlenek: azóta mintegy 135 millió forintnyi arany s ezüst került ki a jelenig e bányákból²⁾.

A kincstáriakon kívül még számos arany, ezüst, stb. bányák léteztek már, melyeket egyesek, kiknek földjeiben fölfedeztettek, vagy egész társaságok a kincstárral együtt részvényekre műveltettek. Ilyen volt a sok közül a poprádi, Szepesben, mely a 16-ik század közepén nyitatték meg s ezüstöt és rezet adott³⁾; továbbá a boczai és magurkai aranybányák Liptóban stb. Szokásban vala, hogy az új bányákat fölfedezőik három évig minden teher s adó nélkül használhaták, s csak azoknak eltelte után kötteték a kincstár és tulajdonos

¹⁾ Kazy: Hist. Hung. 3, 178.

²⁾ Tud. Gyűjt. 1824. 4 köt.

³⁾ Ungr. Magaz. 2, 44.

között szerződés, melyben a bányaadó — urbura — s egyéb kötelezettségek meghatározottak ¹⁾). Az ily bányákból kiásott nemes érczet tartoztak a tulajdonosak meghatározott áron a kincstárnak eladni, csak annyit tarthatván meg abból s pedig a kamara tudtával, mennyi saját szükségeikre vala fordítandó; a kereskedés azokkal számos törvények által megtiltva volt. 1545-ig az ezüst markáját öt fton váltá be a kincstár; de az ezen évi országgyűlésen tekintetbe vétetvén, hogy az aknák a folytonos ásás alatt már igen lemélyednek s a nagyobb mértékben beszivárgó víz a művelést súlyosítja s a költséget sokasítja: az 50-dik törvénycikk által rendeltetik, hogy a kiásott ezüst markája azontúl 25 dr. híjával, 6 fton váltassék be a körmöczi kamarától. — Ezen magánosoktól mívelt bányákról többször is gondoskodék törvényhozásunk: így az 1552-iki 36-dik cikkelyben biztosítatnak az új bányák feltalálói mind azon jogokról és szabadalmakról, melyeket az elhunyt királyok adni szoktak; az 1574-ki 19-dik megújítja azon szabályokat, melyek a magánosak aknáí ügyében II. Ulászló 1492-ki törvénykönyve 30-dik cikkében alkottattak s miknél fogva rendeltetik, hogy mindennemű érczbányák — kivéve a sóbányákat, melyek mind a kincstáréi — a feltaláló tulajdonos birtokában maradjanak, de ez évenként a szokott urburával adózzék ²⁾). — A szabadítékok, melyek az új bányák fölfedezőinek adattak, nem mindig valának egyenlők. Így Leopold 1669-ben az Andrássy családnak egyebek közt azon szabadítékot

¹⁾ Katona 26, 579.

²⁾ A bethlenpárti 1620-ki beszterczei gyűlésből is fenn van egy, a bányákat illető rendelmény, melyben határoztatik, hogy miután a bányák műveltetése igen költséges, és az országra hasznos, a bányaművelők régi szabáldmai megtartassanak, s különösen hogy a kir. kamarától beváltatni szokott réz egy fttal drágábban fizettessék; az arany- s ezüstműveseknek pedig a törvényesen kiszabott mennyiség kézműveik üzésére a kamarától pontosan kiadassék. Katona 30, 537.

adta, hogy a feltalált bánya, a közszokás ellenére, mi három évet engedett, tíz évig maradjon ment a szokott adótól, annak eltelte után pedig minden ércznek tizedét, kivévén az aranyat és ezüstöt, a kincstárnak adják, a többit kereskedelem alá bocsáthatván ¹⁾).

A vas- és egyéb nemű érczbányákat s hámorokat, melyek Gömörben, Zólyomban, Abaújban, Sáros-Zemplén- és Borsódban stb. sok helyen műveltettek, rövidség okáért mellőzve, csak a sóbányákról adandók még rövid tudósítást. Oly gazdagok valának ezek, hogy nagyobb szorgalom mellett egész Európa szükségét kielégíthették volna. Magyarországon leggazdagabbak s műveltebbek voltak a mármarosiak: a huszti, rónaszéki és sóvári ²⁾); Erdélyben a tordai, vizaknai, décsi, széki, kolosi és sok mások ³⁾). De az aknák kifogyhatlan gazdagsága mellett sem éltek honi sóval az ország minden részei. A nagyfalusiak már Zsigmond király idejében kezdék a lengyel sót Árvába és Liptóba szállítani, s erre 1523-ban Zsigmond lengyel királytól szabadítékot is nyertek, melyet később II. Lajos, 1548-ban pedig I. Ferdinánd is megerősített ⁴⁾). Oka ennek az idegen só beszállításának az volt, mivel az utak rosszasága miatt a nevezett megyékbe Mármarosból nem mindig s csak nagy bajjal lehet vala eljutni. Később ezen lengyel só szállítása a törvények által egyedül azon esetben engedteték meg, ha Mármarosból e felső megyékbe elég só nem szállíthatott.

---

¹⁾ Katona 33, 732.

²⁾ Chron. Leibicer. Wagnernál Scep. 2, 192.

³⁾ Oláh: Hung. Bel: Appar. 36.

⁴⁾ Katona 21, 789.

A kereskedés állapota.

I. Általános akadályok.

A honnak főnebb leírt általános állapota nem kevésbbé föltételezé a kereskedést, mint a nemzeti ipar egyéb ágait. Sőt a folytonos háborúk és forrongások, a féket szakított törvénytelenység, a zsarlások és rablások semminek nagyobb ártalmára nem lehettek, mint a kereskedésnek. Mégis, ha egyedül ezek voltak volna a kereskedés akadályai, bizonyosan nem sülyed le az annyira előbbi virágzatáról, mennyire lesülyedett. A kereskedés ösztönöztetvén a nyereség vágyától, ezen mindenek közt legközönségesb, hatalmas indulattól, nem irtózik megvinni a külső veszélyekkel, mikkel a pénzkereset összekapcsolva van, ha szerzett javait aztán bátorságba helyezheti. De ezen akadályokon kívül még mások is voltak, részint erkölcsiek, részint státusgazdaságiak, melyek a kereskedést annyira nehezíték s megnyűgözték, hogy csodálkoznunk kellene, ha az annyira, mint történt, el nem silányúl.

A közvélemény, legalább a nemesi osztályban uralkodó, nem tulajdonított a kereskedőnek s foglalkodásának kellő tiszteletet; mert nem tudta méltányolni annak hasznait, melyeket a polgári életre, a haza jólétére áraszt; nem csoda, ha előítélettől elfogulva az egész kereskedő-osztály ellen azt nemtelen, sőt gyalázó gyanúsításokkal terhelte; a kereskedés ügyében pedig a legfonákabb eszméket ápolta ¹⁾. Mert kereskedő vagy kalmár és uzsorás csaló, körülbelül egyet tőn, csak honunkat értem, e kor szótárában; s a közvélemény szerint oda ment ki annak minden törekvése, hogy a népet minél inkább kifoszthassa. Igaz, hogy e véleménynek volt

¹⁾ Katona 23, 619.

némi alapja, mert a zsidók, rácok és örmények, kik az ország némely részein majdnem kizárólag üzték a kereskedést, valóban nem menthetők fel minden vád alól. De nem válhatik e kornak dicséretére, midőn az egész osztályt telhetetlen pénzszomjasnak, csalónak, fős vénységében a közjóra nem áldozónak bélyegezte. S kellemetlenül vagyunk meglepetve, midőn ily véleményt még egy világos fejű Veráncsicstól is olvasunk, ki egy, a budai basához irt levelében a kalmárságról ekként nyilatkozik: „Tudja nagyságod, hogy ily kereskedéssel foglalkodó emberek a világ nadályai. Miként ezek soha el nem telnek a test nedveivel, úgy a kereskedők sem pénzzel; mit midőn szorgalmasan gyűjtenek, vele nem élnek oly adakozólag, mint a katonák.” E véleménynek pedig károsabb befolyása volt a kereskedésre, mint talán első tekintetre gondolnók: az elnyomást, a rablásokat ápolta, a fosztogatás vágyát ingerlette, midőn azt, mintegy viszonzásnak, az alattomban elkövetett csalás kárpótlásának nézetvén, némiképen igazolta, s a bűnt undokságtól, a lelkiösmeretet fullánkjától megfosztotta.

Nem kevésbbé fonákok voltak a nézetek, melyeket e korban magáról a kereskedésről találunk. Nem elvek által, melyeket ész és tapasztalás igazol, hanem oly szabadalmak által látjuk azt vezettetni, melyek azt néhány városra szorítván, az országnak kárára, az egyedáruságot ápolták. Ilyenek a kizáró szabadítékok s kivált az árumegállítás — Stapel. Ezek azonban nem új szülöttei e korszaknak: miként a maga helyén említették, az anjoui ház fejedelmeitől veszik hazánkban származásokat; s e korszakot miattok csak annyiban vádolhatni, mennyiben azokat megtartotta s néha ott is megújította, hol azokat maga a kereskedés józanabb szelleme kiejtette gyakorlatból. Így I. Ferdinánd 1538-ban megújította Eperjesnek árumegállító jogát, egyedül azért, mivel e városiak neki hű szolgálatoakat tőnek a Zápolya elleni háborúban s hogy a

vidéken az ő birodalmához tartozó városok közt is legyen egy, azon joggal bíró, miután Kassa, mely annak gyakorlásában vala, Zápolya kezére jutott¹⁾. Később az idegen pénznek, kivált a honinál rosszabb lengyelnek, az országban eláradását, nem tudta az ország czélszerűbb módon meggátolni, mint a régi, nagy részben már elavult árúmegállítások fölélesztése által²⁾; minél fogva Lengyelország felé Kassa, Lőcse, Eperjes, Bártfa, Késmárk; Ausztria felé Pozsony és Soprony; Morva felé Nagyszombat; Stájerország felé Zágráb és Varasd ismét visszahelyeztettek árúmegállító jogaikba. — Miben állott e jog, sem a felhozott törvénczikkék nem említik, sem más ezen korbéli írónál följegyezve nem találtam; mivel azonban a régi jog minden hozzátétel és változtatás nélkül élesztetik föl: egészen megegyeznie kellett a régibb ily nemű jogokkal; ezekről pedig elég világos tudósítást ad egy 15-ik századbeli kézirat³⁾, melyben Budának árúmegállító jogai is följegyezve vannak. Olvassuk ebben, hogy minden, a városba jövő idegen kalmár köteles volt magának rakhelyet tartani s portékáit ott árulni; a vásár eltelte után azokat más városba vinni tilalmas volt; ki e szabályt megszegte, elveszté áruját. Továbbá minden árút, mely, akár hová s akár honnét szállítván, a városon keresztül vitették, ott letenni s bizonyos ideig áruba kelle bocsátani; ki a várost, midőn az útjában esett, elkerülte, a városiak azt szabadon kifoszthatták. Ide tartoztak még azon szabályok is, melyeknél fogva a városban egyik idegen a másikkal semmi adásvevésbe nem bocsátkozhatott, s minden portékát, mely a vásárból felmaradt, csak városi kalmár vehetett át; valamint azok is, melyek szerint

¹⁾ Katona 20, 1111.

²⁾ Decret. 1569. 18. — 1599: 33.

³⁾ E kézirat, melyről már a múlt korszak történetében is szóltam, a budai jegyző tiszti könyve volt, a 15-ik században, és t. Frank, pesti egyetemenbeli jogtanító úr birtokában vagyon, ki velem azt közleni szíveskedett.

idegennek kicsinyben árúlni tilalmas, s meghatározva volt, ki mennyit bocsáthat egyszerre áruba; p. a finomabb posztóból egy végen, durvábból három, öt és tíz végen; vászonból, minősége szerint három vagy hat végen; selyemből három, négy, hat fonton stb. alúl nem volt szabad áruba bocsátani ¹⁾).

Mily szűk és vizsás nézetei voltak törvényhozásunknak a kereskedésről, bizonyoságot tesznek a harminczadot tárgyazó törvények is, mik az ezen ügy körüli visszaélésekkel együtt, egyik fő akadályát tevék kereskedésünknek. Vám és harminczad közönségesen úgy tekinteték, mint pénzforrás, nem pedig mint fék, mely által a kereskedelem az ország közjára igazgattassék. Azért gyakran történt, hogy a kincstár pillanatnyi haszna miatt a kereskedelem lényeges érdekei föláldoztattak; történt, hogy e pénzforrásra utaltaték a kormány, midőn az az ország szabadságáért vívandó harcok költségeire segélyt, adónagyobbítást kívánt az ország rendeitől. Sőt többször meglepetünk azon rendelménytől, mi szerint belföldieknek az ország termékeit kivinni megtiltatték, hogy azokért az idegenek bejönni kénytelenítettvén, a tőlök fizetendő nagyobb vám a kincstárt szaporítsa ²⁾). A királyok meg voltak elégedve a kereskedelem állapotával, ha az kincstároknak bőven jövedelmezett, a nagyok s nemesek pedig, ha természetményeiket a belvásárokon vagy árumegállító helyeken idegeneknek, bár olcsón, eladhatták. Innét az az ingadozás, azok a számtalan ellenmondások az ezen kori kereskedést tárgyazó törvényekben. P. 1546-ban a pozsonyi harminczadnál az adó minden áthajtott ökörtől egy forintról kettőre emeltetett, azon remény-

¹⁾ L. több hasonló szabályokat e kéziratból az előbbi korszak történetében.

²⁾ Ily javaslatot olvasunk az 1618-ki országgyűléshez leküldött királyi előadásokban is Katona 29, 760. 1619-ben magok a RR. kérték azt a királytól. Acta Comit. p. 370.

ben, hogy a kincstár haszna mellett a kereskedők sem fognak károsodni, marháik árát annyival fölebb emelvén. E számolást azonban nem igazolta a tapasztalás. A következő országgyűlésig világosan kitűnt az önkényes vámfölemelés káros befolyása, nemcsak a marhakereskedőkre, kik közül többen megbukván, kereskedésökkel felhagyni kénytelenítették, hanem az egész országra is; mert a külföldiek is fölemelvén behozott portékaik árát, a veszteség végre is az ország lakosaira háromlott, nekik kellvén viselni a kincstár nyerésszedésének súlyát, a nélkül pedig, hogy az mind e mellett is részesült volna valamely haszonban; mert sokan felhagytak e kereskedéssel, sokan Lengyelországon s egyéb tartományokon keresztül, sokan végre tilos úton csempészték be Ausztriába marháikat, miknél fogva kénytelen volt a törvényhozás 1548-ban a harminczadot egy s fél forintra leszállítani.

Ezen s ily szellemű törvényeknél sokkal ártalmasabak voltak még kereskedésünkre azon visszaélések, melyek a vámok s harminczadok körül történtek. A zavarok és törvénytelen-ségek e korszakában majdnem minden nemes állított fel birtokában vámokat s illetőleg az ország szélein harminczadokat, melyek törvénytelen követeléseikkel, önkényes zsarlásaikkal valóságos nadályai voltak a kalmároknak s akadályai a közlekedésnek. Mert nem elégedének meg avval, hogy az önként arra utazó kalmárokat kizsebelték; hanem történt az is, hogy, miként az árúmegállító joggal ellátott városok, kényszeríték is arra utazni a kalmárokat. Így p. Lasky Jeromos 1562-ben a Krakóból árukkal hazamenő lőcsei kalmárokat reá szorítja, hogy szokatlan úton kerüljenek az ő harminczadára. Miért Lőcse visszatorlással élvén, a késmárkiakat, kik Laskyt uralták, nem bocsátá be vásáraitra ¹⁾. Számtalanok voltak az ezen

¹⁾ Leutschauer Chronik im Magazin der Gesch. und Statistik für die österr. Monarchie 2, 388.

visszaélések ellen emelt panaszok; számtalanok a törvény-czikkek, melyek azokat eltörölni rendelik ¹⁾; de hasztalan: fenmaradtak azok ezen egész korszak alatt a kereskedők zaklatására, a közlekedés nehezítésére. Így később, hogy a számtalan adatokból egy párt felhozzak, Schvendi tábornok a hatósága alá vetett felső tartományban minden kocsi gabonáért, minden hordó borért, akár adatott el, akár nem, polgároktól és nemesektől egyenlően, hat forintot zsarlott ki, a falvakat és mezővárosokat pedig törvénytelen boradóval terhelé, melynek jövedelmeivel aztán Lengyelországban nyereséges kereskedést űzött ²⁾. A komáromiak a 17-dik század közepén a városuknál átúszó minden hajótól egy sókövet csikartak ki ³⁾ stb.

De nemcsak e törvénytelen vámok s harminczadok, hanem a törvényeseknél történt visszaélések is mód felett nehezíték a kereskedést. A harminczad-hivatal tisztviselői hasznukra fordítván az idők zavarát, mennyire nyomták a kereskedőket, önkényök szerint szedvén a vámot, több országgyűlések iró-mányai tudósítanak. Így az 1567-ki gyűlés rendei panaszkodnak, hogy a harminczadosok a vámfizetést tanúsító levélkéért (boleta) minden ökör után nyolcz denárt követelnek a hajcsároktól, holott azelőtt egy egész falkáért csak két denár volt fizetendő; a Lengyelországból Árvába és Liptóba szállíttatni szokott sóból pedig harminczad fejében annyit foglalnak le, hogy a kereskedők e zsarlást ki nem állhatván már fel is hagynak e szállítással, vagy tolvaj úton csempészik be árujokat; amaz a mondott megyék lakosainak, emez a kincstári jövedelemnek kisebbségére történvén ⁴⁾. Így az 1635-ki sopronyi gyűlés

¹⁾ Ilyenek Ferd. I. Decr. V. art. 45. 48. — továbbá 1546: 49. 54. — 1548: 53. 58. — 1550: 67. — 1552: 35. — 1556: 36. — 1588: 27. — 1618: 18. — 1647: 91. — 1681: 44. stb.

²⁾ Forgách: Lib. 17, 487. Decr. 1567: 38.

³⁾ Decr. 1659: 63.

⁴⁾ Art. 37.

naplójából kitűnik, miként a harminczadosok a törvényes 2 dr. helyett, mi a vámjegyekért jára s egész falkáktól fizetendő volt, minden ökörért 6 drt. követeltek. A sószállítók pedig a harminczadosok sűrűsége miatt 160 sókőből Mármarostól Galgózig 50 kőnél, egyedül vám fejében, többet adni kénytelenítették ¹⁾. Az 1647-ki 88-dik törvény-cikk is bizonyítja, hogy az óvári harminczadosok a soproniakat a marha-vásárlástól eltiltották, másoktól pedig a törvényes harminczadon fölül minden ökörtől egy garast követeltek. A panaszok ezen törvénytelen zsarolások ellen 1655 táján annyira meggyűltek, hogy a mondott évi országgyűlés kénytelen volt választmányt kiküldeni, mely Pozsonyban és Kassán szabályozná a harminczadot, s rendelni, hogy e küldöttség határozatihoz aztán mind a kereskedők, mind a harminczadi tisztviselők szorosán ragaszkodjanak. E rendelmény a következő 1659-ki törvénykönyv 61-dik cikkében is megújítatott ugyan, de mily kevés sikerrel, tanúk ismét az 1681-diki országgyűlésen hallatott panaszok, mik szerint mind a nemeseknek egy helyről másra, bár nem kereskedési célból, általvitt boraik s egyéb majorsági természetményeik, mind a héti vásárokra szállított élelmi s egyéb csekély értékű cikkek törvénytelenül adóztattak ²⁾. De a sérelem orvoslására alkotott új törvényczikk (44-dik), sem birt több erővel és sikerrel, mint az előbbie, melyekre hivatkozik.

Nem csekély akadályra talált a kereskedés a pénz ingatag, változékony értékében is; mi elmaradhatlan következménye volt a sokaktól űzött hamisításnak; a törvényhozás gyakrabban gondoskodott ugyan ennek meggátlásáról, de a háborgás és féktelenség e korszakában erőteleneke voltak, vagy különféle módokon kijátszottak annak rendelményei. A rosz pénz eláradásában II. Lajos alatt s I. Ferdinánd első éveiben a tör-

¹⁾ Katona 31, 654.

²⁾ U. a. 34, 511.

vényes értékű régiebb is gyanúba hozatván, akadályokat kezdve vetni a kereskedésnek; miért az 1536-ki 19-dik czikkely által rendelteték, hogy I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos ezüst s arany pénzei, melyek a körmöczi ligában verettek, jóknak, teljes értékűeknek tekintessenek ¹⁾. E törvény a következő évben is megújították (25. cz.). Egy évvel későbbben pedig mindennemű pénz eddigi folyamata törvényesen megerősítették, s a krajczárok is meghagyattak azon értékökben, miszerint 75 tön egy forintot; a garasok pedig, melyek négy krajczárt értek, 16 bécsi denárral egyenlőknek határozattak ²⁾. De ez időben már annyira űzeték a pénzhamisítás, hogy az 1543: 27. cikkben kénytelen volt hűtlenségi büntetést szabni a hamisítókra a törvényhozás. Zápolya eleitől fogva rosszabb pénzt veretett a folyónál; miért a szepesi városok egy gyülekezetökben rendelkezék, hogy a zápolyai száz drra mindig tizennégy adassék — minden hetedikre t. i. egyet számítván — hamisítási pótlékul, s csak úgy vétessék el a kereskedésben száz ferdinándi denár értékében ³⁾. Legkorlátlanabbul űzte a pénzhamisítást Zápolya partján Basó Mátyás, ki rossz pénzének folyamatát fegyvererővel is törekvék kivívni a szepesi városokban. Bebek pedig pénz szűkétől szoríttatván, Szepesben száznál több harangot felolvasztatott s veretett pénzzé ⁴⁾. Ez időtől fogva számtalanok a törvények, melyek a — miként egy törvényczikk szól — majdnem mindenütt veretni szokott hamis pénzt tiltják s a rontókra büntetést szabnak ⁵⁾. Azonban miként az 1547-ki 24-ik czikkből világos, maga a kormány sem veté meg e hamisításból a kincstárta háramló hasznokat; minek szükségkép az lőn következ-

¹⁾ Decr. 1538: 26.

²⁾ Sperfogel: Wagnernál Anal. Scep. 2, 163 és Leutschauer: Chronik im Magaz. für Gesch. und Statist. der österr. Monar. Götting, 1808. 2, 315.

³⁾ Sperfogel u. o. 2, 157.

⁴⁾ Sperfogel u. o. 2, 175.

⁵⁾ Hyanek: 1545: 51. — 1546: 48. stb.

ménye, hogy pótlással is alig lehetett e rosz pénznek hitelét fentartani; noha a törvényhozás még ezt is eltiltá, azt rendelvén 1548: 51, hogy a ki akár az új, akár régi körmöczi ligában vert pénzt elvenni nem akarná, árúi elvesztésével bünheshetessék. E törvényczikk azt is rendeli, hogy a cseh babkák hárma egy krajczárban folyjon; a lengyel pénz pedig, mint a honinál tetemesen rozsbab, sehol az országban el ne vétessék; — pedig a lengyelekkel honunknak nagy kereskedési közlekedése vala, s mily akadályt tőn ebben a pénz, alább látandjuk.

Azonban a magyar pénznek különbözése azon szomszéd országokéitól, melyekkel Magyarország legsűrűbb közlekedésben állott, mindinkább nehezíték a kereskedést; s mindinkább éreztetett, hogy az eddig ezen ügyben alkotott törvények mit sem könnyítének e nagy akadályon. I. Ferdinánd átlátta azt, hogy egy országot sem kényszeríthetni, a másik rozsbabb pénzének a magáéval ugyanazon értékben elvételére; a tapasztalás pedig mutatá, hogy lehetlen is ilynemű kényszerítő törvényeknek foganatot szerezni. Azért az 1550-ben összegyűlt rendeknek fontos okokkal előadá, hogy e bajon csak úgy lehet gyökeresen segíteni, ha a magyar pénz a némettel egyarányú érczevegyítékből verettetik. A rendek reménylőn, hogy e módon kiegyenlítették mindazon nehézség, mely a két országbeli pénz összetűközéséből származik, s vége szakasztatik azon károsulásnak, melyet eddig pénzökben szenvedének, a magyar pénz jobb vegyítékű lévén a szomszéd országokéinál, a pénznek e változtatását megtétetni rendelék; de azon órással, hogy régi alakja, t. i. a Mária képe s a magyar czímer az újon is meghagyassék. A szegényebb jobbágyok adásvevéseinek könnyebbítésére pedig rendelteték, hogy a régi denárok mellé, melyeknek mindenike három bécsivel ért föl, ezekhez hasonlók verettessenek ¹⁾. Addig is azonban, míg az új veretű pénz

¹⁾ Decr. 1550: 48.

elkészülend s folyamatba jövend, mindenki árúja elvesztése alatt tartozzék, kivált Pozsony- s egyéb határszéli városokban, a magyar pénzt eddigi törvényes értékében elvenni ¹⁾. E törvény a következő 1552-ki gyűlés 46-ik cikkében is megújított.

Azonban még e rendelkezés által sem volt kiegyenlítve minden nehézség. Németországban egész és fél tallérosok is voltak folyamatban, melyekhez hasonló magyar pénz még nem létezett. Ennek veretésében is megegyeztek tehát a rendek azon megjegyzéssel, hogy ez is az említett alakot viselje, és hogy a begyűlt ezüstnek csak fele fordíttassék ily tallérokra, másik fele denárookra hagyatván, s végre, hogy ha e pénznem a jövő gyűlésig hasznosnak találtatandik, veretése azután is folytattathatik ²⁾. E folytatást valóban meg is rendelé az 1554: 17, miután a király megígérte, hogy a tallérokat 14, a denárokat pedig mint eddig, 8 latnyi vegyítékű érczből veretteti, (egy markára t. i. számítva annyi tiszta ezüstöt) s amarra a beváltott ezüstnek csak ötödrészét, a többit denárookra fordítandja. Megígérte a király annak eszközlését is, hogy a tallérok Magyarországon 93 magyar denárban folyjanak ³⁾. De nem sokára tapasztalni kezdék a rendek, hogy nagy mennyiségű pénz kivesz ezen tallérokban, ezüstjük jósága miatt, az országból, s az 1555-ki gyűlésen e pénzt beszedetni s felolvasztatni akarák, de a király közbejöttére határozatukat bővebb tapasztalás és tanácskozás okáért a következő gyűlésig halaszták, azon óvással, hogy az ezüstnek nagy mennyiségű kivitele e tallérokban addig is megtiltassék (art. 8). A következő évi gyűlés 38-dik cikke csakugyan eltiltá e tallérok veretését, s az egész pénzügyet az 1550-ki lábra állítá.

¹⁾ Art. 49.

²⁾ Decret. 1553: 23.

³⁾ Most mintegy 200 drt. érnek.

Az 1557-ki 14-dik törvénycikk részletesen előadja a veretendő pénznek minőségét, rendelvén, hogy ezután is veretessenek nagyobb, nyolcz drt, és kisebb, négy drt érő garasok, mindenik Mária képével s a szokott fölrással, másik oldalán pedig a magyar czímerrel; továbbá denárok, oly értékben, minőben a garasok, s oly mennyiségben, hogy hiányok ne legyen; az aranyok pedig, miként eddig, úgy ezután is, törvényes vegyítékben. A következő gyűlés helybenhagyta a pénz folyamát, csak azt ismételvén, hogy az törvényes vegyítékben és súlyban veretessék. — Miután azonban pár év múlva a német birodalmi pénz állapota megváltozott, az 1563-ki 74-dik cz. azt rendelé, hogy a következő évre biztosok küldessenek ki a végre, hogy a birodalmi tanácsnokokkal egyesült meghányás által a magyar s német pénz viszonyait meghatározzák. Megtörtént-e ez, bizonytalan; annyi bizonyos, hogy a pénz körüli nehézségek még 1569-ben is fenállottak s az ezen évi gyűlés 20-ik törvénycikkében könyörögnek a rendek, hogy fedezzen föl ő felsége módot, miszerint a magyar pénz mindenkitől törvényes értékében vétessék el Ausztriában. Hasonló sürgetések azután többször megújítottak¹⁾.

Lengyelországgal is volt honunknak baja a pénzügy miatt; már főnebb közlék egy, erről szóló törvényt; mivel pedig a lengyel garasok a magyaroknál folyton rosszabb vegyítékben verettek s e miatt az ország, sűrű közlekedésben lévén Lengyelországgal, nagy kárt vallana, az 1574-ki 20-dik cz. folyamatokat az országban végkép megszüntette, s a körmőczi kamarának is parancsot adatott, hogy ezután a lengyel pénz ott se váltassék be; sőt sz. Mihály napja után minden kárpótlás nélkül beszedessék. Ezen rendelkezést aztán az 1578: 19, és 1613: 28 is megújították.

¹⁾ P. 1596: 48, 1608: p. cor. 10. 1613: 28.

De ennyi törvények sem egyenlítheték ki a pénz körüli nehézségeket. Ísmét új panaszok támadtak, bizonyos új német garas és a lengyel dutkák miatt, miknek következtében az 1618-ki gyűlésre leküldött királyi előadásokban egyebek közt azt is olvassuk, hogy az ország felső vidékein ismét nagy zavar támadt a pénz dolgában, miután a Lengyelországgal szomszéd megyék többnyire lengyel pénzzel élnek, mely más megyékben nem kelendő; felszólíttatnak tehát a RR. határoznák meg, hol, minő pénz legyen törvényszerűleg kelendő ¹⁾. Erre a RR. azt felelék, hogy előttök is tudva van, mennyire károsul az ország a pénz, s még azon pénz által is, melyet a király maga veret, s ámbár e tárgyban világos törvények léteznek, azokhoz a szomszéd országok, a királyok többszöri ígéretei után sem tartják magokat. Kivánják tehát a RR., hogy a német tartományokban is törvényes értékében folyjon a magyar pénz s hogy a király Asszonypatakán az eddigi öt denáros garasokat ne veresse s azokat kisebbekkel és jobbakkal pótolja ²⁾. A törvényczikkelyben (19-ik) pedig kéri a királyt, találjon módot, hogy a jó magyar pénz, melyet a több megyékben előzőnlött idegen, rosszabb pénz csaknem kiszorít, az országban benn maradjon, egyszersmind, hogy a szebb s finomabb alakban veretendő mind arany, mind kisebb s nagyobb ezüst pénznek értéke szerinti keletét Ausztriában is eszközölje. Itt már ismét megjelennek a tallérok, ámbár, miként főnebb láttuk, egyszer már eltörültettek. Azonban a következő évi gyűlésben előadott sérelmekből kitűnik, hogy a főnebbi rendelmény nem teljesítették; sőt azóta rosszabbult is az ügy, miután Nagy-Bányán oly garasok verettek, melyek sehol sem voltak kelendők ³⁾. 1622-ben ismét szőnyegre került

¹⁾ Katona 29, 762.

²⁾ U. a. 29, 793.

³⁾ Mily elfogúltak valának honosink ez időben is még a kereskedés ügyében, bizonyítják e sérelmek közt mondott eme szavaik: „Hogy az idegen

a pénz ügye s az új törvény azt rendeli: hogy, kivált a török alatti nép java miatt, következő húsvétig a garasok három krajczár, vagy négy m. dr. értékűek legyenek, úgy, hogy 25 ily garas tegyen egy m. ftot; húsvét után pedig az újabb garasnak csak 3 denárnyi bece legyen, s ezek szerint szám-láltassék minden egyéb arany s ezüst pénznek értéke; a régi nagyobb garasok azonban maradjanak 4 drnyi becsökben. De ezen rendeletnél is csak a legközelebbi gyűlésig maradtak meg az ország RR. s 1625-ben rendelék, hogy a nagy drá-gaság s mindennemű áruhiány miatt, az apró pénz (egy markára) öt latnyi becsben és azon súlyban veretessék, minő-ben Rudolf alatt; a jelen körmöczi liga szűnjék meg, kivéve az aranypénzt, mely ezután is 200, és a tallért, mely 120 nagy drt érjen. Mivel pedig ezen pénzváltozások miatt néhány év óta mindenek ára igen felszökött, a vármegyéknek meg-hagyaték, hogy azok minden árúnak illő árt szabjanak. Ez által ismét hasonló lábra állittaték a magyar pénz a némettel; de amannak folyamata Németországban mégis nehezen vala eszközölhető, mert e tárgyban még később is számos törvények alkottattak ¹⁾.

Rákóczy lázadása új zavart okozott a pénzügyben. Ő a 18-ik század első éveiben két milliónyi rézpénzt veretett, e körirattal: *Pro libertate*, melynek darabja tíz krajczárnyi érték-ben adaték ki, ámbár belbecse nem volt több egy krajczár-nál; s kongó pénznek nevezteték, ellentétben az ezüst pen-gővel. Az 1706-ki miskolczi gyűlés ismét több millió hasonló pénzt rendelt veretni. De e pénz nagy kárára vált az országnak.

---

pénz minél előbb kiirtassék (értik kivált a nem rég forgásba jött kilenczest és polturát) rendelendő, hogy semmi barom külföldre ne hajtassék, se bor Lengyelországba ne vitessék; mert így reménylhető, hogy az idegenek jó pénzt hozandanak.“ Katona 30, 158.

¹⁾ Ilyenek: 1649, 47—1655: 80—1659: 72—1662: 48.

Bár mennyi parancsot bocsáta is ki Rákóczy ennek kelete iránt, hitelre az a kereskedésben nem juthatott; mindennek árát igen fölemelte s a kereskedést megakasztotta. S már az ónodi gyűlésen, 1707-ben, kényszerítve látták magokat a lázadás fejei orvoslást szerezni; minél fogva a forgásban lévő tizenöt milliónyi ily nemű pénzt két millióra szállíták le. Ez azonban a bajon gyökeresen már nem segíthetett: számtalan család koldusbotra jutott, miután e pénz sem adósságleróvársra, sem zálogváltásra nem fordítható¹⁾.

A pénzzel való kereskedelem e korban divatos még nem vala. A háborús körülmények közt, melyekben a birtoknak bátorsága s evvel becse majd nem elenyészett, igen nehéz volt kölcsönt kapni; s a legnagyobb biztosságnál is csak hét százalékra. Így adott a m. kir. kamara Balassa Farkasnak 12,000 ftot²⁾. Az 1647-ki 144-dik törvény-cikkely azonban a törvényes kamatot hat százalékra szállította le.

II. Külkereskedés.

Bár mily sokfélék és tetemesek voltak is az akadályok, melyek Magyarország külkereskedését nehezítették, azt az ország belállapota némiképp mégis fentartotta. Magyarország manufaktúrák hiányában a gyárműveket, miket már nem nélkülözhetett, szükségkép a külföldről szerzé meg, s hogy ezt tehesse, beltermesztményeit kellett kivinnie. Ezt tehát az akadályok, melyek elébe gördültek, megcsökkentheték, de végkép meg nem gátolhaták. Más sorsa volt a közbenjáró — transito — kereskedésnek, mely az előtt élénk volt hazánkban és — miként az előbbi korszakban említettük — két fő vonalban metszé keresztül az országot nyugotról keletre, melyen a német birodalmiak egy része üzle közlekedését a kelettel,

¹⁾ Katona 37, 121. 193. Engel 5, 193. 229.

²⁾ Schwartzner: Statist. d. Königr. Ung. 2. kiad. 1, 443.

és éjszokról délre, melyen ismét a lengyelek, morvák stb. látogatták az adriai tengermelléki városokat s kivált Velenczét. E kereskedést azonban az országot dúlt háborúságok, a személy és birtok bántortalansága, az utak veszedelmei egészen meggátolták, és más utakra szorították. Ezen transito kereskedés megakadván, Magyarország megszűnt részt venni a világkereskedésben; s annak köréből egészen kiesvén, kereskedése csak a szomszéd országokra szorult. Igaz, honunk egy kort sem mutathat, melyben nevezeteseb activ szerepet játszott volna a világkereskedésben; de miután ennek egyik ága az előtt honunkat metszé keresztül, lehetlen volt, hogy abban hazánk is nem részesült s kereskedésének köre nem tágult és élénkült volna. — A külkereskedés e korban különösen négy felé ágazott: egyik vonal Ausztriával s egyéb német birodalmi tartományokkal, a másik Lengyelországgal, a harmadik a török birtokával, az utolsó végre a tengerpartokkal tartá honunkat közlekedésben. Nagyobb világosság okáért előadásomat is külön szorítom e vonalokra.

1. Magyarország kereskedése Németországgal.

Magyarország és Ausztria között a múlt korszak alatt többször kötöttek béke- és frigyszerződések; melyekben — miként a maga helyén említették — majdnem mindig előfordúl a kereskedés is: a két ország városainak viszonyos szabadítékok adatnak egymás határaiban a kereskedés gyakorlatára. A kor szelleme, az uralkodó erőjog, a hűbéri szerkezet, s ennek következményei, szükségessé tévők a kereskedésben e szabadítékokat, mert azok nélkül védelemre nem számolhatva, számtalan veszedelemnek teszik vala ki magokat az idegen országok kalmárai. Azonban e némi szabadítékok mellett a külföldiek kereskedése idegen országban mégis közönségesen összeszoríttaték a vámzsarlások és az

árúmegállító jogok által. Így történt a magyar kereskedőkkel is Osztrákországban. Például, a magyar bornak Bécsbe bevitele már a 14-ik században el volt tiltva ¹⁾; ellenben a réz és cin vámmentesen vitetheték be ²⁾. Ezen összeszorítások nagy részben még e korszak alatt is fenmaradtak; sőt, miként alantabb látni fogjuk, a német új harminczadrendszer által még több terhek vettettek a magyar kereskedés némely ágaira; mert nem tagadhatni, hogy bár igen hasznos volt Ausztriára a magyar kereskedés, ezt az mégis a lehetőségig összeszorítani s minden hasznot magához ragadni törekvők; s azért bár mind a régibb, mind az 1608-ki bécsi frigykötés pontjai a magyar-, osztrák- és csehországi kereskedőknek viszonyosan teljes szabadságot adnak, a harminczad és vám lefizetése után, a birodalom minden tartományaiban üzni a kereskeket: az örökös tartományok féltékenysége mégis, melynél fogva a magyar kalmárokat, kivált a borkereskedésben, a concurrentiából kizárni törekedtek, számtalan igazságos panaszokra, magoktól a királyoktól is méltányoltakra, adott okot.

Fő tárgya ezen magyar ható (activ) kereskedésnek a marha, bor és gabona volt. A mi az elsőt illeti: nem csak Osztrák- és Cseh-, hanem Németországot is egész a Rajnáig nagy részben Magyarország látta el vágó marhával. Oláh bizonyítja ³⁾, hogy többször hallá harminczadosoktól, miképen „az Ausztria felé fekvő városok egy-egy vásáraitól körülbelül 30,000 szarvasmarha hajtatik be Németországba, ide nem számítván azt, mi Csehországba és Stájer- s Korontországon keresztül Olaszországba hajtatik.” Herberstein Zsigmond pedig állítja ⁴⁾ hogy korában, a 16-ik század közepén, évenként

¹⁾ Franz Kurz: Österreichs Handel in älteren Zeiten, 61 és 309.

²⁾ U. o. 342.

³⁾ Hung. Belnél: Appar. 34.

⁴⁾ Rerum Moscovit. Comment. Basil. 1556. p. 149.

mintegy 80,000 ökör hajtatott be, egyedül a bécsi úton, Németországba. Miután azonban a török épen azon részét foglalta el Magyarországnak, mely a marhatenyésztésnek sajátképeni hazája volt, ennek súlyedtével a marhakereskedés is megcsökkent. Azelőtt annyi marha viteték ki Németországba, mind a magyar kereskedőktől, mind a németektől, kik belföldi vásárainkra, kivált Pestére, Sopronyéra s Kecskemétére eljárván, ezeken annyit összevásárolhatnak, mennyire kedvök és szükségök vala: hogy az ausztriai örökös tartományok, melyek majdnem egyedül magyar nevelte marhával éltenek, azoknak beszerzésében nyugodtan bizhaták magokat a kereskedés közönséges folyására, sem a behajtott, sem a szomszéd városok vásárain található marhának bőségében hiányt soha sem szenvedvén. De miután a török uraság korszakában sem a magyar kereskedők rendesen s elég mennyiséget Ausztriába nem szállíthattak, sem a vásárookra bejött német kereskedők azokon annyit mindig nem találtak, mennyire tartományaiknak szüksége volt: a nevezetes ausztriai városok, kivált Bécs, egyes kalmárokkal vagy egész városokkal szerződést kezdének kötni a szükséges vágó-marha szállítására. Ily szerződés mellett tévé több évek alatt a 16-ik század második felében szállításait Bánfy Lukács, Bécsnek s több szomszéd városoknak számára. Midőn pedig az ő halála által e szállításoknak is vége szakadt, s Bécs a vágó-marhában szükségét kezd vala szenvedni, Rudolf király 1597-ben a pozsonyiakat szólítá fel s reá is birta e szállítások elvállalására ¹⁾. Kivált e korszakra illik aztán, mit Bel Pozsonyról ír ²⁾, hogy a kereskedők nevezetes részét tévék a lakosoknak, s aligha terjedtebb s élénkebb volt Magyarország valamelyik városának kereskedése az övénél. Osztottak azonban e marhakereskedésben

¹⁾ Bel: Not. Hung Nov. 1, 157.

²⁾ U. o. 652.

Pozsonnyal kivált Soprony és Óvár; miben e két város vetélkedve, néha egymást kizárni is törekvék annak hasznaiból, p. az utóbbik Sopronyt a 17-ik század közepén¹⁾.

E marhakereskedésben az ausztriai tartományok nem csak akadályokat nem tőnek a magyar városoknak; hanem, miként láttuk, kedvezésekkel is voltak iránta; mert arra elkerülhetlen szükségök vala. Más viszonyok fordulnak már elő a borkereskedésben. Már főnebb említém, hogy Bécs, s egyéb osztrák városok eleitől fogva féltékenyek valának, nehogy borkereskedésükben Magyarországtól kisebbséget szenvedjenek, miért annak csődületét — concurrentiáját — minden módon törekvének meggátolni mind benn, tartományukban, mind egyéb németországi városokban, hova a magyarok az örökös tartományokon keresztül szállíták boraikat. Midőn az ausztriai ház lépett honunk kormányára, Magyarország Ausztria és Csehország rendével külön frigyet kötött, a királytól is megérősített²⁾, mely alkalommal egyebek közt a vámok és harminczadok is szabályoztattak s viszonyos egyenlőségre állítottak, s a tartományok közti kereskedelem egyáltalán ugyanazon szabadságokkal láttaték el, ugyanazon törvények szerint határozottak meg. De ezen alaptörvényektől nem sokára eltértek, gyakorlatban legalább, az ausztriai Landstände-k, kik, míg a vágó-marhák beszállítását szívesen engedék, tartományokon keresztül hajtását pedig legalább nem gátolák, a borkereskedésnek elébe, melyben vetélytársak voltak, mindinkább s nagyobb akadályokat vetének. Már Maximilián király első éveiben is annyi panaszokra adának okot ezen szomszéd tartományoktól vetett akadályok, hogy az 1567-ben összegyűlt magyar RR. nem kételkedtek az osztrák- és stájerországiak ellen visszatöreléssel (repressaliákkal) élni, rendelve,

¹⁾ Decr. 1647: 88.

²⁾ Említettik ezen szerződés a 1609-ki törvénykönyv 42-ik cikkében.

hogy miután a magyarországi boroknak Ausztriába, az alsótótországiaknak pedig Stíriába szállítása ezen országok rendeitől megtiltatott, ezeknek borai se bocsáttassanak be Magyar- és Tótországba, míg az említett tilalom vissza nem vonatik; a király azonban e czikket nem erősíté meg, biztatván a rendeket, hogy ezen kereskedési akadály elmozdítása iránt tanácskozik a nevezett országok rendjeivel ¹⁾. Mennyire orvosoltatott e sérelem, nyomára nem akadtam. Annyi bizonyos, hogy az 1608-iki bécsi békekötés, mely az ausztriai ház kormánypálczája alatt lévő tartományok között történt, egyebek között a kereskedést is tekintetbe vevén, minden fenforgó panaszoknak okát elmozdítá a szomszéd országok kereskedőinek kölcsönös, teljes szabadságot adván a kereskedés gyakorlatára. E viszonyok azonban ismét nemsokáig maradának fenn.

Az osztrák rendek 1625-ben tartományi pénztáruk gazdagítására a Magyarországból bevitt árukat a szokott $3\frac{1}{3}$ százalék harminczadon felül még fél harminczaddal, azaz $1\frac{2}{3}$ százalékkal rendelék adóztatni. A magyar, épen a mondott évben gyűlést tartó rendek panaszt emeltek ezen szerződést sértő nyomasztó újítás ellen a közös fejedelem, II. Ferdinánd előtt; de csak sikeretlen ígéretet nyertek orvoslás helyett ²⁾. Tíz éves foganatlan türelem után, az 1635-ben Sopronyban összegyűlt rendek kénytelenítve láták magokat, hogy a mindig súlyosodó sérelmet komolyabb tanácskozás alá vegyék; mert — miként a királynak benyújtott föliratukban szólnak: „nemcsak szabaddékkal nem birnak az ország lakosai az osztrák harminczadnál, hanem a vám két- s többszörösen is megvétetik rajtok: . . . a bécsi hidon és Stájerországban, menet s jövet minden ígás baromtól egyenként két garassal adóztatnak, holott más országbeliek csak egy garast fizetnek. Új s hallatlan azon adó is,

¹⁾ Art. 38.

²⁾ Art. 1 és 33.

melyet közönségesen Aufschlagnak neveznek, miszerint az ország lakosától, kik Osztrák-, Stájer- és Morvaországba s egyéb tartományokba bort és gabnát szállítanak, vagy marhát hajtanak, minden köből gabonáért 2, minden akó borért 5 garas, minden nagyobb marhától 1, kisebbtől félforint zsaroltatik. Terhes azonkívül az is, hogy midőn a jobbágyak Ausztriába, nevezetesen Bécsbe marhát hajtanak, az ott lakó Landgraf erőszakosan elvéteti barmaikat, ha azokat olcsóbban adják a belkereskedőknél. S végre ugyanazon tartományi gróf a kalmárokat, kik Sléziába, Cseh- és Horvátországba árúk vétele végett utaznak, midőn azokkal onnét visszafordúlnak, nem engedi egyenes úton visszatérni, hanem a vám miatt több mérföldnyi kerüléssel Bécsbe menni kényszeríti.¹⁾ Ezen okoknál fogva, s hogy az osztrák rendeket e panaszok okainak elhárítására bírják, visszatortlást kezdenek a magyar RR. gyakorlani, rendelvén (art. I. 55), hogy ezentúl az Osztrákországból behozott áruktól is megvétellessék a szokott harminczadon felüli félharminczad²⁾. E rendelménynek azonban Magyarországra nem haszon, hanem tetemes kár volt következménye. Mert nemcsak az Ausztriában eladott magyar természetű termények róvattak meg ott (Landständische Aufschlagen cím alatt) különféle új vámokkal; hanem azt is létre vitték a szomszéd örökös tartományok, hogy némely kereskedési cikkeknek, s mindenek fölött a bornak be- vagy csak keresztül-szállítása is, egyenesen meggátoltatott. A magyar RR. ezentúl számtalan panaszokkal, miket a közös fejedelem elébe bocsátának s több rendbeli törvényekkel ipar-

¹⁾ Katona 31, 653.

²⁾ E félharminczad eleinte nálunk is, miként Osztrákországban, külön, a határszéli katonaság tartására szánt, pénztárrá alakítottatott. De nemsokára a régi harminczaddal együtt ez is a kir. pénztárba származtaték; s miután a kettőztetett főlemeléssel a harminczad egész 5 százalékra szökkent, oka lőn azon később felállított 5 százalékos vámszabály megállapításának, mely aztán a későbbi szerződéseknél alapul szolgált.

kodának a bajon segíteni; de hasztalan; a fejedelmek részéről tett s többször ismételt ígéretek, az örökös tartományok gyűlésein e sérelmet orvosolni, mindig sikeretlenek maradtak, vagy, legfőlebb annyit használtak, hogy néha, de csak némely helyekre s meghatározott mennyiségben engedték meg a bornak szállítását. Sőt később, hogy a szállítási költségek szaporodván, a magyar bort az osztrákkal a concurrentiát ki ne állhassa, azt is ki tudák vinni e szomszéd tartományok rendei, hogy a magyar bornak a dunáni szállítása vagy egészen megtiltatott, s a magyar borkereskedők a költségesb száraz útra szorítottak; vagy csak azon esetben engedték meg azt, ha a magyar kereskedő osztrák borból is annyit szállított ingyen a messzebb német tartományokba, mennyi a magáé volt.

Az 1659-ki országgyűlésen, hol a RR. sürgetve kérték a királyt ezen borszállítás akadályainak elhárítására, megígérte ez, hogy az ország e sérelmének tárgyalását eszközteni fogja az osztrák rendeknek nemsokára tartandó országgyűlésén, s törekvendik a szomszédi barátságos viszonyokat fentartani. Addig is szabadságot ad az érdekllett határszéli városoknak a magyar bort azon mennyiségben és módon, miként a múlt években volt szokásban, az örökös tartományokba s azokon keresztül szállítani. Megengedi egyszersmind a Bécsben mulató magyarok s királyi kancellária számára szolgálendő boroknak is bevitelét. Az 1662-ki gyűlésen ismét szőnyegre került e sérelem s az osztrák rendekkel tartandó egyezkedésre biztosok neveztetek; mi azonban többszöri sürgetések után sem ment végbe; sőt mindig újabb akadályok gördítették elébe e borkereskedésnek.

I. Leopold országglásának első éveiben egy kereskedő egyesület állott össze Ausztriában, keleti társaság cím alatt, mely a magyarokat a némethoni borkereskedésből majdnem egészen kizárta. A magyar RR. 1681-ki gyűlésökből e sérelem

tárgyában ily fölíratot ¹⁾ nyújtának be a fejedelemnek: „Ámbár sok országos rendelmények léteznek már az iránt, hogy a magyar borok s egyéb árúk vagy élelemszerek ő felsége örökös tartományaiba szállítása meg ne gátoltassék; mivel azonban e tartományok lakosai ökröket, bőrt, gabonát s egyéb, kényelmökre szolgáló tárgyakat előre lefoglalni (praeemere) szoktak; a magyar borokat pedig nyilvános országos rendszabások ellen, melyeket ő felsége is megerősített, Magyarországbán venni s onnan ő felsége egyéb tartományaiba bevinni nem engedik, azért határozandónak vélnék a RR., hogy ezen visszaélések, a frigykötések és kereskedési szerződések s a múlt országgyűléseken alkotott törvények értelme szerint szigorúan megtiltassanak. A kalmárok keleti társasága pedig, mely a királyi jövedelmek kisebbitésére, a lakosok kárára s azok kereskedésének és hasznainak lefoglalására alkottatott, végkép eltöröltessék s az erről alkotandó törvény Horvát- és Tótországra is kiterjesztessék.“ Miután pedig a király azt felelte volna, hogy a RR. e kérelme az osztrák rendekkel tudomás és elintézés végett már közöltetett; s addig is megengedtetik, hogy némely városok, melyeknek e kereskedés különös érdekökben fekszik, s melyek azelőtt eziránt szabadságot nyertek, a meghatározott mennyiséget kivihelessék oly módon, miként az a legközelebbi múlt években szokásban volt; a keleti társaságtól okozott sérelmek pedig, ha azokat különösen kimutatják, orvosoltatni fognak ²⁾, a RR. ismét így válaszolnak ³⁾: „A szabad borbevitelt ő felsége szomszéd tartományaiba, mely azelőtt csak némely városokra szorítottatott, a RR. a szomszéd tartományok egymás közt fenálló frigyének erejénél és a kereskedés közönseges gyakorlatánál fogva egyáltalán minden polgárra és városra

¹⁾ Katona 34, 523.

²⁾ U. o. 34, 543.

³⁾ U. o. 34, 584.

kiterjesztetni kívánják: vagy ha ezeknek nem leszen szabad boraikat oda szállítani: igazságosnak ítélik a RR., hogy amazoknak se engedtessek meg gabnát, marhát, bort s egyebeket az országból kivinni, valamint boraikat behozni sem, miben eddig magoknak az ország lakosai sérelmével még elővételt is tulajdonítanak; — mi szinte a horvátországi borok ki- s bevitelére is egyenlőképp értessék. Mi pedig a keleti társaságot illeti: miután az, nem csak minden kereskedést gyakorló lakosnak sérelmére, de igen káros is volna, s mennyiben annak tagjai az elővásárlás jogát majdnem minden árucikkben idegen létökre is kényök szerint magoknak tulajdonítják, (miután mégis a belföldieknek kellene inkább az elővétel javával birniök) nyilvános országos törvényektől tilalmazva találatnék, azért annak eltörléseért a RR. méltán könyörögnek.“ A királynak végre azon feleletére: „hogy a kereskedés régi viszonyai visszaálltassanak, mind a két rész haszna kívánja; de sok és terhes panaszokra adna okot, ha ő felsége az osztrák rendek tudta nélkül korlátlanul megengedné a magyar bor bevitelét. A keleti társaság tagjai pedig az ellenök felhozott vádról ki fognak hallgattatni, s mi igazságtalannak taláztatandik, el fog tiltatni“ ¹⁾: a magyarok megnyugodtak, s elégnek tarták egy általános törvénycikkben ²⁾ rendelni, hogy az ország s a német örökös tartományok között mindennemű kereskedés fölszabadíttassék; a panaszok okai mindazáltal azután is fenmaradtak s a király ígéretei, azokat elmozdítani, még a Rákóczy-féle béketanácskozások korában, 1704-ben, sem mentek teljesedésbe; azokat itt megint ismételve találjuk, azon tudósítással, hogy e sérelmet tárgyazó tanácskozások az osztrák rendekkel már megkezdettek, s nemcsak azoknak orvoslása, hanem az is reménylhető, hogy a magyar borok szállításának távolabb s a tengertüli országokba

¹⁾ Katona 34, 602.

²⁾ Decr. 1681: 79.

is új, akadálytalan út fog nyitni¹⁾. Mennyiben valósultak e remények, a következő szakaszban látandjuk.

E borkereskedést az örökös német tartományokba, mind egyesek, s ezek közt nemesek is, mind az Ausztria felé fekvő városaink gyakorlották; mindenek fölött pedig Pozsony és Soprony. Az akadályok, melyeket eddig leirtunk, arra vitték a két várost, hogy az osztrákokkal külön szerződéseket is kössenek, minek aztán az volt következése, hogy más kereskedőket a bor szállításában minden módon meggátolni törekedtek, kivált a pozsonyiak, kik gyakran át sem bocsáták azokat dunai révökön²⁾. Egymás közt pedig a concurrentia miatt majdnem örökös viszálykodásban valának.

Kevesebb akadályokra talált a magyar-osztrák kereskedésben a gabna, mi azonban a földművelésnek főnebb előadott, súlyodt állapota miatt, ezen egész kor alatt csekély mennyiségben szállíthatók a külföldre. Egyéb nevezetesebb tárgyai voltak még e kereskedésnek: bőr, nagy részben nyers, az említett rajeczi timárok azonban kikészítettet is szállítanak; juh és apró marha, vad és hal, méz és viasz stb. 1625 óta, miként főnebb a sopronyi gyűlés fölratából láttuk, ezen cikkekre is kiterjesztették, mind az új félharminczad, mind a tartományi adó — *landständische Aufschlagen*. — De ezeknél nagyobb akadályt vetének még a magyar-osztrák kereskedésnek elébe a harminczad-hivatalok törvénytelen követelése s nyomásai. Azoknak honunkbani kirúgásairól már közöltünk főnebb néhány példát; ezekhez pedig hasonlók valának az osztrák vámhivatalok is. A 17-ik század közepe táján ezeknek zsarolásai annyira megnehezíték a kereskedést, hogy Apafy 1669-ki békeszerződésében azoknak, mint országos sérelmeknek, orvoslását sürgeti; mert, u. m. a 8-dik pontban: „A szabad menet

¹⁾ Katona 36, 477.

²⁾ Decr. 1647 : 80.

s kereskedés gyakorlata ő felsége birodalmában az útonállók által annyira meggátolva van, hogy a kalmárok életveszély nélkül nem gyakorolhatják foglalkodásaikat. A harminczadosok pedig még a tolvajoknál is munkásabbak a kalmárok kifosztásában, kik, midőn az útonállókat elkerülvén, magokat bátorságban vélik, a harminczadosoktól különféle ürügy s ország-törvény elleni vétség vádja alatt több károkat szenvednek, mint a zsványoktól. S a nemeseket és pórokat is annyira zsarolják, hogy ezek többnyire kifosztatván, sóhajtozva térnek haza.“¹⁾ — Azonban meg kell azt is vallanunk, hogy, azon tartományi adózásokat kivéve, mik nálunk nem léteztek, az osztrák kalmároknak sem sokkal kevesebb akadályokkal kelle viniok Magyarországon. Hogy azon számtalan veszélyeket, miknek az annyira zavargó hazában mind személyök, mind kalmárárúik kitéve voltak, s az árumegállító városok szűkkeblű, kivált az idegeneket nyomó, jogait és szabályait méllőzzem: a magyarhoni vámosok, harminczadosok szintűgy zaklatták az osztrák kalmárokat, mint az osztrákországiak a mieinket. Ki erre példát keres, talál egyebek közt az 1630-ki 44-dik törvényczikkben, mely szerint a győri, komáromi, keszthelyi, csobáncezi, tihanyi, pölöskei s egerszegi vámhelyek megszüntetnek, mivel az idegen kalmárokat törvénytelen követelésekkel zaklatták.

Kalmáraink, mint látszik, nem birtak elég vállalkozó szellemmel, vagy a sokféle akadályok által meggátoltattak, hogy e termékeket nagyobb mennyiségben magok szállították volna a külföldre; ilyen köztök kevés találkozott, s ha voltak is, árúikat többnyire már Bécsben s egyéb közel városokban, honnét gyárműveket hoztak vissza, szokták eladni; minél fogva kereskedésök hasznainak egy részét idegenek húzták, sőt gyakran

¹⁾ Katona 33, 745.

a külföldiek magok szállíták ki vásárainkról a természetményeket. Ily nagybani szállításokat tőn I. Ferdinánd alatt a Fugger család, melynek a II. Lajos alatt alkotott, tiltó törvények ¹⁾ ellenére is, még igen messze ágazó kereskedése volt honunkban ²⁾. E család pénzhatalmát onnét is eléggé gyaníthatni, hogy Zápolya házassági szerződésében jegyese aráját biztosítandó, Fugger kezességére hivatkozik ³⁾. E kereskedő ház azonban, miként már a Lajos alatt hozott törvényből is kitűnik, nem volt honunknak javára; mindenütt csak egyedárságra, a concurrentia meggátlására törekedett; miért honosinknak ellene tett többszöri panasza szintoly alapos volt, mint a németországi kalmároké ⁴⁾. Hasonló nagy kereskedést űzött honunkban Rudolf, II. Mátyás és II. Ferdinánd alatt Henkel Lázár, bécsi tőzsér, ki a kereskedésen kívül még egyéb hasznokat is húzott hazánkból, az említett két első király alatt Turócz és Zólyom megyék tizedét, az utolsó alatt pedig a besztérczei rézbányákat birván haszonbérben ⁵⁾.

A kivitt természetményekért az örökös német tartományokból, valamint Csehországból és Sléziából is gyárművek, melyekben honunk szűkölködött, posztó s egyéb gyapjú- és gyapot-szövetek, selyem és vászon stb. hozattak be; mik aztán belkereskedésünknek legnevezetesebb tárgyait tevék. Egyéb cikkek közül, melyekre úgy is kevés adatokkal bírok, csak az ónt emelem még ki, mi addig, míg ezen ércz nálunk nem ásatott, nagy mennyiségben hozatott hazánkba. Bél Mátyás Toll után közli ⁶⁾, hogy két sléziai kereskedő e korszak alatt

¹⁾ Conv. Rákos. 1525: 4. Hatvan. 1525: 4. Kovachich: Vest. Com. p. 595.

²⁾ Hyeron. Balbus levelében Fuggerhez. Belnél: Not. Hung. Nov. 4, 585.

³⁾ Katona 20, 1505.

⁴⁾ Wachsmuth: Sittenges. 4, 263 és 723.

⁵⁾ Istvánfy Lib. 33, 516. Péterffy: Conc. Hung. 2, 220.

⁶⁾ Not. Hung. Nov. 4, 546 *) alatt.

majdnem minden évben mintegy 1600 mázsát (CÍO IOC) hozott be Selmeczre, az aranyolvasztók szükségére. Ezen ón többnyire Lengyelországból került s minden mázsája körülbelül egy vagy fél unczia ezüstöt foglalt magában.

2. Magyarország kereskedése Lengyelországgal.

Magyarország már a 14-dik században élénk kereskedést űzött Lengyelországgal és szomszéd tartományaival; a Szepességen keresztül Krakóba és Boroszlóba nem csak azon természetényeit szállítá, melyek Németország éjszakibb tartományaiba valának szánva, hanem azokat is, melyek, miután Jagelló László kormánya alatt a Németrend egyedül keleti Poroszországra szorítottatott, a Visztulán Danczigba s tovább szállítottak ¹⁾. Több rendű oklevelek bizonyága szerint e két ország közt több ízben kötöttek kereskedési szerződések ²⁾; egyes városoknak pedig kölcsönösen igen kedvező kereskedési szabadítékokat adának országaikban a magyar és lengyel királyok ³⁾. Még a 16-ik század elején is, a magyar természetények nagy része Lengyelországon keresztül szállítottatott Sléziába s a porosz tengeri városokba; ellenben Magyarország felső vidéke nagy részben Danczigból és Boroszlóból láttaték el kalmárárúkkal ⁴⁾. Sőt ezen úton, magyar kereskedők által Bécsbe is nem kevés árúk szállítottak. Azonban már e század elején megzavartaték a szomszédi barátság s a kereskedésnek akadálytalan folyamata. Első okot erre azon rossz pénz szolgáltatott, melyet Lengyelország e korszakban veretni kezdett. Már II. Ulászló megtiltá 1512-ben a késmárkiaknak a silányabb s már igen folyamatba jött lengyel garasok

¹⁾ Jekel: Handelsgesch. Polens 1, 165.

²⁾ U. o. 1, 167.

³⁾ U. o. és pályamunkámban.

⁴⁾ U. o. 1, 168.

elvételét¹⁾; mi kétség kívül sok kellemetlenséget s a kereskedelem folyamatában megakadásokat okozott.

Ennél sokkal nagyobb akadályokat gördített még e magyar-lengyel kereskedésnek elébe a mohácsi csatavesztés után történt kettészakadása az országnak, s azt nyomban követő pártzajlongások, törvénytelenység és féket szakított erőszakoskodás, minek már munkám elején adám némi ábrázatát. Itt csak azt jegyzem meg, hogy e pártforrongásoknak éppen azon felső vidék volt legzajosabb mezeje, mely a lengyelekkel legszorosabb kereskedési összeköttetésben állott. Ily állapotban pedig, melynek jelszava: önzés és erőszak, lehetetlen volt az e vidéket sűrűen látogató lengyel kalmároknak is kikerülni az erőszak vas kezét, nem osztozni a polgári háború szülte nyomorúságokban. Ennek bebizonyítására szükségtelen felhordani egyes eseteket: elég előadni a következtetést, melyet azok okoztanak. Zsigmond, lengyel király, t. i. alattvalóinak sűrű panaszaitól indítatván, 1538-ban országa rendjeinek meg egyeztetével ily értelmű parancsot²⁾ bocsátott ki: — „Mután országunk nyilvános java úgy kívánja, hogy a károknak s kifosztásoknak elkerülése végett, melyeket alattvalóink Magyarország lakosaitól a múlt években szenvedtek és folyvást szenvednek, őket áruiknak Magyarországra szállításától eltiltanók: ennél fogva rendeljük, hogy május 8-dikától kezdve, senki se merészelje, általunk kiszabandó ideig, sem nagy, sem kis árukat, akár mifélek legyenek, a királyi sót kivéve, — Magyarországra bevinni, sem Magyarországon keresztül távolabb helyekre szállítani. Szabad leszen azonban a magyar kereskedőknek áruikat városainkba behozni, itt adni s venni, és ökröket s egyéb árukat a harminczad lefizetése után az országból kivinni.“ E parancs megszegőire nem csak a fen-

¹⁾ Jekel 1, 169.

²⁾ Katona 20, 1113. Említették Jekelnél is 1, 170.

forgó pénz és kalmárárú elvesztésének, hanem azon felül egy évigi börtönöztetés büntetése szaboték. Ferdinánd e tilalomból alattvalóira tetemes kárt tapasztalván háramlani, ezeknek panaszaiktól indíttatván, Zsigmond lengyel királyhoz nem sokára követet küldö, ki e tilalom eltörölését sürgesse. Ennek következtében mind a két részről biztosok küldettek ki, e sérelmeket orvoslani. A tanácskozások Glogauban tartattak; de azoknak credménye sem a panaszokat meg nem szüntette, sem a tilalmat vissza nem húzatta. Sőt 1543-ban a lengyel kereskedők mind addig újra eltiltattak Magyarország látogatásától, míg a szenvedett károkért a lengyeleknek elég nem tétetik. Később Ferdinánd ismét sürgeté e tilalom eltörölését, a válasz azonban nem volt kedvezőbb: „— Erre, u. m. a lengyel követ, súlyos igazságtalanságok vitték ő felségét (Zsigmondot), melyekkel kalmáraink Magyarországon és Sléziában sértetni panaszkodtak, midőn majd az utakat elálló rablóktól, kik ellen igazságszolgáltatást nem nyerhettek, majd másoktól fosztattak ki, kiktől annál kevésbbé óvakodtak, minthogy őket barátaiknak s nem rablóknak lenni hitték, s kiktől mégis zálog fejében a legigazságtalanabbul letartóztatottak s oly kemény bánásmódot tapasztaltak, hogy fogságokban néhányan, noha ártatlanok, halált is szenvedének. Ezen és ilyféle sérelmekről....sokszor panaszkodott király ő felsége (Zsigmond) Ferdinánd királynak, de tőle, bár őt a dolog miatt boszankodni hallotta is, elégtételt s orvoslást jobbágyai számára nem nyerhetett.... Lehete látni, miképen e fosztogatók s rablók, egyedül Lengyelország hitelétől védetvén, Boroszlóban s egyébütt büntetlenül jártak s keltek, s még gúnyolódtak is azon szegények fölött, kiket kirablottak s majdnem minden javaiktól megfosztottak. Sőt midőn néhány jeles férfiak, mind a két fölségtől kiküldvök, e rablások orvoslásáról Glogauban tanácskoznának; ők mindazáltal kegyetlen-

ségeiktől nem szűnven, ő felsége, a lengyel király jobbágyságait majdnem a bírák szeméi előtt kirablották s nyomorgatták.“ Felhózatnak továbbá e nyilatkozatban a pénzfolymból, a vámok túlságos nagyságából származott akadályok. Végre pedig oda nyilatkozik, hogy királya az országtanács megegyezte nélkül, mely azonban most egyéb súlyos ügyekkel van elfoglalva, a közlekedés tilalmát vissza nem vonhatja. De e nyilatkozattal a magyar urak nem voltak megelégedve, s az 1546-ki törvénykönyv 51-ik cikkében a kereskedésre Magyarországban mindenkinek szabadságot adván, s a Boroszló és Slézia felé vonuló, egy ideig zárva tartott kereskedési utakat felnyitvatni rendelvén, az 59-dik cikkelyben kéri a királyt, hogy bírja rá a lengyel fejedelmet a tilalom eltörlésére; mit ha ez tenni folyvást vonakodnék, javasolják a királynak, hogy visszatorlásul ő is tiltsa meg a magyar kalmároknak a Lengyelországba utazást; szabadon hagyván a lengyeleknek bejöni s itt árulni és vásárlani. Ferdinánd azonban ezt nem tévé, hanem az említett törvényczikk következtében emez oklevéllel¹⁾ törekvék a magyar-lengyel kereskedés akadályai elmozdítani: „— Midőn ezen kereskedést nem csak Boroszló városnak és Stájer- s Morvaországnak, hanem egész Magyarországban s királyi kamaráknak igen nagy kárával megakadni s elhanyagoltatni észrevennők: jelen pozsonyi gyűlésünkön hű alattvalóinkkal nyilvánosan tanácskozáván, — határoztuk, hogy mind a bel-, mind a külkereskedők, kivált a boroszlóiak, az egész országban szabadon kereskedhessenek stb.“ Ez által azonban a kereskedés régi folyamata meg nem indíttatott; az 1548-ki országgyűlésen ugyanazon panaszok ismételtetnek.

A sokáig megakadt közlekedés végre 1549-ben állíttatott helyre. Mindjárt Zsigmond Ágost trónra lépte után

¹⁾ Katona 21, 548.

magyar és lengyel biztosok küldettek a két ország között fenforgó viszályok kiegyenlítésére. A lengyel király biztosainak egyebek közt azon utasítást adá, hogy a lengyel sónak Magyarországra szállítása iránt a régi szabadítékokat megújíttassák; a magyaroknak azon panaszára pedig, hogy a lengyel kalmárokat Magyarországtól tiltó parancs még sem vonatott vissza, azt feleljék, hogy e tilalom már szinte el is évült, mert, ámbár még törvényszerűleg eltörülve nincsen, a lengyel kereskedők azt nem tekintve, folyvást látogatják Magyarországot¹⁾. Az utasítás ezen állításának ellentmondának ugyan a magyar rendeknek még a legközelebb múlt évben is hallott panaszaik, de ezen fogás nem gátolta meg a tanácskozások sikerét; a kereskedési szerződés, melyben mind a két ország kalmárainak tökéletes szabadság adatik, megkötötték s V. Károly császártól is megerősítették²⁾. Ferdinánd ebben Zsigmond Ágostnak a lengyel só iránti kívánatában is meg egyezett; minél fogva a nagyfalusiaknak azon, huszonöt évvel azelőtt Zsigmond lengyel királytól nyert szabadalmokat, miszerint a lengyel sót Árvába s Liptóba szállíthatják, még azon évben megerősítette³⁾. Ezen szabadalom a lengyel sónak beszállítására a következő évi országgyűlésen törvény által is megengedettetett⁴⁾.

Nem sokára ezen szerződés után a lengyel király áru-megállító jogot adott Nowy Sandek városnak, minél fogva a magyar aczélt, rezet, mit részben nyersen, részben feldolgozva, Lengyel- s Oroszországba szoktak a szepesiek szállítani, a nevezett városnál tovább vinni megtiltaték, s a tizenhárom szepesi városnak a fogyasztására szükséges bochniai sót csak

¹⁾ Jekel 1, 170.

²⁾ U. a. 1, 171.

³⁾ Katona 21, 789.

⁴⁾ Decr. 1550: 68.

ezen városban engedteték vásárlani. E sérelem azonban a szepesiek sürgető kérelmére 1563-ban egy lengyel királyi leirat által megorvosoltatott, s azoknak előbbi kereskedési szabadsága Lengyelországban visszaadatott ¹⁾.

Az 1549-ben helyreállított, akadálytalan közlekedés azonban sokáig fenn nem állhatott. Az 1567-ben összegyűlt m. RR. a harminczadból folyó királyi jövedelmeket nagyobbítani szándékozván, a magyar kereskedőknek megtilták Lengyelországba bort szállítani, hogy annak kereskedői kénytelenítsenek azért az országba bejönni, s így minden kiszállítandó bor megróvathassék a harminczadon ²⁾; holott azelőtt a termesztők szállítván ki azt, harminczadot nem fizettek. E rendelménynek azonban ismét visszatorlás lőn a lengyelek részéről a következése; mert 1578-ban a lengyel országgyűlés is megtiltá a lengyel kalmároknak Magyarországból a borszállítást, csak a magyaroktól a lerakó helyekre szállítottat engedvén vásárlani ³⁾; egyedül a sopronyi és sz. györgyi borok vétettek ki egy későbbi 1593-ki törvény által a tilalom alól, mivel ezeknek nem volt Lengyelországban lerakó helyök ⁴⁾. Ezen kölcsönös tilalmak azonban annyira megakaszták a magyar bornak Lengyelországba szállítását, hogy 1595-ben kénytelen volt a m. országgyűlés a bor kivitelét ismét egészen felszabadítani ⁵⁾. Ezen engedemény ismét élénkebbé tette egy időre a magyar-lengyel kereskedést, s hogy 1599-ben már sürűen látogatták egymást a két hon kalmárai, s különösen a lengyelek Magyarországot, tanúja az említett évi törvénykönyv 33-dik

¹⁾ Jekel 1, 171.

²⁾ Miként az 1618-diki országgyűlésre leküldött kir. előadásokból kitűnik, a kivitt bor hordójától 3 frt vám vétetek. Katona 29, 760.

³⁾ Jekel 1, 172.

⁴⁾ U. a. 1, 173.

⁵⁾ Decret. 1595: 35.

szikke, melyben Kassa, Eperjes, Lőcse és Bártfa kérelmére rendeltetik, hogy ezen városok árumegállító jogaiknak, miket gyakran megsértettek, szigorúbb megtartására szoríttassanak a lengyel kereskedők. Állandóságra azonban egyik törvény s evvel együtt a kereskedés sem juthatott. Az ország rendei fonák nézetektől vezettetvén, majd fölszabadíták, majd ismét összeszoríták e kereskedést. Valahányszor t. i. a királytól az adó fölemelése vagy rendkívüli segély sürgetteték, csaknem mindig a harminczadra utalták őt, s ez esetben közönségesen az volt a következés, hogy a belföldi kalmároknak vagy természetzőknek, kik a harminczadot nem fizették, a bor kivitele Lengyelországba megtiltatott. Midőn pedig a lengyelek visszatorlással élvén s kalmáraikat a bejöveteltől szinte eltiltván, a kereskedés megakadt, s annak kárait a rendek tapasztalni kezdek, a tilalom ismét eltörültetett. Így az 1609-ki 43-dik törvény-cikk megint eltiltá a belföldieket a borkivitteltől; 1613-ban pedig ez ismét mindenkinek megengedett; hat év múlva azonban már ismét magok az ország rendei kérték a királyt a bor és marha kivitelének megtiltására ¹⁾. — E tilalmak oly gyakran ismétlésére azon visszaélések is adának okot, melyek ama joggal való élésben történtek, miszerint belföldi, saját majorsági természetményeitől harminczadot nem fizetett. Mert, miként az 1618-ki országgyűlésre küldött királyi leiratban olvassuk ²⁾, sokan a nemesek közül még nagyobb hasznot akarván húzni az említett jogból, szőlőikben a szüret alkalmával nagy mennyiségű bort összevásárlának, mit azután saját természetményökként szállítának ki; mások szinte így tőnek a gabnával és marhával, ezt még fiatal korában szedvén össze s később majorsági termék gyanánt hajtattván a külföldre. Másik oka e tilalmaknak a pénzfolyam ingatagsága volt. Már főnebb

¹⁾ Acta Comit. 1618. p. 78 és 370.

²⁾ U. o.

említém, mily sokszor panaszkodtak, s tiltó törvényeket is alkottak honunk rendei a pénz ellen; ugyan ezt tevék pedig a lengyelek is a miénk ellen. S így egymásnak pénzét rosszalván és a kereskedésből kizárni akarván, oly rendszabályokat alkottak, miknek szükségkép megnehezíteni, megakadályozni kellett az egész közlekedést. Hogy a lengyelek részéről is hozzak fel ily példát: 1621-ben egyenesen a magyar pénznek rosszalása miatt hozatott Lengyelországban azon törvény, mely a lengyel kalmároknak mindennemű árút megtiltott Magyarországra szállítani, s a határszéleken rakhelyeket rendelt állítani, melyekből a magyar kalmárok magok szállíthassák hazájokba a szükséges czikkelyeket ¹⁾; valamint az is: hogy a magyar bornak Lengyelországba szállíttatása, mi 1626-ig a lengyel neméseknek saját szükségökre megengedve volt, a mondott évben nekik is, ezer márka büntetés alatt, megtiltatott ²⁾.

Ezen és hasonló, korlátozó törvények a 17-ik században igen megcsökkenték a magyar-lengyel kereskedést. Mert ámbár I. Leopold, azt a sokszor ismételt kölcsönös korlátozások miatti sülyedtségéből új életre emelni akarván, János, lengyel királlyal 1677-ben oly kereskedési szerződést kötött, miszerint alattvalóiknak a kereskedés szárazon és vizen kölcsönösen megnyitottatott ³⁾: a sokszor említett tilalmak, mik ezen szerződés előtt egy évvel ismét megújítottak, a szerződés ellenére később is, p. 1710-ben, ismét nyűgbe szoríták a kereskedést ⁴⁾.

¹⁾ Jekel 1, 175.

²⁾ U. a. 174.

³⁾ Katona 34, 263—270. E szerződésben ily pontot is olvasunk: „Ha közölünk vagy jobbágyaink közül valaki a másiknak magános alattvalóit perbe idézni akarná, akár személy, akár birtok miatt, akkor a fölperes mindig a vádlott törvényszékéhez tartozik folyamodni. — Ha pedig valaki országainkból a kereskedőket kifosztaná vagy letartóztatná stb., akkor minden lakos és egész szomszédság tartozik a megsértettnek segedelmet vinni stb.

⁴⁾ Jekel 2, 34.

De voltak még egyéb okai is ezen, előbb oly élénk közlekedés meggyérülésének. Egyebek közül, mik inkább az általános akadályokhoz tartozván, más helyt említették, itt csak egyet emelek ki: a fölemelt harminczad következményeit, melyek e magyar-lengyel kereskedésre már e korszak végével nagy hatást gyakorlának. Említém főnebb, hogy a harminczad 1625-től fogva különféle változásokon menvén keresztül, végre az 5 százalékon állapodott meg s hogy ezen 5 százalékos harminczad később szabályszerűvé lőn, kivált a törökkeli békekötéseknél. Míg azonban ez e részről mindig ugyanazon lábon maradt, a kereskedés egyéb vonalain, különösen a Lengyelországba vonúlón is, sokszor változott s közönségesen mindig főlebb s főlebb emelkedett. Ennek pedig az lőn következése, hogy az örmény és rácz kalmárok, kik 1668 óta mind Magyarországon, mind Erdélyben igen nagy számmal települének le ¹⁾, a török jobbagyokkal való egyetértés következtében a magyar-török kereskedés nevezeteseb czikkeit magokhoz vonván, azoknak a többihez képest csekély vám miatti olcsón adhatása által az alsó-magyarországi belkereskedést is majdnem egészen hatalmukba ejték s a felső-magyarországi városokat: Bártfát, Kassát, Eperjest, Lőcsét, Késmárkot, melyek azelőtt e vidéket danczigi és boroszlói árukkal látták volt el, csaknem egészen kiszorították, minél fogva Lengyelországgal is meg kelle csökkenni e városok kereskedésének.

A magyar activ kereskedésnek e vonalon nevezeteseb tárgyai voltak a következők: bor, melynek nagyobb része magában Lengyelországban fogyasztaték el; gabna, de leginkább csak akkor, midőn a lengyel föld termése nem sikerült; gyümölcs, kivált aszalt; méz, méhser, szilva-pálinka, kender, gubacs, hajó-épületfa, hamuzsír, gyapjú, nyers és kikészített bőr, réz,

¹⁾ Kazy: Hist. R. Hung. 3, 78.

vas, salétrom, dárdany stb., mik részint Lengyelországban maradtak, részint tovább vitettek a lengyelek által; a magyar kalmárok azokat csak a lerakó helyekig szállíthatták ¹⁾).

Mi különösen a bort illeti: azokon kívül, miket e czikelyről már eddig közlénk, még egyéb törvények által is szabályoztatott az avvali kereskedés. Az út, melyen az szállíthataték, Jaliskon, Duklán, Rymanowon, Sandeken, Bieczon, Nowitargon, Krosnon, Samboron, Lysken, Strytin, Jordonowon és Zmigrodon vonúlt keresztül ²⁾); ki e vonalt elkerülé, árúvesztés büntetése alá esett; az elfoglalt bor fele a királyé, másik fele a följelentőé lőn. A 16-ik század végén törvény hozatott, miszerint a rakhelyeken minden magyar szállító esküvel tartozott bizonyítani, hogy a szállított bor saját termesztménye ³⁾); ezáltal hihetőleg az első kézből vételt akarták sürgetni; minek azonban igen káros hatása lőn a borkereskedésre, miután lehetlen volt, hogy minden természető maga szállítsa Lengyelországba termesztményét. A rakhelyeken vett bort 100 márka büntetés alatt tilos volt a pinczékbe lebocsátani, míg az a városi tanácstól le nem pecsételteték; ugyanazon büntetés érte azt, ki vett borát a vajda engedelmé nélkül kimérni kezdette. A bor ára különböző időkben változott: a 16-ik század végével az ó bor iczéje öt és négy, az újé három garason méretett; 1611-ben az ó hat s az új öt garasrá emeltetett; 1620-ban rendelteték, hogy a magyar bor hét és fél garason felül ne méressék. Az 1611-ki törvények még azt is rendelék, hogy minden magyar kereskedő borát, ha az első rakhelyen három hét alatt el nem kelt, másikra szállíthatja, s egy rakhelyen avval hat hétnél tovább nem maradhat; továbbá hamisított bort behozni, vagy más országit magyar termés

¹⁾ Jekel 1, 172.

²⁾ U. a. 1, 175.

³⁾ U. a. 1, 173.

gyanánt vagy között árulni, 100 márka büntetés alatt megtiltatott; a magyar bor legbecsesbnek tartatott, s csak a malvasiaival osztozott árában; az osztrák, morva és rajnai bor akójának 80, a sopronyinak 104 iczét kelle magában foglalni ¹⁾. 1635-ben rendelteték, hogy a magyar szállítók 4, a lengyel kereskedők pedig még azon fölül 2 lengyel forintot fizessenek minden hordótól. A 18-ik század elején a borhamisítók száma növekedvén, azoknak büntetése is 200 markára emeltetett ²⁾.

A magyar réz is igen nevezetes czikkét tevé a kereskedésnek. Már azon hajók is, melyeket a lübekiek 1510-ben a hollandiaktól Danczighoz közel elfoglaltak, nagy részben magyar rézzel valának megterhelve. A következő évben pedig, midőn a német Hansa hajóhada a hollandit Danczig mellett megverte volt, húsz, magyar nyers rézzel terhelt hajót foglaltak el a győztesek, mi mind a Fugger kereskedő házá volt. E réz Magyarországból Krakóba, s innét a Visztulán szállíttatott Danczigba ³⁾. Ezen czikk azonban mindig egyedárúsok kezében volt: a korszak elején a Thurzók és a Fuggerek, a 17-ik század elején Henkel Lázár, később a királyi kamarában.

Honunk részéről e magyar-lengyel kereskedésnek a Szepesség s különösen Kassa, Eperjes, Bártfa, Lőcse s Késmárk valának piacjai. Kassa azonban, mely azelőtt némikép középontja volt e kereskedésnek, s gyűlhelye az északi kalmároknak, már Oláh korában csökkent közlekedése tekintetében ⁴⁾; minek egyéb általánosabb akadályok mellett kétségkívül az is volt oka, hogy, miután a város Zápolyához szegődött, Ferdinánd azt árúmegállító jogától megfosztotta, Eperjest ruházván föl e szabadítékkal ⁵⁾. Az 1569-ki 18-ik törvény-czikk azonban mind

¹⁾ Jekel 1, 174.

²⁾ U. a. 2, 33.

³⁾ U. a. 1, 168.

⁴⁾ Bel: Appar. 21.

⁵⁾ Wagner: Diplom. Sáros. 261.

Kassának visszaadta, mind a többi említett városokban megújította a némikép már elévült árúmegállító jogot. Ennélfogva olyan törvények alá voltak vetve e városokban a lengyel kalmárok, minőket főnebb elszámoltam. A behozott árúk kiváltképen a magyartól annyira kedvelt drága bőrökből és gyarművekből állottak, mikkel aztán a szepesiek nagy részét ellátták az országnak. E kereskedelem az említett városokat, kivált a korszak elején szép virágzatra emelte, s mindennemű bőségbe helyezte ¹⁾).

3. A magyar-török kereskedelem.

Míg Zápolya élt, az ő alattvalói meglehetősen kereskedést űztek a törökökkel, s ezek Budát ²⁾, Szegedet, Kecskemétet ³⁾ s egyéb alföldi nagyobb városokat elég sűrűen látogatták, keleti szőnyeget, selyem, szőr és gyapot-szöveteket s némi gyarmati árukat hozván azoknak vásáraitra. De miután a török Budát az egész alsó vidékkel elfoglalta, s hódoltatási dühében a felsőbb tartományt is majdnem folyton háborgatta, minden kereskedési közlekedés megszűnt a magyar és török között.

De később, miután t. i. a török Magyarországon némiképp meghonosult s pusztító dühét a már elfoglalt részekben kitombolta, a közlekedés a magyar és török alattvalók közt valamennyire ismét helyreállott, tudni való, hogy csak a fegyverszünetek idején; mert máskor szinte lest hánytak az ellenfél kalmáraitra az ellenséges hadak a tőlök kizsarlандó nagy váltság reményében ⁴⁾). De béke idején sem adott a török becsületesség elég biztosságot; s a szultánok vagy helytartó basák önkénye sokszor megakasztá a közlekedést. Miért kevés kalmárnak

¹⁾ Berzeviczy: de Indust. et Com. Hung.

²⁾ Bel: Appar. 18.

³⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 3, 154.

⁴⁾ Katona 23, 619.

volt kedve s bátorsága a török alatti részekre utazni, még azon esetben is, ha biztosító úti levelet nyertek a basáktól, számtalan példákából tapasztalván, hogy azok sem adnak mindig elegendő védelmet a kifosztás ellen. Így p. olvassuk Veráncz egy levelében, hogy Imre és Gellért deák, kalmárok, s Ferdinánd jobbágysai, mind a mellett is, hogy magától a budai basától kaptak úti levelet, nagy értékű áruiktól, s pedig ugyanazon basától megfosztattak. Mindazáltal e közlekedés egészen meg nem akadt, s béke idején, Budát legalább, látogatták néha kalmáraink ¹⁾. Bogáty János, a kassai bíró említi, hogy Budán, melyet 1605-ben meglátogatott, kalmárboltokat is talált, melyeknek árúik azonban mind minő-, mind mennyiségökre igen csekélyek voltak, s némi selyem szövetekből, festett kanalak- s hasonló apróságokból állottak. Szemléltetése közben egy törökkel beszédbe állott, ki őt egyebek közt így szólította meg: „Nemde szép és kellemes dolog, hogy ti magyarok városainkban szabadon járkálhattok, kereskedhettek.“ ²⁾ Pesten pedig, midőn az 1602-ben Rudolf hatalmába került, a tetemes arany s ezüst ruhanemű-, eleség- és fegyverből álló martalékon kívül nagy mennyiségű s különféle kalmárárú is foglaltattak el ³⁾.

A zsitvatoroki békekötés nagyobb biztosításokat szerzett e közlekedésnek, s annak föltételeit szorosan meghatározta. Az e békét megerősítő 1615-ki bécsi tanácskozások két külön czikkelyben adják elő a kölcsönös kereskedés ügyét, melyeknek egyike „a konstantinápolyi s más török kalmároknak oly feltétel alatt engedi meg az osztrák ház tartományiban a szabad kereskedést, hogy a határszéli kormányzóktól vagy harminczad hivataloktól szabadmeneti levéllel láttassák el magokat, s merre utazandnak, azt előmutassák, és minden helybeli úr

¹⁾ Epist. 3, 275.

²⁾ Bel: Apparat. 335.

³⁾ Istvánfy: Lib. 33, 510.

vagy vámszedő pecsétjével vagy jeliratával megerősíttessék; ez alkalommal azonban a kalmároktól semmi sem fog követeltetni; sőt ha tovább utaznak, a veszedelmes helyeken elégséges védelemmel fedeztessenek, s miután a harminczadot vagy egyéb fizetendőket lefizették, senkitől föl ne tartóztassanak, s újakban, akárhová menni szándékoznak, meg ne gátoltassanak.“ A másik czikkely pedig így szól: „Azon kalmárok pedig, kik ő cs. kir. fölségének s az ausztriai háznak birodalmaiból akár portékákkal, akár kész pénzzel a török császár tartományaiban kereskedni akarnak, azt a cs. fölség zászlója alatt és szabadmeneti levéllel ellátva, szabadon tehessék; mik nélkül az nekik meg nem engedtetik. Ha valaki a mondott zászlóval és levéllel el nem látva utazik azon tartományokba, ő felsége ügyvivőinek és consulainak kötelessége leend azt feltartóztatni, s róla a királyt minél előbb tudósítani. Ő cs. kir. fölségének jobbagyai tehát, . . . mint mondatott, szabadon mehetnek s jöhetnek, csak hogy minden eladott, vagy vett árú mázsájáért három, az ügyvivőknek vagy consuloknak pedig két krajczárt (asperinum) fizessenek. Ha e kereskedők közül valaki ott elhalna, a fölség ügyvivői vagy consulai portékáikat magokhoz veendik és összeirandják, a török fiscusnak azokra semmi jogok sem lehetvén. Ezen kereskedőktől pedig, ha a harminczadot vagy más fizetendőt megfizették, semmi egyéb ne követeltessék. Ha pedig a kalmárok közt támadnának viszályok, a helybeli kadi 4000 krajczáron felüli érték fölött ítéletet ne mondhasanak, hanem az ügy a konstantinápolyi kadi ítélete alá essék ¹⁾).

Ha e szerződés egyedül Magyarországot illetné, azt lehetne belőle következtetni, hogy kereskedőink a török tartományokkal messze terjedő közlekedésben állottak; de itt az osztrák ház minden tartományairól van a szó, s bizonyos,

---

¹⁾ Katona 29, 615.

hogy az annyi belbajokkal elfoglalt magyarok kereskedése ez időben, kivált e vonalon, csekély vala. E szerződés aztán alapelvül szolgált minden későbbi békekötésekben a kereskedés szabadságának meghatározására. Ugyanis, megerősíté azt mindjárt a következő évben Mátyás király a zsitvatoroki béke-czikkelyeket fölvilágosító oklevelében ¹⁾; 1620-ban pedig a török zultán, majdnem ugyan azon szavakkal ²⁾. Ezóta egyes kalmárok is iparkodtak a nyereséges török kereskedésben a nagyok oltalma alatt kedvezéseket nyerni. Így az 1665-ben Konstantinápolyba utazó követséghez számos, mind honi, mind idegen kalmárok csatlakoztak, ott a kereskedésről egyezkedni és számokra némi kedvezéseket kieszközleni óhajtottak ³⁾. De mind ezek mellett is teljes erőre a főnebbi szerződés soha sem juthatott, s még a magyarországi török birtokban sem élt mindig és mindenütt szabadsággal a kereskedés, mit nyilván bizonyít Tököly a törökkel 1682-ben kötött frigyének egy czikke, mi szerint a kereskedés az egész magyarországi török birtokban fölszabadíttatik ⁴⁾. A török kalmárok legtöbbször a hadakhoz csatlakozának s alig volt tábor, melyben több kereskedők is nem találtattak; így az 1683-iki Bécs ellen intézett hadmenetről írja Wagner ⁵⁾, hogy kettős volt a török sereg: egyik kereskedőket s kézműveseket foglalt magában, s mintegy 45 ezret tőn.

Az 1699-ki karlovczi békekötés is figyelemmel volt a kereskedésre s egyebek közt rendelé, hogy a közös partok közt folyó Tiszán, Maroson, Száván és Bosszuton szabad és akadályozatlan legyen a közlekedés. A bródi erősség rontassék

¹⁾ Katona 29, 625.

²⁾ U. a. 30, 626.

³⁾ Wagner: Hist. Leopold. 1, 173.

⁴⁾ Katona 34, 731.

⁵⁾ Hist. Leopold. 1, 581.

le, s mivel a hely kereskedésre igen alkalmas, oda város építtessék. A szerződés 14-dik pontja pedig így szól: „A kereskedés az előbbi békepontok szerint is szabad legyen mind a két fél alattvalóinak, a birodalmak minden tartományaiban. Hogy pedig azt mind a két fél hasznosan, csalárdság és kár nélkül kezelhesse, a választandó biztosok közt a kereskedést jól értők is legyenek, kik az ünnepélyes követségek alkalmával közös tanácskozásokat tartsanak. Miként pedig a magas birodalom egyéb barátságos nemzetei, úgy a római csász. felség minden nevezetű alattvalói is bátorsággal és szokott hasznos szabadságokkal élendének a török birodalom tartományaiban ¹⁾).

A 17-ik század második felétől kezdve az Erdélyben és Magyarország szélein letelepült számos görög és örmény családok egy része lőn e magyar-török kereskedés közvetítője. E foglalkozás legkedveltebb s leggyakorlottabb volt a kelet ezen fiainál; oly szorgalommal és állhatatossággal űzték őket, hogy a vele járó minden veszedelmet és kellemetlenséget megvetve, miatta messze földre utazni, a havasokat és életveszélylyel fenyegető tartományokat bejárni, kedvtöltéseik legkedveltebbike volt, u. m. Kazy ²⁾. Ezek a bosnyák, oláh s egyéb török alattvalókkal kereskedési szövetségbe lépven, annyira magokhoz ragadták az alsó-magyarországi kereskedést, hogy miként már főnebb említém, abból a szepesi városokat majdnem egészen kiszorították. Kereskedésök tárgyait kivált selyem s gyapot-szövetek, keleti fűszer s más gyarmati áruk és szarvasmarha tevé. Az 1647-ki 27-dik törvényczikk a török birtok határszélein is harminczadokat rendelt emeltetni, melyben mind a török tartományokból, mind a török birtokában lévő magyar részekről szállított kereskedési czikkek a közönséges adózások alá vettetnek. A török birtokból jött rácz és

¹⁾ Katona 36, 106—125.

²⁾ Hist. R. H. 3, 78.

bosnyák kereskedőkről pedig, kik az ország különféle vásárait látogatták, azt rendelé az 1655-ki 27-dik törvényczikk, hogy azon megyéknek és városoknak, melyekben több ideig tartózkodnak, a szokott vámokon kívül is adózzanak.

4. A magyar tengermellék kereskedése.

Eddig haladván az ipar s kereskedés történetében, eléggé meggyőződhattunk, mily nehéz azt emlékek híjában világos, tökéletes összefüggésben, szóval, úgy adni, hogy arról magunknak csak némileg is kielégítő fogalmat szerezhessünk. De e nehézség, mely e tárgyat tekintve a kútfők meddóságából, a tudósítások hiányosságából származik, sehol sem érezhetőbb, mint a Magyarországhoz tartozó horvát- és dalmátországi tengerpartok kereskedésének történetében. Nyomatott kútfőinket, melyekhez juthattam, át meg át buvárkodván, alig találtam egy két adatra, mit czélomra használhatnék, s az is nem olyan, miből ezen vidék kereskedésének folyamat, történetét vázolni lehetne, hanem egyedül némi tökéletlen tudósítás az előfordult akadályokról. Lehetetlen ugyan, hogy kereskedési tekintetben némi jelentősége e korban is nem lett volna e vidéknek, mely némiképen hatáskörébe esett a, bár ugyan már hanyatló, de mégis hatalmas, terjedt kereskedésű Velenczének; lehetetlen, hogy ez e korban is ne folytatta volna a múlt időben elég élénk közlekedését hazánkkal, miután tudva van, mily ügyesen, sőt mennyi cselszövénynyel használtak ezen, mindenütt elsőre s egyedáruságra törekvő kalmárok minden rést, hova kereskedési számolásaikkal beférkőzhettek, minden alkalmat, melylyel közlekedésük körét tagíthatták. De miután a történetírónak csak tényleges adatokra szabad építeni előadását, s pusztá gyanításokat s ezekre alapított, bár valószínű, elbeszélést nem tűr lett dolgokként árultatni, nem szenved a historiai igazság: ilyennel én sem fogom fárasztani olvasómat; ki azt,

mit én csupa gyanítások után mondhatnék, önképzeletével is kipótlandhatja, meggondolván, hogy Horvátországnak s a magyar délnyugoti részeknek, valamint a szomszéd tartományokból, s nevezetesen Olaszországból kelle, belgyárak hiányában, kielégíteni szükségeit, úgy természetményeinek fölöslegét viszont idegeneknek s különösen az azokban nem mindenütt bővelkedő olaszoknak kelle a gyárművekért átengedni; — nekem tehát nem marad fenn egyéb, mint a tudományomra esett néhány adatot közleni.

A most úgy nevezett magyar tengermellék majdnem egész korszakon át nagy részben a Zrínyi és Frangepán család birtokában volt; Fiume azonban már a 16-ik században a stájer tartományi kamara kormányja alatt állott. A Horvát- s ez által Magyarországhoz tartozó révek közt legnevezetesebb volt Buccari, mely a Frangepán család kihalta után I. Leopold birtokába jutott; ezen kívül több kisebb kikötő is létezett, többnyire a Zrínyiek birtokában, minők: Grobnyk, Bakár, Hrelín. A birtokos család a kereskedésből mind magára, mind jobbágyaira nagy hasznót tapasztalván áradni, azt az olasz kalmároknak adott szabadítékok s kivált a vámok csekélysége által törekvék fentartani; mi annyira sikerült is e családnak, hogy a 16-ik század végével velencei s más olasz kalmárok sűrűbben kezdék látogatni áruikkal annak kikötőit, onnét a gyárművekért és tengeri sóért, mit bevittek, kivált gabnát és vágó marhát szállítván ki. Ez azonban nem sokára magára vonta a stájer, istriai és fiumei kereskedők figyelmét és irigységét, mitől indítatva, reábirták a fiumei harminczadosokat s egyéb a stájer kamarához tartozó tisztviselőket, hogy ezek az olasz kalmárokat, kik a grobnyki, bakári és hrelíni kikötőkbe szállíták s adák el, vagy cserélték be portékaikat, ezen útjokban megakadályozván, a fiumei révbe kényszeríték, mindenféle erőszaktétellel idegenítve el őket a grófi kikö-

töktől. Zrinyi György az 1596-ban összegyűlt országos rendeknek benyújtott panasza által kieszközlé ugyan, hogy a mondott kikötők az említett évi törvénykönyv 32-ik cikke által szabadoknak s a fumei harminczadosok minden befolyásától menteknek határozattak; de ezen tisztviselők nyomásától s erőszakos kártételeitől azokat meg nem szabadíthatta, ámbár a törvényhozás többször, nevezetesen 1609: 59, 1619: 52, 1630: 23, stb. megújította s erősítette főnebbi határozatát.

A marha szállítása Olaszországba nem csak Buccarin s a többi réveken át tétetett, hanem a horvát és tótországi lakosok Istrián keresztül is szokták azt kezelni. E marhakereskedés 1630 táján oly sikerrel űzeték, hogy a szomszédok irigységét mind inkább fölébreszté. Bizonyos Gravendro Mátyás, pettaui gazdag kereskedő, azt városába törekvék származtatni. Részére nyervén Velenczét, a stájer kamarától egyedárúsági jogot eszközle ki magának, melynél fogva nem csak Istriába, hanem a velencei tartományba is egyedül ő szállíttatá a vágó marhát; a Magyarországhoz tartozó részek kereskedőinek csak Laibachig engedvén meg hajtatni marháikat. — Ezen kívül még abban is károsítá a stájer kamara e partmelléket, hogy a tengeri sőt, mi eddig a legrövidebb úton, Horvátországon át, szállíttaték az ádriai tengerről Tótország belsejébe, a nevezett kamara, az ettől járó harminczadot magához ragadandó, egy rendelménye által az addig járt utat elzárván, egyedül Karniolán keresztül nagy kerüléssel engedte Tótországba szállítani ¹⁾. — Mind e két tárgy egyéb sérelmek közt szőnyegre került az 1635-ki sopronyi országgyűlésen, s a 43-ik törvényczikk a stájer kamara tilalmait a király meg egyeztével eltörölvén, a horvát-, dalmát- és tótországi kalmároknak szabadságát visszaadta, a buccarii s egyéb réveken

¹⁾ Katona 31, 644.

és Istrián át-marhát, gabonát és tengeri sót szállítani; a következő czikkely pedig a Zrinyiek jobbágynak azon kárát is visszatéríttetni rendelé, melyet azok e visszaélések alatt szenvedtenek. A horvát és tótországi lakosoknak a buccarii révén és Istrián keresztül gyakorlott kereskedése azonban folyvást tövis volt a stájer kamara szemében, s a törvényhozás gyakrabban kénytelenítették annak nyomása s tilalmai ellen magát a királynál közbevetni, és a révnek kereskedési szabadságát megújítani ¹⁾).

III. Belkereskedés.

Az ország külön részeinek különböző termékei és szükségai elég élénkségben tarták a török hódoltatás előtt a belközlekedést ²⁾. Héti és esztendősz vásárok, mik e kereskedésnek előmozdító eszközei voltak, miként a múlt korszakok alatt előadám, nagy számmal léteztek az országban. Középpontja a belkereskedésnek a török foglalásig már e korban is Budapest volt: „Buda, u. m. Oláh ³⁾), híres az olasz, német, lengyel s jelen korunkban török kalmároknak is ott, mint egész Magyarország piacán, összeseregüléséről.“ Jovius pedig Pestet még 1541-ben is „a kereskedés főpiaczának s középpontjának állítja ⁴⁾), hova minden felől összegyűltek a kalmárok. Pestnek különösen híresek valának baromvásárai: ló és vágó-marha itt gyűjtetett össze az egész alvidékből, s adaték el a lejött osztrák és morva stb. kereskedőknek. Nem kevésbbé nevezetes vala borvására is; nagy rakhelyei voltak itt a szerémi — mi Oláh állítása szerint első rangú vala — s az ország legjobb borainak; a lengyel, sléziai stb. kereskedők nagy részben innét

¹⁾ Decr. 1655: 70. — 1659: 101. stb.

²⁾ L. pályairatomat.

³⁾ Bel: Appar. I. 10.

⁴⁾ Lib. 29. — Katona 21, 60.

szállították országaikba a magyar bort¹⁾. Vetélytársa volt ennek mind a marha, — mind a borkereskedésben Székes-Fehérvár, melynek polgárai messze terjedő kereskedésökről és gazdagságokról híresek voltak²⁾, s mely még a 15-ik században letelepült számos német és olasz kalmárokat is zárt kebelében³⁾. Zápolyának halála után azonban e virágzó városokból a kereskedés végkép száműzetett. Pestnek kalmárai 1541-ben, Fehérváréi két évvel később fosztattak ki a pusztító töröktől s hanyattak részben kardhegyre; kik ezt kikerülték vagy a veszélyt megelőzték, bátorságosb helyekre vonultak az ország felső vidékeire; Budának német kalmárai pedig még 1529-ben futottak el a török elől Bécsbe, Pozsonyba és Nagy-Szombatba⁴⁾.

Mióta a török az ország szívében fészket vert, annak nyugot-éjszaki részén Pozsony és Nagy-Szombat lőn a belkereskedés főpiacza. Pozsonynak már rég nevezetes volt, kivált bor- és marha-kereskedése, mind a két czikkelynek utólsó rakhelyül szolgálván az Ausztriával és Sléziával üzőtt kereskedésben. Közlekedésének az itt letelepült budai, pesti és fehérvári kalmárok általi tágulása vitte I. Ferdinándot is arra, hogy a város árúmegállító jogát, mi már részben elévült, részben a szomszédoktól megsértetett, 1534-ben megújítaná⁵⁾. Mily élénk volt e városnak Osztrákországgal bor- s 1597 óta marha-kereskedése, s mily sokszori viszálykodásba bonyolult a miatt Sopronnyal, már főnebb elitém. A belkereskedés itt III. Ferdinándig a két hétin kívül, négy országos vásáron gyakoroltaték, melyeknek mindenike, még Corvin Mátyás

---

¹⁾ Bel: Appar. 18.

²⁾ U. o. l. 10, és Katona 21, 352.

³⁾ L. pályamunkámat.

⁴⁾ Istvánfy: Lib. 10, 98.

⁵⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 1, 210.

rendelete szerint, két hétig tartott. III. Ferdinánd Pozsony vásárait még hárommal szaporította, Lucza, Fábíán-Sebestyén és Boldogasszony-látogatása napjain tartandókkal ¹⁾. Így jutott Pozsony oly gazdagságra, hogy tárából több ízben tetemes összegeket kölcsönözhetett a királyoknak ²⁾; Bél állítása szerint ³⁾, a kalmárok előkelőbb s nevezetes részét tevék a lakosoknak. — Másik népes piacza a belkereskedésnek e részről Nagy-Szombat volt; mely gabna-vásáraiban Pozsonyt is felülmulta élénkségével; nem csak a szomszéd terméketlenebb megyék láttattak el innét gabnával, hanem bő években Sléziába is tetemes mennyiség szállíttaték a fölöslegből ⁴⁾. A két hétin kívül, nyolcz esztendő s vásárt tartott, mely uttóbbiakat négy nappal egy igen látogatott marha-vásár előzte meg ⁵⁾.

Valamint Pozsony és Nagy-Szombat az ország éjszaki nyugati, úgy a szepesi városok: Kassa, Eperjes, Lőcse, Késmárk és Bártfa éjszakkéleti részéről voltak a belközlekedés középpontjai, melyeken nem csak a külföldiek gyűltek össze a Lengyel- és Oroszországba szállítandó természetmennyek bevásárlására; hanem a belföldi, alsóbb vidékek kalmárai is találkoztak, itt látandók el magokat a szükséges gyár- és kézművekkal; gyakrabban történt azonban, hogy magok az említett városok kalmárai szállították ezen cikkelyeket a belföldi vásárookra. Kassának e korban hanyatló kereskedését ⁶⁾, úgy látszik, Késmárk és Lőcse ragadta magához; annyi bizonyos, hogy e két város egymásközi vetélkedése az árumegállító jog miatt nem ritkán nyilvános háborúságokig mérgesedett el ⁷⁾.

¹⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 1, 157.

²⁾ U. o. 1, 212.

³⁾ U. o. 1, 652.

⁴⁾ U. o. 2, 84.

⁵⁾ U. o. 2, 87.

⁶⁾ Oláh: Hung. Bel: Apparat. 21.

⁷⁾ Ungr. Magaz. 2, 177.

Ezeken kívül voltak még számos másod rendű városok, melyeknek vásárain mind a honi természetmények, mind a külföldi gyár- és kézművek nagy mennyiségben hordattak össze, részint az ország lakosai s kisebb kalmárai szükségének kielégítésére, részint nagybani eladásra a honi, külföldre szállító, vagy magoknak a külföldi kereskedőknek is. Ilyen volt a keleti vidéken kivált Debreczen, melynek hat, esztendő s vásárait, a szarvasmarha kereskedésről kiválóképen híreseket, a szepesi kalmárok számosan látogatták árúikkal ¹⁾. — Ilyenek valának továbbá a bányavárosok, melyeknek, minthogy magok földművelést nem igen űztek, kivált hetenként tartatni szokott gabnavásáraik igen élénkek valának. Országos vásáraikon nevezetes czikkelyt tőnek még: ló, szarvasmarha és nyers bőr; a czikkelyekkel a 16-dik század második felében szinte egyed-árúságot akartak űzni e városok, s az 1574-ki országgyűlésen kérelmet is nyujtának be a rendeknek, követelve, hogy a nemességnek e czikkelyekkel való kereskedés törvény által tiltatnék meg; mi azonban nem teljesítettett, a 37-dik törvény-czikk által a nemeseknek is megengedtetvén, a szokott harminczad letétele után, ha t. i. nyereszkeség miatt adnak és vesznek, az említett árúkkal való kereskedés. Nevezetes volt még e városokban a nyers vassal és vasművekkel űzött kereskedés is; a réz azonban igen gyéren fordult elő a honi kereskedésben, ámbár az a beszterczei bányákból nagy mennyiségben ásatott ki; a 16-ik században a Thurzók és Fuggerek s később Henkel Lázár, a 17-dikben pedig a kamara, midőn ez maga művelteté a rézbányákat, annyira egyedül a nyereségesb külkereskedésre szoríták e czikket, hogy az országban gyakran házi vagy kézművi szükségekre sem vala kapható; már 1619-ben orvosolni törekvék e visszaélést egy törvény-czikkely; de fogamat

---

¹⁾ Oláh: Hung. Bel: Apparat. 30.

lanságát eléggé bizonyítja annak sokszori ismételése. Hasonlóképp összeszorították a kamaratisztek által ezen bányavárosok körében a fakeskedés, melylyel azok bányakerületeikben közönségesen egyedárúságot törekvének űzni; ez volt oka miért még a Liptó, Árva, Túrócz és Trencsén megyei lakosokat is, kik a Vágon és Garamon az alsóbb vidékre épületfát, deszkát, zsindehyt, stb. szoktak szállítani, minden módon meggátolni törekedtek a galgóczy és semppei kamaratisztek; mi aztán, szintűgy mint a rézzeli kereskedés, számos, a közigazgatás hanyagsága vagy belzavarok miatt fogatlan törvények alkotására adott okot¹⁾.

Közszükségességénél fogva egyik legnevezetesebb czikke volt belkereskedésünknek a só. E termék bányáit, miután azok a Zápolyával megszűnt országszakadás után nagy részben a kir. kincstár birtokába jutottak, a kamara művelteté; magát a sókereskedést azonban egyeseknek adta által; ezen sóárusok, kik többnyire Huszton, Viskén, Jerkőn, Hosszúmezőn és Szigethen laktak Mármarosban, a sót az aknák helyén vevék át, és saját nyereségökre szállíták az ország minden vidékeire²⁾. Árva, Liptó és Túrócz megyék azonban az utak járhatlansága miatt lengyel sóval éltek. Nagy mennyiségben szállították e szükséges cikk Erdélyből is a Maroson³⁾. — E sószállítással, mivel az nagy részben vizen, a Tiszán t. i. s a most említett Maroson kezelteték, kapcsolatban volt az épületfa-szállítás is a fátlan alsó vidékre; a fenyűszálakból összeállított talpak, mikre a só rakatott, ennek szárazra tétele után szinte kereskedés alá jutottak.

¹⁾ Ilyenek 1638: 65. 1647: 85. 1662: 43. stb.

²⁾ Decr. 1655: 109.

³⁾ Bethlen 5, 180.

Mellőzve a belkereskedésnek tárgyaiul szolgáló egyes cikkekbe ereszkedő részletességet¹⁾, mi úgyis csak igen hiányos lehetne emlékeinknek ilyféle adatokban meddsége miatt, tekintsük inkább e belközlekedésnek főbb akadályait. Nem akarom ismételni az ország állapotának a már főnebb adott szomorú rajzát, azokat az ellen- s baráttól, idegen- és honfitól egyiránt gyakorlott pusztításokat s erőszakteteleket, melyek ezen kétszáz éves korszakon át az iparúzó s kereskedő osztályokat zaklatták. A már mondottak után a szíves olvasónak, ki eddig még türelemmel követett, képzeletére hagyom, kifesteni magának azon állapotokat s meggondolni mennyi s milyen kedvet ölő akadályokat gördített e kor háborúságival, zajlongásával s féktelenségével minden lépten a szegény, sikeres védelemre ritkán számolható kereskedő elébe. Csak

¹⁾ Nem leszen talán fölösleges mind a mellett is némely cikkek árát följegyezni: 1530-ban Lőcsén a város korcsmájában 4 ferdinándi vagy 5 zápolyai denáron kelt a bor pintje. Az 1563-ki országgyűlésre s koronázási ünnepre, hogy túlságos árral senki se nyomassék, ily árjegyzéket bocsáta ki az országtanács: tiszta búza köble lisztül 20 denár, zabé 15, rozsé 10, egy kappanyé 5—6, tyúké 4, kővér lúdé 6, malaczé 8, egy font szalonnáé 4, marhahúsé 2, juhhúsé 1½, sajté 3, írósvajé 7, 5 tojásé 1, egy font gyertyaé 4, kenyéré három személyre 1, font halé 4—6, szekér szénáé 60, kisebb szekéré 40, szalmaé 20—50, icze ázaléké 1, boré 4—5, pint mézé 5, szekér fáé 25 denár. Liszt Belnél: Apparat. 393. — Erdélyben 1536-ban ily árak folytak: fiatal vágómarha bőr nélkül 60, bárány, bőr nélkül 8, juh 12, csibe 1, malacz 2, lúd 2, egy oldal szalonna 80, köből zab 10, néha 5—4, széna egy lónak huszonnég órára 1 ez. dr., egy jármás ökör vagy fejős tehén 6 ft. Ung. Magaz. 3, 138. — Az 1538-ki körösi gyűlésen Horvátországban ily árjegyzék iratott: egy köből pohánka vagy hajdina Verőczen 25, Újudvaron és Veliken 32, pint bor 2, fél éves sertés 50, kis malacz 2, lúd 3, kappany 3, tyúk 2, font sertéshús 2, gödölye 6, kecske 25 ez. denár, ökörbőr fontja 1 kr., jármás ökör 12, fejős tehén 6, hizott sertés 2 ft. Tótországban 1603 táján egy réf selyem-kelme 2 ft. — 3 réf daróc posztó 4 ft. 5 gr., pár jó cipő 45, font rizs 14, hús 2, fagyú 4 ez. dr. Egy csapott mérű só, egy halmozott mérű búzával vagy 2½ m. kölessel cserélteték föl. Kerchelich Hist. Eccles. Zagr. 1, 319. Erdélyben 1583-ban öt köből búza, s kilencz akó bor két-két m. ftért kelt. Felmer: Hist. Trans. 182. — 1613 táján Szepesben köből búza 30 dr., rozs 28, zab 10, árpa 20 dr. Bel: Appar. 309. stb.

egy példát, egy történetkét hozok elő, tárgyúl képzeletének, s annak megítélésére, mily nehéz volt e zajos időben a közlekedés. Történt, hogy két rongyokba burkolt koldus, Nagy-Tapolcsánból más városba utazandó, biztosító katonai fedezetet kívánt a helybeli kapitánytól. Kaczajjal fogadtattak a harcfitól, ki a dolgot tréfának tartva, kíséret helyett alamizsnát nyujta nekik. De midőn azok, kérelmök teljesítését sürgetvén, komolyabban kérdőre vonattak, végre kivallották, hogy nem a testöket fedő rongy az, mit oly igen féltenek, hanem az azok közt elrejtett, kalmároktól reájok bízott pénz és drágaságok, miket az utak bátortalansága miatt még sem mernének egyedül rongyaik gyanút elűző védelmére bízni ¹⁾. Ily módokhoz kelle a kalmároknak folyamodniok az erőszak e korában! — E történetből kitűnik ugyan, hogy a katonai fődözet, ha kívánta s megfizette, megadaték az utazó kalmárnak; de érthető az is, hogy őt ez sem védte mindig eléggé erőszak ellen, ha testét rongynál jobb ruha takarta.

Ily biztosító kíséreket kivált a török birta, vagy evvel határos vidéken mellőzhetlenül szükségeseek voltak, ha a kalmár nyilvános és bizonyos veszélynek nem akarta kitenni életét s árúit; miért béke idején iparkodtak is a kalmárok, sőt egész városok is erre engedelmet nyerni a basáktól. Íme erről is egy példa: „My Wachy (váczi) Birak és polgarok kezene-tonket es tellyes Ziwońk zerint walo io akarathonknak es zandekonknak ajánlasat Iryok minden Rendbely Igaz kereskedő Zemelyeknek Erdely es Magyarorszagban kik volnanak Nekõnk Jo Baratynknak, Atiankfainak: Mynt hog' lattiok es tuggiok, ez mostani időnek dolga erre intet, hog' sok Emberek meg Niomorodnak, Neha tulajdon es Istentől reaiok bochatot terhek miat neha mas idegen es gonosz pèrpatvart Akarók miat, sok karwallashra es kilénkilèn fele saniarosagban Esnek: Mely

¹⁾ Bel: Not. Sl. Nov. 4, 448.

esetekben giakorta Lattiok, hogÿ Az kereskedő Rend haborog, ki Idegen es halhatlan adossagnak tartoztatasa miat, igën es sÿrwa kesereg, Meg' azok es ezek mellett kik az Feiedelmeknek es Orszagonk Biroinak igaz Vamian es harmincadian igaz Ziwel lelekkel Jarnak: Kezeritette erre az N. kegielmes BUDAI Feiedelmet, az dolognak nag' woltha, hog' kedielmes hÿt lewelet Adna, Egez Erdely Országba es Ennek kiÿöle Birodalma alatt valo kereskedő Rendnek zabad, es Zokot kereskedőknek igaz Járására, Melyet meg Iratot lewelel meg is Bizonitot. Mi es Azert mind feienkent, Ez kegielmes N. BUdaj Feiedelemnek fogadasat latvan. Igerÿők magonkat Tehetsegünk es Erőink zerÿnt Embersegünkre. Tiztsegünkre zolwan, oltalommal es segitseggel lenny. ha valamikor, valaha es valahol mas idegen es gondolt adosság miatt, Valamely Jambor ùton iaro, kereskedőknek Bolgatasa lenne, hirönkel lewen igiekezőnk Mindenkor Zabadolására lenny: Melly dolognak erosb volthaert, hogÿ minden rendbeliek, Jarianak Jöyének Orzagunk es Varasonk igaz harmincadian es Vamian iarwan. Tulajdon Varasonknak pechetit es Lewelönketh Attok. Isten tarchon meg Mynden Rendbelÿ igaz kereskedő Atiankfiait, Baratinkat.“¹⁾ — Hogy azonban ily biztosító levelek és katonai fűdőzés sem adott mindig elég bátorságot, főnebb adtuk példáját, sőt még a vásárokat is gyakran meglepé a török és a féktelen katonaság. Többek közt p. beszéli Forgách²⁾: „hogy a Simánd mezővárosban tartatni szokott híres vásárok pusztítására s lefoglalására a felső vidékről, Kassáról, Tokajból, s más erősségekből jönnek martalócz katonák, és a vásár napján a számosan összegyűlt kalmárookra rohanván, gazdag prédával, arany-, ezüst- s

¹⁾ Másolatott a Jankovich Miklós-féle gyűjteményben létező eredetiről. Költ Váczon 1576-ban október 22-kén. A pecsét, mi zöld viaszra nyomtatott, Sz. Mihályt ábrázolja, jobbjában kereszttel, s a sátánt üldözve. Körirata: SIGILLUM CIVITATIS VACIENSIS.

²⁾ Lib. 22, 687.

mindenfélével megterhelik magokat.“ Ez bizonyosan nem első, nem egyetlen ilyenmő tett vala. A tábornagyok ellen pedig, a kereskedelem megakadályozását illetőleg, számtalan volt a panasz. Így panaszkodnak a 16-ik század közepén a csalóköziek bor- és gabnakereskedésök meggátlása miatt, 1546: 46. Az 1567: 38-ból világos, hogy a tábornagyok az eladott bor hordójától 6 ftot zsarlottak ki. Basta Husztot elfoglalván, minden mázsa sóra 3 ftot vetett. — De van több példa, hogy magok a városok is gátolták egymást kereskedésök gyakorlatában. Így említém már főnebb Pozsonyt és Sopronyt, Késmárkot és Lőcsét; 1659-ben Váralya eltiltá polgárait a lőcsei új vásároktól. A győri kalaposok s a német, ott tanyázó seregben létező kézművesek a helybeli kalmárokat tilták el az idegen készítményű kalapok árulásától 1659: 80. stb.

Nagy akadályára volt továbbá a belközlekedésnek az utak járhatatlansága és a fogadók hiánya. Mi az elsőt illeti: csinált utak az egész országban nem léteztek; szárazon és vizen egyedül a természetre volt hagyatva a közlekedés élénkségének ezen föltétele. Találunk ugyan számos parancsokat törvénykönyvünkben, melyek az utak szorgalmas kijavítását sürgetik ¹⁾, de nagy részben sikeretlenül, ámbár 1599: 30 12 ft. büntetést is szab az alispánokra, kiknek az utakra felügyelni kötelességül téteték, ha azokat elhanyagolni engedik. Folyamaink pedig nemcsak a közlekedést nehezíték, hanem a földművelésnek, sőt egész helységeknek is ártalmára voltak nem korlátolt áradásaikkal. Az e tárgyban alkotott törvény-czikkek foganata sem volt kedvezőbb a főnebb említetteknel ²⁾. — A másodikat illetőleg, Busbeque, I. Ferdinánd követe írja, hogy konstantinápolyi útjában, Győrtől kezdve az ország hosszában nem talált fogadót. Erdélyben egész 1690-ig nem volt fogadó;

¹⁾ Ilyenek: 1588: 26. 1598: 30. 1599: 30. 1600: 18. 1630: 14. stb.

²⁾ Ilyenek: 1630: 14. 1635: 64. 1638: 13. 1647: 129. 1655: 30 stb.

magok a polgárok ingyen látták el mindaddig az utasokat barmaikkal együtt a szükségeseikkel, míg Leopold a mondott évben e szokást eltörülvé, az illető földbirtokosoktól és közönségektől nyilvános fogadókat állíttatni rendelt ¹⁾.

Rendészeti szabályokat, valamint egyéb tárgyaiban a polgári életnek, úgy a kereskedésben is igen keveseket foglal magában ezen kori törvénykönyvünk. Íme mindössze, melyeket ezen s vele rokon nemben találtam: 1542: 37 rendeli, hogy a városi adót beszedő biztosok, a polgároknál letett külföldi portékákat is megadóztassák; a 40-dik cikk pedig így szól: „miután a Fuggerek és egyéb külföldi kalmárok nem csekély mennyiségű árukat adnának el mind a bánya-, mind egyéb városokban, ezen kalmárok áruik negyvened részét fizessék királyi adóul; minek ha ellenszegülnének, minden áruik vesztésévével bűnhesztessenek. A debreczeni 1545-ki nemesek gyűlése ²⁾ határozá, hogy a kalmárok s minden kereskedéssel foglalkodók, ha a városokban házzal nem birnának, minden száz forintnyi értékök után egy fttal adóztassanak. Mivel a 17-ik század elején a portékák ára a rosز pénz miatt igen felszökött, később a pénz megjavíttatván, 1625: 40-ben rendeltetett, hogy a vármegyék a portékák és kézművek árát a múlt szerint szabályozzák. A horvátországi rendek néhány évvel előbb egy lovast állíttatni rendelték minden 500 fttal érő áruért a városaikban tartózkodó idegen kalmároktól ³⁾. A rácز és bosnya, benn tartózkodó, kalmárok 1655: 27 által szoríttatnak adózásra. Továbbá 1649: 19 rendeli, hogy a városokban házzal bíró nemesek, azokba bort, eczetet, sert, vám nélkül vihessenek; a borkereskedők pedig, kik e természetményt az országon kívüli szállításra veszik, hordójától 40 denárt; a héti

¹⁾ Katona 35, 762.

²⁾ Kowachich: Suppl. ad Vest. Comit. 3, 192.

³⁾ Kerchelich: Hist. Eccl. Zagrab. 1, 282.

vásárra fát vivő jobbagyak pedig 1 drt. fizessenek. Az 1659: 71 szerint idegennek a borvásárlásbani elővétel árúvesztés alatt eltiltatik, kivéve mégis az esztendő vásárokat. De egyszersmind erőszak büntetése mondatik azon városi kapitányok-, kalmárok-, hajcsárok-, mészárosok- és sóárosokra, kik akár a nemes vagy nemtelen honiakat, akár a külföldieket héti vagy éves vásáron marha, kőso s egyéb árúk vételében megakadályozzák. Vesselényi forradalmának elnyomása után Leopold 1671-ben adót (accise) szedetni parancsolt, nevezetesen: minden kimért font hústól s fél pint sörtről 1, minden akó bortól 90, icze égettortól 2 denárt ¹⁾. — Végre, mi a mérüket illeti, a nehézségeket, melyek azoknak egyenlőtlenségéből származtak, az 1655: 31 elhárítandó, rendelé: hogy már a múlt korszakban alkotott törvények ereje szerint mindennemű mérő az egész országban a budai vagy evvel egészen megegyező pozsonyi mérők szerint szabályoztassék. A következő 1659-ki gyűlésben alkotott 71-dik törvény-cikkely pedig meghagyta a vármegyéknek, hogy a kalmárárúk, kéziművek s hús árát a múlt gyűlésen megállapított mérük szerint szabályozzák, s a rendelményök ellen vétkezőket, ha a tárgy 12 ft. értékét felülmúlja, szinte annyi forintnyi birsággal, ha kisebb értékű, árúvesztéssel büntessék. — A posták, mik e korszak vége felé állítottak föl, igen nagy könnyebbségére szolgáltak a belközlekedésnek; egész hasznosságok azonban csak a következő korszakban a belzajlongások csillapultával kezde kifejlenni.

* * *

Evvel elmondva volna, mit műiparunk s kereskedésünk e korszaki állapotáról az e tekintetben igen meddő emlékeinkben kinyomozhattam. De mielőtt e szakaszt bezárnám, még egy tárgyat szükséges említenem, mit talán inkább elül kell

¹⁾ Eugel 5, 68.

vala előadnom; mivel azonban a műipart s kereskedést közösen illeti, itt is helyén álland, mintegy befejezésül e korszak történetéhez. Az ipar és kereskedésnek az Árpád s vegyes házak alatti történetében iparkodtam kitüntetni az országban létező főbb, magyar, német és szláv nemzetiségek egymás iránti viszonyainak nyilatkozását, s előadni azon mélyen ható akadályokat, melyeket a nemzetiségek különfélesége, azok elemeinek s a belőlök származó érdekeknek összeütközése, az ebből eredt folytonos surlódások s azoknak koronkinti erőszakos kitörése az ipar és kereskedés haladásának elébe gördített. Nem akarok itt e nemzetiségek elemeiről vitatkozni; csak azt jegyzem meg, hogy az azokból származott surlódások, mik a múlt korban már-már szűnni látszanak, élesebben s erőszakosan legalább nem nyilatkoznak, e korszak alatt ismét föléledtek, s a már behegedt sebek a védelmül beszállított, de az ország lakosait pusztítva zaklató, német katonaság izgatásai által kiújítottak. Mennyi, a polgári életre s annak foglalkodásaira kártékonyan ható gyom sarjazott pedig ki e nem ritkán dühös gyűlölségre kitörő nemzetiségi bizodalmatlanságból, ha nem mondom is, könnyen elgondolható. A bocskai párt 1605-ki karponai gyűlésén nyilván és keserűen panaszkodik, hogy a német lakosságú városokban a magyarok nem csak tisztviseléshez jutni nem engedtetnek, hanem még házak vételétől is eltiltatnak. „A szabad városokban is — így szól e gyűlés magyar napkönyve — az Német birodalomhoz bízván (a német lakosság), Magyarnek házat venni, bíróságot vagy tanácsságot viselni, nem engednek. Mely dolog gyalázatos az Magyar nemzetnek és nem méltó, hogy hazájából kirekesztessék. — Hozhatnánk sok exemplumokat, de az többi között im egyet hozunk rövidségnek okáért. Az pozsonyi város oly igen gyűlölte az magyar nemzetet, most is úgy gyűlöli, hogy házokat elfoglalták, magokat személyekben is megtartóztatták.

— Ferenczfy Miklós, nemes személy — mennyi boszúságot, kergetést, számkivetést szenvedett az német magistrátustól, tudja az ország — s hogy nagyobb gonosz akaratjokat az Magyar nemzet ellen deklarálják, Magyar törvénnyel sem igen akartak élni. Annak felette hogy ezeket befedezzék, az appellationtól is arczeálják az Kösséget és variis minis deterreálják. Több városokban is vagyon ez.¹⁾ Igazolják ezen előadást az 1618-ban összegyűlt rendek is, így beszélvén a II. Ferdinánd elválasztásakor kikötött föltételekben a tizenhárom szepességi városról: „Nem csak adózni nem akarnak az ország lakosaival, hanem még különféle erőszakkal és sérelmekkel illetvén az ország lakosait, az országban törvényszék elibe állani s a vármegyék előtt megjelenni sem akarnak, minden gonosz igyekezetöket büntetlenül gyakorolván.” Az 1647-ki gyűlésen ismét szőnyegre került e tárgy, s miután több királyi, bánya- és szabadalmas városok, kivált pedig Kassa, sértették meg a magyar nemzetiséget és hont, különösen az 1608-ki koronázás előtti 13-dik és 1609-ki 44-ik törvény-cikkelyeket, huszonegy pontban határozattak meg a városokban lakó magyarok s kivált a nemesek jogai. — Hogy a magyar s német czéhek különválásának egyedül a nemzetiségi idegenkedés volt oka, már főnebb említém. Ily indulattal azonban nem csak a magyarok iránt viseltettek a német városiak; hasonlót tapasztaltak tőlök a szlávok is. A selmeczi német közönségnek oly nagy volt a szlávok iránti gyűlölete, hogy ezek tanács-rendelmény által a városból is kitiltattak; kik pedig közülök már polgári joggal birtak, joguktól a tisztviselésre fosztattak meg. 1551-ben a városi tanács megengedé a vargaczéheknek, hogy azontúl minden szláv elől elzárhassa területének jogait. Három évvel később ugyan ezen czéh Slatky

¹⁾ Katona 28, 446.

vargát ki akará kebeléből vetni, egyedül azért, mivel szláv származású volt. A város tanácsa azonban, melynek ítélete alá az ügy bocsáttaték, Slatkyt, mivel még a főnebbi törvény előtt vétetett a czéhbe, megtartá ugyan annak kebelében, de egyszersmind rendelé, hogy azután szláv örök időre kitiltva legyen társulatokból¹⁾. Több ilyenén történetkéekkel is szolgálhatnék olvasóimnak, ha türelmökkel visszaélni nem tartanék. De hiszen ezekből is eléggé kitűnik, mily kártékonyan hatott e nemzetiségi idegenkedés a honi műipar és kereskedelemre.

---

¹⁾ Richter Belnél: Not. Hung. Nov. 4, 571.

MÁSODIK SZAKASZ.

Az ipar s kereskedés története a szathmári békekötéstől

II. József.

Közös körülmények.

Károly kormányával új idősze nyílik a műipar- és kereskedelemnek. Az ország megszabadult a töröknek hosszú, sanyarú szolgasága alól és sikeresebben megvédett annak pusztító betöréseitől; a belforrongások is kibuzogták valahára magokat: a szathmári békekötés után hadi lárma helyett a két századig száműzött béke malasztjai terjedének el az iszonyúan zaklatott honnak vidékein. A harci zajjal együtt elnémult az azt önző terveire fordítani szokott úri zsarnokság szava; törvényhez szoríttatni kezdett a féktelenség és erőszakoskodás, mely eddig büntetlen üzheté kártékony dúlongásait: a népszorgalmi osztálya megszabadult a sokféle zaklatások alól, s oltalmát a törvényben elnyomói ellen nem épen hasztalan keresheté.

Az ipar és kereskedelem oly természetű, hogy önmagától is emelkedik, ha gyámkezek nem ápolják is, csak tevőleges akadályok ne vetessenek haladásának elébe. Azonban Károlytól kezdve nem csak azért derült kedvezőbb időszak a műipar és kereskedelemre, mivel a helyreállott béke- és belcsöndben az említett akadályok megszűntek; hanem azért is, mivel mind törvényhozásunk, mind egyes honfiak látni kezdék a

béke nyugalmaiban, mennyire elhanyagoltatott, elnyomatott a harcز gondjai közt a hon anyagi jóléte; s iparkodni kezdének kipótolni a hiányt, orvosolni a sebeket, felnyitni a jobb lét forrásait; mire annyival inkább ösztönöztettek, mivel nem lehetne nem érezniök, hogy a haza majdnem egészen kimerült, a nyomasztó szegénység minden osztályok s rendek közé belopódzott.

A hosszas nyomorúság, török iga s belforrongás a népet igen meggyéríté. Főntebb láttuk, hogy a Mohácsnál győztes királyi sereg Szegeden át Lippáig vonulván, a Dunától a Tiszáig nem talált falut, sőt nyomát sem az iparnak; általán véve ily pusztaság volt pedig mindenütt a török birta alsó vidék. Ezen akadályt kelle mindenek előtt elmozdítani: a népesség első lényeges föltétele az ipar és kereskedésnek. Átlátta ezt törvényhozásunk, s azért az 1723-ki 105-dik törvényczikkely úgy intézkedik: „hogy az országba új lakosok hivassanak s a beköltözendő, egyébiránt szabad személyek minél előbbi meghonosulások végett hat évig mindennemű adózástól mentek legyenek. E rendelmény az egész országban kihirdetessék s hogy annak nyilvánítása a német birodalomban is megengedtesék, e tárgyban a szomszéd tartományok rendeivel tanácskozások tartassanak.“ Ugyanazon törvénykönyv 18-dik czikke az elhagyott falvakat is régi lakóikkal, ha azok visszatérni akarnak, vagy más beföldiekkel megnépesíttetni rendeli. A kedvező föltételek, melyekkel a bevándorlottak fogadtatának, számos, kivált német családot edesgettek az országba; s mind ezek, mind a felvidékről leköltözöttek lassanként megnépesíteni kezdék a visszafoglalt városokat és falvak egy részét. Már azon német seregből is, mely 1689-ben Buda alatt harcزolt, számosan telepedének le ott és Pesten, kivált a hesszek és thuringiak közül ¹⁾. Később pedig I. Leopold, I. József, és III. Károly

---

¹⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 3, 435. stb.

számos osztrák, bajor és frank családot telepítének le az ország külön vidékein.

Az ipar története.

I. Mezei gazdaság.

1. Földművelés.

A földművelő osztály polgári állapotának jobbulása vagy roszabbulásával szükségkép emelkedik vagy süllyed a földművelési ipar is. Csak szabadságban tenyészik a polgári műveltségnek mint minden, úgy ezen virága is: az önkény és féktelenség vas karja, a szolgaság bilincse, mint téli fagy a növényt, előli a polgári foglalkodásokat. A múlt korszak történetében láttuk, hogy törvényhozásunk visszaadá ugyan a földművelő osztálynak személyes szabadságát, költözési jogát; de föltételeken és kellő biztosítás nélkül: a zavargó időben büntetlenül űzhette még vele önkénye játékát a zsarnok, ellenszegülve a törvény emberiségesebb szavának, megvetve vagy elcsavarva azt. De e kor már annál fogva is kedvezőbb volt a földművelésre, mivel a béke csöndében a törvény könnyebben foganatosítható, a jobbágy, ki támaszát egyedül abban kereshetné, általa biztosabban védhető vala; s annak megszegését oly mértékben, mint előbb, nem szaporíthatá annyira a büntetlenség. Azon kívül a már létező törvények még bővebben kifejtettek, a pór szabadságai még inkább kitágítottak, a mód zaklatásokra, a határozottabban kifejezett törvények által még inkább elzárattott. Megerősítvén t. i. a szabad költözési jogot, azon szabályt alkotta az 1715-diki 101-dik törvény-cikkely, hogy ezentúl a törvényszerűleg költöző jobbágyok (mert a szökve, vagy a törvénynek eleget nem téve költözők uraiknak visszaadani rendeltettek) a letelepedéskor kötött szerződés szerint legyenek alávetve uraiknak. Továbbá a jobb-

ágyok állapotának könnyítésére itt még az is rendeltetik, hogy azoknak elmaradt tartozásai, melyek a törvénytelen zsarlók által úgy is többszörösen beszédettek, kitörültsenek; hol pedig ez nem történt, csak felében s részenként szedessenek be. Végre a vármegyéknek tisztúl téteték, hogy a kebelökbeli jobbágyokat a netalán igazságtalan földesurak ellen védelmezzék. Ezen szerződésre alapított viszonya a jobbágyoknak uraik iránt, az 1723-ki 61-dik törvény-cikkben még bővebben kifejtetett azon hozzáadással, hogy, kik uraikkal ily szerződésre nem léptek, tartozásaiknak eleget tévén, mikor akarnak, szabadon költözhessenek. Egyszersmind pedig megtiltatván, hogy a birtokosok jobbágyaikat egyik jószágból más megyében fekvőbe át ne telepítsék, a vármegyéknek ismét igazságszeretetébe ajánlatott (18. cz.) a jobbágyoknak minden törvénytelen nyomástól megóvása. Mária Terézia a jobbágságnak még a főnebbi törvények mellett is mindig mostoha állapotát javítandó, az úrbért egy biztosság által kidolgoztatván, az egész országra kiterjeszté. E szerint az úr s jobbágy közti viszonyok szorosabban meghatározatván, emennek netalán teendő panaszai s ezeknek eligazítása a vármegyék s azután a helytartótanács által átnézetni, megvizsgáltatni rendeltettek. De nem tagadhatni, hogy bár az urak jobbágyaik fölött gyakorlott önkényének ezen úrbér által keskenyebb korlátok szabattak, s a pórnak legalább is lehetővé tétetett az igazság keresete, még korán sem volt pórságunk minden panaszon fölüli állapotban. A terhek, melyek még vállain feküdtek, oly neműek valának, hogy annak jóléte még sokféleképp meggátoltatott. Azon felül az úrbér is még igen különböző volt a külön helyeken s a terhek különbözőségének semmi alapja. P. Békés megyében 56 hold esett egy dica alá, Árvában két hold; Nyitrában 24 szolga, Szabolcsban két szolga; Somogyban a haszonbérlők 600 frt. után fizettek egy

dicát, Szathmárban 10 frt. után, Verőczében 20, Mármarosban fél ökörtől kelle egy dicát fizetni; de ezen dica is igen különbözött: Aradban 40 dr., Barsban 9 frt. 36 dr. tőn egy dicát¹⁾. De, mint mondtam, mégis csak kedvezőbb lőn sorsa a földmívelőknek. Említésre méltó az is, hogy a jászok és kúnok három kerülete, melyeknek lakosai majdnem kizárólag földmíveléssel foglalkodtak, 1745-ben magokat a pesti katona-kórház úri hatósága alól kiváltván, új, huszonhárom czikkelybe foglalt jogokat nyertek, melyek belső polgári szerkezetöket, hely- s kerületi hatóságaikat, terheiket stb. illetik. Szempontunkból figyelemre méltó az, hogy a nemesihez hasonló birtoksajátsággal, városaik pedig a sz. királyiakéhoz hasonló kiváltságokkal ajándékoztattak meg.

E javítások a földmívelő állapotában s a harcok korát követő hosszas béke áldásos befolyású volt Magyarország földmívelésére. Annak gyarapodtát s haladását azonban csak viszonylag, a múlt kor állapotával összevetve, lehet olyannak mondani; általánosan véve a középszerűségén felül nem emelkedett. A mód, melylyel a föld műveltetik, most is az a tökéletlen volt, mely régente. Az újabb tizszeresen kamatozó földmívelési rendszer, mely Angol-, Francia- és Németország több tartományaiban e korszak alatt kezde gyakorlatba tétetni, nálunk még egészen ismeretlen volt; de remény sem leheté még annak országunkban gyakorlatára; mert hogy a földmívelő osztály értelmi műveltségének hiányából származó akadályokat elmellőzzem, már a jobbágynak ura s földéi iránti viszonya is lehetlenné tette e jobb rendszer életre jutását. Minél fogva a földmívelés nálunk még nem mint betanúlt, ész-alapokra támaszkodó műtétel gyakoroltatott, s nem egyéb volt, mint kényelemmel űzött, mostoha segélyezése az áldásos természetnek.

¹⁾ Olvasható erről egy alapos értekezés. *Magaz. für Gesch., Statist. und Staatsrecht d. österr. Monarchie.* Göttingen, 1806. 1, 3—19.

Mária Terézia több rendű parancsokat bocsáta ki annak gyarapítására; de fájdalom, azoknak nagyobb része sikertelen maradt az illető hatóságok e tárgyban hanyagsága miatt. Okául az ily rendelmények nem teljesítésének leginkább az adaték, hogy a megyei hatóságok azoknak sikerítésére elfoglaltságok miatt elégtelenek; — mi azonban legtöbb helyt pusztá ürügy volt s a nem akarásnak és előítéletnek kifogásai, ezen ok legfőlebb is csak a nagyobb kiterjedésű megyékre illhetvén. Mária Terézia, hogy e bajon segítsen, földmívelési társaságokat alkíttatott, melyeknek czélja: nem csak a kormánytól kibocsátott, földmívelést tárgyazó rendelmények sikerítése volt, hanem egyenesen tökéletesbitése is a földmívelésnek. De hogy ezen intézet még igen kora volt Magyarországra, a történet bizonyítá: egy sem állhata e társaságok közül erős lábra; sőt néhány már e korszak alatt is elenyészett, társaikat tengésőkben hagyván ¹⁾).

Azonban e rendelmények, e mozgalmak, bár egészben s általánosan véve sikertelenek, részben s helylyel némi foganat nélkül még sem maradhatának; s a régi rendszer mellett is csak azért sem lehet némi haladást tagadni, mivel a földmívelő osztály szaporodván s foglalkodása a békében nem háboríttatván, sokkal nagyobb mennyiségben állítá elő természetményeit, mint a múlt korban. Legvirágzóbb volt e korban földmívelésünk a dunántúli, kivált Soprony, Mosony és Vas megyékben ²⁾. Igen sokat nyert e tekintetben Fehér, Tolna és Baranya vármegye is Mária Teréziának azon anyai gondoskodása által, minél fogva az e megyékben sok ezer holdra terjedő Száraz nevű ingoványt lecsapoltatá. Hasonló eredménnyel biztatott a Kőrös folyamnak is, mely majdnem évenkénti kiáradásaival

¹⁾ Skerlecz: Project. Leg. motiv. Deput. Commenc. de anno 1790. exhibitum.

²⁾ Szapáry János gróf: Der unthätige Reichthum Ungarns wie zu gebrauchen? Nürnberg, 1784.

sanyargatá partmellékét, szabályozása, mit szinte a kegyes királyné kezdetett meg, Károlyi grófnak felügyelése alatt.

De még előbb kell vala említenem a temesi bánságot, melynek földművelése e korszak alatt majdnem újjá teremtetett. E tartományt III. Károly a töröktől 1739-ben visszafoglalván, gr. Mercy d'Argenteau kormányára bízta, s jobb kezekre azt valóban nem bízható. E ritka buzgalmú tábornok mindenk fölött a földművelést, mely e mód fölött termékeny földű tartományban a török iga alatt egészen elhanyagolva volt, s annak akadályai elmozdítását tűzte ki gondjai céljául. Addig a minden esős évben rendesen beállott áradások az egyébiránt is igen kevés természetményt majdnem az egész tartományban megsemmisíték. Mercy tehát a hegyekről vízvezető csatornákat vitetett le a Temes és Böge folyamokba, ezeket pedig szabályoztatá. Kevés évek múlva a legszebb siker követé emberi-séges buzgalmát: a bánság egyike lön legvirágzóbb tartományainknak. Mercy kora halála után a bécsi bank, melynek a bánság birtokába jutott, folytatván javításait s egész figyelmét a mocsárok kiszáritására, új helységek telepítésére, szóval, a földművelés emelésére fordítván, e tekintetben szinte nagy hasznára volt az országnak. — De bocsátkozunk némi részletekbe.

A gabna minden nemeinek termesztése annyira haladt, hogy 1770 és 71-ben négy millió mérőnél több szállíttathatott ki a szomszéd, aszálylyal látogatott tartományokba. Középszámát pedig az évenként kivitt mennyiségnek egy és fél millió mérőre tehetni ¹⁾. A gabna mellett szorgalmasabban műveltetik a kukoricza is, mely már az ország minden részein meghonosítottatott. Burgonya 1770 táján kezde tenyészteni, de még csak az új német gyarmatok némelyikében s a soványabb

¹⁾ F. J. Maire: Bemerk. über den Kreislauf des Handels in den österr. Erbstaaten. Leipzig, 1786. 2, 140.

vidékeken a Kárpátok alatt ¹⁾. A rizsszel sikerült próbák tétettek e korszak alatt, kivált a temesi bánságban, hol azt a birtokos bécsi bank némi jelentékenységre is emelte, de a siker mellett is nem csak nem lőn közönségesben divatossá, hanem a bánságban is elhanyagoltaték termesztése, miután az a bank úri hatósága alól kikerült ²⁾.

A szőlőművelés egészben véve szinte haladásnak indult; az alsó róna vidékeken is annyira gyakorlatba jött volt, hogy majdnem minden, kivált homokos földű helység mivel már a kor végén szőlőket határaiban. Ez volt részben oka, miért benn a bor ára igen megcsökkent, s az azelőtt gazdag szőlős gazdák szegényedni kezének ³⁾. Különösen említést érdemel a szőlőművelésben Soprony, melynek termesztménye Poroszországban és Sléziában legkelendőbb volt. 1719-ben 60,000 akó must tölté a polgárok pinczéit; 1731 és 32-ben pedig harmincezer akónál többet szállítottak a külföldre. Magyarországon ürmöséről jutott hírre ⁴⁾. De igen káros hatása volt a felső s nyugati vidék szőlőművelésére a külfölddel e korban megcsökkent borkereskedés. Lengyel-, de kivált Orosz- és Poroszország, miként alantabb szóba jövend, annyira kizárta e korban mód felett magas vám- s harminczadai által e magyar termesztményt kereskedéséből, hogy a borszállítás e tartományokba, kivált melyet a sléziaiak Poroszországba gyakorlottak, majdnem végkép megszűnt. E pangás következményei nem-sokára mutatkoztak az észak-nyugati vidék szőlőművelésében; Sopronyban 1753 körül 1,200,000 négyszeg öl terjedelmű szőlők kiirtattak; Sz. Györgyön pedig 1784-ig 1167 kapányi egészen elhagyatott ⁵⁾. Egyébiránt a bor kezelése általán véve jobbult;

¹⁾ Schwartner: Statist. 2-ik kiad. 1, 292. a) alatt.

²⁾ F. J. Maire: Bemerk. 2, 140.

³⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 1, 652. 679. 681. — 2, 87. stb.

⁴⁾ Schwartner 1, 317.

⁵⁾ U. a. 1, 306.

az aszúbor több helyt s nagyobb mennyiségben készítették. A hegyaljai méltán kedvencz itala volt a lengyelnek; s ez mind a mellett is, hogy ára a múlthoz képest felszökött ¹⁾, igen keresteték kivált a lengyelektől ²⁾. A szentgyörgyiek 1720-ban kezdének aszúbort készíteni, mi azonban sokáig nem jutott kedvességre azon hiedelem miatt, hogy mozsolával és czukorral készítették ³⁾. A ruszti, sopronyi és ménesi aszúborok is e korban kezdettek nagyobb mennyiségben készíttetni. Sőt már a francia pezsgő s egyéb külföldi készítmények is kezdének utánoztatni. Mária Terézia egykor egész felséges családjával gr. Grassalkovich vendége levén, dicsérte ennek csemegeborait, kivált pezsgőjét; mire a gróf nyíltan megvallá, hogy egyedül külföldiek módjára készült magyar borok volnának asztalán ⁴⁾. E csemegeborok nagy kelendősege azonban annyira fölingerlé a nyerésszédési vágyat, hogy a borhamisítás már szélteben gyakoroltatott, s a törvényhozás 1723-ban kénytelen volt azt kemény büntetés alatt (118-ik t.-cz.) megtiltani. Minek azonban sikere nem lévén, az 1729-ki 12-ik törvény-cikk e hamisításnak foganatosban gátot vetendő, nem csak az e csínyben rajtértekre példás büntetést szabott, hanem az aszú-szőlő vásárlatát is megtiltá a birtoktalanoknak.

Az úgynevezett kereskedési növények közt legtöbb kezeket foglalkodtatott a kender és len. E czikk, kivált a kender, majdnem minden helységben tenyésztetett; de legtöbb helyt csak annyi, mennyit a nők házi szükségökre feldolgozhatnak. Szepesben, Sárosban, Trencsén, Thurócz, Liptó és Árvában, a korszak végén pedig Bácskában és Baranyában a kereskedelemre nézve is nem csekély mennyiségben termesztették ⁵⁾. —

¹⁾ 1718-ban egy 180 iczényi hordó ára 100 tallér volt. Schwartner 1, 318.

²⁾ Ungr. Magaz. 2, 182.

³⁾ Schwartner 1, 306.

⁴⁾ Schweighoffer: Abhand. von d. Commerz. 1, 11 *) alatt.

⁵⁾ Szapáry: Der unthätige Reichthum Ungarns stb.

A dohánytermesztésnek e kor vége adott nagyobb kiterjedést. Az 1775 táján kitört angol-északamerikai háború s az e miatt elmaradt dohány-szállítások Amerikából okozák, hogy e növény iránti kérdezősködések honunkban is sűrűsödvén, annak tenyésztése is terjedtebb lőn. A högyészi uradalom, Tolna megyében, melyet Károly alatt gr. Mercy darmstadt, heszsz, fuldai és würtembergi telepekkel népesít meg, s mely összesen húsznál több helységet foglal magában, e kor végén évenként mintegy 30,000 mázsányi dohányt termesztett ¹⁾. — A mindinkább elterjedő sörrel élés a komlót is bővebben termesztet; legdivatosabb lőn ez, valamint a sáfrány-tenyésztés is Nyitra megyében; az utóbbikat kivált a vesztenicziek jól tudták kezelni ²⁾. — A festő-fűvek termesztése e korig még semmi figyelmet sem nyert volt nálunk. Néhánynyal azok közül, miket a természet önkényt adott, élt ugyan már vásznai festésére a pórság, p. az izacscsal, vagy festő csüllenggel és pirosító buzérral, mik a temesi bánságban s azonkívül több megyében termettek; de a haszon, melyet azoknak művelése adandott, még nem ismerteték. E korban azonban Pfeiffer, késmárki orvos, különféle próbákat tőn belföldi fűvekből az indigóhoz hasonló festéket készíteni; mi annyira sikerült neki, hogy kísérletének Bécsbe küldött eredménye a próbát kiállotta ³⁾. E fogamat figyelmet gerjesztvén, arra bírta Mária Teréziát, hogy a festő-fűvek termesztését némi kedvezményekkel iparkodnék gyakorlatba hozni: ötven holdnyi földet s tíz évigi szabadítékot ígért mindenkinek, ki izacsot termesztend. Azonban bőkezűséggel támogatott jó szándéka sem talált viszhangra; tétettek ugyan kicsinyben némi próbák; de részint ezeknek

¹⁾ Korabinszky: Geog.-Hist. Lexicon ad vocem Högyész; itt azonban tetemes hibának kelle becsúszni, a mennyiség 300,000 mázsára tétetik.

²⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 304.

³⁾ Korabinszky: Lexicon. Késmárk.

csekélyessége, részint a szükséges, sajátságos malmoknak hiánya miatt sikeretlenek ¹⁾).

A kertművelés a felső megyékben már a 17-dik században is kedvelt, e korban még terjedtebb lőn. Különös szorgalmat fordítának kerteikre a bányavárosok lakosai, kivált a selmecziek, kikről már a múlt korszakban is emlékezőm, miként t. i. azokat mulató helyekül látogatván, vetélkedtek egymás közt azoknak szépítésében. A Pozsony melletti Blumenthal nem csak e várost ellátta szorgalmasan művelt kerteiből növénynyel és gyümölcscsel, hanem olyanokat még a szomszéd német városok piaczaira is szállított. Nyitra megyében is számos kertek műveltettek, kivált Németprónán, melynek lakosai mindennemű gyümölcscsel, kivált aszalt szilvával nyereséges kereskedést űztek ²⁾. Híres volt gyümölcseiről Soprony és Korpona is. Dinnyét legízesebb s legnagyobbat a hevesi, kivált csányi föld termett, mi a pesti piacon tömérdek mennyiségben árultaték ³⁾. — Az uraságok kastélyaik, mezei lakjaik mellé, mik e korban az ország külön vidékein nagy számmal s izléssel emeltettek, közönségesen díszes kerteket is állítottak a külföldről, kivált Cseh- és Morvaországból behívott kertészeik által. Jelesbek voltak már e korban is a kismartoni, gödöllei, köpcsényi, tatai, nagy-kanizsai, gyulai stb.

Az erdőszet e korban végkép elhanyagolva volt; még a selmeczi bánya-iskolában sem, hova tartozott volna, vétetett fel a tanulmányok közé. Mária Terézia ugyan bocsáta ki erdőszeti szabályokat ⁴⁾, melyek a módfeletti s rendetlen írtásoknak határt vetnének; de e rendelmény kevés helyen

---

¹⁾ Skerlecz: Descriptio physico-polit. situationis R. Hung. inter acta Deputat. Commenc. anno 1790.

²⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 426.

³⁾ Korabinszky: Lexicon.

⁴⁾ L. Skerlecz: Descriptio phys. pol. Situat. Hung. 1, 47.

juthatott sikerre; egyébütt, kivált hol az erdők több közös birtokosok közt voltak megosztva, a régi rendetlenségek folyvást divatoztak.

Két, igen nagy, részben most is létező, ellensége volt a földművelésnek, a tömérdek, egész vidékeket ellepő futó homok — miről azonban e korban még nem gondolkodtak; s a folyamok kiáradásai. Az 1729-ki országgyűlési RR. panaszkodva említik a Duna, Tisza, Vág s más folyóknak majdnem egész tartományokat hullámaik alá temető s beiszapoló kiöntéseit; de e csapás orvoslásáról az ország, a nem rég és sokáig viselt török iga által kimerítve lévén, sikeresen még nem gondolkodhatott. Az 1751-ki pozsonyi gyűlésen ismét szőnyegre került e tárgy; s miután a Vág kiöntéseivel már nem csak partmellékét elborítá, hanem Galgóczot is végromlással fenyegeté, annak megkorlátozása a 20-ik törvény-cikk által munkába vétetni rendeltetett. Ugyan ezen gyűlés a pataki malmokat is, melyeknek vízfogói a vidéken kiöntést okozának, elrontatni rendeli (14-dik cikk), ha a malmok, letartóztatott jövedelmeikből ártatlanokká nem tétethetnének.

2. Állattenyésztés.

Azon sokféle gyarapodás mellett, mit e korszak az állattenyésztésben előmutathat, egy oly lényeges hiba is tűnik elő, melynek már e kor végén is mutatkoztak káros következményei, — ez a legelők és kaszálók elhanyaglása volt. Ezek körül javításokat tenni, még nem jutott gazdáinknak eszébe; minden egyedül az áldott természetre hagyaték. A török kifutamodta után, miként emlékeink több vidékről bizonyítják, oly buján benőve volt füvel a föld, hogy miatta alig lehetne gyalognak előre haladni. De évről évre rosszabbúlniok kelle a legelőknek és kaszálóknak: a szüntelen legeltetés által a legjobb fűvek leéltetvén s magba menni soha sem engedtetvén,

azoknak gyökerei lassanként kiveszni kezdenek, míg a baromtól is ott hagyott rosz fű évenként elhintvén magjait, buja tenyészetével amaszt elfojtani kezdé; miért a nyűfű, tarsóka, farkkóró, aranygyopár, bogács s egyéb illetén, nem csak haszontalan, hanem ártalmas növények az egyébiránt legjobb föld területét is mindinkább elfödék. Elhez járúlt, hogy a marha egész Sz. György napig bocsáttaték a kaszálókra; minek kivált száraz tavaszon elmaradhatlan következése lón, a szénakaszlásnak egész a gabna aratásig elkéste s ez által a mezei munkáknak annyira összehalmozttatása, hogy a széna rendesen gyakran el nem tarkaríttathaték. Vetett kaszálókról, miket száraz években is kétszer, háromszor s többször kaszálhatni, e korszakban még nem gondolkodott a magyar, míveletlen mezei gazda. Mily befolyást kellett e körülménynek a marhatenyésztésre gyakorlani, mindenki átlátja. A korszak elején még ritka kövérségű legelők mindinkább hitványulván, a marhadög, nagy részben ennek következése, vidékeinket is gyakrabban kezdé látogatni; — s az országnak azelőtt világ-hírű szarvasmarha tenyésztése mindinkább csökkenni kezdett ¹⁾.

A szarvasmarhának hazája kivált a Pest, Debreczen, Temesvár, Újvidék s Duna közti tömérdek puszták valának, miket ez idő alatt nagy részben görög s örmény marhakereskedők birtak haszonbérben. Nevezetes volt ez, valamint a lótenyésztés is, Komárom, Zala és Somogy megyékben is; Arad és Csanád megyék lakosai pedig annyira kedvelték e foglalkodást, hogy miatta a földművelést is elhanyagolták ²⁾. Mily sok szarvasmarha tenyésztetett Debreczen határában, eléggé következtethetni abból, hogy az 1739-ki télen, tarkarmány híjában, nyolcz ezer ökör vágatott le, a nélkül, hogy e miatt szükség éreztetett volna. Volt gazda, p. bizonyos Biró nevű, kinek tíz ezer

¹⁾ L. az 1751-ki RR. fölírását. Katona 39, 401.

²⁾ Szapáry: em. h.

darabból állott gulyája ¹⁾. Erdélynek síkjain is számos szilaj gulyák legeltenek; de itt általán véve nevezetesebb volt a lótenyésztés, kivált a székely földön; mely nemes magyar lófaj a külföldön is igen kelendő volt.

A lótenyésztés Magyarországon tetemesen aljasulni kezdett: a száraz malmok, az igen gyakori s ingyen tenni kellett katonaszállítások, mit a külföldön sokáig tartott háborúban lévő katonaság távolsága még súlyosbított, s egyéb úri terhek, továbbá a pórság szegénysége, mi miatt csikait idő előtt terhelni kénytelen volt, végre a gyakori dög, igen elsilányíták a jobbágyság lovait. Mária Terézia az igen sok lovat megemésztett hét éves háború alatt átlátta szükségét a magyar lótenyésztés gyarapításának. Ezt ő eleinte az által törekvék elérni, hogy Pesten lóorvosi iskolát állíttatott, s a hatóságokat felszólította, hogy ezen iparágak emelkedését a nép között minden módon elősegítsék; a nemesebb nagyobb ménektől meghágott kanczákat pedig az adótól fölmenté. 1774-ben szabályokat bocsát ki, melyek szerint a lónemesítés intézendő volna, egyszersmind jutalmakat is hirdetvén az ebbeli szorgalomra. A szabályszerű ménnek csikaira tett jutalom, osztály szerint, melybe a csikó tartozott, hat, négy, és két aranyból állott. A külön megyék külön utakon indultak a kir. rendelmények sikeresítésére. Némelyek közméneseket állítottak fel; mások méneket szereztek s azokat a megyei járásokban felosztották, a jobbágyság ingyen használatára. Mind ezeknek azonban csak az lón következőse, hogy a jobb birtokú jobbágyság között néhány, nagyobb termető lovakat szerze magának; de a szegényebb jobbágyság, ha volt is ily nemesebb méntől származott csikaja, részint a kellő gond s jobban tartás híja miatt, részint mivel már harmadik évében is kénytelen volt azt befogni, jobb lovakhoz még mindig

---

¹⁾ Korabinszky: Lexikon. Debreczen.

nem juthatott. Mária Terézia, hogy, mennyire lehet, ezen akadályokat is elhárítsa, 1777-ben új körlevelet bocsát ki, melyben a városok ezen iparág kellő méltánylatára, a jobbágyok pedig csikaik kimelésére intetnek. Biztosíttatnak továbbá a jobbágyak, hogy nagyobb csikaik, ha olyanokat nevelnének, nem előre kiszabott áron, hanem szabad alku szerint fognak szedetni a sereg számára. Végre megengedtetik, hogy az ezredekől kimustrált, a nemzésre még alkalmas kanczák a vármegyéknek olcsó áron engedtesseken által. Hogy pedig semmi eszközt ne hagyjon a kegyes királyné dicséretes czélja elérésére használatlanúl, a cseh lótenyésztő-társaság által Csalóközben az enyedi, Borsód megyében pedig az ormosdi pusztát kibérlteté, hogy az e helyeken cseh fajú lovakat nevelvén, azokat a vármegyék közt mérsékelt áron szétosztassa. Bár e kezelést az 1778-ban kitört háború félbeszakasztá, e törekvések mindazáltal siker nélkül nem maradhattak. A magyar pór általán véve igen szereti lovát. S valóban e néhány évek alatt is annyira gyarapodott ez iparág, hogy az 1781-ben Pestre az ezredek számára lovakat vásárlani küldött katonai bizottmány könynyebben beszerezheté a szükséges mennyiséget ¹⁾. Legtöbb s nagyobb ménesek legeltenek a Duna s Tisza közti és a dunántúli tartományokban, melyek tulajdonkép anyaföldei a magyar lovaknak; szilajúl neveltettek itt azok közönségesen ötödik évökig, a csikósok felügyelése alatt. Dicséretes említést érdemel még a szepességi városok lótenyésztése is. — A benn tenyésztett ló azonban még elég nem volt az ország szükségére; az urak s az ezredek egy részben külföldről hozták be lovaikat; e czikkért, még a kor végén is, körülbelül 300,000 ft folyt ki a külföldre ²⁾.

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. I. 62.

²⁾ Schwartner: I. kiad. 161.

A juhtenyésztésben M. Terézia uralkodásának utolsó tizede korszakot alkotott. A finomabb gyapjas birka Magyarországon addig alig ismertett; a múlt korszakban Szelepcsényi érsektől behozott nemesebb faj részint kiveszvé, részint elfajulván maradványaiban. A jó akaratú királyné tehát ezen iparágat is kellőleg méltányolván, 1773-ban háromszász huszonöt merino birkát hozatott Spanyolországból s Merkopailon, a károlyfehérvári út közelében, juhmajorságot állított, mely később új szállítmányok által szaporíttatván, mintegy bölesője lőn Magyarországon a nemesebb juh fajnak. A következő hét év azonban, mely alatt Mária Terézia még boldogítá kormányával Magyarországot, sokkal kevesebb volt, mintsem e majorság közönségesebben megismertett, s az előitéletek, melyek ezen, a magyarnál tekintetre hitványabb, természetre gyöngébb és finyásabb faj körül uralkodtak, legyőzethettek volna; minden siker, minden utánozás nélkül azonban e példány-majorság még sem maradt; legalább az első lépés megtéve volt ezen, ma már oly bőven jövedelmező, nemesebb juh fajnak meghonosítására. A részletesb eredményeket azonban, mivel nagy részben József korába esnek, a következő szakaszban adandom elő. A magyar fajnak tenyésztése az egész országban elterjedt volt; ezenkívül, a temesi bánságban még az úgynevezett zigarra, Bácskában pedig s némely egyéb helyt a raczka juh faj is tenyésztett. A közönséges faj tenyésztésével, gyapja miatt, kivált Veszprém, Győr, Fehér, Tolna, Békés, Pest, Nógrád és Csongrád megyék foglalkodtak; tenyésztették azt még Zólyom, Gömör, Hont, Árva, Liptó, Túróc és Szepes vármegyék is, de nem annyira gyapja, mint teje s az ebből készített sajt, túró és a nem rég közönségesbé vált vaj ¹⁾ miatt, mik e megyékből nagy mennyiségben kerültek a keres-

¹⁾ Schwartner: 2. kiad. 1. 379.

kedésbe ¹⁾. A birka számát Magyarországon e korszak végén mintegy 6—8 millióra tehetni; gyapjú évenként körülbelül 150,000 mázsa viteték a külföldre; azonkívül sok fordítottatott bőrostól subákra, ködmönyökre stb., sok ürü pedig elevenen kihajtatott Csehországba ²⁾.

A méhtenyésztés is nevezetes volt már e korszak alatt; közönségesben s nagyobb szorgalommal gyakoroltatott alsó Tótországban, a temesi bánságban, Arad, Békés, Hont, de még inkább Szepes, Sáros, Zólyom megyékben; különösen említést érdemel e tekintetben Lőcse és Rosnyó; amaz kivált méhsere (melynek főzéséből a város évenként mintegy 20,000 ftot vett vala be), emez viasz művei miatt. A méhtenyésztésben akadályozta eddig a nagyobb gyarapodást az, hogy a magyar nem tudá kivenni a mézet kaptáraiból a nélkül, hogy a méhet meg ne ölné. Mária Terézia erre is kiterjesztvén figyelmét, több megyékbe, hol ezen iparág szorgalmasabban űzetett, a jobb méhkezelésben jártas embereket küldte szét, kik abban az ifjúságnak, melyet az ebbeli szorgalomra különösen felbuzdított, leczkéket, tanítást adnának. Azonban akár az újítás ellen uralkodó előítéletek, akár a kiküldött mesterek s ezek bizonyosainak tudatlansága vagy hanyagsága okozta, — ezen szép hasznot ígérő intézet nem sokára legtöbb helyt dugába dőlt, csak némely éjszaki, kivált Trencsén, Árva, Liptó, Zólyom, Szepes megyékben honosulván meg némikép ³⁾. A belfogyasztást leróva, mintegy két ezer mázsa viasz, és négy ezer mázsa méz viteték a külföldre ⁴⁾. — Itt még két tárgyról kellene szólnunk: a selyemhernyók és a sertés-tenyésztéséről,

¹⁾ Schwartner 2. kiad. 1, 379.

²⁾ L. erről bővebben Schwartner: „Schaafe“ alatt.

³⁾ L. e tárgyról Szapáry: Der unthätige Reichthum stb. — és Skerlec: Descriptio physico-pol. Situationis stb. 1. 50.

⁴⁾ Schwartner 1. kiad. 164.

nagyobb összefüggés és tökéletesb előadás miatt azonban amazt az ipar második, emezt a kereskedés czikkelyére tartom fel.

II. Müipar.

1. *Mesterségek, gyárak, kézművek.*

Városaink iparáról szólandó, szükségesnek látom, azoknak e korbeli állapotát néhány általános vonással érinteni. Azok a török ostromlásaitól s igájától, a szathmári békekötés után pedig a belforradalmak nyugtalanításaitól is megszabadulván, mind jogaikra s kiváltságaikra, mind népszámokra s evvel együtt iparok- és jólétekre nézve gyarapodni kezdenek. A rajtok ejtett sebekett már I. Leopold s utóda is kezdé orvosolni, részint új lakosokat szállítván az elpusztultakba, részint jogaikat visszaadva s megerősítve az ezekben megcsontultaknak. Budapestnek lakosai már az említett két király alatt szaporítottak új, többnyire német, szállítmányokkal; de önkéntesek is számosan telepedének itt le: előbbi kereskedésének híre, arra alkalmas volta, annak lassankénti éledése s az áldott Duna, mely a költözést Németországból igen megkönnyíté, nem sokára élénkebbé tévék az iker fővárosokat. Pestnek még Leopold adott 1703-ban új szabadalom- levelet polgári, kézművi és kereskedési jogairól ¹⁾. Esztergam, Fehérvár, Szeged hasonlóképen még Leopold és I. József alatt emelkedének föl romjaikból s népesítettének meg; régi jogaikat e városok még az 1715-ki országgyűlésnek, melyhez a miatt kérelmet nyújtának be, közbejöttére nyerték vissza ²⁾, mostani kiváltságaikhoz és szerkezetökhöz pedig Mária Terézia alatt jutottak. Debreczen és Szathmár-Németi szinte az említett országgyűlés által emeltettek a szabadok sorába; Szabadka pedig Mária Terézia alatt ³⁾. Ily

¹⁾ Az oklevél olvasható Katonánál 36, 245.

²⁾ Decr. 1715: 36, 37.

³⁾ Art. 108, 109.

jogokat nyertek Új-Vidék és Zombor is. Az 1741-ki törvénykönyv is több cikkelyeket foglal magában, melyek a királyi és bányavárosok sérelmeit orvosolni rendelik ¹⁾.

De ezen királyi vagy törvényhozási rendelményeken kívül léteznek még mások is, melyek egyenesen a műipart s kézműveseket érdeklik. Ugyan is tekintetbe vévén az 1723-diki törvényhozó-testület, hogy az országnak hosszas nyomorúsága a kézműveseket részint igen meggyéríté, részint egészen kipusztítá: a 117-ik törvény-cikkelyben rendeli, hogy ily kézművesek külföldről szállíttassanak be, minek könnyebb eszközhetésére ily bevándorlottak tizenöt évig mindennemű adózási terhektől fölmentettek; nehogy pedig ezek a földművelésre adván magokat, kézműveiket elhanyagolják, a kir. helytartótanácsnak meghagyatott, hogy őket a földvásárlástól eltiltsa, egyszersmind pedig felügyeljen, hogy a bevándorlottak szabaddalmas éveik eltölte után ismét ki ne költözzenek.

A czéhek ügyében is többször rendelkezett törvényhozásunk. Azoknak a kézműi iparra káros befolyása e korban már meglepőleg nyilatkozott több oly nemű szabályaikban, melyek vagy a kézművek gyarapúltát, vagy az általok készített cikkekhez könnyű s olcsó juthatást megakadályozák s megnehezíték. Ilyen volt az péld. melynél fogva a műnek ára gyakran értékénél főlebb emeltetett, s azon mesterekre, kik azt az így meghatározott áron alúl adnák, nagy bírság vetteték; ilyen az is, mely szerint társulatokba csak nagy összeg pénz letétele után juthattak új, kivált nem városaikban s hasonló czéhben álló atyától származott mesterek; miben czélok volt: a több mesterek által okozandó verseny s evvel a művek olcsóbbságának meggátlása stb. Az 1715-ki országgyűlés tehát ezek által az ország javát sértetni látván, mindenek előtt megújít-

---

¹⁾ Art. 39, 40.

tatni és szorosan megtartatni rendelé az 1659-diki 71-dik törvény-czikket; minél fogva a kézművek, mérendő hús stb. árát meghatározni a vármegye jogosítva vagyon; továbbá az eléggé ügyes, új mestereknek a czéhekbe minden megszorítás nélkül és tűrhető fizetés melletti fölvételét tisztí közbevetés által is eszközöltetni rendeli; végre pedig a királyoktól nyert szabaddalmaikat meghagyván, minden az ország törvényeivel s javával ellenkező szabályaikat eltörli ¹⁾). Az 1723-ki 70-dik törvény-czikkel pedig ezeket megerősítvén hozzáadja, hogy a czéhek azon kézműveseket, kik a társulatban nem létezvén, a városokban földesuraik magán számára úzik mesterségöket, erőszakféttel büntetése alatt, foglalkodásokban ne nyugtalanítsák. Mind e mellett is azonban, midőn az 1729-ki országgyűlés „nagy kihágásait látná a kézművi egyesületeknek abban: hogy azok önhatalmokból a vidékeken fiók czéheket is alkotnának, közölvén azokkal némi szabadítékokat; hogy különféle szabályokat alkotnának a népközönség kárára; hogy a társulatba igtatási taksát mód félett felemelnék s ez által a kézművesek szaporodását akadályoznák; hogy azokból a magyarokat (nationalistas) kizárnák s ekként szabadságaikkal önkényök szerint visszaélnének“, — azt határozá: hogy az ekként kihágó czéhek, ha egyes esetekben a helytartótanáctól ezután is vádoltatni fognak, czéhi szabadítékaiktól megfosztassanak, vagy a körülmények szerint máskép, de példásan bűnhesztessenek. — 1777-ben mindössze 13,934 czéhbeli mester, 12,516 segéd és 4671 tanuló létezett Magyarországbán; nem értvén ide a falusi, czéhen kívüli kézműveseket ²⁾).

A mindennapi szükségeket pótló kézművek a lakosokkal együtt hamar meghonosúltak a töröktől pusztán hagyott vidékeken; sőt a nagyobb városokban némely fényüzést tárgyazók

¹⁾ Art. 79.

²⁾ Schwartner: 2. kiad. 1, 201.

is. Bél állítja ¹⁾, hogy a nem rég pusztá Budán, oly hirtelen gyarapodtak nem csak a durvább s közönséges, hanem finomabb kézművek is, mi szerint alig van azoknak neme, mely ott gyakorlatban már nem volna. E földiró egyéb, a töröktől visszafoglalt helyeken is dicséri a kézművek gyarapultát. Egyébütt pedig, hol a zsarnok nem hagyá maga után pusztítása nyomait, a béke malasztos ölében szükségkép gyarapodniok kelle a kézműveknek; mit már csak a főnebb előadott czéhszabályokból is lehet következtetni. Azonban, ha néhány várost kiveszünk, ezen első szükségű kézművesek sokasulása volt majdnem minden haladás, mit e kor e tekintetben előmutathat. Részint czéheinknek érintett szükkeblülése, mi szerint a társulatokba lépést oly igen megnehezíték, részint más, magában a nemzetben létező okok kéműveinket nem hagyák nagyobb tökéletességre vergődni; miért a honi készítménynek igen csekély volt a becse. De nem tagadhatni, ebben az előítélet is sokat tőn, mely a honi készítmények ellen nyilatkozott, s az urainknál közönséges divat, mely csak külföldinek tulajdonított becset. Történt, hogy honi mű, ha legjobb volt is, megvetteté; miért hogy kelendőségre jusson, bécsinek, francziának, kénytelenítették azt elkeresztelni kalmáraink. Még ruhaneműek, péld. nőcipők is, nagy részint Bécsből hozattak; s egyedül e czikkelyért körülbelül 50,000 ft. folyt évenként a külföldre ²⁾. Szabómestereinket gyarapítá az 1764-diki 24-ik törvény-cikk, melynél fogva a magyar ezredek ruházata, valamint honi kelméből, úgy honi szabók által is rendelteté készíttetni, miután a tett kísérletekből világosan kitűnt, hogy honi anyagból minden katona mez 15 krral olcsóbban, s honi mesterektől szint oly jól készíttethetik, mint külföldiektől ³⁾.

¹⁾ Not. Hung. Nov. 3, 466.

²⁾ Statistische Aufklärungen von Grellmann. Göttingen, 1797. 2, 236. és Müller: Schedium de Statu Fabricar. et Manufactur. in Hung.

³⁾ Katona 39, 405.

A gyárak- és manufaktúrákban nagyobb előmenetel, több élénkség mutatkozik. Ime itt azoknak rövid áttekintése. Hogy azonban félre ne értessem, megjegyeznem kell, miszerint a gyár szó alatt nem mindig oly nagy kézművi intézeteket értettek, minőket a külföld, vagy az újabb időben honunk is mutathat.

Posztó e korban sok helyt készítették, többek közt: Privigyén, Nagy-Szombatban, Modrán, Sopronyban, Vittenczen, Budán, Pesten, Székesfehérváron, Keszthelyen, Kőszegen, Tatán, Hatvanban, Nagy-Károlyban, Málnapatakán, Nógrádon, Ugrócson, Trencsén megyében, a Szepesség számos városiban stb. E helyeken készült posztó azonban közönségesen durva, a pór nép számára szánt volt; a középszerűségen fölül emelkedni a finomabb gyapjú hiánya sem egedé. Állítottak azonban e korban már tulajdonképeni gyárak is. Ilyen volt az, melyet Mosonyban 1776 táján Krisztina főherczegnő emeltetett. E gyár számára Mosony megye számos helységei: Óvár, Rajka, Boldogasszonyfalva, Somorja, Levél, Zanek, Halászi stb. fontak, ezeken kívül mintegy hatvan személy dolgozott a gyárban. Készítményei különféle, középszerű posztóból (halb miglitzer, Kronrasch stb.), flanelből s egyéb gyapjuszövetekből állottak. Erősebb lábra azonban nem juthatott; évenkénti bevételei 50,000 ftot nem haladának meg. E gyárral kelmefestés is volt kapcsolatban ¹⁾. Ilyenek voltak továbbá a borostyánkői és kiséri, melyeket e korszak utolsó éveiben gr. Batthyányi Tivadar állíttatott; ezeknek sorsa azonban a következő korszakba esik. — E korban 1767-ben vetette meg a gróf Forgách család is alapját a gácsi gyárnak, mely azonban kezdetében igen csekély volt s posztót még nem, hanem csak egyéb gyapjú-szöveteket készített. A gyapjúkelmegyárak közt e mellett említést érdemel még a tepliczi,

¹⁾ Korabinszky: Lexicon. Wieselburg.

köpcsényi, podborjei, Pozsega megyében, hol leginkább flanell és sok úgy nevezett aba-posztó készítették. Foglalkodtak ilynemű kelmék készítésével még: Soprony megye több helyei, Apatin, Bács megyében stb. Pokróczot, valamint szűrposztót is, mi több vidéken kedvelt mezét ad pórjainknak, sok helyt készítenek Nyitra, Trencsén, Szepes stb. megyékben; Tatán a pokrócz-csapók száma mintegy száz ötvenre ment. Miaván, Nyitra megyében, mintegy 80 szűrposztógyártó létezett, kik egyéb szöveteket is készítenek. Debreczenben fekete gubák igen nagy mennyiségben készítették. Említésre méltók itt még azon szerb családoknak, melyek Leopold alatt Bács megyében s a Bánságban letelepítették, gyapjúsövet készítményeik, szőnyegek, pokróczok, ruhaneműek, miket a szinte magok csinálta sárga, vörös, kék és zöld festékekkel szoktak megszínezni ¹⁾.

Gyapotkelme-gyárat e kor kettőt hozott elő. Az első e nemben volt a sasvári kartongyár, Nyitra megyében, melyet 1754-ben (Schwartner szerint 1756-ban) Ferencz császár, Mária Terézia férje, állíttatott. Néhány év múlva Schuller és társ. bécsi tőzsérek, vevék által e gyárt. Számára Nyitra és Trencsén megyék több helyein, sőt Körmöcz és Selmecz vidékén is tétetett a fonás. Évenként nagy mennyiségű, de igen közepeszerű minőségű szöveteket szolgáltatott, miért e korszak alatt még az országban sem juthatott jelesebb névre. A másikat bizonyos Falket emelte többek társaságában Cseklészen, Pozsony megyében, 1766-ban; felkészítése, házon és telken kívül, 60,000 frtba került. Készítményei cziczből és kartonból állottak; a szükséges gyapot Bécsből szállíttaték. Ezen gyár mindjárt föllálíttatása után nagyobb virágzatra s hírre jutott a sasvárinál; készítményei igen kelendők voltak; fiók intézetei

¹⁾ Grellmann: Statist. Aufklär. 2, 258. kövv. Korabinszky: Lexicon több helyein, és Schwartner: Statistik.

léteztek Köpcsényben, Bazinban és Győrött, ezek szolgáltatták a fonalat. De élete rövid volt: 1780 táján Wachtler kereskedő vette meg azt, már mint pangásba süllyedt és kicsinyben folytató egy ideig a működést¹⁾.

Vászon-gyáraink közt nevezetesebbek valának e korban a tepliczi, poprádi, bélai, felkai, szombathelyi (Szepesben), melyeknek készítményei legközelebb állottak a külföldiéhez. Vászonszövással foglalkodának még (oly mennyiségben értem, hogy műveik kereskedésbe kerültek; mert az egész országban, a nagyobb városokat kivéve, alig volt ház, hol házi szükségre nem fontak, s helység, hol néhány takács nem létezett) — Sáros, Árva, Túrócz, Trencsén, Liptó (itt kivált Bocza falu, hol régente igen finom, de kevés arany is ásatott, ritka ház volt szövőszék nélkül), Vas stb. vármegyék lakosai. Szepesben és Sárosban ezérna és ezérnacsipke is nagy mennyiségben készítettett. Fehérítők, kallók is több helyt léteztek e megyékben. A belkészítmény azonban még nem fődé eléggé az ország szükségeit; kivált finomabb vászon még nagy mennyiségben hozatott be Csehországból, Sléziából és Németalföldről, miért évenként mintegy 150 ezer frt. folyt ki a külföldre²⁾.

A selyemtenyésztés és gyártás kezdete nálunk III. Károly s derék tábornagya, a már dicsérve említett Mercy érdemei közé számítandó. Ez a temesi bánság minden helységeiben ültetett eperfákat; s oly nagy buzgalommal fogta föl ezen, az országra nagy hasznú, személyére nézve kedvencz tárgyat, hogy midőn néhány csemete e fiatal ültetvényekben megsértetett, halálos büntetést is hirdetett azokra, kik ilyenén kárt szándékosan tennének. Miután e fák megerő-

¹⁾ L. ezekről Korabinszky Lexicon. Sassin és Landsitz szók alatt, és Grellmann: Statist. Aufklär. 2, 252. Miller: Schedium de Statu Fabricar. Hung.

²⁾ Grellmann 2, 259. kövv. — Szapáry: Der unthätige Reichthum stb. — Korabinszky Lexicon, és Schwartner Statist.

sődtek, a külföldről alkalmas egyéneket hozatott a selyemhernyók kezelésére s annak a nép közt is elterjesztésére. Nem sokára ezután filatoriumot és gyárt emeltetett Verseczen és Temesváron, melynek egyik külvárosa, a Fabrika, e selyemgyártól vette nevezetét. A szép törekvés kívánt sikerrel jutalmaztatott. A temesvári gyár gyönyörű szöveteket kezdte szolgáltatni; az első, mint az intézet zsengejét, oly nagyra becsülte a jámbor király, hogy azt nem gondolá mi illőbbre fordíthatni, mint a siker-adónak dicsőítésére, egyházi öltönyre (casulára). A második darabbal pedig felséges nejének kedveskedett; mi mily finomul készült volt, eléggé bizonyítják a királynak adományához kapcsolt eme szavai: „Selbiges sey so eben erst aus Paris gekommen“. Azonban Károly és Mercy halála után ezen fiatal intézet sokat szenvedett. Mária Terézia első éveiben veszélyes és hosszas háborúba bonyolódván, figyelmét reá nem fordíthatá. A bécsi bank, mely, mint említők, az egész temesi bánságnak birtokába jutott, nehogy a magyar az osztrák gyárakkal vetélkedésbe álljon, a selyemtenyésztést nem csak elő nem mozdítá, hanem majd végkép el is nyomta, a nagy vám és harminczad által, mit a bánság határain fölállítván, különösen használt ezen iparág elfojtására. E szűkkeblűségnek nem csak az a káros következménye volt pedig, hogy a bánsági selyemmanufaktúrák pangásba estek, hanem az is, hogy ezen áldásos iparág onnét, mint kellett volna, s már Károly alatt valóban kezdett is, az ország más vidékeire gyorsabban nem terjedhetett; mert ennél fogva az országlakosok ezen iparággal bővebben meg nem ismerkedhetvén, nem nyerhetének hajlamot, eperfákat ültetni és selymet tenyészteni. A hét éves háború végével azonban ezen iparágra is kedvezőbb korszakot deríte föl az országanya gondoskodása. Észrevévén t. i. hogy a selyemtenyésztés, hasznosságának ismeretlensége miatt nem gyarapodhatik, 1761-ben jutalmakat hirdetett

a szorgalmasb tenyésztők számára s egyszersmind egy „Magyar selyem ruha“ című Solleneghtől írt s Pozsonyban nyomtatott értekezésben utasítást adatott a tenyésztés módjában. De fájdalom, ezen ágára az iparnak még nem volt megérve az ország minden vidéke. Mily visszhangra találtak néhol Mária Teréziának ezen iparágat meghonosítania sürgető helytartótanács által hirdetett több rendelményei, bélyegző tanuságát adta bizonyos megye, mely az említett főkormányshékhöz adott válaszában világosan kijelenté, hogy azért nem volt eddig a selyemtenyésztésben nagyobb buzgalommal, mivel arra törvény által nem köteleztetik ¹⁾. De szerencsére e szűkeklű hanyagság nem volt közönséges. Némely, kivált alsó vidéki megyékben még ugyanazon, másokban a következő évben tétettek próbák, miknek annyi foganata lőn, hogy az 1765-ben tenyésztett selyem legombolyítva másfél mázsát nyomott. Mária Terézia e sikertől buzdíttatván, még azon évben Solleneght Eszékre küldé, hogy a selyemtenyésztésben ott nyilvános oktatást tartana, egyszersmind pedig megparancsolá a szomszéd megyéknek és városoknak, hogy ifjaik közül néhányat e leczkékre küldjenek, kik aztán ebben elég tudományt szerezhvén, honn epreseket ültessenek, azokból a nép közt csemetéket ingyen oszszanak, s azt a hernyók kezelésében oktassák. De mint előbb, most is több helyt mutatkozott hanyagság vagy elöítélet, mi, mint sok más hasznos ujításoknál történni szokott, a régihez oly makacsúl ragaszkodó hazánkban, oly megrögzött apathiában vagy gyűlöletben fejezte ki magát ezen annyira hasznossá válható intézet ellen, hogy több megyékben, részint mivel epresek nem ültettettek, részint mivel a selyemtenyésztőknek kezdetben elég segély nem adatott, néhol pedig a selyem-felügyelők tudatlansága előlte a

¹⁾ Skerlec: Projectum leg. motiv. inter Acta Dep. Com. p. 7.

táplált reményeket. Ezek több más akadályokkal összekapcsolva okozták, hogy csak Tótországban s kivált a katonai határszéleken, Bánságban és Pest, Bács, Tolna, Csongrád, Békés némely helyein kaphatott lábra a selyemtenyésztés¹⁾. Tótországban a bécsi kereskedési pénztár (Commercialcasse) hat ezer forintot fordított 1765-ben a selyemtenyésztésre; s e csekély tőke pár év múlva oly gazdagon kamatozott, hogy már 1769-ben 17,000, 1774-ben pedig 20,000 font selyemgubacs küldetett föl Bécsbe. Az említett megyék némely helyein tett kísérletek szinte kielégíték a várakozást, s a siker lassanként gyarapítá a vállalatot; p. Kecskeméten 1774-ben 423 font, a következő évben 606, a harmadikban 874, s végre 1780-ban, negyven híján, 1000 font selyem tenyésztetett. Hasonló volt a siker Szabadkán, Tolnán stb.²⁾. A Bánságban 1777 óta kezdett több évi pangása után ezen iparág új életre hozatni, midőn t. i. e tartomány Magyarországhoz visszakapcsolatván, a határszéleken fenálló, nyomasztó harminczad megszüntetett. — A már említett temesvárin kívül e korszakban még egy selyemgyár állíttatott a kincstár költségein Bellováron, mely amannál még nagyobb, különféle szövethemeken összesen harmincznyolcz szövőszéken dolgozott. Verseczen, Pancsován és Eszéken pedig filatoriumok, gombolyító gépelyek állottak. — Eperjesen, ámbár e tájon selyem nem tenyésztették, egy csekély fátolmanufaktura létezett. Nagyszerűbb volt ennél a Fiumében 1777-ben állított fátolgyár, mi elején is mindjárt annyival nagyobb reménynyel biztatott, minthogy a kellékeket a tengeren könnyen lehetett szállítani³⁾.

A kelmefestés (Schönfärberei) is nevezetes haladást mutatott e korban. Késmárkon ilyen már rég fenállott, de készít-

¹⁾ Skerlec: Projectum leg. motiv. inter Acta Dep. Com. p. 57.

²⁾ Szapáry: Der unthätige Reichthum Ungarns stb.

³⁾ L. ezekről az e czikk alatt eddig idézett forrásokat.

ményei hírré nem juthattak, míg nem Dr. Pfeiffer, miként főnebb említők, egy új, a Kárpátokon tenyésző növényből készült s igen szép, az indigóval vetélkedő kék festéknek fölfedezése által azt új életre hozta. Új festő kézművek állottak fel e korszak alatt Apatinban, Bodrog megyében, Kis-Béren gr. Batthyányi Tivadar költségén, Buccariban és Pakraczon, Pozsega megyében. — Egyébiránt több vidékeken szokásban volt az asszonyoknál, kivált az alföldön lakó szerb és oláh családokban, vászon és gyapjú szöveteiket festeni, miknek egy része néhol kereskedés tárgyává is lőn. E célra az ország külön vidékein különféle növények fordítottak; többek közt ezek: vizi peszérce (*Lycopus*), mi megszáritva s vitriollélben felolvasztva igen jó fekete színt ad; tejoltó galaj (*Galium*), müge, vagy keresztes galaj (*asperula*), mind a kettő vörös festéket ad; szint olyant ad a varjutövisbenge héja (*Rhamus Cartharticus*), bogyói pedig zöldet; továbbá borbolya vagy lányosom gyökere vöröset, bogyói szép sárga színt adnak; ugyan ily színt készíthetni a rekettyéből (*Genist*), korbácsfű-vagy fogas rezedából, halgyomálból (*hieraceum*), peremér-vagy gyűrűvirágból (*Calendula*), nyír- s zuzmóból (*Lichen*); továbbá festőcsilleng- vagy izacsból és zsoltinából (*Serratula*) világos és sötét kék festéket készítettek, villamagból (*Bidens*) pedig és medvetalpából (*Lycopodium*) barnát¹⁾.

Kitűnő jószáguk valának honunkban a bőrkészítmények, kivált a német csehbeli timároké; p. a Pozsonyban készült talpbőrök. Nagy mennyiségű bőr vitetett ki hazánkból Németországba is, mely ott magyar bőr nevezet alatt igen kelendő vala; készítették az több helyt, kivált Buda-Pesten, Baján, Komáromban, Fehérváron, Német-Lipcsén, Liptóban, Rajeczen, Trencsén megyében, hol majdnem kétszáz timár létezett, s

¹⁾ Grellmann 2, 260.

leginkább bárány- és borjúbőrt készített. Pestről jó pergamen, Nagy-Kanizsáról pedig sok és jó vörös kordován került a kereskedés alá. Debreczen régtől fogva híres volt a bőrsuba és guba készítéséről. Említést érdemelnek még a lévai s a ráthóti és jolsvai timárok Gömörben, s a vittenczi és privigyei csizmák ¹⁾. A magyar cserzők és szűcsök sok más, ködmöny, kucsma stb. ruhaneműeket készítenek a pórság számára ²⁾.

Méltók említésre Szerém lakosainak különféle, igen csinos készítményei a nagyobb dunai halak szálkaiból; valamint a Liptó, Trencsén és Túrócz megyebelieknek egyesén és csinnal font kosaraik, melyeknek fonásában, kivált a gouth-falviak, Liptóban, tünteték ki magokat.

Az élelemnemű mesterséges készítmények közül legterjedtebben divatozó volt az égettbor. A szepesiek még a lengyel uraság alatt megkedvelték azt, s azóta majdnem minden házban találtaték pálinkafőző kazán; és szint olyan jól értettek annak készítéséhez, mint éjszaki szomszédaik. Lassanként elterjedt ezen itallal élés az alsóbb vidékre is, és egészen elfoglalta helyét az addig kedvelt, kölesből készült boza italnak. A magyarok a pálinkát törkölyből, a rácok s oláhok pedig szilvából főzték volt. Rozsolisgyár a korszak végén állott már Fiumében, gr. Forgáché Újlakon, továbbá Pilis-Csabán, és kettő Pozsonyban. Tótországban divatozott a kőkény pálinka, mely, mivel más égettbornál gyöngébb, igen kedvelt vala. Béla lakosai Szepesben, a Soprony s némely felső megyeiek sok boróka pálinkát is készítenek, s avval Osztrák- és Csehországba nyereséges kereskedést űztek. — Olaj az alsó vidéken sok készítették, len- és kendermagból, repczéből stb. Galantán, Pozsony megyében sok tökmagolaj, a bakonyi erdőségben pedig bükkolaj ütteték, miket a köznép a

¹⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 425.

²⁾ Grellmann 2, 257.

még kevésbé divatozó vaj helyett használt bőjti eledeleiben. Híres volt olajsajtóiról Szömény, Tolna megyében. A túrócziak kivált a kő- és borókaolajt, valamint az úgynevezett magyar balzsamot (alkermes) is nagy mennyiségben készítették.

A hamuzsír készítése sok kezeket foglalkodtatott az erdős vidékeken. E korban már kénytelenek valának azt több hatóságok össze is szorítani a fának, mit e foglalkodás nagy mennyiségben elnyelt, megkimélése végett. Nevezetesebb hamuzsír-főzések voltak a bakonyi erdőben több helyt, Tolna, Verőcze és Temes megyékben. — Az enyvfőzések közt a győri volt legnagyobb szerű, mely készítményét oly mennyiségben szolgáltatá, hogy avval nem csak az ország nagy részét ellátta, hanem külföldre is szállíthatott. — A sziksó és salétrom már e korban is egyik legnevezetesebb czikke volt a magyar műiparnak. Salétrom többek közt Nagy-Szombatban, Szetniczen, Liptó megyében, Beszterczén, Bartfán, Nagy-Kállón, Budán; sziksósoda pedig Székesfehérvárt, Debreczenben, Szegeden, és Bihar, Szabolcs, Heves megyék több helyein főzetett, hol szikes tavak léteznek. A kor végén fölállított sziksófőzések Szarvason, Komáromban és Nezideren a régieknél sokkal tisztább és erősb sodát készítettek, minek a külföldön is nagy kelen-dősége volt. — Szappan legjobb főzetett Debreczenben és Szegeden; könnyűsége és szép fehérsége miatt mind a két hely készítményei igen kelendők a belvásárokon, sőt ismertek valának Német- és Olaszországban is; kedvelt tulajdonságát a vidéken találtató sziksó adá, de készítési módja is különbözött a más szappanosokétól.

Lőpor annyi készítették, mennyi a honi szükségeket bőségesen fedé. Különösen méltók említésre a szolgáltatott készítmény mennyisége miatt a budai, kassai és borostyánkői lőporgyárak. Kénhuták is több megyében léteztek, legjelentékenyebbek lőnek e kor végével a temesi bányaságiak, melyeknek

készítményei évenként körülbelül 25,000 mázsára mentek. — Gálicz- és timsó-főzések szinte több helyt léteztek. A Gyön-
gyös melletti timsó-forrás elég bőven fizetett. A bartfai forrá-
sok is sok timsót foglalnak magokban. Gálicz Selmeczen és
Szomolnokon legtöbb készítették; Borostyánkőn pedig gálicz-
olaj és választóvíz; ugyan itt készült cinober is, mint szinte
Krasznahorkán, Alsó-Sajon, Gömörben s több más helyeken.
— Üveghuták a következő helyeken legtöbb műveket szol-
gáltattak: Vöröskőn Pozsony megyében, Nagy-Szlatinán Tren-
csén m., Gombáson Liptó m., Divénben Zólyom m., Detván,
hol üvegmetés is gyakoroltaték, Város-Lődön Veszprém m.,
Erdődön Szathmár m., Beelben Bihar m., Szlatinán Krassó
megyében stb. Külföldre azonban ezek közül egy sem szol-
gáltatott műveket. — Papiros-malom mintegy tizenöt helyen
létezett, legtöbb és jobb mű készült Borostyánkőn, Tepliczen
és Sz. Mihályon Liptóban; de valamennyinek készítménye sem
volt elég a belsükségre, minőségök pedig a közepszerűségen
fölül nem emelkedett.

Dohánygyárak legnevezetesebbek valának Pozsonyban,
Kassán, Pozsegán és Fiumében, a kor végén keletkezett
Pesten és Péterváradon. E gyárak készítményei fekete bur-
nóból állottak. Nevezetes volt honunkban a sárga, úgyneve-
zett spanyol burnó, minek készítése a szerzetesek által ter-
jeszteték el; leghíreseb ily nemű tobák készült Kolozsvárt, az
úgynevezett szent-péteri (Kolozsvár egy utcájától, hol a gyár
állott, nyerte a nevet), Sarudon és Füzes-Gyarmaton.

Cserépedény asztali s konyhai szükségre régtől fogva
készítették Tatán, Pondjelokon Hont megyében, Gácson, Nagy-
Váradon, Telegden Biharban, Pozsonyban, Rimaszombaton,
Nagy-Palugyán, Margittán s Liptó, Hont, Nógrád stb. me-
gyék számos helyein. Különösen híre jutott e korszak alatt
a holicsei kőedény- és majolikagyár, melyet Ferencz császár,

Mária Terézia férje, állíttatott. A magas tulajdonos különös buzgalmat fejt ki e gyár virágzatra emelésében: ő maga nyomozá ki a hegyek közt az e végre alkalmas földet; ő maga tanítá a gyárnokot azon máz készítésére, mely az edénynek oly szép fényt és fehérséget kölcsönzött; készítése ennek honunkban sokáig titok vala; alkotó részei: igen finom homok, ón, konyhasó és ólom; hol tanulta a császár e máz készítését, bizonytalan. Beszéli hogy bizonyos Germain, lothringeni származású férfit állított e gyár igazgatásához s ez alkalmazta volna azt itt legelőször. Készítették itt mindennemű, nem csak asztali, hanem más házi edények is, p. lábfürösztő zsetárók, korsók, vaj és zsírbödönyök stb., miknek nem csak fehér, hanem mindenféle más színek is adtak¹⁾. — Említendők itt a debreczeni vörös és fekete, iszonyú számmal készült pipák.

Hajók legjobbak gyártattak: Buda-Pesten, Pozsonyban, Szegeden, Baján, Sziszekén, Pétervárt, és Károlyvárosban; legszebbek voltak már ekkor is a szegediek; tengeri hajók pedig Fiumében és Buccariban készítették.

Rézműgyárak léteztek: Borostyánkőn, Beszterczén, Cseklován, Zólyom megyében, Iglón Szepesben, Csiklón, Krassóban; mind e helyeken azonban csak rézedények gyártattak. Rézművesek mind vörös, mind sárga rézből dolgozók, már minden nevezetes városban találtattak.

A vashámorok közt legnevezetesebbek voltak Alsó és Felső-Örön Vas megyében, Gölniczen Szepes megyében, Csetneken, hol meglehetősen acél is készítettett, továbbá Rosnyón s Gömör megye más, körülbelül húsz helyein; Bihar megyében, Vaskő vidékén szinte több számban; Ruzsiczán és Bogosánban ágyú- és puska-golyók is öntettek, acél pedig igen jó készítették. Szepes sok hámorai közül említendők a stroszeniek,

¹⁾ Csaplovics: Topogr.-Statist. Archiv f. Königr. Ung. 2, 134.

hol évenként mintegy ötezer mázsa vas dolgoztaték fel különféle művekre. Sok vasmű készült Pelsőczön is Gömör megyében. — Kard-, kés- stb. gyáarak nagy számmal voltak az ország külön vidékein. Nevezetesbek a következők: Nagy-Lévárdon, Pozsony megyében, Budán, Légrádon, Zala megyében, Gölniczen, Szepes megyében, Dopsán, melyet még Rákóczy Ferencz állított. Beszterczén sok damask kard készítették; nevezetesek voltak a nyitrai kések is. — Sodronygyáarak majd minden most elszámolt helyeken léteztek; s különösen Gölniczen réz, Pesten, Budán, Pozsonyban arany- s ezüst-sodrony, vas pedig számos helyt készítették. — Szent-Iványon, Tata mellett e korszakban kőbánya nyitattott, melyből igen szép vörös, szürke és fehér márvány ásaték, mit ott többnyire olasz származású kőmetszők szép oszlop- s oszlopfők-, asztaltáblák- s más apróbb művekké dolgoztak föl. Hasonló nagyobb s kisebb műveket készítettek a jászói kőfaragók ¹⁾ stb.

2. Bányászat.

A bányákat mind Károly, mind Mária Terézia egyik fő-tárgyául tűzé ki figyelmének, s alattok ezen iparágban oly tetemes javítások tétettek, hogy kormányok, mint az ipar egyéb ágaiban, úgy ebben is új korszakot alkotott. Már előbb igen megnehezíté a bányamívelést a leggazdagabb aknába nagy mennyiségben betódult víz; sőt ez annyira haszonvehetlenekké tőn némely bányákat, hogy ha a 17-ik század elején föl nem fedeztetik a rendkívül gazdagon kamatozó Piber-akna Selmezen, honunk arany- s ezüst-bányái elvesztik vala régi híreket ²⁾. A múlt század elején Galltól feltalált s Pibertől némikép töké-

¹⁾ Mindezen, eddig nem tanúsított adatok olvashatók Schwartzner: Statist. — Grellmann: Statist. Aufklär. 2. — Szapáry: Der unthätige Reichthum stb. — Bel: Not. Hung. — Nov. Korabinszky: Lexicon stb.

²⁾ Korabinszky: Lexicon.

letesített vízmerő gépek, melyek eddig az aknában használtattak, még mind tökéletlenek valának, s miután a víz igen nagy erővel s mennyiségben tört vala be, azok majdnem meggyőzhetlen munka reáfordítást kívántak s céloknak úgy, mint azelőtt kisebb víznél, már meg nem feleltek. Megbecsülhetlen volt tehát e tekintetben Potter, angol bányásznak, kit Károly király a bányák igazgatásához alkalmazott, vízmerő gőzerőműve. Ezt ő először egy új-bányai aknánál alkalmazá 1722-ben; ezen első kísérletnek sikere azonban sem a költséget, sem a reményt meg nem jutalmazá. Elég volt azonban Potter érdemére ezt megkísérteni, a tökéletes siker dicsősége b. Fischer Józsefé, ki Potternek Újbányán már végkép elhanyagolt erőművét, Selmeczre áttétetvén, s részben kijavittatván és tökéletesítvén, a legkivánatosb sikerrel alkalmazá. Minek még az a mellékes haszna is volt, hogy a kimerített vizet csatornába szorítván, hámorokra s hutákra származtathatá ¹⁾.

Még egy igen hasznos fölfedezés gazdagítá e korban a bányák ügyét. Ezen fölfedezés nem esik ugyan az általam e munkában tett föfelosztás szerint e korszakba, de igen annak bővebb használata s becsének elismerése. 1709-ben t. i. a selmeczi aknák egyikében ólom fedezettett föl kevés ezüsstel, több arannyal keverten. „E hasznos ásvány, u. m. Bel ²⁾), nem volt ugyan a régieknél ismeretlen, de becsét nem csak nem ismerték, hanem ha azt történetből az ereken észrevették, sikertelen munka jelétül tekinték. S ennél fogva a leggazdagabb, sok költséggel ásott aknákat gyakran csak azért hagyták el, mivel bennök e, miként hívek, szerencsétlen ércz jelentkezett. E hibának okát régi s újabb emlékek abban helyezik, mivel azt a piskolcz (antimonium) egy nemének lenni tarták, mely aztán, ha feloldva a többi ércz közé keveredik, az aranyat megron-

¹⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 4, 656.

²⁾ U. o. 4, 546.

taná. Valóban káros tudatlanság, mely a múlt századokban, soha nem pótlandó kárral, sok milliónyi pénzt nyelt volt el, miután az arany s ezüst olvasztására szükséges ólmot külföldön drágán kelle vásárlani. Maga a sors szánakodni látszott e veszteségen, midőn e gyűlölt ásvány a mondott 1709-ik évben új találmányú ércztörőekkel porrá törtetvén, a kohokba vettették; mi végre felolvadván, arany- s ezüsttel kevert ólmot adott, a vizsgálók nem csekély csodálkozására s örömére.“ Kitészik ebből, hogy e fölfedezés nem csak az arany s ezüst felolvasztását könnyíté s a nemes érczeket szaporítá, hanem az ólomért eddig a külföldre folyó pénzösszeget is megkímélteté.

Még nagyobb, mert az egész bányatügyre kiterjedő áldást okozott Mária Teréziának azon gondoskodása, minek eredménye egy Selmecezen fölállított bányaiskola lőn. Ezen intézet nemében első, s elrendezését tekintve, e korban Európában egyetlen, fölszámíthatlan következésű volt a bányatügyre.

A tökéletesbített gépek s erőművek mellett e korban több új aknák fedeztettek föl; legnevezetesebbek mindezek közt a királyi pár nevére Terézia- és Ferencznek keresztelt, Selmecezen nyitott bányamenetek (Stolle). Ezek által szaporodván a jövedelmek, ezen bányakerületből e kor végén évenként mintegy 60—80,000 marka ezüst, és 15—18,000 marka arany került volt ki. A szomolnoki bányakerületben azelőtt a csipkehegyi és vöröshegyi rézaknák voltak leggazdagabbak; 1750-től kezdve legjövedelmesb lőn a szlovinkai bányamenet. A nagybányai aranyaknákat, melyek azelőtt igen gazdagok, a háborúk korában elhanyagoltattak és elromlottak, szinte Mária Terézia alatt kezdé egy részvényes társaság, melyben a kir. kamara is több részvényt tartá, műveltetni. Ellenben az újbányai aknák, miután belőlök a vizet Potter gőzerőműve eléggé ki nem merheté, e korszak alatt nagy részben munkálatlanul állottak. A bánsági bányakerületben, melynek aknái e korban nyitattak meg

a sokáig tartott pangás után, már 1760 táján híres lőn gazdag rézereiről a dognácskai Simon-Júdás-akna. Nevezetes fölfedezés tétetett e kor elején az iglói, rozsnói és dobsai vasaknáokban is a festék-kobalttal, mi Ausztriába küldeték feldolgozásra; valamivel később, de szinte e kor elején találtatott ezen ritka ásvány Aranyidkán is, Abaújban és Brusznón Zólyom megyében ¹⁾. — Szívesen adnám itt olvasóimnak a négy bányakerület részletes leírását, ha azt, nagyobb összefüggés végett, s nehogy az eldarabolás által világosságában veszítsen az előadás, a következő korszakra hagyni nem látnám kellőnek. — Említés nélkül mégsem hagyom itt a sopronyi kőszén- és a borostyánkői kén- és kőszénbányákat. Ezen utóbbiak még I. Leopold alatt kezdettek műveltetni, miként az 1770 s következő évről találtató bányaabroszokból kivehető, mely években már nagy kiterjedésben munkáltattak. E korszak végén a tulajdonos, gróf Batthyányi Tivadar buzgalma annyira vitte e bányákat, hogy naponként hét mázsa kén s valamivel kevesebb galicz és piskolecz készítettett.

A kereskedés története.

Míg a kereskedés egyedül Európára volt szorítva s kölcsönösen csak ennek külön országaiban s tartományaiban gyakoroltatott, az egészen magára s a kereskedők szorgalmára és számolásaira hagyatott egész Európában; sőt a fejedelmek s a törvényhozás a nemesség kiváltságai- s előjogainak a hűbéri elvek szerinti kiterjesztése által, a magános nyernivágy pedig zsarlások s a kereskedőknek sokféle zaklatása által annak inkább számtalan akadályokat vetének útjába. Miután azonban

---

¹⁾ L. ezeket bővebben egy derék értekezésben, melyet a Vaterländische Blätter 1811-ki 52—60 számaiból közöl Csaplovics: Archiv für Geogr.-Statist. 1, 252. köv.

a velenceiek Suez földszoroson Keletindia útát találták s ezáltal a kereskedelem határait Ázsia végső csúcsáig kiterjesztették, tárgyait pedig sokféle keleti árukkal sokasították: előbb ezek, aztán egyéb apró köztársaságok, melyeknek kereskedési szorgalmát határaiknak vagy szűk, vagy terméketlen volta nagyobbította, a kereskedést is tárgyaúl tévék a törvényhozásnak; a nagy országok terjedelmökben s erejükben bizakodva, e gondoskodást még sokáig fölöslegesnek tartották. De miután a kelet-indiai hajózás a Jóremény fokán át a luzitánoktól megnyitott, kivált pedig miután a spanyoloktól a gazdag Amerika fölfedeztetett, annyira kitűnőkké lőnek a kereskedelem áldásai, hogy a tengerre nyúló egyéb országok is látni kezdék, miképen a törvényhozásnak kellő figyelemmel szükség lenni a kereskedelem előmozdítására; mert tapasztalni kezdék, hogy valamint gazdaságot, úgy külső bátorságot és belső virágzatot s erőt is a kereskedelem ad a nemzeteknek. Ez időtől fogva a kereskedelem egyik legnevezetesebb tárgya lett a nemzetek törvényhozásának, s más nemzetekkel kötött szerződéseiknek. E tárgyban központosultak azóta minden kormányoknak, minden nemzetnek, mely tengerparttal bírt, törekvései; ebben a többiek fölött kitűnni, azoknál a kereskedelem körében nagyobb kedvezéseket nyerni, mind szövetséges szerződések, mind háborúk által kiváltképen iparkodának.

Magyarországban sem a fenálló alkotmány, sem a törvényhozás, mely e tárgy iránt mindig némi apathiát és elfogultságot nyilvánított, nem volt kedvező a kereskedelemnek. Azért N. Lajos, Zsigmond és I. Mátyás korát kivéve, midőn az némely rendkívüli körülményektől segítettén, nagyszerűbb lenni s a közvetítés által a világkereskedésbe szövődni kezdte, a középszerűségen felül soha, azon fokra pedig az említett királyok alatt sem emelkedett, melyre fekvésénél s különösen azon körülménynél fogva emelkedhetett volna, hogy a Duna

a levantei kereskedésre kaput nyitott, mi Németországból egy ideig valóban is e hatalmas folyamon és annak mentében vette útját. Azon időkben pedig, melyekben a kereskedés oly figyelemmel tartott tárgya lőn a fejedelmek és nemzetek gondoskodásának, s melyben hazánk az osztrák ház kormánya alá jutott, tudjuk, mily s mennyi vészterhes föllegeket borított honunk egére a török félhold. Miként az első korszak rajzából láttuk, a nyomorúság vas kora volt ez, melyben egy részről a török zsarnok kénye, másról a belforrongások két hosszú évszázadon át dúlongtak a haza kebelében. Nem csoda, hogy sem a fejedelemnek, sem a nemzetnek eszébe nem juthatott, ezen annyira fontos tárgyba, más népek példájaként, komolyabban tekinteni. Nem csoda, hogy mind kormány, mind törvényhozás, mint látók, oly fonák s egyoldalú nézetekkel birt a kereskedés körében, hogy a városoknak még a múlt korból fenmaradt árúmegállító jogait is megújíták, melyek magok elegendők valának a kereskedés minden emelkedésének megátlására. Nem csoda, hogy ily felfogás mellett a harminczadok nem mint a kereskedés féke, hanem a kincstár egyik nevezetes forrása gyanánt tekintette, s maga a törvényhozás e pénzforrás emelése miatt a kereskedés tárgyában oly nyomasztó, elfojtó törvényeket alkotott. A fejedelmeinkkel vetélkedő királyok, kivált a francia, hasznára tudá fordítani ezen, a kereskedés tárgyában uralkodó elfogultságot, s cseles politikájával el tudá foglalni, részint külharczok, részint belforrongások által fejedelmeinket, nehogy azok a békében eziránt jobb nézetekhez jutván, egyéb-
re is kiterjeszszék figyelmöket, mint arra, mi eddig egyedüli tárgya volt gondoskodásuknak: hogy mennél több országokat egyesítsenek család-
jok birtokában s ezeknek bányáiból mennél több érczet vájassanak ki, melyet aztán a szüntelen háborúk költségeire fordíthassanak. Valóban, semmi által nem érte el sikeresebben ama célját Franciaország, miszerint az

osztrák ház meggyöngyítésén munkálkodott, mint azáltal, hogy a törököt ellene folytonos ingerültségben tartván s benn a pártokat élesztvén, nem engedett fejedelmeinknek időt, figyelmeket a külföldön mindinkább megalapított kereskedelemre függeszteni, és státus-szerződéseivel által az osztrák alattvalókat, minden kereskedési hasznokból kizárván, szükségük kielégítésében, miket ismét, kivált az országnagyokban, fölébresztetni ravaszul törekedett, a külföldtől függésben tartotta.

Első volt az osztrák fejedelmek közül III. Károly, ki ezen hátramaradást és annak messzeható következményeit világosabban észlelvén, minden igyekezetét arra feszíté, hogy, az elhanyagoltat, miként lehet, legalább a német örökös tartományokra nézve, kipótolja. Ő a rastatti békekötés által Nápolyország birtokába jutván, mind hadi s politikai, mind kereskedési tekintetben szorosabban összekapcsolni akarta azt magyar és osztrák birtokaival; s e végett valamint Porto-Reben nagy költségekkel alkalmas kikötőt készíttete, a két birodalmat közlekedésben tartandó hajóhad szállásolására: úgy a német részről Triesztet, a magyarról pedig Fiumet tűzte ki a nápolyi s általában a tengeri kereskedelem fókuszéül. E célját valószínűsítendő, Fiumet egy, 1725-ki nov. 19-én kelt oklevél által szabad kikötőnek nyilvánítván, mind azon kiváltságokkal ellátá, melyekkel más országok szabad kikötői birni szoktak. Mivel pedig ez által Magyarországnak még semmit sem hasznándott, ha egyszersmind annak a tengerpartokkal közlekedését, mit eddig az utak járhatlansága akadályozott, elő nem segíti: Károlyvárostól, meddig a magyar vízi utak tartanak, Fiuméig, tizenhét mérföld hoszban, hegyeken s völgyeken keresztül, sok hidakkal ellátott utat készíttetett. Ez ugyan különösen az osztrák tartományok közlekedésének könnyítésére volt kiszámítva; de részt vett annak hasznában Magyar- s főleg Horvátország is. Végre az összes ádriai réveken egy keleti keres-

kedőtársaság alkotását tervezé, mitazonban a szomszéd kereskedő népek ellenszegülése létre jönni nem engedett. Ő alatta kezdé törvényhozásunk is jobb fogalmakat nyerni a kereskedésről, annak mellőzhetlen szükségéről, mindenható hasznairól s emelése módjairól. Tanúi ennek az 1723-ki törvénykönyv 117-ik és 122-ik cikkelyei, melyeknek elsője a külkereskedést tartván szem előtt, a kir. helytartótanácsot megbízta oly terv készítésével, mely szerint a német tartományokkal való kereskedést hátráltató akadályok elmozdíttathassanak; másika pedig a belközlekedés fő akadályát, a szállítás nehézségét véván tekintetbe, a hajózható folyamoknak az ország minden részeiben csatornákkal összeköttetését rendelvén, a tervkészítést ugyanazon kormányzéknek hagyta volt meg. E két törvény tartalmának tökéletes valósítása kétségkívül a legkedvezőbb fordulatot adta volna kül- és belkereskedésünknek; de mily kevés foganata volt ezen intézkedéseknek, látni fogjuk a következő cikkelyekben.

I. Külkereskedés.

1. A nyugoti és északi tartományokkal.

Eddigi felosztásunknak, mi szerint Magyarország kereskedését fő vonalaiban külön adtuk elő, e szakaszban meg kell szűnnie. Kivéve azon részt, mely a török birodalommal volt határos, minden felől osztrák tartományokkal volt Magyarország körülkerítve (ide számítván Gallicziát is, mely szinte osztrák kormány alatt állott); azért minden felől ugyanazok voltak a kereskedés körülményei, ugyanazon törvények alá szorítva Magyarországnak közlekedése. A magyar tenger mellék kereskedési állapota is annyira föltételezve volt az osztrák tartományokétól, hogy annak előadása sem foglalhat külön cikket. Hanem miután itt azokat, mik a kereskedés állapotába álta-

lánosan befolytak, előadandottam, a részletekben fogom a vonalt s irányt is kimutatni, melyet minden czikkely vett volt.

Magyarországnak ezen korszaki kereskedési viszonyait mindenek fölött az osztrák tartományok kereskedési politikája s az ebből származott vám- és harminczad-rendszer föltételezi s határozza meg, úgy annyira, hogy ezen kortól kezdve, csak ennek előadása terjeszthet világot az összes magyar kereskedés történetére:

Az előbbi szakaszban előadám, hogy az osztrák harminczad fölemelése, s némi új, Landständische Aufschlagen cím alatt szedett vámok, továbbá a tilalmak, miknél fogva némi s épen a legnevezeteseb magyar czikkelyeknek, minők a bor, marha, gabona stb., az osztrák tartományokba vagy azokon keresztül a külföldre szállítása meggátoltatott, számos panaszokra adának okot országunkban. Ezen állapotok s velők a panaszok, fenmaradtak Károly alatt is. A tett ígéretek ezen ügyet, az osztrák rendekkel egyetértőleg elintézni, mind eddig siker nélkül maradtak, mint szinte az 1715-ki 91-ik és 1720-ki 2-dik törvény-czikkelyek is, melyeknek elsője ezen kereskedési nehézségek elintézését a királyi táblára, másika a kir. helytartótanácsra bízta volt. Sőt Károly alatt új terhek is járultak a régiekhez, miután ő 1720-ban Magyarország, Slavonia s a temesi Bánság között az osztrák részeken fenállóhoz hasonló vámvonalt húzott, s ez által annyira megnehezíté a mondott tartományok kereskedését, hogy midőn ezek valamely osztrák tartományból szállították a kalmárárukat, mire azokkal haza értek, 17 százalék teher feküdt kivétel nélkül mindeniken, t. i. 2 százalékkal rovatván meg átviteli vámként, s az osztrákmagyar és bán-sági harminczad vonalokon külön öt százalékkal ¹⁾. Az említett

¹⁾ Az 1715-ki törvénykönyv 91-dik czikke hosszú sorban számlálja el a hét kerületre felosztott nyoczvankilencz fő s még számosabb fiók harminczad hivatalokat. A kerületek ezek voltak: 1. Horvátországi. 2. Dunántúli.

kereskedési sérelmek miatti tanácskozás az osztrák rendekkel Mária Terézia alatt ismét kétszer, 1741-ben és 1751-ben, sürgettek törvényhozásunk által; de mint már 1655 óta mindig, úgy ekkor is fogatlanul. Sőt az 1746-ban Bécsben fölállított kereskedési tanács, fonák nézetei s ezekből származott tilalmak és vámnagyobbítások által, miként alább látandjuk, egészen nyűgbe verte a magyar kereskedést.

Kereskedésünk ezen kori viszonyainak világosabb megismerésére jónak látom közleni az említett 1715-ki országgyűlés e tárgyban tett föliratának következő töredékét: — „Nincs a gabna vagy bor eladására semmi alkalom, ezeknek semmi ára, semmi kelete, a kereskedés és közlekedés minden felől elzárva, s a szomszéd tartományok mód felett fölemelt vámjai által megakadályozva, mi okból, miután ezen ország kézművek és gyárak híjában szükségeit csak a föld gyümölcseiből pótolhatja, mindennemű árukért nem csak Német, hanem — mi bennünket leginkább aggaszt — Törökországba is bőven kifoly az onnét soha vissza nem térendő pénz... Az országnak érintett nyomorúságai (több évekig pusztító aszályról, kiöntésekről, jégesők-, sáska-csapásokról stb. volt főnebb szó), bár mily nagyok is, ... könnyebben viselhetők volnának, ha ezekre nagyobb gonoszt maga az ország fekvése s jelen állapota nem halmozott volna a kereskedésnek ezen, mint főnebb érintők, általános pangásában s a természetények eladási módjának híjában. Innét van, hogy a pénzkifolyásnak annyi különféle csatornák nyitvák, s kevesek, melyeken az visszafolyhatna. Mert tudva van, hogy a királyi szükségek úgy kívánván, az adó, harminczad s bányák jövedelmé-

3. Auztria felé hamburgi. 4. Dunáninneni. 5. Felsővidéki Galliczia felé. 6. Az aradi és szegedi, a temesi bánóság szélein. 7. Tótországi és a tengermelléki. Maga a törvényes harminczad azonban, melynek vonalaival az ország így körülvették, talán kisebb akadály volt, mint a harminczadosak törvénytelen zsarlásai.

nek nagy része az országból kivitetik, szinte úgy az egyházi és világi javak birtokosai, az országon kívül lakván jövedelmeiket ott költik el, s miután gyárokban szűkölködünk, mindennemű árukért nagy összevegeket kénytelenítettünk naponként kifolyatni, úgy annyira, hogy részünkre semmi egyéb nem maradt, mint a bor, gabna és marha kivitele; de hogy ez is majdnem egészen megakadt, az ide mellékelt részletekből könnyen megérthető. Ugyan is, szép alkalom ajánlkozik természetményeink kivitelére a Buccari révén, s e kereskedés országos törvény által is, (t. i. 1715: 117) és a boldog emlékezetű VI. Károly császár- s királytól is megengedtetett, megállapított s az ország lakosinak, sőt egyéb örökös tartományoknak is nagy hasznával, egész 1747-ig bizonyos Milesis, velencei szállító által gyakoroltatott; midőn azonban 1749-ben némely helytelen tudósításokra a harminczadok és fogyasztéki vámok Stájer- és Karantországban fölemeltettek, ez a hasznos kereskedés végkép megszűnt s annak csak szomorú emlékezte maradt fenn az országlakosok számára. Mert a velenceiek azóta Albaniából s egyéb török tartományokból szállítják a marhát. Miből az a káros következmény eredt, hogy 600,000 ft., mi abból évenként Magyarországra és 30,000 ft., mi harminczadul a királyi kincstárba folyt, az országra nézve elvesz s Törökországba származik. A stájer és karantán vámoknak ezen káros fölemelését már rég megjavítotttnak értők ugyan, de a kereskedés még sem tért vissza, s reményünk sincs annak visszanyerhetésére, részint mivel a velenceiek több évekre szerződést kötöttek a törökkel, részint mivel Törökországban a harminczadok felényire leszállítatván, a kereskedők oda csalogattatnak, ha csak felséged királyi magas tekintélyével s kegyes közbejöttével a velencei köztársaságot e kereskedés megújítására nem birandja. Fájdalmas az ország lakosinak az is, hogy marháikat Bécsen túl hajtani

tiltatnak, a német birodalmi kereskedőknek pedig Magyarországra marhavásárlásért bejönni nem engedtetik; s ekként azon csekély haszon is, mely gyöngye kereskedésünkből származhatnék, a bécsi mészárosok és sőrészek által lefoglaltatik. A marhakereskedők, más módjok az eladásra nem lévén, marháikat bécsieknek és osztrákoknak, ezeknek tetszése szerint kénytelenek elvesztegetni; azoknak árát azonban egészen ritkán kapják meg, hanem különféle határnapokra utasíttatnak s azoknak elmúltá után is tovább várni kényteleníttetnek; midőn pedig e miatt panaszaikat a törvényhatóságokhoz benyújtják, kellő elégtételt ritkán nyernek; míg ellenben a magyarok amazoknak követelése miatt Bécsben többször börtönöztetnek. — Midőn e szerint csak egyetlen út s mód maradt még a marhák eladására, Bécsbe t. i. s ezen által az örökös tartományokba, ez is majdnem gyakorolhatlan- s lehetetlenné tétetett a mód fölött fölemelt vámok által. Mert most annyira megnagyobbodott a vám, hogy ha ezen új járandóság s a harminczad és egyéb költségek összevettettek, a kereskedő minden ökörtől Bécsig 36 ftot fizetni, s így minden harmadik marháját elveszteni kénytelen. — De nem kisebb a többi természetényekkel kereskedés mostohasága is, mind a tilalmazott bevitel, mind a fölemelt vámok miatt. Mert a jó szomszédság jogai ellen s daczára e feloldhatlan kapcsolatnak, korlátlan önkényt tulajdonítanak e pontban magoknak. Midőn t. i. gabnával, gyapjúval s másokkal bővelkednek s azokat drágábban kívánják eladni, azon czikkek bevitelét megtiltják: midőn pedig azokra szükségök vagyon, megengedik ugyan a bevitelt, de szoros korlátok közé, bizonyos helyekre és időkre szorítva. . . . Régi már az ország lakosinak a borbevitel szabadságát tárgyzó kérelmök, s nyertek is minden országgyűlésen kegyes kir. határozatok, melyek által midőn a bevitelt könnyítendőnek hívék, most az egészen megnehezültnek s gya-

korolhatlannak tapasztalják. Mert, kik e kivített megkísérteni akarják, azoknak előbb az osztrák rendekhez szabad meneti levélért kell folyamodniok, mit ha néhány akóra nagy taksa mellett megnyernek is, oly nagy vámok és különféle zsarások által terheltetnek, hogy ebbeli költségök Bécsig egy akótól három ftra növekszik s lehetetlenné leszen borkereskedést kár nélkül gyakorolni. Ugyan ezen okból megakadályozva van a bornak Stájerországba bevitele. . . . Az Ausztriával s egyéb örökös tartományokkal határos megyék lakosai gabnájok egy részét azokban szokták eladni, s adójokat abból fizetni; a vámhivatalok minden mérő búzától 1 krt, rozstól szinte annyit, árpától felet vettek azelőtt. E vám most annyira fölemelve van, hogy ha a szegény pór négy kocsival viszen be, a negyediket e vámok s egyéb költségek nyelik el. . . . Az osztrák timárok és kereskedők kieszközlék, hogy a csergubacsot az örökös tartományokon keresztül más helyre vinni megtiltattott. Ha pedig ez valaha megengedettik, a szabad meneti levél ára minden reménylett hasznót elnyel. Ugyan ezen nehézséget tapasztalják a lakosok akkor is, ha más természetények kivitelét kísértik meg.“¹⁾

Ezekből világosan láthatjuk, hogy Mária Terézia alatt egészen megváltoztak a harminczad elvei: azelőtt egyedül úgy tekinteték az, mint financzforrás; de mint látjuk, most már mint féke hasznaltaték a kereskedelemnek, mely által a belszorgalmat emelni, a versenyt meggátolni s a kereskedelem hasznaiból a szomszédokat kizárni lehet. E fordulat az említett bécsi kereskedési tanács műve volt, mely magának czélul tette: Magyarország kereskedését elfojtani s az örökös német tartományokétól egészen függővé tenni. Mennyire sikerült e terve, mutatja a közlött felírás.

¹⁾ Katona 39, 401.

Mária Terézia hű magyarjainak panaszaitól indítván, három évvel később, 1754-ben febr. 16-kán, új harminczad-rendszert hirdetett ki. Ime az oklevél töredéke: „Miótan az eddigi harminczad- s vámrendszer a magyar örökös tartományok javával meg nem férhet, részint mivel a körülmények az előbbi rendszer alkotásának ideje óta megváltoztak, részint mivel abban a káros és haszontalan áruk a szükségesekkel s a ki- és beszállítottak a csak keresztül vittekkel egyenlően adóztatnak: oda megy ki tehát ő felségének az ország anyjának gondoskodása, hogy a magyar örökös tartományok a külfölddel űzött kereskedésének emelésére leghasznosabb leszen, a harminczadot azon, mindenütt szókasos szabály szerint elintézni, hogy az által a külkereskedők, kiknek hozzájárulta nélkül minden ebbeli gondoskodás haszontalan lenne, beédesgettessenek, és a magyar országos rendeknek is kívánságok szerint, a káros és haszontalan áruk behozása meggátoltassék, nehogy több pénz folyjon a kultartományokba, mint azokból az országba. E célból tehát, az eddig szokásban lévő s az országos törvények által is megerősített vámadó, nem tekintve a királyi pénztárnak ebből származható veszteségét, mind a ki- s keresztülvitt áruktól felénél többel leszállíttassék, mind pedig a legtöbb portékáknak becsárok a valónál kevesebbre tétessék; s a legtöbb beszállítandó áruk váma ötről két százalékra, a keresztülvitetendőké pedig egy százalékra kisebbitessék; s mind e mellett a kultartományokból az országba szállítandó s még azon áruk is, melyek a kényelmesb életre nem épen szükségesek, nagyobb vámmal meg ne rovasanak, hanem azokra nézve az eddigi öt százalékos vám maradjon szabályozó; és csak azon külföldi czikkelyek terheltenek húsz százalék vámmal, melyek az országnak ártalmasok vagy haszontalanok s melyeknek meggátoltatását magok a rendek is kívánják.“ Végre még az is ígértetik, hogy azon czikkelyek

különösen pártoltatni fognak, melyek a gyárak föllállítását elősegíthetik.

E vámrendszer által bizonyosan a legüdvösebb czélt kívánta elérni Mária Terézia, azt, mi oly régi és forró kívánata volt az országnak: a kivitel könnyebbitését, s a kereskedés akadályainak elhárításával az ipar emelését. E szabályoknak látszatos kedvező színe alatt, tényleg azon elveket állítani fel, melyek belőle a bécsi kereskedési tanács által kifacsartattak, bizonyosan gondolatában sem volt, ellenkezik az annyiszor tanúsított országanyai indulatával.

Azonban bár mily jónak, kereskedési viszonyaiban az országra bár mily hasznosnak látszik is első tekintetre e vámrendszer, az ország tőle nem reménylhetette bajainak orvoslását: egy részről határozatlansága visszaélésre tágas kaput nyitott; mert kifejezve nem lévén, melyek azon káros vagy haszontalan áruk, könnyen megtörténhető volt, hogy olyanok is e rovatba számíttassanak, melyek hasznosak; más részről pedig a küláruk eltiltása vagy megnehezítése elkerülhetlenül maga után vonta a magyar nyers természetményekkel kereskedés csökkenését.

S valóban, miután azon czikkelyeknek, melyeket az osztrák tartományok már szállíthatának, külföldről behozatala az igen magas vámok által meggátoltaték: azon nemzetek, melyek e vámrendszer előtt kéz- és gyarműveiket a magyar természetményekkel fölcserélni szokták, visszatöreléssel élvén, szinte eltilták a magyar czikkelyek bevitelét. Így tön p. Porosz- és Oroszország. Ennek következtében mennyire megakadt Magyarország a külfölddel üzött kereskedése, tanúk a magyar városok kereskedő rendének nem sokára e vám rendszer föllállítása után a kormányhoz ez iránt benyújtott emlékiratban kifejezett eme panasza: „Világszerte tudva van, hogy Magyarországon az isten bő áldása, melylyel kereskedés üzenethetik, természetményekből, gabna-, bor-, gyapjú-, fagyú-, méz-, viasz-,

dohányból stb. áll. De bár bő áldást ad is ezekben a mindenható, az elvettetik, miután azokkal a kereskedés most már nem űzethetik, mind a mellett is, hogy mi kalmárok azokkal ellátva vagyunk s régi szokása szerint kereskedésünknek ezen természetényeket szívesen becserélnők külföldi árukért, minők azelőtt az országba hozattak, s miknek behozása által a kir. pénztár szint úgy, mint az egész ország nagy hasznót húzott a harminczad- és vámokban, mi pedig megállhattunk kereskedésünkben; de ezen kereskedés tőlünk most elzáratik, miután ő felsége a külföldi árukra oly nagy harminczadot vetett, hogy azoknál megállni nem lehet; azokon kívül a külhatalmak is visszatöreléssel éltek s már oly nagy vámokat vetettek természetényeinkre, hogy e körülményekben semmit sem vihetni ki s a természetények benn prédáltatnak el, mi által egészen megrontatunk s idővel az egész kereskedés süllyedni fog, a kir. kincstár pedig s az ország a legérzékenyebb kárt szenvedendi.”

E vámrendszer azonban állandóan nem fogott volna igen érzékeny kárára lenni az országnak, ha a gyárak föllállítása nálunk is úgy pártoltatik, mint a német örökös tartományokban; vagy legalább ha az ezek s Magyarország közt megállapított viszonyok ennek kárára meg nem változnak. Ez azonban nem sokára megtörtént Magyarország szerencsétlenségére: az eddig magyar igazgatás alatt állott magyar harminczadot is az említett szűkkeblű, német kereskedési tanácsra bizta Mária Terézia, nem sejtve, mi károkat árasztand e rendelménye szeretett Magyarországra, melynek csak nem rég akarta az új vámrendszer által megjavítani kereskedési állapotát. E Commerzien-Rath-nak terve volt: a német örökös tartományokat gyári státusokká emelni, Magyarországot pedig részeivel egyedül a nyers természetésre szorítani, azonkívül a harminczadot úgy igazgatni, hogy a német tartományok

a magyar természetienyek árának uraivá legyenek s azok szállításának mennyisége a német tartományi földmívelők javára mérsékeltessek s így Magyarország a német tartományok gazdagságának és jólétének forrásává, szóval — miként magát később II. József kifejezé — gyarmati állásba s viszonyokba tétessék.

Mily eszközökhöz nyúlt e tervének valóstására a tanács, mindjárt előadom; csak azt jegyzem meg előbb, hogy e tervvel egyesült az akkori pénzügyminiszterek érdeke is, kik a Mária Teréziától sokáig viselt háborúkban a harminczadjövedelmek pillanatnyi szaporodását nyereségnek tartván, azokat, mennyire csak lehete, fölemelték, nem tekintve a következményekre s különösen arra, hogy a magyar tartományoknak czélszerűbb vámrendszer mellett növekedendett jóléte által sűrűbb közlekedésre, élénkebb pénzforgásra s így nagyobb vámjövedelemre, az adónak ily körülmények közt az országrendektől könnyebben ajánlható, a gazdagabb néptől örömeztobb viselhető nagyobbítására, a monarchiának rendkívüli eseteiben e tanúsított hűségű országnak bővebb segedelmezésére, mint szinte a német tartományi áruknak nagyobb fogyasztására lehet vala számolni s ekként a kincstárnak gazdagabb forrásokat nyitni, az egész birodalomnak nagyobb jólétet és erőt, az azt alkotó külön elemeknek szorosabb egységet, szilárdabb összetartást kölcsönözni.

A kereskedelmi tanács, előadott tervét létrehozandó, mindenek előtt Magyarországnak a külfölddeli kereskedését akarta meggátolni. E végre a német örökös tartományok többféle czikkelyeinek fogyasztéki vámját ötről három százalékra szállította, a külcikkelyeket pedig a szerint, miként azok az osztrák tartományoknak inkább vagy kevésbé nélkülözhetők valának, öt, tíz és húsz százalékkal, Magyarországra nézve pedig általán véve harmincz százalékkal terhelte; s hogy az ily szabályok mellett mégis fenállható csekély kereskedelemnek

első kézi haszna is az osztrák kereskedőké legyen, a magyaroknak pedig kedvök se támadjon a külfölddel közvetlenül közlekedni, rendeltetett, hogy azon magyar kalmárnak, ki a külárukat nem első kézből, t. i. a külföldiekből, hanem a második, osztrák kereskedő kezéből veszi, annak a harminczadon 5 százalék visszafizetessék. Innét eredtek a visszafizetési állomások (Zurückzahlungs-Plätze). Egyszersmind az is rendeltetett, hogy Magyarországra csak ezen állomásokon keresztül szabad a külföldi árukat beszállítani. Továbbá hogy az osztrák tartományokban a gyárok és kézművek emeltessenek, a magyarokban pedig meggátoltassanak s így amazok készítményeinek ezekben mindig bizonyos kelendősege legyen: azon magyar cikkelyeknek, melyekre az örökös tartományoknak szükségök vagyon, külföldre vitele vagy egészen megtiltatott, vagy igen nagy harminczaddal terheltetett, ilyenek voltak: hamuzsír, nyúl bőr, cseregubacs: ilyen a szarvasmarha is. Mind azon gyárműveknek, melyeket az osztrák tartományok már szolgáltathatnak, a külföldről Magyarországra behozatala vagy egészen eltiltatott, vagy 30 és 60 százalékos vámmal terheltetett. Az osztrák tartományokban készült gyárművek midőn behoztak, csak 5 vagy 2; ellenben a Magyarországra készültek, midőn oda kivitettek, a külföldi áruk harminczadának felével, tehát 15 százalékkal terheltettek; sőt midőn a magyar kalmár az osztrák művet roszasága miatt visszaküldötte is, megfizetni kelle ezen 15 százalékos vámot. Továbbá a gyárakra nem szükséges cikkelyek, midőn Ausztriába vitettek, általán véve 5; ellenben az onnét Magyarországra szállított nyers termesztermények csak 3 és kevesebb százalékkal terheltettek. Végre a német tartományi cikkelyek midőn külföldre vitettek, az áruk különfélesége szerint különböző ugyan, de mindig csekély 3, 2, 1; ellenben a magyar cikkelyek ugyanazon körülmények közt 5 és 5½ százalékkal róvattak meg. Ezeken kívül a leg-

nevezetesen magyar czikkek, gabna, bor, szarvasmarha, különféle földesúri (Landgräfliche, azaz Stadt Wienerische Allodial Abgaben), tartományi (Landständische Abgaben), és határszéli (Linien Abgaben) adókkal is terheltettek. Mikhez végül még az is járult, hogy a magyar természetények csak meghatározott mennyiségben s a kijelölt állomásokra vitethettek ki: ellenben a Magyarországon kereskedést űző osztrák kalmárok sokféle kedvezményekben részesültek: a lerakóhelyeken szabad volt nekik portékáikat tetszésük szerint fogyasztékra (consummo), vagy keresztül vitelre (transito) kijelelni, a harminczaddal hitelökre adósak maradhattak stb.; mely kedvezményekben a magyar kalmárok soha sem részesültek. E rendszert még sokkal károsabbá tette azaz aggodalmas, egyedül a vám-pénztár jövedelmét szem előtt tartó kezelés, mely a kereskedést mód fölött megnehezítette. Egy, e rendszerrel ugyanazon időben kibocsátott rendelmény szerint minden kivitt árut a vámházra kelle vinni, azokat ott keresztül vizsgálatni és lepecsételtetni. Ezen rendszabály azonban annyira megcsökkenté az a nélkül is igen megkevesbedett kivitt, hogy azt három év után el kellett törölni ¹⁾.

E rendszer következményei Magyarországra nem sokára mutatkoztak: a magyar kalmárok a külfölddel közvetlen kereskedéstől elesvén, az ebből származott haszon, az úgy nevezett gazdasági kereskedelem — commerce d' oeconomic — néhány bécsi kereskedők kezébe jutott, valamint a fuvarozás hasznai a német fuvarosokéba; megszűnt továbbá az eddig

---

¹⁾ A vámrendszerről eddig mondottak tanúsítására rövidség okáért nem idéztem az egyes forrásokat, miket úgy is csak ismételni kell vala. Ezen adatokat merítém az 1741. 1751. és 1764-diki országgyűlések naplóiból s irományjaiból, továbbá az 1790-diki kereskedési választmányának, különösen pedig Skerlec és Podmaniczky b. munkáiból. Olvashatók ezek részben Berzeviczynél de Industria et Commercio Hung. I. 41. kövv. — Grellmann: Statist. Aufklär. 3. köt. — Weinbrenner: Patriotisch. Vorschlag stb. 41 kövv. 70 kövv. stb.

nagy haszonnal gyakorlott eserekereskedés (baratto), miáltal az ország, kivált az alsó vidék természetményeinek ára benn igen elhitványult; ellenben a külföldi czikkelyek mód fölött megdrágultak; a pénzforgás ellankadt; az ipar elfojtatott ¹⁾; a szabad kir. városoknak a kereskedő rend birtokán alapuló hitele megcsökkent stb.

E vámrendszeren a körülmények szerint aztán több módosítások tétettek ugyan, de annak szelleme Magyarországra nézve folyton megmaradt. A többi közt legnevezetesebb volt az a változás, mi szerint azon szabály, melynél fogva a külföldi czikkelyektől fizetett harminczadból, midőn azt a magyar kalmár második, osztrák kézből vette, 5 százalék visszafizetteték, eltörlesztetett s helyébe az úgy nevezett természetési vagy honosítási rendszer (Naturalisations-System) állíttatott föl; mi abban állott, hogy a Magyarországba szállított külföldi czikkelyekre nézve Ausztriában lerakó városok jeleltettek ki, melyeken azokat keresztül vinni kelle, ezen áruk aztán a harminczadokkal szokás szerint megróvatván, mintegy honosítottakul tekintettek; e változás által még inkább elzárattak a magyarok a külfölddel közvetlen kereskedéstől s egyszersmind a harminczad egy része visszafizetésének, magában, igaz, nyomorú jótételményétől is elestek.

Az 1764-diki országgyűlés a kereskedésnek e vámrendszer általi meggátolása, a népnek ebből eredt elszegényedése stb. miatt hangos panaszokra fakadt, többek közt állítván: „hogy a vámok már annyira fölemeltettek, miszerint a szomszéd tartományok adóját nagy részben maga Magyarország kénytelen viselni“ ²⁾. Ezek azonban nem csak orvoslást nem eszközölének, hanem még ugyanazon évben számos külföldi

¹⁾ Főnebb láttuk, miként hanyagoltattak el a pozsonyi, sopronyi és szentgyörgyi szőlők.

²⁾ Acta Comit. — Olvasható Katonánál is 39, 682.

czikkelyekre, melyeket az osztrák gyárak is szállíthattak, 60 százalékos vám vettették, némelyek pedig egészen eltiltattak. 1766-ban a gyapjú vámja, ha t. i. külföldre vitetett, mázsájától 3 ftra nagyobbított; 1767-ben, a harmadévi tilalmak megújítottak stb.

Így állott a magyar kereskedelem egész 1775-ig. Ez évben Mária Terézia a bécsi kereskedési tanácsot, mely a szomszéd hatalmakat visszatartásra ingerlő, szűkkeblű számolásai által a német örökös tartományok kereskedésének is ártalmára volt, leginkább II. József császár unszolásaira eltörülte, s a kereskedelem igazgatását az udvari kamarára s a miniszteri bankválasztmányra bízta, mely aztán az osztrák tartományok számára nem sokára új vámrendszert alkotott. Magyarország részéről több rendű kérelmek nyújtattak be a kormányhoz egy új, czélszerűbb, igazságosb, a haza javának megfelelőbb vámrendszer alkotását sürgetők, különösen a m. k. kamara s gr. Majláth József világosan megmutaták annak szükségét. Mária Terézia itt is tanúsítá országanyai indulatát; a kérelmekre hajólván rendelé, hogy a magyar kereskedelem az említett választmánytól a magyar főhatóságok befolyásával kormányoztassék; a külfölddeli kereskedést helyreállítandó, a tenger melléket Magyarországhoz — miként alább előadandom — visszakapcsolá s Fiumében magyar igazgatóságot rendelt kormányára; végre megyhagyá, hogy Magyarország számára egy új, igazságos vámrendszer dolgoztassék ki.

De fájdalom, a jó királyné rendelményei nem valósítottak. Mily intézkedések tétettek a tengerpartok ügyében, alább adandom elő. Mi az új vámrendszert illeti: annak kidolgozását a hatóságok sok ideig halasztgatták, s midőn véleményeket végre benyújtották, az osztrák hatóságok mindig csak az előbbi rendszerre hajló válaszaikkal azt annyira összezavarák,

hogy az egész egyezkedés félbeszakadván, az ügy régi állapotában maradt ¹⁾.

Az osztrák örökös tartományokkal ily viszonyok közt lévén Magyarország körülövezve, csak egy keskeny rés, az adriai tengerpartok, maradtak fenn, melyeken által a műveltebb európai külfölddel közvetlen kereskedést üzhett. E tengerpartok különféle viszontagságokon estek át. Említém, hogy Károly Magyarországot Nápolylyal szorosabb kereskedési viszonyba állítani akarván, Fiumét 1719-ben szabad kikötőnek nyilvánította. Mária Terézia alatt ez a többi magyar jogú révekkel együtt a bécsi kereskedési tanács főkormányára alá jutott, mely az egész tengeri kereskedést Triesztben akarván központosítani, amazokat is az itt fölállított Intendenza című igazgatóság alá vetette. Nem sokára keletkezett itt egy meszszerű, sok tagokból álló, úgynevezett trieszti kereskedőtársaság, melynek osztályai közül kettő a magyar természetényekkel kereskedést tűzte ki céljául: egyik temesvári társaság cím alatt azoknak Olasz-, Francia- és Spanyolországba, másik pedig, mely jánosházi társaságnak nevezeték, ugyanazoknak Törökországba szállítását. A kereskedési tanács a fenn előadott vámrendszert a tenger mellékre is kiterjeszté, s hogy Magyarországot a külfölddel közvetlen közlekedéstől itt is elzárja, Buccari révén, mely mind a mellett is magyar jogú maradt, kezeltetni szokott marhaszállítást megtiltván, ezt csak Stájerországon és Karniolán keresztül — hol aztán nagy vámokat kelle fizetni — engedvén tétetni. Az Intendenza s általa a bécsi kereskedési tanács nem sokára itt is elérte célját. Nem csak a magyar természetények Triesztben s az említett német tartományokon át vették útjokat, hanem az olasz és levantei áruknak nagy része is, melyekre Magyar-

¹⁾ Berzeviczy: eml. h. 52.

országnak szüksége volt, e révén és Bécsen át szállítottak Pestre s az ország más városaiba. Ezt pedig annál könnyebb volt valósítani az említett igazgatóságnak, minthogy sem a Száva és Kulpa folyamok úgy, hogy azokon fölfelé Károlyvárosig hajózni lehetett volna, kitisztítva, sem a magyar- s horvátországi száraz utak annyira, hogy azokon a tengerpartokig könnyen el lehetett volna jutni, kijavítva még nem voltak. Ezen száraz utakat azonban nem sokára tűrhető állapotba helyezék az illető hatóságok; Mária Terézia pedig némely jeles honfiaknak előterjesztése által meggyőzetvén, hogy a magyar, többnyire nagy terjedelmű árukat a hosszabb és költséges trieszti úton szállíttatni a nélkül nem lehet, hogy a német tartományok egy részének csekély haszna mellett, Magyarország tömérdek kárt ne szenvedjen, a Száva és Kulpa kitisztítását nem sokára megkezdeté. Még sem e folyami, sem a száraz utak nem javíttattak ki, midőn a temesvári és jánosházi társaságok a fumei utat megkísérteni, s a magyar termékeket azon kiszállítani megpróbálták: de vagy a szállításnak, a még el nem háritott akadályok által okozott nehézségei s költséges volta, vagy e társaságok igazgatóságának hibás számolásai, vagy magoknak e társaságoknak hiányos szerkezete, vagy végre a trieszti Intendenzától vetett akadályok miatt, ezen társaságok nem sokára széteszlottak. Midőn azután ezen mind vízi, mind száraz utak Károlyvárosig elkészültek, honnét a természetményeket a Karolina úton a tengerig könnyen lehetett szállítani, József császár e vidéken tett többszöri utazásain saját tapasztalásából is meggyőződött, hogy valamint a német kereskedésnek Laibachon, úgy a magyarnak Károlyvároson kell keresztül vonúlania. S midőn e mellett azt is tapasztalná, hogy e tengerpartok eddigi igazgatása nem csak elő nem segítené, hanem inkább hátráltatná itt a kereskedés virágzatát, az egyedárúságot pártolván s egyedül a trieszt

kereskedő-társaságnak kezébe játszván minden hasznót: felséges anyját is reá vette, hogy — miként főnebb említém — a bécsi kereskedési tanácsot, e forrását minden ez ügyben történt gonosznak, s a trieszti Intendenzát is eltörölné, s Károlyvárost, Zenget és Karlopágot a határszéli katonai kerület-höz kapcsolván, Fiumét, Buccarit és Porto-Ret az egész vinodoli kerülettel 1776-ban Szörény vármegyévé alkotta: Fiumében pedig egy magyar tengeri igazgatóságot állított fel; melynek hogy erőt is adjon kezébe, a kormányzót, kinek mint olyan-nak hatósága egyedül a tengerpartokra terjedt, egyszersmind Szörény vármegye főispánjává is nevezte. Első ily kormányzó és főispán volt Majláth József. Ő egész buzgalommal és tárgyismerettel fogott e nagy munkához, a magyar tengerpartok virágzatra emeléséhez; s bár az ápolt reményeket meg nem érlelheté, mély belátással kiszámolt tervei az udvari financzhatóság szűkkeblűségén törést szenvedvén, törekvése dicséretes, érdeme nagy. Kereskedésc e tengerpartoknak Magyarország-hoz visszakapcsoltatások után is igen csekély maradt: a kivitt cikkekelyek közül egyedül gabna, marha és kőszén, a behozottak közül tengeri só és olaj érdemli valamennyire az említést. Akadályozá azt azon körülmény is, hogy Károlyváros, melyen a kereskedési vonalnak a Karolina út miatt keresztülmenni kellett, a bankválasztmányának közvetlen hatósága alatt állott, mely, míg a magyar kereskedést különféle vámterhekkel nehezíté, a trieszti kereskedés vonalát annyi kedvezményekkel pártolta, hogy az ezen szállított némely cikkekelyekből származott nyereség 240 százalékkal is meghaladta a fiumei révén átszállított hasonló cikkekelyek jövedelmezését¹⁾. — Ez volt oka, hogy a magyar réveken csak akkor lett vala-

¹⁾ Skerlec: Descriptio physico-pol. Situationis stb. Schweighoffer: Abhandlung von d. Kommerz. d. Österr. Staaten 304. kövv. — Szapáry: Der unthätige Reichthum Ungarns stb. — Berzeviczy: de Commer. 52.

mivel élénkebb a kereskedelem, midőn Olaszországban a termés nem sikerült. Az 1775-diki kereskedési táblák szerint, miket közép számnak vehetni, csak 156,763 frt. 30 kr. árú portéka szállított be itt Magyarországra, ki pedig innét oly kevés, hogy említést sem érdemel ¹⁾.

Ily viszonyok, ennyi áthághatlan akadályok közt, mindenki látja, mily csekély, gyöngye lábon állhatott a magyar kereskedelem. Hogy azonban annak állapotáról részletesb ismeretünk is legyen, lássuk röviden a főbb czikkelyeket.

A marhakereskedés majdnem egyedül görögöknek és örményeknek kezében volt, kik az ország legtermékenyebb vidékén számos pusztákat birtak haszonbérben, s azokra kivált Törökországból hajtották az osztrák tartományokba kiszállítandó marhákat. Az 1751-diki és 1764-diki országgyűlések panaszkodának, hogy ezek annyi marhát hajtanak az országon keresztül Ausztriába, miszerint a bentenyésztettek eladását is megnehezítik ²⁾. Egyébiránt, miként a főnebb előadottakból kitűnik, igen ingatag s egyedül a bécsi kereskedők s húsfuvarok kényétől függött e kereskedelem; miután a külföldi sóreszek marhavásárinktól eltiltattak, kivinni pedig szinte nem engedteték, egyedül amazok szabták meg annak árát. Midőn azonban a fél néha kissé tágult, közönségesen Augsburgba, Nürnbergbe s egyéb birodalmi városokba, — Buccarin által pedig, kivált 1747-ig, a velencei tartományba történt a szállítás ³⁾. A kiszállított marha száma körülbelül 100,000-re megy, miből egyedül Bécs 40,000-et fogyaszt el, Cseh-, Morva- és Stájerországba pedig 55,000 hajtaték. E czikkely összesen mintegy 4,550,000 ftal jövedelmezett az országnak ⁴⁾.

¹⁾ Szapáry: Der unthätige Reichthum stb.

²⁾ Katona 39, 401. és 682.

³⁾ Decr. 1741: 27. 1764: 31.

⁴⁾ Maire: Bemerkungen stb. 2, 140. Schweighoffer 161.

Nevezetességére a második czikkelyt tevė a gabna. E czikkelylyel kivált a dunántúli vármegyék űztek az osztrák tartományokba kereskedést. Stiria és Karniolia, bár saját termesztéséből meg nem élhetett, különféle akadályokat vetett a gabnakereskedők elébe, részint nagy vámjai, részint a molnárok- és sűtőknek, kik magoknak elővételt tulajdonítanak, gáncsokodásai, részint végre azon rendelmény által, miszerint az el nem adott s visszavitt gabnáért ismét azon vámot kelle megfizetni, mely a bevitelnél volt fizetendő. Legtöbb vitetek Sopronyból szekéren s a Duna érsekújvári ágán Bécsbe és vidékére; a tengerpartokon át Olaszországba csak akkor szállítaték nevezeteseb mennyiség, midőn ott szűk termés volt. A kivitt mennyiség mintegy millió pozsonyi mérőre megyen; 1770 és 71-ben azonban az éhséget szenvedő osztrák tartományokba négy millió mérő különféle gabna vitetett ki ¹⁾).

A borkereskedés az osztrák tartományokba részint a magas, 30 százalékos vámok, részint az egyenes tilalmak által egészen megakadályoztatott. A többi kivitt termesztmények közt e cikknek kivitele még azáltal is megnehezítették, hogy az Ensen felűli tartományban akár szárazon, akár vizen történt a szállítás, még külön 24 krt. kelle fizetni akójától, s még azon felűl, ha az átvitel vizen tétetett, ugyanannyi osztrák bort kénytelenítették a szállító kivinni, mennyi a magáé volt. 1746-ig azonban, míg t. i. a bűcsi kereskedési tanács fenn nem állott, Slézia, Lengyel-, Porosz- és Oroszország nagy részben magyar borokkal láttatott el. Élénken űzte e kereskedést Sléziával kivált Pozsony, Soprony, Bazin és Sz. György. Különösen Sopronynak a ruszti név alatt bevitt borai igen kedvesek valának s jó termésű évben 20–30 fton kelt akójok Sléziában. Egyedűl 1731 és a következő két évben 2673 hordó bort vitt

¹⁾ Maire: Bemerkungen stb. 2, 140 és Berzeviczy: De Comm. 20.

Soprony Sléziába, mi körülbelül 30,000 akót tőn. Slézia aztán a tőlünk kivitt bornak nagy részét Poroszországba szállította de egyenesen a főnebb nevezett magyar városok is nevezetes borkereskedést űztek Poroszországgal, e kivitt természetményért legtöbbször vászon, gyapjú s gyapot-szöveteket hozván vissza cserében. Miután azonban az osztrák gyárak emelése miatt a porosz gyárak és kézművek a behozástól eltiltattak, Poroszország is, visszatöreléssel élén, eltiltá a magyar borok bevitelét¹⁾. Nevezetes volt a borszállítás Lengyelországba, mi kivált a bártfai, késmárki és ófalvi vonalokon kezelteték; magok azonban a lengyel kereskedők is gyakran bejöttek a hegyaljai szüretre s az összevett borokat részben a Dunavec, Poprád és Visztula folyamokon, részben szekéren szállíták ki. Az országban lakó görögök és örmények a kereskedelemnek ezen ágát is nagy részben magokhoz ragadták, miből nem csekély kár háramlott az országra. Ezen nyereszkesedők t. i. a tokaji szüretre nagy részét megvásárolván, a nemes borokat, hogy olcsóbban adhassák s így a vevőket magokhoz csalogassák, nem ritkán megrontották; mi nemsokára annyira csökkenté e borok hitelét, hogy az 1741-diki 29-ik törvényczikkben kénytelenítve látá magát a törvényhozás e csalárd kalmárokat a borkereskedéstől eltiltani. E törvénynek azonban kevés lett a sikere: a nyereszkesedők alattomos utakat választának kijátszására; miért az 1751-ki pozsonyi gyűlésen különösen kérik a fejedelmet, hogy a ráczok és örmények ezen hitelt ölő nyereszkesedéseinek gátot vessen, nehogy — mondják — Lengyelországgal s egyéb északi tartományokkal a borkereskedelem, mit a francia boroknak nagy mennyiségbeni bevitele úgys már eléggé megcsökkentett, egészen megszűnjék²⁾. A bécsi kereskedési tanács is törekvék a magyar bort a silányabb osztrák termés által kiszorítani

¹⁾ L. az 1805-diki országgyűlés fölírását a kereskedelem ügyében.

²⁾ Katona 39, 405.

ezen északi tartományokból; mi részben sikerült is neki azért, hogy a magyar termés bevitelét minden módon megnehezítette, az osztrákot minden vám- s harminczadoktól fölmentette. Résztint ezen okokból, résztint pedig Lengyelország politikai állapotának s evvel együtt gazdagságának súlyedéséből származott azután, hogy a magyar bornak Lengyelországba szállítása annyira megcsökkent, hogy a hollandi aranyok, melyeket a lengyel, gabnájáért kapván, borainkért nekünk adott, s melyeknél 1770-ig semmiféle aranypénz Magyarországon jártasabb nem volt, lassanként eltűntek az országból. Az orosz még 1766-ban tiltá el a magyar bor bevitelét, 60 rubelnyi vámot vetvén annak hordójára ¹⁾).

A dohány a korszak elején kezdte jelentősb czikke lenni a magyar kereskedésnek; midőn 1728-ban az abaldó haszonbérbe adatván, minden császári raktár megvizsgáltatott, azokban 408,604 font magyar termék találtatott, s mázsája 6 frt. és 2 dron adatott a haszonbérelőnek. Ezen abaldó czímet viselő intézet sokkal fontosabb a magyar kereskedés történetében, mintsem annak eredetét megérteni haszontalan volna. I. Leopold, midőn a vadászkészületének megújítására szükséges költségről aggódónék, gr. Khevenhüller azon indítványt tette neki, hogy ő az egész készületet saját költségén megújíttatja, ha a császár őt alsó Ausztriában a dohánykereskedés egyedáruságával megajándékozza. Ez volt kezdete az intézetnek. Később kiterjesztették az valamennyi német örökös tartományra, s a fennmondott évben bizonyos Aquillar zsidónak adatott 400,000 ftért haszonbérbe. Később s Mária Terézia alatt az abaldót különféle magán-társaságok vették haszonbérbe; 1780-ban már 1,792,250 ftért bérlelte ki azt a kormány. Károly király ezen

¹⁾ Berzeviczy: De Comm. 21. — Ungr. Magaz. 2, 182. — Schwartner: Statistik 1798-ki kiad. 1, 175. — Weinbrenner: Patriot. Vorschlag über den Ausfuhrhandel 78 stb.

egyedáruságot Magyarországra is kiterjeszteni többször szándékoztak; különösen 1732-ben augusztus 27-én azon rendelményét bocsátá ki az udvari kamara, hogy a dohányegyedáruság Magyarországra is kiterjesztetvén, bizonyos Dominico Gáspárnak 10 évre adatott légyen haszonbérbe. Gr. Batthyányi Lajos kancellár azonban szilárd ellenmondása által megsemmisítette ezen határozatot. De bár ez közvetlenül nem sikerült is a kamarának; közvetve mégis igen szűk korlátok közé szorította a magyar dohánykereskedést a bécsi abaldó. Mert lassanként nemcsak a termesztés nagy részének elővételét hatalmába keríté különféle, a termesztőkre hányt cselével, hanem a dohánynak külföldre szállítását is megtiltá, tőle nyerendő előleges engedelem nélkül. 1776-ban Gácsország is alávetteték az abaldónak, s az eddig ide s e tartományon keresztül Lengyelországba gyakorlott dohánykereskedés is megtiltatott. Mind e mellett is igen emelé ezen évtől kezdve a magyar dohánykereskedést azon körülmény, hogy Északamerika Angolország ellen szabadsági háborúra kelvén, az onnét Európába tétetni szokott virginiai dohányszállítások egy időre megszűntek. Az abaldó szűkkeblősége azonban csak a tengerpartokon engedett rést a szabad kivitelre, s még ott is versenyzett a magyar kereskedőkkel. 1779-ben egyedül Trieszten át 100,759 font burnó és 3,273,136 font levél-dohány szállították a külföldre ¹⁾.

A gyapjú kivitele mind a mellett is, hogy a nemesebb, finomabb faj nálunk még nem tenyésztetett, e korban is már nevezetes volt; a kivitt mennyiség körülbelül 150,000 mázsára ment volt. A szállítás kivált 1766-tól fogva, midőn a külföldre vitt gyapjú a szokott harminczadon felül még 3 frttal terheltetett, nagy részben csak az örökös tartományokba, névszerint

¹⁾ Retzer: Tabakpachtung in den österr. Ländern von 1760–1783. Wien, 1784. 1, 140 stb. — Berzeviczy: de Comm. 30. — Schwartner: Statist. 2. kiad. 1, 331. kövv. — Maire: Bemerkungen über den Kreisl. des Handels stb.

Osztrák-, Cseh- és Morvaországba tétetett. A Fehérvár- és Veszprém-megyei gyapjú legkeresettebb volt; mázsája 40–60 forinton kelt.

A nevezetesebb czikkelyek közé számítandók még: a sertés-marha, melynek kivitelét körülbelül 200,000 darabra tehetni; e tárggyal kivált Horvátország űzött kereskedést. — Legnevezetesebb volt e czikkre nézve azon vonal, mely Pozsegától Nagy-Kanizsán s a bakonyi erdőkön keresztül, és mely Szerémből Eszéken és a Duna jobb partja hosszant Győrön és Sopronyon által, mely város az alsó-magyarországi sertéskereskedésnek főpiacza, Ausztriába viszen. Egyedül Szerém megyében 40–50,000 darabot hizlalt a zimonyi és mitroviczai sertéskereskedőtársaság. E kor végén a kereskedési táblák tanúsága szerint Magyarország évenként kiadott e czikkelyért 531,973 forintot s bevett 895,357 ftot ¹⁾. Továbbá említendők: hamuzsir, mely jelessége miatt híres volt Európa több réveiben; szállíttatott az osztrák tartományokon kívül a tengerpartokra is; az itteni kivített azonban igen megcsökkenték a kereskedési tanács tilalmai; — bőr legtöbb nyers állapotban vitették ki az osztrákországi gyárakba; ezekbe szállíttatott a csergubacs is, minek a külföldre vitelét a mérőjére vetett 1 ft. 15 krnyi, magát a czikkely árát majdnem meghaladó harminczad egészen megátolta; — faggyú hasonlóképp csak az örökös tartományokba szállíttaték; vámja ezekben csak 3 krt., a külföldre pedig 1 ft. 30 krt. tön; — méz és viasz; friss és szárított hal stb. Az ásványok közül, melyekkel a kir. kamara nem űzött egyedáruságot, említendők: bismuth, zink, vitriol, salétrom, kobalt, galicz, stb.; a hegyi zöld igen kelendő volt a bécsi gyárakban s némi kedvezménynyel is birt a harminczadon ²⁾.

¹⁾ Schwartner: Statist. 1, 161.

²⁾ Gesetzsammlung Josef des II. 5, 324. — Patriot. Vorschlag Weinbrenners. — Schweighoffer 163. kövv. — Berzeviczy: de Comm.

A beviteli vagy szenvedőleges kereskedés, miután — mint főnebb látók — a külfölddel közvetlen közlekedés a harminczad-rendszer által megakadályoztatott, majdnem egyedül a német örökös tartományokkal üzetett. Gyapjuszövetek Morvából, vászon Sléziából, bőr, selyem- és gyapot-művek Ausztriából s különösen Bécsből, innét a divatárúk, bútorok, ruhaneműek s czukor, thea, kávé, fűszerek s más gyarmati áruk is, vasművek Stiriából stb. szállítottak ¹⁾.

Magyarország ezen kereskedésének mérlege II. József alatt dolgoztatott ki, az 1777 és 1786 közti tíz évnek középszáma vétetvén zsinórmértékül; mivel azonban ezen évek legtöbbike az általam tett felosztás szerint a következő korszakba esik, erre halasztom annak közlését.

2. A magyar-török kereskedés.

Az 1718-diki passaroviczi békekötés a kereskedés körülményeit is szorosabban meghatározta, azon alapon haladván, melyet még az 1699-ki karloviczi béke megállapított. Ugyanis, így szól a passaroviczi béke 13-ik pontja: „Mind a két fél kereskedői a békét megelőző tanácskozások szerint mind a két hatalmasság tartományaiban a kereskedést szabadon, bátorságosan és békében gyakorolhatják. A római császár tartományai kereskedőinek s alattvalóinak, akármely nemzetbeliek, szárazon és vizen, római császári zászlók és úti levelek mellett, minden ozmán tartományban a szerint, miként az e tárgyban megbízott küldöttség elhatározandja, békességes menet s jövet engedtessek, a vevés-adás szabad legyen, s lefizetvén a fizetendő vámokat, azok semmi módon ne háborgattassanak, sőt védessenek; a consulok és tolmácsok, kik a kereskedők ügyeit viselendik, az említett biztosok egyezése szerint állíttassanak föl a tarto-

¹⁾ Gesetzsammlung Josef des II. 5, 324. — Patriot. Vorschlag Weinbreuners. — Schweighoffer 163. kövv. — Berzeviczy: de Comm.

mányokban, s mind azon kedvezések, melyekkel más keresztény népek bírnak, a római császári kereskedőkre is kiterjesztessenek; — hogy pedig a kereskedésben minden csalárdság meggátoltassék, mit a két részről kirendelt biztosok határozandnak, a béke-czikkekhöz kapcsoltsassék¹⁾.

Ezen kereskedést tárgyazó tanácskozások szinte Passaroviczen tartattak, s eredményök hűsz, a kölcsönös közlekedést szabályozó czikkely lőn. Mivel azonban azoknak nagyobb része nem Magyarországot, hanem a többi osztrák tartományokat illeti, közölők csak néhány, hazánkra viszonyló pontokat fogok előadni: „1. szabad és egyetemi kereskedés állapíttatik a római és ozmán birodalmak alattvalói között szárazon, folyamon s tengeren. A római császári alattvalók nevezete alatt pedig értetni akarjuk a németeket, magyarokat, olaszokat, német alföldieket, s bármely nemzetségek és vallásúak, kik tetteleg a császári királyi kormány alatt léteznek, vagy akár miként oda tartoznak. Ezek áruikat, fegyvert, lőport, s egyéb tiltott czikkeket kivéve, minden török tartományban szabadon adhassák el, szabadon üzhessék a kereskedést stb. 2. Mind a két birodalom alattvalói szabadon gyakorolhassák a kereskedést a Duna folyamon. A római csász. kir. alattvalók pedig áruikat, melyeket a Dunán a török tartományokba szállítandanak, Viddinben, Rustsukon s egyéb helyeken hajóikból szabadon kirakhassák. 3. Mind a két birodalom kereskedőitől csak egy vámháznál három százalék vétessék s ezen felül többet kizsarlani senki se merészljen. 4. Mely árukat más, az ozmán kapu barátainak kereskedői a török tartományokba bevisznek, azokat a csász. kir. alattvalóknak is megengedtetik bevinni. 5. A római birodalmi kereskedők nagyobb bátorságára a csász. kir. felség, miniszterei s consulai által ügyvivőket, factorokat nevezhet ki. —

¹⁾ Katona 38, 383.

Ha csász. kir. kereskedő a török tartományok valamelyikében meghaláloznék, annak javai a török fiscustól le ne foglaltassanak, hanem a császári miniszterektől és azoknak kiküldötteitől hiány nélkül átvétessenek. 6. Ha pedig török kereskedő halálozik meg a csász. kir. birodalomban, azokat az ozmán ügyvivő őrizetül magához vegye. 7. Senki a török miniszterek s tisztek közül azon hajókat, melyek csász. kir. zászlók alatt s levelek mellett mennek s jönnek a török révekbe, menetők-, jövetők- s maradásokban, áruik ki- s berakásában ne akadályozza. 8. A császári, törést szenvedett hajóknak a török birodalmi hajóépítések segedelmül legyenek“ stb. ¹⁾ Ugyanezen czikkelyek majdnem szóról szóra erősítettnek meg az 1739-diki belgrádi békekötésben is ²⁾.

A passaroviczi békekötés után élénken foglalkodtatá a kormányt azon kérdés, melyik vonal emelhetné sikeresebben a magyar kereskedést, a duna-feketetengeri-e, vagy a magyar tengerparti, s azért melyik volna inkább pártolandó? Károly végre is részint azért, hogy olaszországi birtokait a magyar és osztrák tartományokkal szorosabban összekapcsolja, részint a török barbárság és gyakran uralkodó betegségek miatt a másodikra hajlott. De a duna-feketetengeri vonal se hanyagoltatott el egészen; kivált a görög és örmény török alattvalók úzték azon Magyarországba, s ezen keresztül az osztrák tartományokba a kereskedést. Ebből azonban Magyarországra, miután ez a török tartományokba szállítandó gyár és kézműveket nem szolgáltatathatott, kevés haszon folyt, sőt ez egészen passiv vala.

Mária Terézia alatt újonnan föléledt a duna-feketetengeri hajózás kérdése; s mivel az ádriai tengeri hajózás még mindig

¹⁾ Handlungseinverständnis stb. Sined Wien 1785. Hozzá kapcsolva áll ezen szerződéshez a fenn közlött passaroviczi is I. 47. — Katonánál is 38, 393.

²⁾ U. o. I. 75. Katonánál 38, 825.

elég nehézségekkel, kivált a tengerig vivő száraz utakból származókkal volt összekapcsolva, élénk kívánságok támadtak a dunai hajózás megkísértésére. A próba 1768-ban végre megtétetett. Kleemann Miklós, Stahremberg zimonyi kalmárház költségeire, Bécsben megrakott hajóval elindult és szerencsésen el is jutott a fekete tengeren át Krimbe ¹⁾. De példája e korszak alatt követőkre nem talált, a mégis igen sok nehézségek miatt.

Gyakorlottabb volt e vizinél a száraz úti kereskedés. Mária Terézia alatt Temesvárt nagy lerakójok volt a török kereskedőknek. Legélénkebben üzeték azonban a törökkeli közlekedés Zimonyban és Újvidéken; e városok kereskedői közvetíték nagyobb részét a magyar-török közlekedésnek. Ezen helyekre szokták szállítani a török alattvalók a jó szemendriai bort, sok gyapotot és albaniai gyapjút, rizskását, mazsolaszőlőt, pálmagyümölcsöt, török kávé, mikért gabnát, fát, szénát s némi gyár- és kézműveket szállítanak vissza, kivált pedig Belgrádba. A gyár- és kézművek azonban Bécsből szállíttattak nagyobb mennyiségben Törökországba, honnét azokat a szállító görög és örmény kereskedők olcsóbban veheték, mint tőlünk, kiknek behozott olynemű áruit nagy harminczad terhelé. Mindenek közt leginkább az akadályozá meg Magyarországnak közbenjáró kereskedését, hogy a hozzánk beszállított gyár- és kézműveket nem lehetett transito árukül kiadni; hanem még mielőtt az országba hozattak volna, már megvételük tőlök a fogyasztéki adó s pedig még akkor is, ha a magyar szállító azokat egyenesen a Törökországba teendő kivitelre vette s a magyar tartományokon csak keresztül szállította.

A Törökországból behozott czikkelyek közt legnevezetesebb volt a szarvas- és sertésmarha. Az első részben Pest, Szeged

¹⁾ Kleemanns Reise von Wien auf der Donau stb., mely könyvecske eredményét adja ezen utazásnak.

s más városok vásárait, részben egyenesen az osztrák tartományokba Magyarországon keresztül hajtották a török birodalmi örmények és görögök. Gyakran tettek ily szállításokat azok a ráczok, görögök és örmények is, kik Magyarorszáiban letelepedvén s itt pusztákat bérlelvén ki, majdnem egyedül ezen ágából éltek a kereskedésnek. Az 1751-ki országgyűlésen ezek ellen panaszok is tétettek, hogy ellenére a kereskedési szerződésnek, miszerint a török árukkal üzőtt kereskedés török alattvalókra szoríttatik, ezekkel ők kereskedési társaságokba állván, a török tartományokból évenként sok ezer marhát hajtának az országba s ez által nem csak sok százezer forintot, soha többé vissza nem térendőt, visznek ki Törökországba, hanem még a magyar marhák eladását is akadályozzák ¹⁾. Megújítatnak e panaszok az 1764-diki országgyűlésen is, azon hozzáadással, hogy a török alattvalók, kik marháikat Osztrákországba hajtani szokták, az onnét hozott bécsi s más európai árukkal a szerződésnek ellenére, mi nekik egyedül török árukkal kereskedést enged, Magyarorszáiban is kereskednének; s miután nekik a magyar nyers termeszterményekre szükségök nincs, gyárműveket pedig nem adhat nekik Magyarország, a magyar-török kereskedés egészen szenvedővé válván, tömérdék pénzöszeget kivisz az országból ²⁾.

A török kereskedőkre nézve még az 1715-ki törvénykönyv 99-dik czikke hozott némi rendészeti szabályokat. Nevezetesen hogy azok, kik a városokban vásár idején kívül űzik a kereskedést, ha gyanúsaknak látszanak, a városi előjáróság által kitiltathatnak. A határszéleken való átbocsátás, az adandó katonai földözés, valamint a törvényhatóság is a határszéli várakban a török utazó kalmárookra nézve a katonai igazgatóságnak tulajdoníttatik. Benn pedig az ország akármely

¹⁾ Katona 39, 401. köv.

²⁾ U. a. 39, 682.

helyén a kereskedés gyakorlatára, s az abban történhető esetekre nézve a törökök is, valamint mások, a megyei hatóság alatt legyenek. Végre valamint az országban állandóul letelepült örmények- s görögöknek egészen szabad kereskedés engedteték, úgy a török alattvalók csak azon czikkelyekre szorítottak, melyek a kereskedési szerződésben különösen kikötve vannak.

II. Belkereskedés.

Pest s különösen annak négy vásárai valának a magyar kereskedésnek középpontja. Itt csődültek össze a legtöbb magyar, sok bécsi és más örökös tartományi s néhány török kereskedők. Tömérdek volt már e korban is az itt összehalmozott, mind beltermékek, mind külgyárművek mennyisége. Nagyobb s kisebb hajók, honi czikkelyekkel terheltek, majdnem egy órányira lepték el a part hosszát. A küláruk értéke pedig mintegy 3 — 4 millió ftra ment volt. Itt tétettek a külföldiekkel nagybani szerződések, cserék, adás-vevések stb. Innét mintegy középpontból ágazott szét egész országba a kereskedés; s valamint itt adatott el a bejött német, cseh, morva stb. kalmároknak a kiviendő áruk nagy része, úgy innét szállították a vidéki városok kalmárai is a külföldi portékákat s belföldi réz, vas, ezüst, gyapjú stb. műveket az ország külön részeire ¹⁾. De igen hosszas volnék ha ezen középponti vásárokok részletes leírásába bocsátkoznám; s mind a mellet is nehéz volna azokat tökéletesen leírni. Csak azon egyet jegyzem meg tehát, hogy Pestnek vásárai Mária Terézia alatt mind a mellett is, hogy azóta mind iparunk mind kereskedésünk hatalmas előlépéseket tőn, aligha némi tekintetben nagyobbak nem voltak mint most, midőn a kereskedés nagy része már

¹⁾ Korabinszky: Lexicon. — Bel: Not. Hung. Nov. — Grellmann: eml. h. 2, 235.

vásárokon kívül, időhöz nem szorítva, kezeltetik, mi akkor még nem igen volt szokásban.

Pest után legnevezetesebb vásárai voltak Debreczennek, mi az ország tiszai részén szolgált a kereskedés középpontjává. Négy, külön nyolcz napig tartó vásárait a honiaikon kívül ugyanazon népek kereskedői látogatták, kikéi Pestet. Különösen nagy számmal sereglettek össze pedig a csehek és morvák a marhavásárookra, melyek egész országban a leghíresbek közé tartoztak. Sertésmarha itt annyi hajtadék össze, hogy a felföld nagy része innét látta el a maga szükségletét. Itt ment keresztül a Szervia- és Boszniából Magyarország felső megyéibe vonuló sertés-kereskedésnek egyik fő ága. Nevezetesebb valának még a honi czikkelyek közt: bőr, dohány, szűr- és közönséges közepszerű, szepesi és erdélyi posztó, továbbá a késmárkiaktól nagy mennyiségben szállított s nagy részben a görög és örmény kalmároktól átalvett, festett és festetlen vászon; ruhaneműek; cserépedény stb. ¹⁾

E főpiaczokon kívül igen nevezetesebb valának még azon városok sokadalmai, melyek a Pestről külföldre ágazó kereskedési vonalokba estek. Ilyenek valának Osztrák- és Morvaország felé: Győr, Komárom, Mosony, Soprony, Pozsony; Slézia és Galiczia felé: Nagy-Szombat, Kassa, Eperjes, Bátfá, Késmárk; Törökország felé: Temesvár, Újvidék, Zimony; a tengerpart felé Fehérvár, Pécs, Nagy-Kanizsa. De érintsünk némi részleteket.

Soprony borkereskedését főnebb láttuk. Nem kevésbé híres volt Soprony marhavásáraitól, melyeken évenként körülbelül 40,000 szarvas, 70,000 sertésmarha adaték el ²⁾. Mosony utolsó piacza volt Osztrákország felé a gabnavásárnak. Szinte gabnavásáraitól vala híres Nagy-Szombat, melynek piaczáról

¹⁾ Korabinszky: Lexicon. — Bel: Not. Hung. Nov.

²⁾ U. o. — U. o. 2, 84.

látták el magokat leginkább a szomszéd Árva, Liptó stb. megyék. Bél mondja ¹⁾, hogy hétvásárain annyi gabna halmoztatik föl: „hogy harmad napig elkelhetni alig hinnéd, mi mégis pár óra alatt szélyel kapdostatik, mintha Porsenna javai volnának“. Nyolcz esztendő sokadalmaít pedig nagy marhavasárok előzték meg. Egyéb czikkelyekkel űzött kereskedését azonban már Károly alatt nagy részben a zsidók ragadták magokhoz ²⁾. A Szepes megyei városoknak, kivált Kassának, Eperjesnek, Késmárknak, Lőcsének vásárai azon tekintetből valának nevezeteseek, hogy az azokon összehalmozott áruk, posztó, vászon stb. többnyire bel- s különösen magoknak ezen városoknak készítményei voltak s azoknak vásárlásáért messze vidékről csődültek ide nem csak kicsinyben, hanem nagyban vevők is. Ily nemű czikkelyeket pedig nagy mennyiségben szoktak e szorgalmas városok kalmárai és kézművesei szállítani a szomszéd vásárookra is. Mária Terézia uralkodásáig igen élénk kereskedést űztek a szombathelyiek, Szepesben, a lengyel sóval; több lakosoknak itt lerakójok volt, s hetenként néhány száz mázsát szállítának a szomszéd megyékbe, kivált Gömörbe, Liptóba és Árvába. Egyébiránt a szepesi városok rakhelyekül szolgáltak a Lengyelországgal űzött borkereskedésnek ³⁾. Élénkek valának a bányavárosok héti sokadalmai is, melyekre gabnát, kenyeret, gyümölcsöt stb. szoktak vinni a szomszéd megyeiek; Rosnyó hétvásárain nem ritkán 500 ilyféle árukkal rakott szekér gyűlt volt össze ⁴⁾.

Különösen nagy vásárai valának az alsó vidéken a marhának és gabnának. Kecskemétről e tekintetben így ír Bél ⁵⁾: „Vásárai hitelen felül keresettek. Ezeknek napjai Sz. György,

¹⁾ Bel: Not. Hung. Nov. 2, 84.

²⁾ U. o. 86.

³⁾ Korabinszky. — Ungar. Magaz. 2, 182. — Schwartner: Statist.

⁴⁾ Bel 4, 175. — Korabinszky.

⁵⁾ Not. Hung. 3, 154.

Sz. Lőrincz és Sz. Katalin. A marhavásárokon tömérdek szarvasmarha találtatik, s a kereskedőknek csak nem hihetetlen száma csődül össze, kivált a ráczoknak, kik e nemét a kereskedésnek igen gyakorolják. De jönnek ide törökök is honukbeli portékákkal. Mi annyival inkább csodálandó, mint-hogy ezen város az ország beljében, folyamoktól távol esik. Marhavásárai oly híresek, hogy alig van város, melynek sőrészei venni, vagy eladni itt össze nem csődülnének.“ Hasonlóképen népesek voltak Szegednek, Vácznak és Aradnak marhavásárai, mely utólsó azon felül terjedt kereskedést űzött a Maroson leszállított erdélyi deszkával és zsindelyel ¹⁾. Marhavásárai tekintetében végre említendő még Nagy-Kanizsa, mely fő piacza volt a Tót- és Horvátországból föl s nagy részben az örökös tartományokba hajtott szarvas- és sertésmarhának ²⁾.

A gabnának, kivált mely külföldre vitetendő vala, fő rak- és gyűjtő helyei voltak Szeged, Újbecse és Baja. E kereskedés ezen helyekről két irányban vette útját; a tengerpartokon át Olaszországba, s Pesten és Mosonyon át Ausztriába. — A gabnának ára belkereskedésben 1770 táján ez volt: 1 pozs. mérő búza 1 ft. 30 kr., kétszeres 1 ft. 12 kr., rozs 50 kr., árpa 45 kr., zab 36 kr. ³⁾. — De végére nem jutnék, ha mind azon, körülbelül 1400 sokadalmat elszámolni akar-nám, melyeken a nyers természetényeken kívül főleg a mezei gazdaság eszközei, bőr- és szövet-ruhaneműek, cserépedény stb. valának a legközönségesebb áruk.

Különösen élénkíté a belkereskedést az ország felső és alsó vidéke természetényeinek s készítményeinek különne-mű-sege; egy rész a másakra szorúlt szükségeinek kielégítésében, s míg az alsó vidék a felsőnek élelmi szükségeit pótolá, ez

¹⁾ Korabinszky: Lexicon. — Bel 3, 144.

²⁾ Korabinszky.

³⁾ Statist. Aufklär. 1, 431.

amannak különféle kézműveket, házi s gazdasági szereket szolgáltatott. Liptó, Árva, Túrócz stb. lakosai, vásznat, faszereket, cserépedényt stb. nagy mennyiségben szállítanak Pest s más városok sokadalmaira; a goutfalvi kosarak, deménfalvi deszkák, nagy palugyai s még inkább a holicsei edények, hradkini, s vichodnei, közönségesen liptóinak nevezett tűró azokon keresett cikkek valának ¹⁾. De vásárokon kívül is látogták ezen felső megyeiek fa és cserép szereikkel az alvidéket, miket aztán ott búza- és szalonnával, gyümölcsessel és kenderrel stb. cseréltek föl, többnyire úgy, hogy az átadott edény egyszer vagy többször tölteték meg gabonával ²⁾. Termjedelmes kereskedést űztek ily nemű cikkekkel a vágújhelyiek is ³⁾. A haszon, melyet ezen cserekereskedés hajtott, oly nevezetes volt, hogy a komáromiak, annak ingereitől indítván, az ily nemű szereket, midőn a Vágon leszállítottak, gyakran letartóztatták. De midőn e végre néha erőszakhoz is nyúlának, s így a felső vidéki, egyébként is szűk élelmű lakosokat jövedelmeikben igen megkárosítanak, ezeknek többszöri panaszaikra a törvényhozás is eltiltá a kamáromiakat ily igazságtalan elővételtől vagy letartóztatástól ⁴⁾.

A belkereskedés legtöbb cikkkelyei ráczok, görögök, örmények és zsidók kezében valának. Alig volt már e korban is helység, hol ezen nemzetek valamelyikéből szatócs nem létezett volna. Ezek, igaz, könnyíték az adásvevést, de e mellett nem csekély kárt is okozának a pórnépnek, melynek tudatlanságával visszaélván, büntetlenül űzték uzsoráskodásukat. Károsak voltak azért is, mert igen jól értettek a honi természetnyek meghamisításához; sőt mellettök a városokban

¹⁾ Ungr. Magazin 2, 182.

²⁾ Bel 4, 30.

³⁾ U. a. 4, 466.

⁴⁾ Decret. 1723: 75. 1751: 16.

is alig maradhatának meg más kalmárok ¹⁾). Hasznosabbak voltak, kivált a pórságra nézve, azon felső megyei tótok, kik olaj-, safrány- s más fűszerekkel és gyógyfűvekkel, gyolcs-, csipke-, selyem- és tüveg-árakkal járták be az ország minden vidékeit, sőt az egész osztrák birodalmat, Porosz-, Lengyel- és Svédországot. E korszak végén egyedül Túrócz megyében körülbelül 3000 ily nemű szatócs létezett. A zólyom-lipcsei kamarai uradalomban pedig tizenkilencz helység, mind annyi rakhelye a csipkéeknek, selyem- és vászon-, kés-, bicska- s más ilynemű vas-árúknak, melyek aztán innen az egész országba széthordattak ²⁾).

Némely czikkelyekkel, minők a legtöbb ércz és más ásvány nemek, a kamara üzött egyedáruságot; azért azok kevés tekintetet érdemelnek a belkereskedésben, melyben oly csekély mennyiségök forgott, hogy néha a honi kézművesek sem kap- hatának elegendő anyagot műveik készítésére. Azért nagy előmozdítására válandott e czikkelyekkel üzött belkereskedésnek, ha foganatossá lett volna az 1764-diki 41-dik törvényczikkely, mely szerint a király kéretik, hogy a sz. kir. városok ebbeli könyörgéseit méltányolván, az ország külön részeiben rakhe- lyeket állíttasson a réz, hegyizöld vagy aranyenyv és cinóber könnyebb megszerezhetésére.

A sókereskedés szinte a kir. kamara kezében volt; s csak a nép közti kicsinyben eladást kezelték nyereszkesedésükre a városok és magán birtokosok, kiknek ez úri jogaik közé tar- tozott. Miután az ország rendének az 1723-diki gyűlésen beadott kérelmére a király a só árát leszállította, ebből azon- ban a kicsinyben vevő pórságra semmi könnyebbség sem háramlanék, minden hasznat a földesurak tartván magoknak: hogy ezen árleszállítás jótéteményét ezután a szegény nép,

¹⁾ Schwartner: Statistik. 1. kiad. 263.

²⁾ U. o. 2. kiad. 1, 200.

melyért az tétetett, egészen érezze, az 1729-diki 5-dik czikk rendelé, hogy az uraságok és városok raktáraikból ugyan azon áron adják azt, melyen a legközelebbi kir. sótárakban adatik, egyedül a fuvarbért számítván hozzá, s pedig hegyes vidéken 3, rónán 2 krt. egy mérföldre mázsájától. Szabad legyen azonban a jobbágyoknak akármely raktárból vagy piaczról venni sójokat. A következő törvény-cikkely pedig megszünteti a sótiszteknak azon visszaélésöket, mi szerint minden sókötől árán felül 1 drt. követeltek, s a vevőket gyakran soká vára-koztatták, vagy el is utasították.

Ezeken kívül még némi más rendészeti törvényeket is alkotott a kereskedés ügyében ezen kori törvényhozásunk: 1715: 99 rendelete szerint a kereskedők minden ügyeikben a városi tanács hatósága alá vettetnek, minden befolyása megszüntettetvén a katonatiszteknak. Azon idegen kereskedőkre nézve pedig, kik a városokban sokadalmon kívül üzik kereskedésöket, ha gyanúsaknak látszanak, hatalom adaték a városi előljárásnak, őket kebleikből kitiltani. Ugyan ott szabad kereskedés engedtetik, mint más ország-lakosoknak, úgy az országban letelepült örmény, görög és rácز kalmároknak is; az egy aszúbort kivéve, melynek hitelét gyakorlott hamisítások által csökkenteni kezdték. Ugyanazon törvénykönyvnek 65-dik czikke, a nemesség azon panaszának következtében, hogy a királyi városok a sokadalmakra vitt természetményektől adót, úgy nevezett accisákat szednének, s a mérüket önkényök szerint a természetőknek kárára megváltoztatnák, határozá: hogy a nevezett adó, erőszak büntetése alatt eltiltassék, a mérük pedig mindenütt a pozsonyiak szerint szabályoztassanak. Miután továbbá Geletneken, Barsban, Muzsajon, Beregben, Sárospatakon, Zemplénben, s más helyeken is oly magasra emeltetnék a kővágók által a malomkövek ára, hogy azoknak egy köblába, mi azelőtt öt polturán, később ugyan annyi garason

kelt, legújabbán csak tíz garason volna vehető, s így egy kő ára kettőzve 9 ftra emeltetett: a többször említett törvénykönyv 90-dik cikkelye biztosokat rendel, kik a kőnek árát körülmények szerint igazságosan szabályozzák.

Nagy akadálya volt még ezen korban is belközlekedésünknek az utak szabályozatlansága. Gondolkodott ugyan erről már törvényhozásunk az 1723-ki 122-dik czikk által, rendelve: hogy a helytartósági tanács tervet készíttessen, miszerint a hon folyamai csatornákkal köttessenek össze. De fájdalom azon minden sikert előlő ingadozás és határozatlanság azokban, mik e törvény következtében tétettek, azt bizonyítja, hogy kormány s nemzet nem egyesült ezen, minő kettőre közös érdekek létrehozatában; különválva pedig sem egyik, sem másik nem mívelhete semmi oly nyomosat, mi által az eddig fenforgó akadályok elmozdítottathattak volna. A sok theoriák és tervek mellett is, miket e kor előhozott, igen kevés tétetett a közlekedés könnyítésére. Úgy látszik az új tárgy még nem fogaték föl elég világosan; vagy legalább azok, kikre az ügy bízatték, nem értettek eléggé a dologhoz; mert minden halmaza mellett is az előleges terveknek a javításokban következetesség és szorosan kitűzött czél nélküli kapkodás mutatkozik ¹⁾. A belkereskedésre legnevezeteseb volt a Temes szabályozása és a Böge csatorna készítése, mely Facsettől Becskerekig 16 mérföld hosszban nyúlik. Ezen javítás fontosabb volt ugyan a földművelésre, a bántási ingoványokat kiszárítván s az áradásoktól az egész tartományt megszabadítván. De hasznos volt a kereskedésre is; mert bár szabályozása után sem birt nagy hajókat, de igen kisebbeket, melyeken a bántási természetények része a Tiszára szállíthatának.

Nem kevésbé élénkíté ellenben a belközlekedést az, hogy a harminczadok, melyek azelőtt a töröktől elfoglalt tartományok

¹⁾ Maire: Bemerkungen stb. 1, 32.

határain fölállítottak, s annak kiűzetése után is, ámbár akkor már az ország közepére estek, nagy részben fenmaradtak, az 1715-ki országgyűlési RR. kérelmére eltöröltettek. A bánság szélein létező harminczadok azonban egész 1777-ig fenmaradtak, míg t. i. a bánság az országhoz vissza nem kapcsoltatott. Ezen vámvonal eltörülésének azon áldásos következménye lőn, hogy Magyarország azóta mintegy négy millió ftot nyert a szabad közlekedésnek egyedül ezen részeken való helyreállításból. — Könnyíté továbbá a belközlekedést az is, hogy az 1751: 17-dik a folyamokon eddig több helyt szedett vámokat 100 arany birság s kárpoztás büntetése alatt megtiltotta. Valamint továbbá a postáknak is, melyeket még I. Leopold alapított, az 1715: 22, és 1723: 114. által tett czélszerűbb szabályozása.

Nagy hasznára volt végre a magyar kereskedésnek az, hogy Németország példájára, az úgy nevezett kivonati (auszugalis) pörvitel az 1723-ki 53-dik törvény-cikk által Magyarországba is behozatott. Ennél fogva t. i. meghagyták a kereskedőknek, hogy rendes kalmárkönyvet tartsanak, melybe minden kölcsönvételeiket s hitelre adásaikat pontosan följegyezzék. Meghagyták továbbá, hogy vagy a hitelre vevőktől mindjárt az adásvevésnél aláírassák a vett tárgyaknak kalmárkönyvökbe igtatott följegyzését, vagy az árjegyzéket (conto) irassák alá egy év alatt a helybeli jegyzővel, vagy más hiteles személylyel; mi ha megtörténik, a hitelezés világosnak határozaték; ha pedig a vett árúk jegyzékét az adós egy év alatt aláírni nem akarná: a kalmárkönyv kivonata által is, ha azt a helybeli jegyző, vagy más hiteles személy aláírandja s a hitelező az adósság igazsága s kalmárkönyve fölött esküt teend, világosnak ítéltetik a hitelezés. Mi pedig az ily nemű régi adósságokat illeti: iparkodjanak a kalmárok három év alatt a jelen törvény alkotásától számolva, könyveikbe írt

hitelezéseiket a jegyző vagy más hiteles személy által az adós kötelezvényei közé fölvetetni; mit ha ez tenni nem akarna, őt a mondott határidő alatt, kalmár könyvének kivonata s a jegyző vagy más hiteles bizonyossága szerint törvényesen pörbe idézni; elmúlván pedig a három év, ha az adós az adósságjegyzék aláírására az alatt föl nem szállíttatott, s pörbe nem idéztetett, a pusztá kalmárkönyvi kivonatoknak ereje megszűnik. Hanem azon esetben a kalmárkönyvet eredetiben kell a törvényszék elébe mutatni s a pör eddigi elhalasztásának okait előadni. S ha ez esetben a könyv kellőleg készültnek találtatandik s a pör elhalasztásának okai alaposak: a hitelező eskütétele mellett az adósság világosnak ítéltetik. Ha pedig a könyv nem kellő alakban vagy hibásnak találtatnék, a fölperes szokott úton köteles hitelezése valóságát tanúsítani. — Ugyan ezen törvénykönyv 120-dik czikke a kamatot hat százalékra határozta, az uzsorásokra tőkevesztés büntetését szabván.

A pénzügy még ezen korban sem volt kellőleg szabályozva. A kisebb pénznek nem minden vidéken forgott ugyanazon neme s nem mindenütt volt ugyanazon értéke. Minek elmaradhatlan következése lőn, hogy egyik itt másik ott vette-tett meg, s számtalan bajokat okozott mind adónak mind ve-vőnek. Ezen akadályát a kereskedelemnek elmozdítani törekvék ugyan az 1723: 68, rendelvén, hogy az országban s annak minden hozzákapcsolt részeiben ugyanazon pénz s ugyanazon értékben forogjon; a forint t. i. 100 drrral, a garas ötten számíttassék; de ezen törvény korán sem szüntetett meg minden zavart a pénz ügyében. Az 1729-ki 14-dik ugyanazon panaszt, s ugyanazon rendeletet ismétli, a helytartótanácsnak hagyván meg annak végrehajtását.

HARMADIK SZAKASZ.

Az ipar s kereskedés története II. József alatt.

Általános állapotok.

Mária Terézia szelid kormánya Magyarországot nem csak kinyugodtatá, hanem annak jólétét és díszét is sok tekintetben emelte; ámbár intézkedései közül nem mindenikből fejlett ki az a következmény, s nem mindenik azt a gyümölcsöt hozta elő, melyet az ő országanyai indulata tervezett és kívánt. Konok előítéletek, melyektől az ország nagy részben elfogúlva volt, alacsony önzés, a német hatalomviselők szűkeklű tervei s féltékenysége, eszközök czélszerűtlensége stb. egynémiben meggátolták a szándék kivitelét, egynémiben más irányt s evvel más eredményeket, mint a kegyes nőkirály akarta, adának a tett intézkedéseknek. A haladás mind e mellett is jelentékeny volt egynémely ágaiban a nemzeti iparnak; és annak eszközlője a nemzet tisztelete- és szeretetében halhatatlan maradt.

Utóda, II. József, felséges anyjával tizenhat évig osztován a kormány gondjaiban, ezen idő alatt is már sok jónak s hasznosnak, mi az ipar körében történt, volt indító oka, eszközlője és alkotója. Így a bécsi kereskedési tanács és a trieszti Intendenza eltörlése, Fiuménak a szomszéd révekkel Magyarországhoz visszakapcsoltatása, a merkopaili juh-

nemesítés stb. nagy részben József műve volt. Ő különféle irányokban beutazta az országot, ismerni akarván előbb azt, mit kormányzandó vala. Ezen utazásoknak valamint a többi örökös tartományokra, úgy Magyarországra is legűdösebb következményei valának. Nem csak a hiányokkal megismerkedett ezek alatt a magas lelkű, népei boldogításaért buzgó fejedelem; hanem alkalmat is nyert némelyeken tüstént segíteni, másoknál a módot és eszközöket, melyekkel annak idejében segíthetend, megismerni. Figyelmének fő tárgya mindenütt, merre utazott, az ipar és kereskedés volt; számtalan helyeken szóval és kedvezményekkel buzdította a lakosokat egyik vagy másik iparárnak, mely t. i. a körülmények közt legtöbb hasznót ígért, szorgalmas gyakorlására ¹⁾; ezek s mások által, miket e szakaszban előadandok, kétségkívül nagy érdemet szerzett magának József nem csak a német, hanem magyar örökös tartományokban is az ipar és kereskedés körében; mi bizonyosan méltóbb elismerésre, nagyobb hálára tarthatandott számot, ha újításai s javításai nem mondom, egyik kiváltságos néposztály-, hanem sok részben magának a nemzetiségnek is rovására nem tétettek volna. De előbb is meghalt ő, mintsem terveit egészen kifejthette, vagy mit ezekben kivihetlenné tapasztalt, másra, czélszerűbbre változtathatta volna. Némely intézkedései csak előzményei valának még a szőnyegre hozandóknak. De ő elhalt, mielőtt kezdett művét bevégezhetné volna. Magyarországra, ámbár egyrésről igen is feltűnő nyomokat hagyott maga után, más résről tűnékeny volt munkálkodásának eredménye: szép önmeggyőzéssel semmisítette meg a csak félig létesített s épen azért jobb oldalain is félreismeret, annyi erőnyilvánítással, annyi lelkesüléssel ápolt művét.

¹⁾ Például 1783-ban a károlyvárosiakat a kereskedés élénkebb gyakorlatára. Katona 40, 339.

Az ipar és kereskedelemre nézve azonban nem mindenben enyészett s enyészhetett el nyoma sok oldalú hatásának. Több intézményei fenmaradtak e tárgyban, gyarapodást eszközölők, áldást hintők magok után. Az ő javításai e tekintetben, mint sok másban, nem felületesek s még sokkal mélyebben a dolog gyökerére hatók, mint az igazgatásnak más tárgyaiban tett változtatásai; ez oka részben, hogy míg egyéb, az alkotmányt, igazgatást s más politikai pontokat érdeklő rendelkezéseit végső napjaiban kezének egy vonása megsemmisítette, az ipart és kereskedést illetők, nagy részben fenmaradva, folytonos tanúi lételének, s ha nem mindenben is, ebben kétségentül sok jót eszközölt kormányának.

Az ipar története.

I. Mezei gazdaság.

1. Földművelés.

Mi e tekintetben József kormánya alatt történt, két pontra szorítható: 1. a termeszto osztály szaporítása; 2. annak általán véve jobb állapotba helyezése.

Az elsőt illetőleg: József egész kormánya alatt iparkodott a török pusztításait még mindig sínylett alvidéket megnepesíteni. Majdnem minden évben szállított ő Német-, sőt Franciaországból is új családokat Bácskába és a temesi bánságba. A bevándorlottakat pedig nem csak azon kedvezéssel ápolta a gondos fejedelem, hogy telepeiket néhány évig minden polgári terhektől fölmentette; hanem törekvők azokat oly állapotba is helyezni, minőben pár év múlva ne terhére, hanem hasznára válnának az országnak. Azért a legtöbb beköltözött családot házsal, baromóllal, szekérrel, ekével, négy lóval s egy tehénnel s más szükséges gazdasági szerekkel látta volt el; azon kívül pedig az első évben még pénzsegélylyel is pótlá

szükségeiket. Legszámasabb családot telepített le 1785-ben és 86-ban; miután t. i. az előbbi években bevándorlott, többnyire német telepek, különféle okokból mindjárt az első években nagy részben kihaltak, a buzgó fejedelem azokat újakkal pótlándó, a nevezett években három ezer német és francia családnál többet telepített le a temesi bánságban, tizenegy falvat alkotván belőlök. Ezeknek első helyreállítása egy millió forintnál többbe került kincstárának. Ezen felül az ország külön vidékein elpusztult helységeket a népesebb városokból szállított telepekkel népesítette meg; ez időben Erdélyből is sokan költöztek át Magyarországba. E telepek által 1787-ig harminczhárom új helységgel szaporodott az ország, melyekben az 1786-ki összeírás szerint 10,763, a következő évi szerint pedig 10,797 lélek számláltatott ¹⁾.

Még nagyobb hatású volt a földművelés gyarapítására, mert az egész országra kiterjedt, a pórosztály polgári állapotának kedvező meghatározása, jogainak öregbítése. Ebben áldásos következményű volt már Mária Teréziának úrbéri rendszere is, és kétségkívül még inkább leendett, ha annak kidolgozásánál a választmány részéről szűkkeblű önzés nem játszik vala nevezetes szerepet ²⁾. Mi azonban itt a jobbágy javát illetőleg létre még nem hozatott, azt József egy 1785-ki august. 22-kén kelt királyi parancsában bőven kipótolta. Az oklevél tartalma következő: 1. A jobbágyok örökös szolgasága (glebae adstrictus) eltörültetik, mindenki szabad költözési joggal élhetend. 2. Minden jobbágynak megengedtetik, urasága megegyezése nélkül is, házasodni, magát tudományos, művészeti vagy kézműi foglalkodásra adni s azokat akár hol szabadon gyakorolni. 3. Minden jobbágy szabadon rendelkezhetik

¹⁾ Katona 40, 467.

²⁾ Egy nagy befolyású férfi ezen ügyben így nyilatkozott: „Lusimus Mariam Theresiam“.

mind ingóival mind földdei-, szőlői-, malmaival stb. azokat eladhatván, átörökíthetvén, megmaradván mind a mellett a földes urak sajátságának törvényszerű joga; a földhöz kötött terhek azonban az utódra is áthárúlnak. 4. A jobbágyság birtokainak biztosítására rendeltetik, hogy sem jobbágyi telkekből, sem más földeikből törvényes és elegendő ok nélkül s a vármegye tudtán kívül ki ne mozdíttassanak; sem egyik uradalomból a másikba akarattal ellen át ne tétessenek. 5. Ha a jobbágyság zaklattatnának, a vármegye tartozik védelmekre ügyvédet kirendelni, a sérelmeket megorvosolni. — Azon újításai közül pedig, melyek a kevéssel halála előtt, 1790-ki január 28-án kibocsátott, minden más rendelményeit eltörlő levelében megkiméltetnek, egyik volt a pórság állapotának ezen szabályozása, mit ebben újra megerősít, „miután, u. m., ezek a törvényekkel is megegyeztetetők és természeti méltányosságon alapúlnak.“

Rövidsége törekedvén, nem akarok itt József a földművelést tárgyazó egyes rendeleteinek előadásába bocsátkozni; csak azt az egyet jegyzem meg, hogy ő, miként előbb már felséges anyja is, honi nyelven irt, hasznos könyvecskéket osztogatott ki a földművelés többféle tárgyaiban a nép között, azt általok a mezey gazdaságban jobb ismeretekre juttatandó. A földművelők szorgalmát pedig kitett jutalmak által is törekvék ösztönözni ¹⁾.

Mind ezen s más, a földművelés gyarapítását célzó rendeletei Józsefnek, a dolog természetes folyásánál lehetetlen, hogy némi előmenetelt, haladást nem eszközöltek volna. Hogy állításom igazsága kitűnjék, ime valami a földművelés állapotának részleteiből.

Gabona az előbbi korszak alatt annyi természeték, hogy a külkereskedés alá egy, a kor végén másfél millió került;

¹⁾ Skerlec: Descriptio physico-politico Situationis stb. I. 18.

1786-ban pedig a középszámot már 2,000,000 mérőre tehetni ¹⁾. Igen gyarapodott ezen idő alatt a tengerinek termesztése is, kivált az ország délkeleti részén lakó oláhok közt, kiknek ez majdnem egyedüli eledelőket tévé. A burgonya-termesztésben korszakot alkotott József uralkodása; ő annak gyarapítása eszközölését különös kötelességéül tévé az ország új politikai felosztása következtében kinevezett tíz kerületi elnöknek. Az első és második magot e végre maga a kormány ingyen szolgáltatá. Szabolcs, Bihar, Arad, Pozsega stb. megyék lakosai 1788-ban először látták e hasznos növényt virágozni. Leginkább gyarapodott az a bánsági és bácsi új telepeken, melyek azt már előbbi honukban is szorgalmasan művelték stb. ²⁾

A kereskedési növényeket illetőleg: 1783 és 84-ben első próbák tétettek nálunk a gyapot-termesztéssel; legnevezetesebb volt azon kísérlet, melyet bánságban a Nákó testvérek tőnek. Nákó Kristóf és Cyrill, eredetők szerint bolgárok s török alattvalók, Mária Terézia alatt terjedelmes kereskedést űztek gyapottal az osztrák tartományokban. 1782-ben megvásárolván a nagy- szent-miklósi és máriaföldi uradalmat, Törökországból gyapottermesztő földműveseket szállítának be, e növény Magyarországbani termesztését megkísérlendők; 1783-ban több hold föld beültettették, s a növény jól tenyészett, kivévn, hogy a későn érő bimbókat az őszi derek megrontották. A következő évben hasonló lőn az ismételt próba eredménye. Miből kitűnt, hogy a későbbi bimbók megérlelésére itt is, mint Macedoniában egy neme a meleg ágyaknak szükséges. Mivel azonban ez a fában szűkölködő vidéken nagy költséget kívánandott, a gyapotművelés pedig éppen annyi munkába kerül, mint a dohánytermesztés, erre pedig a még kevésbé népes bánság elég kezeket nem adhatott, végre mivel a gyapot akkori cse-

¹⁾ Schwartner: Statist. 1. kiad. 1, 325.

²⁾ U. a. 2. kiad. 1, 293.

kély ára (40 ft. mázsája) a más természetményekét korán sem érte föl, természetése tovább nem folytattaték. A következő években még több kísérletek is tétettek vele az ország külön vidékein; de mivel az eredmény mindentűt hasonló volt, a földművelésnek e neme lábra nem juthatott ¹⁾).

A dohány-termesztés, mely már Mária Terézia végső éveiben rendkívüli haladásnak indult, folyvást új ösztönt nyert azon kelendőségtől, melyre az angol-éjszakamerikai háború s ennek következménye, a virginiai dohányszállítás megakadása által jutott Európában. E kor vége felé már tíz vármegye egész szorgalommal művelte e növényt, mi kétséggel még nagyobb gyarapodásra jutandott, ha a bécsi abaldó egyed-árusága gátokat nem vet a szabad kivitelnek. Tenyésztési módjának gyarapítására e korban néhány levantei család telepítettek le az országban, melyeknek a dohány-termesztés kizáró foglalkodásul tűzetett ki; ezek azonban, nem tudom mi okból, pár év múlva visszatértek honukba. Ellenben igen sikerült próbák tétettek a virginiai dohánynyal Félegyháza és Diószeg táján s Bihar megye több helyein. Pozsega megyében e korban már oly jó dohány természetetett, hogy a töröknél semmi-vel sem volt alábbvaló; magja Albaniából hozatott ¹⁾).

A festő füvek természetésének ügyét, melyet gyarapítani, miként főnebb említők, Mária Terézia buzgalmának nem sikerült, József sem több foganattal fogta volt fel. Ismételt buzdításaira 1785-ben bizonyos Lieblein indigotenyésztéssel tőn kísérleteket; de sikeretlenül: öt évi munkája után végre sem magot sem növényt nem nyert vala. Ugyan ezen időben megbízott az indigo természetésével bizonyos Kovachich, pécsi gazdatiszti segéd; kinek a legfeszítetteb gond és szorgalom után ötödik évben végre sikerült is e növény, mely azonban minőségére

---

¹⁾ Grellmann: Statist. Aufklär. 2, 257.

alábbvalónak találtatott a meleg égöv alatt tényéztettnél; mivel pedig a mag érettségre éppen nem juthatott, a sikertelen munka nem folytattatott ¹⁾. Nagyobb foganattal kezdé bizonyos Kronberg mivelni 1790-ben a sellyei uradalomban az izacsot; minek eredményeit azonban a következő szakaszban adandom elő.

Különös figyelmet fordított József a len és kender termesztésére is. Ez ugyan alatta már elég szorgalommal műveltetett, az első különösen a felsőbb, a kender pedig az alsóbb vidéken. Hogy azonban a kendernek nagyobb kelendőséget szerezzen, Olaszországból nagy mennyiségű magot hozatott azon hosszabb szálu nemből, mely különösen a nagyobb hajókötelek gyártására igen alkalmas, s azt meghonosítás végett az ország külön vidékein szétosztatta. Legjobban gyarapult a kenderfaj termesztése Bodrog megyében, Apatin vidékén, hol a termés mennyisége a kor végén már mintegy 4000 mázssára emelkedett ²⁾.

Szükségtelennek tartom, a földművelés egyéb ágaiba részletesen bocsátkozni. Józsefnek minden eszközöket megkísértett buzgalma e tíz év alatt minden ágában némi gyarapodást okozott ugyan a földművelésnek; de azt a sikert, melyet annyi erő- s kedvezés-pazarlás után igényleni lehetett volna, elő nem teremthette. A földművelésnek ezen kori története nyilván bizonyítja, hogy annak virágzatát csak a kereskedelem szabadsága eszközölheti, s hogy e nélkül célt nem érhetni, bár mily tényleges hatása által is a kormánynak. Minden, magában bár mi üdves rendelmények s kedvezések, melyekkel az ipar ápoltatik, akadálytalan közlekedési szabadság elevenítő befolyása nélkül olyanok a nemzeti ipar ügyében, mint az üvegházi mesterséges meleg, a nap éltető világa nélkül. Hasztalan ösztönözzük a földművelőt szorgalomra, ha őt erőfeszítéssel

¹⁾ Grellmann: Statist. Aufklär. 2, 257.

²⁾ Skerlec: Descriptio stb. 57.

sokasított természetményének könnyű eladhatása, s az ebből várt nyereség nem ingerli. Ily formán történt ezen korban is: a kivitel akadályai s tilalmai nagy részben közönyösíték a földművelés emelésére felülről jövő jótékony hatást; s mit ebben az egyik kéz nyújtott, a másiknak irigysége vagy zsugorisága ismét elragadta. A gabna és bor, e két, az országot más körülmények közt egyedül meggazdagítható czikkely kivitelének gátjai e korban is fenállottak, sőt talán nagyobbítottak is; minek következménye volt, hogy a belfogyasztásból fölmaradt mennyiségnek alig ötöd része került a külkereskedés alá ¹⁾. E kiviteli tilalmak okozták azt is, hogy ama földművelési társaságok, melyek Mária Terézia alatt az ipar ez ágának tökéletesítésére több megyékben felállítottak; Józsefnek minden buzgalma mellett is a földművelés iránt, nagy részben szétbomlottak, enyésztőkben nyilván tanúsítók, hogy tevőlegesen ápolás — mint mondtam — nem pótolhatja ki a szabadság hiányát ²⁾. — Egyébiránt más számos okok is hatottak itt össze, magából a nép állapotából ³⁾ és az alkotmányból ⁴⁾ származók, mik lehetetlenné tették a földművelés nagyobb gyarapodását.

2. Állattenyésztés.

Czéлом szerint a mezei gazdaságnak csak azon részleteit tartván szem előtt, melyekben nevezeteseb javítások történtek, e jelen czikkelyben csak a ló-, juh- és selyembogár-tenyésztésre szorítom előadásomat.

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. 1, 16 és 42.

²⁾ U. o. Projectum Legum motivatum stb. 1. 6.

³⁾ L. ezeket fejtegetve Tessedik Samunak egy hő emberiséges érzettől áthatott ily című munkájában: Oekonom.-phys.-statist. Bemerkungen über den gegenwärtigen Zustand des Landwesens in Ungarn stb. von einem Menschenfreunde. 1787.

⁴⁾ Erről pedig olvasható egy ily című értekezés: Beitrag zur Kenntniss der ungarischen Landwirthschaft. Grellmann: Statistische Aufklär. 2, 217—232.

Az elsőt illetőleg: már Mária Terézia is sok érdemet szerzett magának, nemes fajú török és német méneket hozatván be az országba, s különféle rendeletek és jutalmak által ébresztvén alattvalóinak szorgalmát az elhanyaglott lótenyésztésben. E buzdítások által annyira haladott a lónemesítés, hogy az 1781-ben Pestre küldött katonai választmány az ezredek szükségének nagy részét honi nevelésből pótolhatta ki. Józsefnek különösen szíven fekvék ezen iparág gyarapítása, mi végre Moldvából és Ukránból hatvan nemes mént hozatott, s azokat a megyékben ingyen szétosztá, azon meghagyással, hogy a jobbágyoktól ingyen használtathassanak. Még nagyobb hatású volt e tárgyban a mezőhegyesi ménes, melyet 1785-ben gr. Hoditz tábornok és Csekolics főhadnagy által alapítottatott, s ez utóbbiak által, ki annak kormányát később átvevé, oly terjedelemre s virágzatra emelt, hogy hozzá hasonló Európában nem létezett ¹⁾. E ménesnek egyik fő célja volt a lónemesítést általa az egész országban s különösen Pest, Békés, Bihar, Szathmár, Arad és Csongrád megyékben és a Jászságban elősegíteni. Mihelyt a szükséges ménnek beszerezve voltak, József ezen rendelményét bocsátá ki: 1. Választassék ki a nevezett megyékben két ezer nagyobb alkatú kancza, s erről a tulajdonosnak hitelesítvény adassék. 2. A nemzés ideje elkövetkezvén, a ménnek Mezőhegyesről azon helységekbe vitessenek, hol az összeírt kanczák tatáltatnak. 3. A kanczák tulajdonosinak hágatás után egy forint ajándéku! osztassék. 4. Szabad legyen a tulajdonosnak a nemzett csikót, kinek s mennyiért akarja, eladni; ha azonban más vevőt nem talál, tartozzék a hadi pénztár az egy éves csikóért 18—24 ftot, két évesért 35—45 ftot, három évesért 65—75 ftot lefizetni. 5. Ki három ily csikót nevelt, a királyi ménesből jutalmu! egy kanczát

¹⁾ Részletes leírását l. Csaplovics: Archiv. 1, 387.

nyerend. 6. Ha a jobbágy kanczából kifogyna, három éves csikóját, ha van, a ménesben kanczával fölcsereélheti. Ez alkalommal egyszersmind a lótenyésztés tárgyában Mária Terézia alatt hirdetett szabályokat is megváltoztatá, t. i.: 1. megtiltotta a megyéknek csődört vásárlani, azt a kir. ménesből ingyen igérvén; 2. a csikókra 1774-ben kitett jutalmat eltörülván, azokat az adó alól fölmentette; 3. parancsolta hogy a megyék lovászmestereiké félkör katonákat válasszszanak ¹⁾. — József e ménest még erősebb lábra állítandó, a testőrsereg tartásából fölösleg, évenkénti 10,000 ftot 1788-ban a ménes számára metszé ki. Kitörvén az ozmán háború, a lónemesítés kezelése is felfüggesztetett, annak végével ismét megindítatandó; az említett összeg pedig addig is kamatra adatott. Mellékesen jegyzem itt meg, hogy Mezőhegyesen néhány évig nagy mennyiségű szarvasmarha is tenyésztetett a német örökös tartományok, különösen Bécs számára.

A merkopaili példány-birkamajor, melyet Mária Terézia 1773-ban alapított, József alatt már annyira megnagyobbodott, hogy az egyébként is széna szűkében szenvedő vidéken oly drágaságot okozott a szénában, hogy a Karolina úton tett kereskedési szállításokra károsan kezde hatni. Minélfogva József a kereskedők azon kérelmére, hogy ezen majorság terméke-nyebb vidékre tétessék át, először is Buda-Örsön tett e nemes nyájjal kísérletet, felét a merkopailinak ide szállítatván. Miután pedig a próba sikerült s e valamivel hidegebb égöv is alkalmasnak tapasztaltatott a tenyésztésre, Merkopailon csak 200 darab hagyatván anyanyájúl, a többi kamarai és vallásalapítványi jószágokba osztatott szét. Így támadtak 1787-ben Benkován és Radniczon, Bács megyében, 1788-ban Pusztá-Kulán, a zombori uradalomban, Tárkányon és Tokodon, azután pedig

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. — Katona 40, 451.

Bozókön, Mariton, Kis-Megyerén, Acsán ily nemes juhmajor-ságok ¹⁾. Míg e juhnyáj Merkopailon tartatott, kevés hatást gyakorolhatott az ország ezen iparágának gyarapítására; s leg-főlebb néhány gazdagabb birtokos követte a királyi példát, ezen nyájból vásárolván juhainak nemesítésére kosokat. Egész jótékony hatását azonban csak azután kezdte az intézet ki-fejteni, midőn a merkopaili nyáj szétszattván, mind az előítélet, mely e finomabb, de gyöngye fajnak Magyarország kissé zordon éghajlatábani tenyészthetése ellen uralkodott, alaptalannak bi-zonyult, mind hasznosságának s a jobb kezelési módnak ismerete könnyebben elterjedett.

Ezen jobb kezelés ismeretének hiánya okozta, hogy a magyar gyapjú, bár elég mennyiségben vitetett az örökös tar-tományokba, saját neve alatt méltó hírré még nem jutott. Miért a bécsi kereskedők, kik azt átvették, csalárdsággal is szoktak volt élni, azt macedoniai termésül adván ki; így tettek 1784-ben, mely évben háromszáz szekér magyar gyapjúnál több szállít-tatott Bécsbe ²⁾.

Rendkívüli gyarapodást mutat végre a számtalan akadá-lyok ellenére is, kivált a török háborúig lefolyt évek alatt, a selyemtenyésztés, ez is kivált József buzgalmától gyámolítottván, ki semmit el nem mulasztott, mi által ezen, honunkban új ipar-ágot erősebb lábra állíthassa; mindenütt, hol arra a hely alkal-masnak találtatott, epreseket ültetni, a megyékben selyem-tenyésztésre ügyelő tiszteket rendelni parancsolt; a nép szor-galmát pedig jutalmakkal ösztönözte. Nem is maradt sikertlen ápolása, kivált Tót- és Horvátországban, hol annak gyarapítását bizonyos Sapelre bízta. Mennyire haladásnak indult ezen iparág, mutatják a következő számok: a három határszéli ezred Tót-országban termesztett 1782-ben 15,081, 1783-ban 23,669, 1784-ben

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. 1, 64.

²⁾ Miller: Schedium de Statu fabric. et manufact. 60.

26,684, 1785-ben 32,807, 1786-ban 35,204 font selymet galé-
táiban. A bánsági katonai határszéleken pedig tenyésztetett:
1782-ben 3995, 1783-ban 4654, 1784-ben 6501, 1785-ben 6952,
1786-ban 5467 font. Hasonló volt a siker más helyt is: Kec-
kemét tenyészített 1780-ban 960, 1781-ben 995, 1782-ben 1255,
1783-ban 1266 font selymet; Tolnából ezen utolsó évben ki-
került 273, Bácsból 1352, Verőcze megyéből 935, Szerémből,
mely ezen tenyésztésre kiváltkép alkalmas, 1019 font selyem,
stb. Ezen évben összesen 124 mázsa selyem küldetett egyedül
Magyarországból a budai gombolyítóba. Ezen foganattól indít-
tatván József, 1784-ben Mazzucatto Ágostont Velenczéből meg-
híván, az egész országi selyem-tenyésztés igazgatójává nevezte,
évdíján kívül gazdag jutalmat ígervén neki, ha ezen tárgyban
alapos ismereteit hű szorgalommal fordítandja az ország javára.
Midőn azonban ez iparág ily kitűnő haladásnak indult, 1786
után pár évig az igen mostoha időjárás, azután pedig a kitört
török háború azt igen megcsökkenté, kivált a háború piaczává
lett Tótorszáiban, hol az épen legvirágzóbb vala; minélfogva
az említett három határszéli ezredben 1787-től 1791-ig mind-
össze csak 105,985 font tenyésztetett. E csökkenés a háború
gondjai közt más helyeken is mutatkozott; azonban mennyi
vandalismussal fogadtatott még ezen eléggé nem ajánlható
iparág az országlakosoktól is, tanu néhány vármegyének azon
tette, minélfogva 1789-ben a selyem-tenyésztésre felügyelő tisz-
teiket elbocsátották, azt adván okúl, hogy ezen intézet semmi
törvényen nem alapúl ¹⁾. Mi a selyem feldolgozására József
által tett intézeteket illeti, alább fogom előadni a gyárak és
kézművek történetében.

---

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. 1, 52. — Miller: Schedium de Statu manuf.
et fabr. in Hungaria Magno-Varadini 1793. s. utána Grellmann: Stat. Aufkl.
2, 167. kövv. — Demian: Statist. 3, 513. — Schlötzer: Staatsanzeigen v. 1784.

II. Műipar.

1. *Mesterségek, gyárak, kézművek.*

József, az egyedáruság s hasonló szűkkeblűségek ellensége, igen előmozdítá a városi mesterségeket azon szabadalmú rendeletei által, melyekkel az illetén foglalkodásokra a szűkkeblű czéhektől rakott nyűgöket szétszakasztotta. Ilyen volt egyebek közt azon 1784-iki rendelete, miszerint azt a régi, még 1733-tól fogva fenálló szabályt eltörülte, mely a vidékieknek a polgári és czéhibeli jogok megnyerhetését, kivált ha különböző vallásúak voltak, némely városokban oly igen megnehezítette, sőt néhol egészen lehetlenné tette. Midőn azonban észrevénné a gondos fejedelem, hogy ezen rendelményeivel czélt mindenütt mégsem érhet, s a czéhi szűkkeblűség számtalan módokat talál, mik által azokat erejüktől megfosztja vagy kijátsza, 1786-ban végre az egész czéhintézetet eltörülte, kivétel nélkül mindenkinek teljes szabadságot adván mestersége akadálytalan gyakorlatára. Mily gyarapodást eszközözendett e javítás a műipar körében, ha azt sok más hasznos intézményeivel együtt az 1790-diki, mindent a régi lábra állító oklevél meg nem másítja, nem szükség fejtegetnem.

Azonban kézműveseink még mindig csekély számmal voltak; némely megyékben, melyek nagyobb várost nem zártak kebelökbe, alig találtattak oly kézművesek is, kik az első szükségeket pótolják: p. Szabolcsban; egész Árva megyében pedig nem létezett még órás; a selyem- és nyúlászó-kalapok még az egész országban nem készítettettek, hanem, valamint a nőcipők, Bécsből hozattak; innét szállítottak nagy részben a finomabb asztalos művek s egyéb bútorok is; — maga e három cikk körülbelül 200,000 frtot folytatott ki az országból. Nem tagadhatni ugyan, hogy a külföldi iránt uralkodó előszeretet a hazai művet sokszor igazságtalanul ócsárlotta, s nem

ritkán a legjobbat is megvetette, csupán mivel az honi készítmény volt; de az is igaz, hogy ezen előítéletet sokban ápolta kézműveseink tökéletlensége. Innét eredt, hogy a kisebb városi mesteremberek nem élhetvén mesterségökből, azt nem ritkán elhanyagolták s föld-, kivált szőlőműveléssel váltották föl.

Némi kivételt érdemel azonban Pest, mely e korban már mindinkább érdemessé tette magát a kézművi város nevére. Nem leszen talán érdektelen, az ott e kor végén létező mesterségek neveit s azok kezelőinek számát ide sorozni; ez összehasonlítva a mai Pest állapotával, előtűntetendi azon örövendetes haladást, melyet e város azóta tett. Létezett ott az 1792-diki összeírás szerint: 4 töcsináló, 1 aranyhímző, 3 timár, 14 keményítőgyártó, 4 kúcsináló, 32 asztalos, 1 sárgaréz műves, 4 aranyműves, 1 aranyverő, 1 serfőző, 9 sarkantyú műves, 2 rézmetsző, 3 kéményseprő, 1 harangöntő, 14 hajfodorító, 1 papirfestő, 1 kártyafestő, 17 borbély, 7 keztyűs, 3 chokoladegyártó, 2 rajzszergyártó, 3 gyűrűs, 3 szegműves, 9 könyvkötő, 1 húr-gyártó, 2 kosárfonó, 72 magyar csizmadia, 9 szítás, 2 paplanos, 5 késes, 3 rézműves, 7 czukorműves, 8 nyerges, 11 kovács, 13 lakatos, 6 ács, 2 hegedűműves, 2 sodronygyártó, 6 fazekas, 3 rézműöntő, 3 kardcsiszár, 7 szűrszabó, 1 enyvfőző, 8 órás, 40 kertész, 3 cserepező, 1 aranyozó, 3 fegyvergyártó, 7 bádogos, 21 mészáros, 3 kőmetsző, 3 ráspolgyártó, 4 paszománműves, 18 szijgyártó, 24 molnár, 6 kőműves, 16 gombkötő, 3 orgonaműves, 17 posztógyártó, 2 posztónyiró, 6 fésűs, 18 szűcs, 6 gyógyszeres, 15 festész, 4 magyar és 11 német kalapos, 18 halász, 23 sütő, 6 kötélgyártó, 9 szekérgyártó, 1 salétromfőző, 3 köszörűs, 26 magyar és 62 német szabó, 5 lőcsőgyártó, 2 bőrröndös, 1 selyemfestő, 1 kefekötő, 5 szappanos, 1 tükörgyártó, 2 ónműves, 2 szobrász, 3 kövező, 1 lőgömbműves, 79 német s 2 tót varga, 9 dohánygyártó, 1 szőnyeges, 1 téglás, 2 vászonnyomtató, 14 takács, 7 harisnyakötő, 4 festő, 5 esz-

tergályos, 3 könyvnyomtató, 16 bognár, 8 üveges, 5 kordoványos, 6 hajós, 4 gyárnok stb.

A vidéki városok közül Debreczen számlált legtöbb kézműveseket. Hogy a magyar műipar állapotát is bővebben megismerjük, e városnak kézműveseit is ide igtatom. Létezett itt: 28 asztalos, 28 bodnár, 11 könyvkötő, 562 csizmadia, 23 csutoragyártó, 116 fazekas, 51 fésűs, 39 gombkötő, 144 gubacsapó, 71 szekérgyártó, 11 késes, 37 kovács, 12 kalapos, 33 kötélgyártó, 36 lakatos, 97 hentes, 18 mészáros, 9 nyerges, 7 német varga, 22 olajgyártó, 55 paplanos, 52 szűrszabó, 4 aranyműves, 80 szappanyos, 45 házi- és 133 vásári magyar szabó, 13 takács, 182 varga, 18 üveges, stb.¹⁾ Említésre méltó különösen a csutoragyártó czéhnek szorgalma, mely évenként mintegy 100,000 darabot szolgáltat a pipakedvelőknek. — Kisebb számmal találhatók voltak a kézművesek ezen nemei majdnem minden kir. városban; a mezővárosok azonban keveset állíthattak elő, kikre a kontár név, legsajátabb értelmében, reá nem illett volna.

A gyárakat, bár csekély számmal voltak, szükségtelennek látom itt újonnan elszámolni; miért csak néhányat említendek, melyekben változás történt vagy melyek e korban emelkedtek. Valamennyi közt, melyekre e név ruházható, legvirágzóbb volt a sásvári kartongyár, mely folyvást Schuller bécsi tőzsér birtokában vala. Ennek számára Nyitra és Trencsén megyében, Körmöcz és Selmecz táján, több helységek dolgoztanak. A gyár e korban 50,000 darabnál többet készített már évenként a kartonnak különféle nemeiben. Ellenben a cseklési kartongyár, mely amannál eleinte még nagyszerűbb volt, végkép elenyészett. Nem sokkal kedvezőbb sorsa volt gr. Batthyányi Tivadar két posztógyárának is Vas megyében. A Krisztina

¹⁾ Schwartner: Statist. 1. kiad. 232.

főhercegné állította posztógyár Mosonyban e korban egy brünni gyárnok kezére jutott, de virágzatra nem emelkedhetett; 1783-ban 15,000 frt. árú gyapjút dolgozott fel különféle szövetekre, ezen felül a gyári költségek 17,664 frtra mentek, a bevétel azonban csak mintegy 30,000 ftot tőn. Új gyapjúsövetgyárat állított fel gr. Schönborn Munkácson, Koppi kalmár Kassán, Hunold kalmár Pozsonyban; melyek közül azonban egy sem juthatott virágzatra. Gyarapodni kezdett ellenben a gácsi gyapjúsövetgyár (posztót még nem készített), 6 szövő széke mintegy 200 darab kelmét szolgáltatott. Megkísértették néhol posztógyártóink az úgynevezett szitasövetet (Beuteltuch) is. A podborjei, Pozsega megyében, és nagyvárad nem rég fölállított posztógyarak szinte gyarapodtak. Az első csaknem egyedül a lakosoktól úgynevezett abaposztót készített, melynek tartóssága miatt a földmívelők közt nagy volt kelendősege. Apatinban, Bodrog megyében, e korban egy fonóiskola és szövetgyár állíttatott fel, mely igen csinos zubonyokat stb. készített.

Miként tenyésztése, úgy gyártása is igen nagy előmenetelt tőn a selyemnek. 1781-ben József Ó-Budán egy igen szép s nagyszerű selyemgyárt állíttatott fel, Zaneri Bertalan felügyelése alatt, melyben egy kerék 4240 orsót tőn mozgásba. Két évvel később pedig a Mária Teréziáé mellé egy új gombolyítót emelt, melyben 40 gépely dolgozott. Hogy a legombolyítás kezelésével a lakosokat is bővebben megismertesse, 1782-diki februárban parancsot bocsáta ki, miszerint a szegény szülők felnőtt gyermekei ezen gyárakba küldessenek. 1784 óta Mazzucatto Ágoston, kire József a selyemügyet bízta, nagy szorgalommal tanítá a lakosokat is a selyemgombolyítás- és fonásban. Nem sokára egy új találmányú gombolyító gépet is terjesztett a m. udv. kancellária elébe, melynek segédelmével sokkal rövidebb idő alatt több és jobb selymet lehet a gubacsokról nyerni, mint az Európában eddig divatozó gombolyítók által;

a próba, melynek a gép alája vettetik, oly igen sikerült, hogy az illető bírák azt tökéletesnek találván, nem sokára mazsucattogép nevezet alatt nagyban is felállítottatt. Filatoriumok léteztek még Verseczen, Eszéken, Posegán és Vukováron. Tulajdonképi selyemgyárak pedig a temesvárin, bellóvárin, budain és pestin kívül, melyek már ízletes műveket szolgáltatnak, újak is emeltettek: Strazemonban, mely annyi selyemkendőt készített, hogy avval majdnem egész Tótországot ellátta; továbbá Csabán, Békés megyében, hol igen sok szalag s más kelme is gyártatott, mik mind színökre, mind tartósságokra kiállották a külföldivel az összehasonlítást; egyebek közt egy igen szép asztalterítőt készített a gyár az Arad megyei gyűlési terem számára. Valamint azonban a tenyésztést, úgy a gyárakat is megakasztá a kitört ozmán háború. — Említésre méltó itt Csis András, löcsei polgár- s ügyes takácsnak új találmányú szövés módja, miszerint mind selyem, mind más nemű szövetekbe különféle ábrázolatokat, czimereket stb. lehet beszőni, s egyáltalán az úgy nevezett sávojest tökéletesebben készíteni. A fölतालáló, azon buzgalmaért, melylyel e szövésnembe a honi ifjúságot beavatni törekedett, nem csak különös szabadítékot, hanem tetemes pénzsegélyt is nyert a fejedelemtől.

Haladásban találjuk a vászonszövést is. A felső vidéki legtöbb megyékben közönséges foglalkodása volt ez a lakosoknak; s ezekből mindössze mintegy 16 millió, magából Szepesből hat millió réf vászon került a kereskedésbe. Legszebb készítményt szolgáltatnak a tepliczi, szombathelyi és poprádi gyárak Szepesben. A feherítés legtöbb helyt a folyamok partjain tétetett minden mesterség nélkül; voltak azonban több feherítő kallók is, p. Rozsnyó mellett 21 létezett, hova egyebek közt a Nagy-Károly, Debreczen stb. vidékén szövött vászon egy része, évenként mintegy 300,000 réf, vitetik feherítésre.

Jó hírben valának a besztercei vászonfestő kézművek is; nagy része az itt festett vászonnak Sléziából hozatott. A szepesi vászonnak egy része, mintegy két millió réf, a késmárki festők és nyomtatóktól készítették el mind bel-, mind külkereskedésre.

Aszódon, Pest megyében, állíttatott fel Podmaniczky báró egy bőrgyárt, melynek készítményei közül a juhbőrből készített szép bundák nem sokára nagy kelendőségre jutottak. 1782-ben pedig Preslau tábornagy, Mosony megyei jószágán, Zorndorfon, egy bőr- s egy kelmegyárt állíttatott fel, mely azonban mindkettő csekély volt. A Mosonyban már Mária Terézia alatt is fenálló, Nefzern báró birtokában létező, angol bőrgyárnak mintájára emeltetett egy Debreczenben is.

E kor ezen nemű szüleményei közül említendők még: a budai hintógyár, mely sokáig egyetlen volt az országban; készítményei kivált szép és jó mázok által ajánlják magokat. Továbbá a szinte ott felállított két fayence vagy majolika edénygyár, melyek nagyságokra s a danczigiakhoz hasonló készítményeikre nézve mind a virágzatra nem jutható holicsit, mind a tatáit stb., meghaladták. Sopronyban pedig czukorgyár állíttatott, mely azonban nem juthatott oly erős lábra, mint a Mária Terézia alatt Fiumében emelt, mely évenként többet készített már 30,000 mázsa czukornál; pedig amannak a Soprony vidékén szinte nem rég föltaalált, kimeríthetlen gazdagságú kőszénbánya nagy gyarapítására szolgálhatott volna. Végre nevezetes lőn e kor végén az újlaki liqueurgyár, melynek készítményei Osztrák- és Csehországban is igen kelendők voltak.

Hogy a gyárak, melyek Mária Terézia és József alatt fölállottak, nem kaphattak erősb lábra, sőt, miként érintém, néhány el is enyészett, oka kivált a hitel hiánya s a német örökös tartományok gyárnokainak féltékenysége, s a har-

minczadhivatal által részrehajlólag gyámolított kártékony befo-lyása volt. Ennél fogva történt, hogy a gyári kellékekre, p. gya-putra, festékre stb. vetett harminczad, midőn azok Magyaror-szágba hozattak, oly nagy volt, hogy aztán a magyar gyármű, a német tartományival a versenyt ki nem állhatta. A magyar bányatermékek pedig, p. a hegyizöld, cinóber stb., oly ma-gas áron adattak a bányaigazgatástól benn az országban, hogy azokat a magyar gyárnok vagy kézműves minden fuva-rozási költség mellett is olcsóbban szállíthatta a bécsi raktá-rakból, mint a bányavárosokból ¹⁾).

A kereskedés története.

A kereskedés virágzata egyike volt József fő céljainak, melyeket összes birodalmában valósítani törekvék. Miért mi-dőn látná, hogy a nemzeti gazdagságnak ezen legbiztosabb forrása elődeinek igyekezete által még sem a magyar, sem a német örökös tartományokban nem nyert kívánt állapotot-t; némi előhaladást azonban, a számos akadályok daczára is, mindenik nemzet tőn: ezeket részletben megismerni s álta-lában a hátramaradás forrásait fölfedezni, még mielőtt a ma-gyar trónra lépett, fáradhatlan szorgalommal igyekvék. E végre, mint említők, körülutazta a hont minden irányban, s nem csak ösztönözte a lakosokat kereskedési vállalatokra, hanem, hol lehete, némely akadályokat is elmozdított.

Sokan, kik József terveinek velejébe nem hatottak, állí-tották, hogy neki nem csak nem volt igaz szándéka, Magyar-oroszgot műipari s kereskedési tekintetben gyarapítani; hanem

---

¹⁾ Miller: Schedium de Statu fabricar. et manufac. in Hung. — Kora-binszky: Lexicon. — Schwartner: Statistik. — Grellmann: Statist. Aufklär. 2. — Skerlec: Descriptio Situationis Hung. és Project. Legum motiv. inter Acta Deput. Commec. 1890.

inkább azt rendszeresen törekvék elnyomni, hogy a német tartományokat annál inkább gazdagítsa ennek kövérségével, miután a fenálló harminczadi s az osztrák tartományok politikai viszonyaiból származó, egyéb akadályokat nem csak el nem mozdította, hanem némi újakkal is szaporította. Én ily szűkkeblűséget Józsefnek, a világos fejű, magas szivű fejedelemnek lelkületével megegyeztetni sehogy sem tudok; ellenkezik ez minden más, kormányzása alatt nyilvánított elveivel. E harminczad-rendszer a Magyarországot oly sokszor tanúsított országanyai indulattal átfogott Mária Terézia alatt hozatott létre, s mégis nem hiszem, hogy volna magyar, ki alaposan állíthatná, hogy ő, bár miben, kárát akarta volna Magyarországnak. Valamint alatta más, itt nem fejtegethető hatások eredménye volt azon szűkkeblű politika, mely a leirt harminczad-rendszert létre hozta: úgy Józsefnek sem tulajdoníthatni szűkkeblűséget vagy rossz akaratot, mivel azt el nem törölte; ámbár az ugyanazon okozatnak a két uralkodás alatt külön forrásai voltak. Említők, miként Mária Terézia alatt a bécsi kereskedési tanácsnak, a trieszti Intendenzának s a bécsi féltékeny kalmároknak műve volt a magyar kereskedelem lebilincsezése; nem egyéb volt ez, mint folytatása s tökéletesb kifejtése azon szűkkeblű politikának, melyet Osztrákország rendei s az egész birodalom kereskedésének a maga kebelébeni központosítására törekvő Bécs, régtől fogva nyilvánított Magyarország iránt. József alatt azonban, ki a kormányt annyira önállóság igazgatója, hogy abban az osztrák hatalomviselők ily fő érdekű dolgokban indítólag részt nem vehettek, ezen ok hatása megszűnt volt. De korán sem szűkkeblűség vagy rossz akarat a fejedelem részéről, lépett annak helyébe. Hiszen, épen a minden egyedáruszkodást gyűlölő s kiűrtő József volt indítója az 1776-diki intézkedésnek, miszerint a bécsi kereskedési tanács és az Intendenza eltöröltetett, a tengerpart pedig Magyar-

országához visszakapcsoltatott. József tetteit nehéz megítélni; ő reformatori pályájának közepette akasztatott meg munkálkodásában, mielőtt tervének minden részleteit kifejtette, mindent tisztába hozott. Kétségkívül egynémi volt az ő intézkedéseiben, mit nem czélul tűzött ki, hanem csak eszközül használt, amannak könnyebb valószínűsítésére, bizonyosan megszüntetendőt, eltörölendőt, mihelyt a cél megközelítése annak hatását szükségtelenné teszi. Hogy ily eszközök nem ritkán erőszakosak voltak, néha a körülményekből, máskor lelkületéből s melyet választott, álláspontjából magyarázható; de természetes az is, hogy a hideg megfontolást kizáró indulatokat annál inkább fölizgatták, minél kevésbé tűnt elő néha a cél, melyre a sebhesztő sérelem eszközül választatott.

Ily eszköz volt Józsefnél a kereskedelemre vetett nyűg is, kétségkívül feloldatandó, ha célját eléri; — hiszen miként alább látandjuk, ezt ő, a céljait valószínűsíteni többnyire nyílt homlokkal törekvő, önmaga világosan kinyilatkoztatta.

Józsefnek egyik legfőbb célja volt monarchiájában a gyárakat s kézműveket oly virágzatra emelni, hogy készítményeik által azok előkelő helyet nyerjenek az európai, sőt világkereskedésben. Ezt valószínűsítőlag tervezte s hirdette ki ő 1784-diki aug. 27-dikén az úgy nevezett elszigetelési rendszert (Isolirungs-System), mit számtalan egyes rendelmények követték, a ki- s bevitelt mind az áruknak, mind a külön tartományoknak osztályozása szerint részletben meghatározók, a kül gyár- s kézműveknek bevitelét pedig egyáltalán megnehezítők, többeket pedig, miket Ausztria már szolgáltatott, egészen eltiltók. A magyar tartományoknak e rendszer által az a hivatás tűzetett ki, hogy, mint a legkülönfélébb természetmennyekkel bővelkedők, a gyári kellékeket szolgáltatassák; a nélkül azonban, hogy még ekkor szándéka volt volna ezekben a gyárak s kézművek gyarapodását legkevésbé is akadályozni.

lyoztatni. Tudta József, hogy ezen elszigetelési rendszer hasonló tilalmakra ingerlendi a szomszéd hatalmakat, azért igyekvők oly buzgalommal gyarapítani az ádriai, s megkezdetni az aldunai s feketetengeri hajózást, erre akarván utat nyitni birodalma gyárműveinek kiszállítására.

E rendszer, igaz, Magyarországot legsúlyosban érte, mely természetényeit minden concurrentia nélkül egyedül a német tartományoknak kénytelenített eladni, mikre pedig azoknak szüksége nem volt, p. bort a külföldre, a visszatörlási tilalmak miatt nem szállíthatott. Lehetetlen volt az ország ezen állapotát nem ismerni Józsefnek; de ezen áldozatot ő Magyarország részéről szükségesnek látta, az összes monarchia java miatt, kivált miután azt csak addig vélte érzékenyen hatni az országra, míg itt is több gyárak és kézművek fognak állíttatni.

E fölött czélja volt még Józsefnek a physiokratiai adórendszert Magyarországra is kiterjeszteni; mivel pedig ezt, mint a magyar alkotmánynyal s a jogaihoz szilárdúl ragaszkodó nemességnek szabadítékaival ellenkezőt, maga is nem könnyen vélte létrehozni, ennek megkísértését megelőzve, a harminczad által már eléggé összeszorított kereskedést, midőn a főnebbi rendszert kihirdette, még némi új terhekkal is nehezítette, hogy aztán, mikor majd a physiokratiai adórendszerral szőnyegre lépend, azt a lenyomott kereskedés fölszabadításának föltétele alatt annál könnyebben elfogadhatóvá tegye.

Rendeletei a harminczadot s egyáltalán a kereskedést illetőleg a következők: új harminczad-igazgatóságot állított fel, mely a magyar kereskedést is kormányozná, semmi tekintetbe sem vévén a magyar törvényeket; minél fogva a magyar harminczad jövedelmei is a bécsi bankválasztmány kezelése alá jutottak. Továbbá, az osztrák tartományi vámokat, mikkel a magyar kereskedés terheltetett, meghagyván, a magyar gyár-

és kézműveket a harminczadon mint külföldieket megadóztatni, míg az osztrák műveket, Magyarországra szállíttatásoknál, mint honiakat kezelni rendelte. A magyar kalmártól a fogyasztéki adót, mielőtt áruját az országba hozta, még az osztrák állomásokon az átviteli vámmal megvétenni, a kiviteli vámot pedig kétszer megfizettetni rendelte; holott az osztrák a kivitelit csak egyszer, az átvitelit egyszer sem, a fogyasztékit pedig csak akkor fizette meg, ha áruját belfogyasztásra tűzte ki; minél fogva a gazdasági kereskedelem egészen meggátoltatván, a magyar az osztrák tartományokon keresztül hozott kúlarukkal Magyarországon kívül, mint például a bécsiek a török tartományokban, nem kereskedhetett; mert azt, midőn az országba hozta, a bécsi kalmártól Magyarországon keresztül szállítotttnál a fogyasztéki s átviteli elég nagy vámmal már több teher nyomta ¹⁾).

Nem sokára ezen harminczadszabályozás után föllépett József a physiokratiai adórendszerrel is, egy, a magyar udv. kancellár, gr. Pálffyhoz 1785-diki deczember 30-kán utasított kéziratában. E rendszer nincs ugyan tárgyammal szoros kapcsolatban, legalább nem egészen; de oly érdekes annak előadását magának a fejedelemnek tollából olvasni, miszerint meg nem állhatom, hogy azt itt lefordítva ne közöljem, annál is inkább, minthogy magyarban még nem, német eredetiben pedig igen gyéren található.

„Nagy kötelességemnek, miszerint a státusz javáról mindig gondoskodni tartozom, nem felelnék meg, ha a közönségesen s minden jól gondolkodó embertől oly bibásnak, nyomasztónak s igazságtalannak ismert adórendszert Magyarországbán gyökerestől megváltoztatni s megjavítani elmulasztanám, csupán azért, mert e javítás valósítása súlyos lehetne.“

¹⁾ Acta Deputat. Commerc. de anno 1790; kivált Skerlec: Descript. at.

„Az adómenyiség azelőtt az országgyűlési végzések által önkényleg határoztatott meg, és szintoly önkényleg osztattak fel a vármegyék közt az úgynevezett porták vagy adórészek. Ezen egy másodrendű felosztás (subrepartitio) által segíteni szintoly hasztalan volna, mint rosszak az elvek, melyeken az egész adórendszer nyugszik s melyek szerint az adó beszedetik, az ötvenegy, kivált a parasztnak érthetetlen rovatokra osztott dicatió által, mi ellen annyi, de könnyen kitalálható okokból, foganatlanul iratott; rosszak, mondtam, mert általok az ipar elfojtatik s a népszaporodás meggátoltatik; igazságtalanságuk pedig már abból is világos, mivel az adó ugyanazon tárgytól egyszerűen többször megvétetik s oly tárgyak is megadóztatnak, melyek az adózónak semmi hasznot sem hajtanak, s így tovább. Azután évenként összeírni, felosztani, beszédni s épen oly terhesen kell számolni e rendszer mellett. Nem akarok e számtalan hiányok leírásába mélyebben bocsátkozni, miután azok ismeretesek, s a valódi hazafiak közkívánata, a jobbágyok fenhángú szava s a némely kerületekben mindig fenmaradó adórész-tartozás által eléggé bizonyíttatnak.“

„Az eddigi adórend tehát egészen elvetendő, s helyette én most egészen új elveket tűzök ki a jövőendőben behozandóra, mik a következőkben állanak:

„I. A felvilágosodás, reményilem, haladt már annyira, hogy mindenki meggyőződve van, miszerint a státusban csak azon adózások a valóban legigazságosabbak s legkevésbé nyomasztók, melyeknek a föld s annak területi s gyümölcsözési aránya szolgál mértékül; ebből következik:

„II. Hogy minden föld nagysága s gyümölcsözése arányában, egyenlően adóztassék; hogy tehát az alól senki sem vehető ki, mert másként az összes természeti s műveltségi termeszterményeknek az egyenlőtlen adózásból származó árkülönbsége egymással súlyegyenben nem állhatna; s azért kell

„III. Mind annak, mi természeti vagy műveltségi előhozás által nyeretik vagy készítettik, mint iparszüleménynek, az adótól mentnek maradnia, kivéven a nagyobb s zárt városok fogyasztékát, mely polgári adóként szedetik, miután úgyis az emberek vagyonosb osztálya lakik a városokban.“

„E három elv szerint volna a kivetett adómenyiségnek s a szabadon tett megyei pénztári adózásnak, mi összesen 5,344,000 ftot teszen, felosztása intézendő; felmérendő volna t. i. minden, akármilyen gyümölcsöt hozó föld, s kiszámítandó annak gyümölcsözése; mivel pedig a státusnak pénzre, nem termékre van szüksége, minden természetmennynek a külön megyékben folyó közép piaczi ára veendő annak értéke mérlegéül. Ez az így kiszámított közönséges jövedelem összessége a RR. által ajánlott egész adó-összeeggel s az önkényleg elvállalt házi-pénztáradóval elosztandó, mi aztán százalékát fogja meghatározni annak, mit minden megye, minden közönség jövedelmeiből a státusnak tökéletes igazság és egyenlőség szerint adózni tartozik; miután a községekben való részfelosztás az egyének közt ezekre önmagokra hagyatik, s a körülmények és igazság kívánata szerint évenként egyiknél kissé többre, másikonál kevesebbre üthet ki, azon mértékben, melyben szerencsétlen esetek vagy egyéb bajoktól látogattattak. Község alatt érteni kell minden házat és lakót földeikkel, kik egy bíró alatt állanak. A fölösleg földek pedig azon községhez tartoznak, melyeknek határai közt fekszenek; s ha egy helyen több bíró van is, az mégis csak egy községnek tartandó.“

„A nemességnek úgynevezett majorsági (allodial) telkei ezen fölmérésből s fölbecsülésből annál kevésbé maradhatnak ki, minthogy egyébként egészen más fordulatot kellene vennem a csupán jobbágyi telekadó behozásában, és sem a rendek világosan meg nem határozhatnák, mit ajánlhassanak azon terheknek, melyektől igen nyomtatnak, t. i. a személyes fegyverre

kelés s a magszakadás esetében a fiscalitásjog lerovására, sem én meg nem határozhatnám, mennyi járandóságot kellene azon tehertől feloldozásért követelnem, ha egyikünk sem tudná, mennyi illetné ezen majorsági telkeket a többiekkel egyenlő adózásban.“

„A nemesség vagy nemzet előjogai és szabadítékai a világ minden országaiban és köztársaságaiban nem abban állanak, hogy azok a nyilvános terhekhez nem járúlnak; s adózásuk p. Angolországban vagy Németalföldön talán nagyobb, mint akárhol is egyébutt; hanem egyedül abban állanak, hogy a státus és közjó szükségeire megkivántató terheket önmagok teszik magokra s az adóknak fölemelése s nagyobbítása csak megegyezésekkel történik.“

„A személyek szabadsága jól megkülönböztetendő a birtokétól, melyben azok nem mint nemes, hanem egyedül mint föld- és szőlőmives vagy baromtenyésztő, és a városokban egyedül mint polgár és fogyasztó, az úton s réveken egyedül mint utazó s átszálló jönnek elő; mely esetekben nekik a szabad concurrentia fentartása miatt minden birtokaikra nézve más lakosokkal s polgárokkal egyenlőknek kell lenniök.“

„Ha az adózás Magyarországon ily módon a föld s telekre kivétel nélkül vettetnék, méltánylandók volnának a hasznok is, melyek abból a magyar nemesre s egész országra hárulnának. A birtok tökéletes sajátságának megnyerése által t. i. végkép megszűnnék az oly gyűlöletes és nyomasztó fiscalitási rendszer, melynél fogva egy család sem tökéletes tulajdonosa birtokainak, s az atya halála esetében feleségét, sőt leányát is gyakran a legsúlyosabb szükségbe sülyedni kénytelen hagyni; az örökítés szabadsága meggátoltatik, miből az adás-vevésben, kivált idegenekkel, sok nehézség és a számtalan pöröknek forrása származik, melyekben a latentia jura fiscalia által egész családok megbuktattatnak.“

„A fegyverrekelés terhe, mely valóban oly nyomasztólag s haszon nélkül súlyosodik az ország nemességére, hogy azt mindenki megismerni kénytelen, a mostani hadi körülményekbe legkevesebbé sem illik; s azoknak, kiknek személyesen fölkelniök, vagy háború idején magokat attól sokkal költségesebb és bajosb módon kiváltaniok kell, a legnyomasztóbb. Ha pedig e valódi teher kiváltása egy közönséges, sokkal kisebb adó által lehetővé nem válnék, mit azonban én át nem látok s nem reménylek: azon esetre én, ezen fegyverrekelést használólag, az arra kötelezetteknek évenkénti gyakorlatai által az ország védelmére czélszerűbb nyereséget húzni gondolkodnám a státusz ezen kétségtelen jogából; és ha nem tudnék is egyéb módot, az adózó jobbágyi és nem adózó majorsági telkek termései eladásában az árra nézve egyenlőséget behozni, iparkodnám, a jobbágy összes úrbéri tartozásainak kevesbítése által a természetst a földesúrnak azon mértékben költségesebbé tenni, mennyiben a jobbágy adózása ezen természetstmények árát a meg nem róvott telkek ellenében túlhaladja; hogy így a semmit sem fizető nemes kisebb árt a természetstményeknek ne szabhasson, mint a meg-róvott jobbágy, ez pedig annál inkább képes legyen adózási kötelességeinek megfelelni; mi azonban mindig egy igen tökéletlen eszköz marad, s ezt én csak azon esetben ragadnám meg, ha más mód nem maradna fenn, a teher alatt lestülyedő jobbágyot a szabadítékos nemesség túlsúlyától megmenteni.“

„Még egy önnel közlendő tárgy van hátra, mi egész indulatomat átfogja, melylyel az ország java iránt viseltetem.“

„Nem volna-e lehetséges a rendektől, — miután a főnebb megírt adózás csak a már megajánlott mennyiség arányosabb, egyenlőbb felosztását, vagy az említett két tehernek hasonértékét teszi, — új ajánlatot nyerni, annak fejében, hogy minden vámadók, melyek a harminczadoknál a német örökös tartományokba szállított magyar természetstményekről szedetnek,

eltörültessenek, s egy tökéletesen szabad közlekedés enged-
tessék mind szárazon, mind folyamon és tengeren? Ez az
országba jelentékeny pénzüszveget folytatna be, természetmé-
nyeinek könnyebb eladását eszközölvén; egyszersmind pedig
más részről a német határos tartományoknak mind a most
létező harminczadok, mind az adók tekintetében könnyebb-
séget s engedélyeket eszközölné, miután a piaci ár Koront-,
Stájer-, Osztrák-, Morvaországban, Sléziában és Gácsországban
bizonyosan csökkenne, s következőleg az erre számított adó-
zás szinte változást és kisebbitést kívánna.“

„Továbbá a gyárak, melyek az örökös tartományokban
meglehetősen gyarapodnak, Magyarországon jelenleg nem
csak nem gyámolittatnak, hanem el is nyomatnak, mik mégis
jövőben ott is elterjednének, s az élelemszerzést s külpénz
befolyását igen megkönnyítenék, miután az első kézi anyagok
az országban nagy részben léteznek s a kézi munka is az
itt kevésbbé drága élelem miatt sokkal olcsóbb, mint a német
örökös tartományokban.“

„Továbbá az úgy nevezett szabályos ár eltörülése s
a katonai szükségeknek piaci áron vétele s fizetése Magyar-
országban ismét nagy kelendőséget s a gyakran előforduló,
úgy nevezett depertitáknak megszüntetése az egész országnak
nagy hasznot okozna.“

„Annak meghatározása tehát, hogy az ily, más oldalról
kipótlandó adófelemlés Magyarországon alkalmazható-e, vagy
egyenesen félrevetendő? jelenleg annál inkább szükséges, mint-
hogy a német örökös tartományok adórendszere éppen most van
kidolgozás alatt; s miután az leginkább a folyó piaci ár sze-
rint kiszámítandó telekterméki jövedelmekre alapíttatik, ezen
piaci ár pedig a magyar termékek szabad concurrentiája által
szembeszökőleg alább szállana s azért a német tartományokban
egy egészen más adóelvet föltételezne; miután továbbá a gyá-

roknak, ha olyanok fölállítása idővel Magyarországon is lehetővé tétetnék, gyarapodásából a német tartományoknak mind természetében, mind fogyasztásában származó csökkenés ismét beszámítandó volna: azért egyedül ezen elhatározástól függend, hogy Magyarország a többi örökös tartományokkal viszonyában, amazokkal egyenlő kedvezéseket nyerjen-e a kereskedésben: vagy ellenben mint merő gyarmat (Colonie) tekintessék, melyből műkészítményei kivitelének lehető megnevezése s az élelemszereknek, az országban fekvő katonaság olcsóbb ellátása végett, igen csekély áron tartása által annyi haszon huzassék, mennyi csak lehetséges, a nélkül hogy ellenben némi pénzmennyiségeknek az országba visszafolyására, mi által csak a többi tartományok károsulnának, valaha legkisebb gond is fordíthatnák stb.“

Józsefnek ezen adórendszere, melyben kulcsát adja azon politikai s kivált kereskedési viszonyoknak, melyek a magyar és német tartományok közt léteztek, miként várni lehetett, az országban nagy zajt ütött, s mind a mellett is, hogy azt igen nagy engedményektől föltételezte, melyek a behozandó adót, ha azt, csak mint olyant, elvonva a jogtól, melyet eltörlendő vala, tekintjük, sokszorososan felülmúlták, elhatárázottan visszavetették. Nem akarok itt fejtegetésébe bocsátkozni azon kérdésnek: volt-e joga a fejedelemnek a kereskedés felszabadítását s Magyarországnak a német tartományoktól függetlenségét ily föltételhez kötni; sem annak, hogy a német tartományokkal összehasonlítva, arányos adót fizet-e fejedelmének Magyarország, mely annak az egyenes adón kívül más gazdag jövedelemforrásokat is tűzött ki; sem végre annak, hogy nem volt volna-e hasznosb az ország virágzatára, a régi jogot, mely az adótól fölment, de, miként hallók, sokkal nagyobb, bár nem egyenes adózást vont maga után, s a kereskedés szabadságát igen megkorlátozta, a belföldi gyárak emelését s gyarapodását megaka-

dályozta stb. fölálodozni? E kérdések már számtalan vitatkozások tárgyai voltak és sokkal bővebben kimerítve vannak, sem hogy azoknak fejtegetésében újat mondhatnánk; de hiszen ez nem is tartozik czélomhoz.

Elég, hogy a rendszer el nem fogadtatván, az engedmények sem létesíttettek, a kereskedés sem szabadult ki szűk korlátaiból; s az ország, József kifejezéseként, gyarmati állásban s viszonyokban maradt. Később, 1788-ban, József ugyanezen elvek szerint, de, talán hogy fenn érintett czéljához juthasson, még nyomasztóbb szabályokkal, új vámrendszert bocsátott ki, melynek elvei röviden im ezek: 1. Magyarország szintazon szempontból tekintessék a külkereskedést illetőleg, melyből a német örökös tartományok; a vámállomások és viszonyok azonban ezek s ama közt, miként azelőtt, fenmaradjanak. 2. A fényüzési czikkelyek, hasznosságok fokozata szerint 60, 40, 20, 15 és 10 százalékkal terheltetnek. 3. A gyári kellékek, valamint a gabna és más élelmi szerek 5, a benn nem termesztett gyári szükséglet $2\frac{1}{2}$ és $\frac{5}{12}$, a török áruk általán véve 5, a lengyel áruk pedig 4 százalék vám alá vettettek. Minden német örökös tartományok és Gácsország a vám tárgyában egy tartományul tekintetnek, s azért minden, köztök még fennálló vámok eltöröltetnek; ezek azonban s Magyarország közt a vámok fenmaradnak. Ezek az általános elvek. Mi hazánkat az örökös tartományokkal viszonyában illeti: ezek ama fölött sok kedvezéseket nyertek. Majdnem minden termesztmény s kézmű vám nélkül engedtetett behozatni; ellenben Magyarországból igen kevés czikk, melyekből t. i. az örökös tartományok nagy hasznot huztak, vitetheték ki vám nélkül, vagy nyert némi kedvezést. A kézművek, midőn kivitettek, mint előbb, a hasonló külföldiek vámának felét fizették. Más czikkekre külön-külön vámok valának kivetve, melyeknek fokozata $\frac{5}{12}$ (vagy is 1 fttól

1/2 denár) százaléktól 60-ig emelkedett; némelyek pedig egészen eltiltattak. Némelyek nagyobb vámmal róvattak meg a hasonló lengyel cikkelyéknél, milyenek p. sör, írósvaj, gabna, köles, borjúbőr stb. A bor, midőn Gácsországba szállíttatott, csak fél annyiival terheltetett, mint a német tartományokban.

A külországokra nézve általában vagy egészen eltiltattak, vagy nagy vámmal róvattak meg azon cikkek, melyekre az örökös tartományoknak szükségök volt, ezek pedig épen azok voltak, melyek fő cikkeit tevék a magyar kereskedésnek; így p. 10 százaléki vám alatt voltak: vas, kő, kender, len, fagyú, selyemgubacs (mi később egészen megtiltatott), barom, t. i. ökör, juh, sertés; gyapjú (mitől Ausztriába 15 kr., külföldre előbb 4, később 11 ft. 45 kr. fizetteték mázsájától) stb.; 20 százaléki alatt: marhabőr, csergubacs (minek vámja néha árával is fölért), hamuzsír, ezüst-sodrony, borkő stb.; 30 százaléki alatt juhbőr stb.; 60 százaléki alatt nyúlőr, ökör, s más szarv stb. Midőn ezek a cikkelyek külföldre szállíttattak, az átviteli vám (Transitozoll) mindjárt a magyar határszéleken volt lefizetendő.

A harminczadi állomásokat illetőleg, a behozatalban összesen három nemre osztattak az áruk: 1. melyek a kereskedésben eltiltvák s csak saját használatra valának behozhatók s pedig csak a legfelsőbb hatóság szabadmeneti levele mellett, mi a határszéli főállomáson előmutatandó volt; innét az áru valamelyik fő lerakó helyre szállíttaték s ott felnyitvatván, megvizsgáltaték. 2. A második nembe tartoztak, mikkel a kereskedés igen meg volt korlátolva; ezeket is csak a főállomásokon keresztül leheté behozni; s mint amazok, úgy ezek is megvizsgáltattak a fő rakhelyeken. Ezek közé tartoztak a tiroli, florencz, milanói, németalföldi, trieszti és fiumei kéz- és gyárművek; továbbá azok is, melyekkel a közönséges kereskedés eltiltvá volt, s csak azon kalmároknak engedteték meg,

kik arra magoknak előleges szabadítékot szerzetek; ilyenek végre a gyarmati áruk, a keleti fű- s egyéb szerek; kávé, kakao, thea, czukor, gyapot, syrup, drága bőrök stb. Ezek is a főállomásokon át juthattak a kalmárok kezébe; külföldinek ezekkel benn tilos vala üzni kereskedést. 3. Harmadik neműek végre, mikkel szabad volt a kereskedés, akár melyik fiókállomáson is behozathattak; ilyenek az örökös német tartományi czikkelyek.

A kivitelben, szinte az utat tekintve, két nemre osztattak a czikkelyek. Az egyikbe tartoztak azok, melyekre az örökös tartományok gyárainak szüksége volt s azért korlátozottak és csak a főállomásokon valának kivihetők. A másodikba számoltattak azok, mik az említett tartományokra nézve közönyösek lévén, akár hol is kivitethettek.

Az átviteli áruknak meg kelle tartani a kiszabott utat. A behozott árukért a német tartományokban, a kivittekért a határszélen fizettették le a vám. Egyik legnagyobb szabálya volt e rendszernek az, hogy az örökös német tartományokba kivitt czikkelyekért mindjárt az első főállomáson, eladás előtt, a külföldről behozattakért pedig mielőtt az országba értek, kelle megfizetni a fogyasztéki adót (Consummozell). Ennek következése volt, mint már megjegyzém, hogy a gazdasági kereskedés egészen az osztrák tartományoké lőn ¹⁾; amannak pedig, hogy a magyar kereskedő kivitt áruját kényszerítették, bár miként is, eladni, mert azokért a nagy fogyasztéki vámot már előre lefizette. De több kartékony követkeзések is folytak

---

¹⁾ Gazdasági kereskedésnek — commerce d'oeconomie — nevezzük azt, midőn az anyaország olyan árukkal, minőket a gyarmat kíván, nem bírván, kereskedői által külföldről hozatja, és azokat a gyarmatnak drágán adja el; ellenben pedig ha a gyarmat több természetményt szállit, mint mennyire az anyaországnak szüksége van, a fölösleget ismét ennek kalmárai olcsón veszik át a gyarmatiaktól, és drágán adják el külföldön. Ily viszonyban volt Magyarország is az örökös német tartományokkal.

Magyarországra e vámrendszerből. Egyebek közt: minden külföldi árut csak második kézből nyerhetett a magyar kalmár; mert az első kézből vétel annyi nehézségek- s kellemetlenségekkel kapcsolatos össze, hogy azokat bécsitől szállítani, mind időt, mind költséget tekintve, nyereséges volt. Továbbá az örökös tartományok gyáraiban szükséges magyar termékek külföldre szállításának nehézsége a vevők csődületét meggátolván, nem csak az azokkali kereskedést ingadozóvá tette, hanem a belipart is megcsökkentette ¹⁾. Ezen állapotban maradt aztán Magyarország kereskedése Józsefnek egész uralkodása alatt.

Ily körülmények közt pedig ha némely években, bizonyos cikkekelyeket tekintve, emelkedni látszék is a kereskedés, némi kedvező politikai esetek- s fordulatoktól segítettvén, az sem állandó, sem oly hasznos az országra nem lehetett, minő a termékek sokasága és keresettsége mellett lehet vala. Például csak a dohányt hozom itt fel. Mióta Éjszakamerika Angolországtól elszakadt, az európai kereskedésben forgó dohánymennyiségnek egyik fő tényezőjét a magyar termék tette. A párisi második békekötés ugyan (1783-ban) némi csökkenést okozott a magyar dohány iránti kérdezősködésben; de az nem sokáig tartott; mert miután Angol- és Franciaország az amiensi békekötés végrehajtása fölött ismét meghasonlottak, a magyar dohány ismét mód felett kerestetett Európában. Ha ezen körülmények közt Magyarország a kereskedés e jelentékeny ágát megragadhatja, állandólag urává teheti magát az európai dohány-kereskedésnek; mert később is igen kedvező állásba helyezhette volna a magyar terméket az amerikaival versenyzésben amannak olcsóbbasága és azon tulajdonsága, minél fogva

¹⁾ Ezek merítették: Acta Deputat. Comerc. 1790. s különösen Skerlec és b. Podmaniczky munkáiból. Továbbá: Grellmann: Statist. Aufklär. II. 132 kövv. — Patriot. Vorsch. über d. Ausfuhr-Handel.

a burnó készítésére kiváltképen alkalmas. Mind ez azonban semmit sem használt a magyar dohány-kereskedésnek, az abaldo egyedárusága s nyereszskéde, s az ettől származó kiviteli tilalom s magas vám elütötte az országot ezen eléggé nem méltányolható haszontól. József 1784 óta maga kezelteté a bécsi abaldót, s még ugyanazon évben Pesten is állíttatott fel egy ügyvivőseget (factorei), mi által aztán ezen czikkely egyesek kezéből egészen kiragadtatott. 1780-ban Fiumén s Buccarin át 25,000 mázsa szállíttatott ki; ezen összevág évenként nagyobodott s reményleni lehete, hogy az abaldo mellett is erős lábra álland ez úton a kivitel; de az említett 1784-diki fordulat minden reményt meghiusított ¹⁾.

A fenemlített elszigetelési rendszer', mi által az egész osztrák birodalom oly helyzetbe állíttaték Európára nézve, mintha benne sem foglaltatnék, az egészre káros befolyású volt: önmagára szoríttatott a monarchia, s miután a szomszéd hatalmak visszatörüléshöz nyúlva, az elszigetelési rendszer modorában kibocsátott tilalmakat viszonozták, az egész birodalom kereskedési állapota veszteségessé — passivvá — vált ²⁾.

Miután így nyugot s éjszak felől majdnem egészen elszigeteltté lett az osztrák monarchia, József az adriai tengerpartokon s a Dunán igyekvék utat nyitni kereskedésének.

Mit tőn József az ádriai tengerpartok kereskedésének gyarapítására az egész monarchiát illetőleg, előadni nem tartozik ide. Magyarországot tekintve, miután tapasztalta a fejedelem, hogy a kivitelnek egyik fő akadály a utak rosszabból származik, nem csak a vármegyékben fölállított királyi biztosságoknak kötelességökül tette az utak építését s folyamok tisztítását és szabályozását ³⁾ — mikből azonban az úji-

¹⁾ Schwartner: Statist. 1, 328. — Skerlec: Descriptio stb.

²⁾ Patriotischer Vorschlag, dem Ausfuhr-Handel aufzuhelfen. I. 8. kövv.

³⁾ Katona 40, 446.

tásai által ingerültségbe hozott országban, némely száraz utak kijavítását kivén, semmi sem létesítették; — hanem ő maga is egy igen nevezetes és költséges kereskedési utat készített a tengerpartok felé. A Karolina utat többféle hiányok s nehézségek igen bajossá tették: Boszilyievótól Károlyvárosig (2 posta) nem volt elkészítve, valamint azon mellékágaiban sem, melyek a főttal a vidéki falvakat összekapcsolnák, mi mégis igen szükséges volt, miután a fővonal merő sivatagon nyúlt el; ezenkívül az igazgató mérnök azon hibát követte el, hogy az utat majdnem mindenütt vagy hegycsucson vagy meredek lejtőn vitte keresztül, mit mégis sok helyt elkerülni lehet vala. Mind ezen hiányokat és hibákat, mennyire lehete, József kipótoltatta s kiigazítottatta. Egy utazása alkalmával pedig a magyar, nagy részben terjedelmesb áruk szállítására kívánatos szelidebb lejtésű utra alkalmas vonalt fedezvén föl, annak építését nem sokára meg is kezdette. E szép ut, mely csakugyan az ő nevére kereszteltetett, Károlyvárostól Zengig nyúlik; ennek réve ismét más út által Novival s a magyar tengerparttal, egy harmadik által pedig, mely Szent-Györgyig viszen, de kevésbbé kényelmes, a katonai kerület kikötőivel vagy kapcsolatban ¹⁾. Egy másik uttal pedig Károlyvárost Gospichon keresztül Karlopagóval kötötte össze. Továbbá a fuvarozást a Karolina uton jó állapotba helyezte. Az ezen utakhoz vivő Száva és Kulpafolyamokon több javításokat tétetett, s némely itt vonandó csatornákra terveket készítettett, melyeknek valóstítása részben meg is kezdetett ²⁾.

Részint ezen utjavítások, részint Európának politikai s kereskedési állapota az angol amerikai háború óta, s még az 1783-diki párisi békekötés után is, igen gyarapíthatták volna

¹⁾ Gr. Batthyányi Vince: Briefe über das ungarische Küstenland.

²⁾ Maire: Bemerkung stb. — Vorschläge zur Erleichterung der Schifffahrt und des Handels. Wien und Triest 1810. I. 46.

a magyar tengerparti kereskedést, ha a fennálló vámrendszer s a német és magyar örökös tartományok közt fenforgó viszonyok azt meg nem gátolják. Igaz ugyan hogy a külárunknak a magyar réveken általi egyenes behozását sem az 1784-diki, sem az 1788-diki vámszabályok nem tiltják; de annyi nehézségek valának ezen kereskedési vonalhoz kapcsolva, hogy ámbár Pestről Nagy-Kanizsán s Károlyvároson keresztül a magyar révekbe vivő út nyolcz mérfölddel rövidebb, mint amaz, mely Pettauon át Triesztbe viszen, mégis majdnem minden áru hosszabb uton szállítaték Magyarországba és sokkal több gabna, dohány s más természetmény viteték ki ezen, mint a fiumein keresztül a külföldre ¹⁾. S még azon kevés szállítást is, mi Károlyvároson és Fiumén át kezeltetett, meggátolni törekvék egy, Laibachon e korban alkotott társaság, mely céljául tűzé ki, azon czikkeket, melyek Fiumén át kezdetek Károlyvárosba szállítatni, Triesztből Laibachon át, és a merliczei úton szállítani Károlyvárosba s így a fiumei kereskedést egészen elnyomni ²⁾. Ez ugyan nem sikerült szándék szerint e társaságnak; de a magyar tengerparti kereskedés, mind a mellett is, hogy a ki- s bevitel valamennyire nagyobbodott, a szenvedőleges állapotból — miként alább a mérlegből látandjuk — ki még sem vergődhetett.

A másik vonal, melyet birodalma kereskedésének kitűzött: az aldunai és feketetengeri hajózás, kedvencz eszméje volt Józsefnek. Azon szállítások sikere, melyek 1784 előtt Trieszt- és Fiuméből évenként öt, gyapjúszövetekkel, vászon-, üveg- és vasárukkal stb. terhelt hajón tétettek, legkecsegtőbb reményeket keltének föl ezen osztrák-török s illetőleg magyar-török kereskedés iránt. József ösztönzésére a kereskedését Bécsben és Konstantinápolyban kezelő Willeshoven

---

¹⁾ Skerlec: Projectum Leg. motiv. I. 61.

²⁾ U. o. I. 53.

kalmárház 1782-ben, tizennégy év múlva Kleemann vállalata után, próbát tőn a dunai hajózásban is, némi osztrák gyárműveket és magyar természetményeket szállítván a fekete-tengerre. A kísérlet szép sikere másoknak is kedvet adott hasonló vállalatokra. Nevezetesen a Brigenty és de la Zia kalmárházak a főnebb említett társaságba lépven, a következő évben több hasonló szállításokat is tettek, a német gyárművekhez mindig némely magyar természetményeket is, kivált bort, kapcsolván. E szép kezdet azonban később nem felelt meg a várakozásnak; a társaság, bal eredményektől kénytelenítetvén, a szállítással felhagyott ¹⁾. Mert számtalanok voltak még ez úton a kereskedésnek elébe gördülő akadályok.

A passaroviczi békekötés több rendű, a belgradinak pedig 11-dik cikkelye, miként főnebb látók, az osztrák birodalom jobbjáainak különféle kedvezéseket ígért a törökországi kereskedésben. Ezek azonban különféle ürügy s félremagyarázás által nagy részben kijátszottak, s egyáltalán nem birtak azon kiterjedéssel s határozottsággal, hogy kereskedőinkbe nagyobb vállalatokra bizodalmat s kedvet önthettek volna.

Különösen: az osztrák birodalmi kereskedelem Törökországba, mi eddig Triesztből és Fiuméből kezelteték, nem volt elég bátorságban a török tengeri kalózok ellen. A belgrádi békekötés 11-dik cikkelyében adattak ugyan némi ígéretek az algiri, tunisi s tripolisi, a török kormánytól szabadítékkal ellátott kalózok erőszaktételei ellen; de már ezen cikkely szavaiból is eléggé kitűnik, hogy a porta közbenjárása ezen tartományok fejedelmeinél legfőlebb is azon nyomaték nélküli intézésben álland, hogy a kötött szerződést meg ne sértsék. Azonban nem egy eset bizonyítja ezen intések sikeretlenségét. Azért mindig kénytelen volt az osztrák kormány, s még azon

¹⁾ Vorschläge zur Erweiterung der Schifffahrt I. 49.

felül egyes kereskedők vagy azoknak társasága is külön szerződésekre lépni ezen rabló státusokkal. De még ezek sem, bár mily költségesek voltak, adtak elég biztosítást az erőszak-tételek s egyáltalán a szerződések megszegése ellen.

Mi pedig az aldunai s feketetengeri kereskedést illeti: megigértették ugyan, miként említők, a passaroviczi békekötés 2-dik cikkében a cs. kir. jobbágyoknak a szabad kereskedés szárazon és vizen. De azon ürügy alatt, hogy a dunai hajók a további szállításra, kivált a tengeren, alkalmatlanok volnának, Viddin és Rusdsuknál tovább nem bocsáttattak; minél fogva török hajón kívül más a fekete tengerre soha sem juthatott. A bajok és kellemetlenségek, melyeket e miatt kereskedőink, áruiknak a török hajókra átrakásában szenvedtek, az átrakás költségei, az önkényleg szabott nagy vitelbér s más rendkívüli zsarlások, végre a szándékos késleltetés és zaklatások, mik csak pénz által valának kikerülhetők, majdnem szám- s végnélküliek valának. A belgrádi 11-dik cikkely ezeken nem könnyített, csak az eddigi szokásokat és állapotokat erősítvén meg. Minek aztán azon igen sajnos következése lőn, hogy kereskedőink a Törökországba teendő vállalatoktól egészen elijesztettek s elidegenítették, s a dunai kereskedés kizárólag a török, a fekete tengeri pedig nagy részben orosz alattvalók birtokában maradt.

De ha mind e mellett elég vállalkozó szellemmel birt valaki legyőzésére ezen, a hajózást illető akadályoknak: a török tartományokban, hova áruit szállította, talált ismét másokat, melyek bizonyosan megfoszták kedvétől, az egyszer tett kísérletet ismételni. Majdnem minden tartományban léteztek ott egyedárusok, kizáró szabadítékokkal bírók, miknél fogva a bevitt árukat másnak eladni nem lehetett; természetes pedig, hogy ebből kereskedőinkre nem leghasznosabb önkény és kénytetés háramlott.

Elidegenítők valának továbbá a török vámhivatalok zaklatásai. Mert ámbár a passaroviczi béke 3-dik pontja az osztrák birodalom kereskedőit a vámtisztek zsarlásaitól megóvatni rendeli: ez a szabály azonban többféle kivételek és nyereszedő fogások által egészen kijátszatott, melyekre már magában a békeczikkelyben létező kivételek is adának alkalmat. Egyébiránt, ki az ozmán birodalom szerkezetével ismeretes, könnyen átlátni fogja, hogy azon kevés, nem eléggé határozott szabályok a passaroviczi és belgrádi békekötésben, melyek addig az osztrák birodalom alattvalói kereskedésének egyetlen támaszai s védei voltak, az oly sokféle, kétes esetek s összetütközéseknek, melyek részint az ily bonyolódott ügynek minő a kereskedés, természetéből, részint a török vámszedőktől becsúsztatott visszaélésekből származtak, elintézésére elegendők nem lehettek, s azért az osztrák birodalmi alattvalók számtalan esetekben szilaj, követeléseiben határt nem ismerő önkénynek voltak a törökkel való kereskedésben alávetve ¹⁾.

József tehát, mind ezen akadályokat elhárítani igyekezőn, ugyanazon évben, melyben az elszigetelési rendszert kihirdette, 1784-ben, febr. 24-kén, az ozmán kormánygyal Sined nevezet alatt kereskedési szerződést kötött; mely által nem csak az előbbi szerződések megerősítették, hanem a kereskedést eddig mind a tengeri és aldunai hajózás, mind a török birodalom tartományain keresztül utazás tekintetében gátló akadályok elmozdítottván, új kedvezések is adattak az osztrák birodalmi kereskedőknek a török tartományokkal való közlekedésben. Ezen nagy fontosságú oklevél lefordítva im itt következik:

„A cs. kir. követ, a mi barátunk, egy, az ő udvara részéről benyújtott emlékiratban a belgrádi szerződés 11-dik

¹⁾ Handlungseinverständniss unter d. Namen Sined. Wien, 1785.

pontjának záradékára támaszkodólag, némi, a cs. kir. kereskedők és alattvalók javára a török uraság alatt létező tartományokban teendő intézkedések iránt keresett meg bennünket. Az emlékirat megvizsgálásából kitűnik, hogy az említett 11-dik czikkely valóban alapúl szolgál a cs. kir. kíváнатnak; az emlékiratban foglalt nyilvános bizonyítások erejénél fogva tehát, melyekben ígértetik, hogy minden török hajók és alattvalók, kik a cs. kir. státus hatáiraiban szárazon s tengeren vagy folyamon űznek kereskedést, szintazon szabadítékokkal és kiváltóságokkal birandnak, melyekkel ott a legkegyeltebb nemzetek élnek, a fényes kapu, mely arra szünetlen ügyelt, hogy kötött szerződéseit híven megtartsa, s mely minden időben törekvék a cs. kir. udvarnak, az ő régi barátjának és szomszédjának őszinte indulatát és tökéletes barátságát félreérthetlen bizonyítványokkal tanúsítani, magát e jelen Sined által ünnepélyesen lekötni határozá pontos teljesítésére a következő czikkelyeknek, melyek jövőben változhatatlan zsinórmértékül és szabályúl szolgálандnak a német nemzettel való bánásmódban, s melyeknek épen oly ereje és hatása legyen, mint a belgrádi szerződésnek.

„1. A Passaroviczen 1718/1132-ben aláirt s az említett belgrádi szerződésben alapúl szolgált kereskedési egyezés a cs. kir. kereskedők és jobbágyok iránt az egész ozmán birodalomban kellőleg megtartassék, s a fényes kapu részéről abban semmi legkisebb sérelem vagy eltérés se engedtessek meg. Mi pedig a tengeren és folyamon űzött kereskedést illeti: az iránt e jelen Sined 6-dik pontja vétessék szabályúl.

„2. A porta újonnan megerősíti régi szerződéseit a német kereskedők- s jobbágyoktól fizetendő vámok tekintetében. Minden áruiktól s javaiktól t. i., melyeket az ozmán birodalomba eladás végett behoznak, vagy bejöttek, vagy végczéljok helyén egyedül egyszer s nem többet mint száztól hármat

fizessenek vámjárandóságul: szintűgy az ozmán birodalomban kivitelre vásárlott s meg nem tiltott áruktól csak egyszer s egy helyen három százalékot fizessenek s pedig azon feltétel alatt, hogy a német kalmárok kereskedése, mind a be- mind a kivitelnél minden más, kivált (a töröktől úgy nevezett) Mastarie, Kassabye, Bedeat, Resson, Hudamye, Reft, Bag, Jassak, Kule, s egyéb ily adózásoktól ment és szabad legyen. Ámbár pedig az ezt illető rendszabályok a passaroviczi kereskedési szerződésben világosan meghatározvák, mind a mellett is előadá a követ, hogy idő haladtával mind általánosan az ozmán birodalomban, mind különösen a moldva és havasalföldi fejedelemségekben különféle visszaélések csúsztak volna be e rendszabályok ellen. Ezeket orvoslólag tehát a fényes porta jelen intézkedése által azon rendszabályokat megerősíti, hogy azok jövőben az egész ozmán birodalomban a legpontosabban megtartassanak.“

„3. A német alattvalók és kereskedők mind be- mind kivitelénél nem tiltott áruknak, valamint az eladásban s vételben is tökéletes szabadsággal éljenek; s azért nekik a kiváltságos testületek, társaságok, egyedárusok, vagy akár ki más részéről sem nyilvánosan, sem alattomosan legkisebb akadály se tétessék, sem pedig adások vagy vevések miatt a török alattvalóktól büntetéssel és fenytéssel ne illettessenek. Sem az szabad ne legyen, hogy török alattvaló, ki a német kereskedőktől némi árukat vásárlott, e miatt a kiváltságos testületektől bántassék. E végre a tartományok, tengerek és partok parancsnokainak, vámtiszteknek s egyéb előljáróknak meghagyassék, hogy világos fermánok által eszközöljék ezen Sined végrehajtását, mely azon módot foglalja magában, miként kelljen az ozmán birodalomba érkező, onnan elmenő, vagy abban tartózkodó cs. kir. jobbagyokkal bántani; s hogy a jelenlevő miniszterek, consulok, ügyvivők s határszéli parancs-

nokok magokat azokhoz alkalmazhassák, ezen fermánok másolatai a cs. kir. udvarral közöltessenek.“

„4. Megelőzésére minden kétségeknek és felakadásoknak, melyek a tartományok parancsnokai és előljárói előtt a tengeri és folyami kereskedés tekintetében támadhatnak, nyilatkoztatja a fényes kapu, hogy a szerződések erejénél fogva szabadságokban álljon a cs. kir. alattvalóknak és kereskedőknek útleveleikkel az ozmán birodalom minden tartományait szárazon, tengeren és folyamon beutazni, ott kereskedésüket űzni, és szintűgy szárazon, tengeren s folyamon, hol szükségesnek látják, kikötni, s a szokott vámjárandóságok lefizetése után áruikat kirakni, s érettök más, nem tiltott árukat berakni.“

„5. Továbbá nyilatkoztatja a fényes porta, hogy a cs. kir. udvar a passaroviczi és belgrádi kereskedési szerződések erejénél s a két udvar közt fenálló egyetértésnél fogva jogosítva van, jobbagyai számára kivétel nélkül ugyanazon hasznokat s kedvezéseket kívánhatni, melyeket egyéb frank nemzetek, névszerint francziák, angolok, németalföldiek és oroszok vagy akármely más, még kegyeltebb nemzet bir s jövőben birand.“

„6. A passaroviczi kereskedési szerződésben foglalt kivételek ellent nem állhatván, szabad legyen a cs. kir. alattvalóknak saját hajóikkal s matrózaikkal evezni be, kereskedési célból a folyamokból a tengerre s innét a folyamokba, a kik is a be- s kivitt árukért egyszer lefizetett vámjárandóságon kívül semmi egyébre ne szoríttassanak.“

„7. A német kereskedőknek és jobbagyoknak a partok hosszabani utazás az ozmán birodalom csatornáin és tengerszorosain, névszerint a fekete tenger csatornáján szabad és minden vámtól ment legyen, akár a cs. k. státusokból idegen országokba, akár ezekből amazokba utazzanak, hajóikkal tengeren vagy folyamon, ide vagy oda a kereskedők. Sehol és semmikép föl ne tartóztassanak, sem áruik kirakására ne szo-

ríttassanak; az út alatt önkényleg partra szállított áruktól pedig a kiszabott vámjárandóságon kívül semmi egyebet ne fizessenek. Csak azon egy észrevétel tétetik itt, hogy e hajók nagyobbak ne legyenek, mint az oroszoknak megengedett kereskedő-hajók. Továbbá a cs. kir. alattvalók és kereskedők azon tekintetből, hogy azok a cs. kir. udvarhoz, mint a fényes porta legőszintébb barátjához tartoznak, az ozmán birodalmon általmenetükben barátságos gyámolítást és segédelmet nyeren-denek. Meggondolván pedig, hogy a folyamokon használtatni szokott hajók a tengeri hajózásra általán véve kevésbé, vagy éppen nem alkalmasok, szabad leend az árukat a tengerhez közel fekvő helyeken más hajókra általrakni, melyek a fekete tengeren is járni szoktak, a nélkül azonban, hogy e miatt valamely adónak fizetésére kényszerítettetnének.“

„8. Ha pedig a jelen Sined cikkelyei valamelyikének végrehajtásában, kivált a tiltott árukat, vagy a passaroviczi és belgrádi szerződés némely kereskedési föltételeit illetőleg, valamely nehézségek támadnának: azon esetre ajánlja kész-ségét a fényes porta, azokat kölcsönös értelmesítés s meg-egyezés által barátságos módon kiegyenlíteni. Mi azonban, ha ekként meg nem történhetnék: előre is megegyezését adja, az ily vitapontoknak egy részről az orosz udvarral múlt évben kötött kereskedési szerződés szabályai szerint, más részről a német nemzet kereskedéséhez illő módon teendő kiegyenlítésre.“¹⁾

E szerződés által tehát elmozdítottak mindazon akadályok, melyek a törökkeli kereskedésnek eddig útját állották. Ezen felül a tengeri rablók ellen még egy külön szerződésben biz-tosítottak kalmáraink, miszerint nekik minden okozott kár hat hónap alatt helyre pótoltatni ígértetett. E végre pedig Algirba, Tunisba és Tripolisba cs. kir. ügyvivők küldettek, a szer-ződési pontok teljesítésére ügyelendők. A dunai hajózásra való

¹⁾ Handlungseinverständniss stb. 35.

felügyelés pedig a Moldvában és Havasalföldön föllállított ügyvivőségekre bízott. Azonkívül meghagyták a zimonyi parancsnoknak, hogy szükség esetében a kereskedőknek kellő segédelmet nyújtson. Rustsuknál és Galacznál pedig s mindenütt máshol, hol a kereskedők kikötni szoktak, a kellő felügyelés s gyámolítás a consulokra bízott. Hasonló intézeteket tőn a török udvar is a kereskedés tárgyában több rendű, a havasalföldi vajdához, a kikötők parancsnokihoz s más illető basákhoz bocsátott fermánjaiban ¹⁾. Mivel pedig ezen szerződés 5-ik pontjában kereskedőinknek mindazon jogok ígértetnek a török birodalomban, melyekkel a legkegyeltebb nemzetek birnak, és az orosz s török kormány közt 1783-ki június 10-kén kötött szerződés e miénknek zsinórmértékűl s magyarázatául tűzetik ki, az amannak 2-dik pontjában nyilván kitűzött segélyezés szükség esetében kereskedőinkre is alkalmaztatik.

Ezen szerződés a törökkel szükségessé tőn egy másikat az orosz udvarral. Mert miután ezáltal a fekete tengeri hajózás megnyitott, az orosz birodalomnak pedig több tartományai a tengerre nyílnának, s több folyamai abba ömlenének: szükséges volt az osztrák birodalom alattvalóinak kereskedését a fekete tengernek orosz uraság alatt létező partjain is biztosítani. Sőt egyenesen célja volt Józsefnek alattvalóinak kereskedését Krimbe kiterjeszteni. József e szerződést az orosz udvarral szinte 1784-ben kötötte, melyben mind a két ország kereskedőinek kölcsönös szabadítékok biztosítatnak; egyebek közt a magyar bor vámja, mi 1766 óta az orosz árukra vetett tilalom által okozott visszatartás következtében 60 százalékra emeltetett volt, 9 és 4 százalékra szállítaték ²⁾.

József ezen előzmények után különféle kedvezményekkel igyekvék a dunai hajózást folyamatba indítani: szabadítékokat

¹⁾ Handlungseinvertändniss stb. 81 kövv.

²⁾ U. o. 52.

osztott, kivált a Willeshoven kalmárháznak; jutalmakat hirdett azoknak számára, kik ez úton vállalkozásba bocsátkoznának. Továbbá rendelé, hogy minden árutól, mely a magyar vagy német tartományokból a Dunán cs. kir. alattvalóktól vagy azoknak költségére az orosz vagy ozmán birodalomba szállíttatnék, csak egyszer s csak $\frac{5}{21}$ százalék (vagyis 25 kr.) vétessék vámúl, minden más be- s kiviteli járandóság elengedtetvén. Szintúgy az ozmán vagy orosz birodalomból a Dunán cs. kir. alattvalóktól, vagy az ő költségökre a német örökös tartományokba vitt árukat Magyarországon az átviteli vámtól fölmentette; ha pedig ezen portékák Bécsből külföldre szállíttattak, az átviteli vámot csak egyszer fizettette meg.

Ezenkívül József azt is közzé tette, hogy ő hajlandó volna egy vagy több társaságot, mely a dunai hajózást s az orosz tartományokban kereskedést tűzné ki céljául, s e végre a Duna mellett vagy az orosz birodalomban ügyvivőseket állítani szándékoznék, minden e vállalatot elősegítő módok által gyámolítani; miért az ily társaságok s ügyvivősegek tervei a kormánynak minél előbb bemutatandók volnának. Különösen biztosított pedig a fejedelem pártolásáról egy vízi sürgöny, mely dunai hajók által Bécsből Galaczig, vagy tulajdonképen Szulináig volna létre hozandó. Egy illetén az áruszállítást könnyebbitendő s gyarapítandó vállalatnak bizonyos időre kizáró szabadíték ígértetett, melynél fogva minden, a török vagy orosz tartományokba idegen hajókon a Duna torkolataig szállítandó árukat kizárólag kezelhetné, az áruknak saját hajókon való szállítása azonban, valamint akármi egyéb vállalatok is minden egyesnek szabadságában hagyatván az illető hatóságoktól váltandó úti levelek mellett. Az illetén levelet váltónak bebizonyítani kellene: hogy ő cs. kir. alattvaló, hogy az elküldendő áru sajátja, vagy más szinte cs. kir. alattvalóé. Azoknak pedig, kik saját hajóikon szállítják portékáikat, a

nyiltlevél (patens) megnyerésére szükséges a hajó nevét, a hajómestert vagy ügyvivőt, a hajós legények számát s az utazókat följelenteni ¹⁾).

Azonban még a Sined előtt tett s főnebb említett Willeshoven és b. Taufferer-féle vállalatok megbukta még azután is, miután, mint említők, a Sined e hajózásnak legnagyobb akadályait elmozdította, visszaijesztő például maradt emlékezetben, melyen sokaknak megtört vállalkozási szelleme. A kalmarközönség óhajtotta ugyan a nagy nyereséget, mit e közlekedés ígért, sajátjává tenni; de mindenki félt pályatörő lenni a kétes kimenetű közlekedésben.

De mégis találkozott, ki ezen, most már annyira kegyelt vízi úton megkísérteni akará szerencséjét; a vállalkozó neve Gollner Bálint, ki Károlyvárosban s a magyar tengerparton át a külföldön több évek óta üzött némi jelentőségű kereskedést. 1785-diki január 16-án kelt körlevele által jelenté a közönségnek, hogy tengeri mintájú hajóinak egyikével a Dunán le a fekete tengerre utazni szándékozik, ajánlván készségét jutányos vitelbérért mindennemű árukat szállítani Konstantinápolyba és Chersonhezba. Célja e vállalatnál egyedül az volt, hogy az e vonaloni kereskedés hasznait a magyar tengerpartokon üzöttével összehasonlíthassa, s azután, ha e vállalata sikerülend, nagyobb kereskedésnek vesse meg alapját. Azonban e hirdetésnél nyilván mutatkoztak következései azon benyomásnak, melyet az előbbi vállalatok megbukta okozott a kereskedők kedélyében. Gollnernak hajója kellő megrakására 3—4000 mázsa teherre volt szüksége, s alig gyűlt össze száz mázsa. Mindenki veszélyt gyanított, aggodalmat nyilvánított s — a vállalathoz nem járult.

Ezen közönséges bizodalmatlanság azonban Gollnert nem ijesztette el föltételétől. Eltökélte magát, utat törni s a dunai

¹⁾ Handlungseinverständniss stb. előszava.

kereskedés hasznairól, miket ő egész bizonyossággal reményelt, a világot meggyőzni. Buzgalmában mind a két szép s tengeren is használható hajóját megrakatta tiszta bánsági búzával, s 1786-diki június 30-án Zimonyból útnak indult. Vállalata azonban az ügynek helyrehozhatlan kárára nem egészen sikerült; mert ámbár egyik hajója az Archipelagusba szerencsésen bevezett, s terhét Scio szigeten minden reményt túlhaladó nyereséggel adta el; de a másik hajó még Orsovánál elstülyedt, s pedig sem a Duna annyira kikiáltott veszélyességének ¹⁾, sem a hajósok és kalauzok (dumingi, pilote) tapasztalatlanságának, hanem egyedül a török brutalitásnak, fonák státuszpolitikának s kereskedés-gyűlöletnek esvén áldozatul. Mert, miként az 1787-dik évben kiküldött kir. biztosság vizsgálataiból kitűnt volt, a dumingi egyenesen a török, suppaneki igazgató parancsára sülyeszté el a hajót, ki azonkívül, hogy irigy szemekkel nézte a magyar kereskedésnek e vonalon fölébredtet, s azért azt csirájában törekvék elfojtani, azt is vélte, hogy a hajó hadi-szereket szállít az orosz számára. Ezen eset s a nem-sokára kitört háború a törökkel, ismét elfedteté ezen, a magyar kereskedésnek magától a természettől kiszabott s ha minden akadályoktól megszabadíttatik, rendkívüli nyereséget ígérő vonalát.

A magyar-török kereskedés, miután az előadott okok s körülményeknél fogva az Aldunán lábra nem kaphatott, a magyar határon túl nagy részben csak szárazon kezelteték. Főútai Eszéken, Zimonyon és Újvidéken vonultak keresztül; mely városok egyszersmind lerakókul szolgáltak e kereskedésnek; a Mehádián keresztül menő vonalnak csekély volt jelentősége, s rajta az élelmi szerek fölcserélésén kívül csak némi

¹⁾ Nem tagadhatni ugyan, hogy a vaskapui Duna nem a legkellemesebb hajózással ajánlkozik, veszélyességét azonban tízszeresen nagyította a közvélemény. L. über d. österr. Handlung nach d. Donau stb. Wien, 1782. I. 17 köv.

sertésmarha-kereskedés kezeltetett. A Törökországból behozott főczikkelyeket gyapot, kordovány, szattyán, rizs, török- vagy mokkakává és sertés tette. Azon körülmény, hogy Magyarország gyárokban szűkölködven, saját készítményeit a török árukkal föl nem cserélhette, az osztrák tartományok gyárműveivel pedig, mik hozzánk már a fogyasztéki adóval megróva jutottak, a bécsi, ily adózásnak alája nem vetett, kalmárokkal a versenyt ki nem állhatta, Magyarországra veszteségesse tette e közlekedést. Miként az előbbi szakaszban megjegyzém, csak az egy sertésen nyert Magyarország. 1779-ben honunk 1,086,564 ftnyival több török árut emésztett föl a kivitelnél. Törökországból e korban középszámmal 9 milliónyi áru szállított összesen a magyar és német tartományokba; ellenben ezek Törökországba mintegy 6 milliót érő gyárműveket szolgáltatottak ¹⁾; ebből azonban Magyarországra igen csekély rész jutott. Igaz, e vonalon az örökös német tartományok is szenvedőlegesen állottak, miután alig róvták le azon öt millió piaszt, mely egyedül Thessalonichba, Macedonia fővárosába, gyapotért, gyapjúért ²⁾ stb. folyt ki az osztrák birodalomból; az ő veszteségük azonban csak látszatos volt; mert a bevitt nyers cikkekelyeket gyáraikban feldolgozván, kereskedésük más vonalain nagy nyereséggel adták volt el. Azonban mind a mellett is, hogy az előadott körülmények miatt nem nyert is e magyar-s illetőleg osztrák-török kereskedés oly kiterjedést, minőt nyerhet vala: Józsefnek buzgalma e közlekedést olyanná tenni, minőt az osztrák birodalom más részekrőli elszigeteltsége kívánt, mégsem volt egészen sikertelen. 1780-ban a zimonyi harminczad csak 17,808 frt. 16³/₄ krt. jövedelmezett, József uralkodása végén pedig körülbelől 100,000 ft., a vesztegintézetből külön

¹⁾ L. über d. österr. Handlung nach d. Donau stb. Wien, 1782. I. 17 köv. és Vorschläge zur Erweiterung des Handels stb. I. 50.

²⁾ Nikolai útleirása 4, 377.

20,000 ft. folyt a kincstárba, a rév pedig, melyen az áruk a Dunán át szállítottak, 15,000 ftért volt évenként kiberelve ¹⁾.

* * *

Egyik legbonyolultabb fejezetére jöttünk történetünknek — a kereskedési mérlegre (bilanz). Annyi ebben az egymástól elágazó, egymással szemben álló vélemény, annyi s oly bonyolultak a figyelembe veendő pontok s kevesek a hiteles státusadatok, hogy köztök eligazodni alig lehet; tökéletesen kiszámolt mérleget előadni pedig teljes lehetetlenség. Az 1767-rőli harminczadi táblák tanúsága szerint Magyarország Alsó-Ausztriával, Morva- és Gácsországgal mindig nyerő (activ), Törökországgal és a tengerparttal mindig veszítő (passiv) kereskedésben állott; Sléziával változott állása; a József alatti tíz év azonban összevéve, veszteséget mutat elő. Az egész kereskedelem eredményét tekintve, egyedül 1774-ki év adott 236,724 ft. veszteséget, más évek mindig nyereséget különböző mennyiségben; némely évben t. i. alig 800,000 ftot, másokban majd többet, majd kevesbet két millió ftnál. Az 1777 s 1786 közti tíz év kereskedési tábláinak középszáma szerint az évenkénti kivitel . . . . . 12,667,080 Rft.

„ bevitel . . . . . 10,078,575 „ e szerint
tehát a nyereség . . . . . 2,588,505 „ Ime külön
néhány

évek	kivitele	bevitel
1778 . . .	14,262,800 ft. . .	10,390,328 ft.
1779 . . .	16,205,217 „ ²⁾ . .	9,313,191 „

¹⁾ Schwartner: Statist. 2. kiad. 1, 442.

²⁾ Ezen év tábláit, melyek szerint az activum 6 millióra emelkedik, hibásnak már az is mutatja, hogy a következő évi activum csak 1,779,585 ft., az 1778-diki pedig szinte sokkal kevesb, csak fele a mondott évbelinek;

évnek	kivitele	bevitele
1780 . . .	12,198,815 frt. . . .	10,419,230 frt.
1782 . . .	13,527,124 „ . . .	9,192,743 „
1783 . . .	16,682,069 „ . . .	10,847,121 „
1785 . . .	17,510,129 „ . . .	12,049,198 „

Összesen pedig az egész tíz év alatti kivitel tesz 148 mil. 229,177 ftot, a bevétel pedig 106,721,371 ftot; mi szerint e tíz év összes nyeresége tenne 41,507,806 ftot, az évenkénti pedig 4,150,780 ftot. Gróf Almásy Károly „*Considerationes super statu commerciali Ungariae*“ című munkájában ¹⁾ az 1783-diki évet veszi középszámmúl, mi szerint a nyeresmény 5,834,948 ft. teszen; ehez hozzá adja azt a körülbelül három millió ftot, mi a bányá-mívelésért benmarad, mi által az ország évenkénti pénznövekedése 8 millióra menne; ebből aztán lehúzáván a hadfizetési s más beligazgatási költségeket, mik egyenesen Bécsbe vitetnek s többé vissza nem folynak, továbbá az évenkénti, mintegy négy milliót tevő, tiszta bányajövedelmet: az évenkénti pénzszaporodást mintegy négy milliónak állítja.

Ha ezen számítás hibátlan volna, tömérdek pénzüszvegnek kell vala az országban összehalmoztatni; s már csak ennek hiánya is eléggé megczáfolja a főnebbi számítást. De még az említett tíz év tábláinak középszám szerinti activuma, a 2 millió, sem számítható az országnak évenkénti, valóságos pénznyereségeül. Mert ha fölteszszük is, hogy az előadott kereskedési táblák hibátlanok, tökéletesek, mi mégis nem áll: azok a ki s befolyó pénzüszveg mennyiségét ki nem mutathatják, sok más pénzforgási módok s utak lévén, mik a harminczadi táblákban föl nem jegyeztetnek. Ilyen kifolyási csatornák és

---

miután mégis bizonyos, hogy kereskedési fordulatok lassan szoktak beállani, ha csak valamely rögtön támadt, igen nagy hatású ok közbe nem vág, mi mégis 1779-ről semmi esetben nem állhat.

¹⁾ L. fordításban Schlötzer: Staatsanzeigen 18, lap. 16 kövv.

rovatok: 1. a kamarai, sói, harminczadi, sorsjátéki (lotteria), egyenesen Bécsbe folyó, mintegy 4 milliónyi jövedelmek. 2. Azon költségek, melyeket a leggazdagabb országlakosok tesznek, részint folyton Bécsben lakván, részint oda tügyeikben s mulatásúl utazván, mik mintegy 800.000 ftot tesznek. 3. A bécsi hitelezőknek fizetett kamatok s tőkék, mik legalább 200,000 ftra rúgnak. 4. Azon özvegek, melyek drágaságokért, ruhákért stb. költetnek Bécsben a magyaroktól. 5. A körülbelül 100,000 ftra menő taksák, miket pörlekedők, kérők, adományosok, tisztséget nyerők stb. Bécsbe folytatnak. 6. Végre mind azon özvegek, mik a bányákból Bécsbe folynak, s mik részint a vert pénzből, részint az érczkiváltás nyereségéből s bányaadóból (urbura) származnak, s mindössze mintegy 3 millió tiszta jövedelmet adnak. — Hiányzik ellenben a főnebbi általános özvegekből mind az, mi évenként a kir. jövedelmekből visszafoly katonai lovakra, ruhákra, fegyverekre stb., holott ez mindössze ismét jelentékeny mennyiséget ad; így az 1781-diki évben egyedül fegyvernemüért 358,578 ft. maradt az országban; az átviteli áruk fuvarbérét s a beutazott kereskedőktől elköltött summát pedig, mi szinte az activ rovatba számítandó, meg sem határozhatni. — Mind ez hiányzik a fentleirt táblákban; miből kisül, hogy azok után nem határozhatni meg a pénznek évenként ki- s befolyó mennyiségét. Nem valószínűtlen azonban az a gyanítólagos állítás, mi szerint, ha nincs is az évenkénti összes pénzforgásban veszteség, a passivum bizonyosan súlyegyenben áll az activummal. Nem dönti meg pedig ezen állítást az a körülmény, hogy József alatt mindennek ára növekedett s a kamat 6-ról 5-re esett: mert ezen eredményt nem a pénznek nagyobb be-, mint kifolyása; hanem a ki- s befolyó pénznek nagyobb tömege s gyorsabb forgása adja. Nőhet vagy csökkenhet valamely tartományban a pénztömeg a nélkül, hogy a be- s kifolyási arány változnék.

Példa ebben az egész osztrák monarchia; ez József uralkodása végeig mindig passivummal állt; s mégis mind az árak, mind a fényezés emelkedett a német örökös tartományokban s pedig nagyobb arányban, mint Magyarországon.

Mi már az egyes tényezőket s egyszersmind az utakat, melyeken a pénznek ki- s befolyása kezeltetik, vagy is a kereskedésnek mechanizmusát illeti: legnevezetesebb czikkelyek:

I. A bevételben:

a) Vászon s gyolcs, egyik legnagyobb passiv czikkely; mert bár minő középszám vétessék, az egy milliót mindig felülmúlta. Leginkább szállított Sléziából, a linzi gyárból és Gácsországból, mi nem csak lengyel, hanem részben orosz készítmény. E czikkelyt nagy részben magok az örökös tartományok kalmárai hordják nevezetesebb vásárainkra; más részét a magyar, kivált első rangú pesti kereskedők szállítják. A pesti vásárokon nevezetes mennyiséget vesznek a debreczeni s más nagyobb városi kalmárok; de máskor is szállítatják azt spediteureik által.

b) Posztót honunk leginkább a morvaországi, névszerint troppau, brünni és reichenbergi gyárakból vesz; a legfinomabb, de József alatt a tilalom miatt csekély mennyiségben, a belga limburgi gyárakból szállítaték. Ezen czikkely is körülbelül egy milliót viszen ki; a szóban forgó tíz év középszáma 739,756 ftra megyen.

c) Más, különféle gyapjú, kender- s len-szövetek, mik kivált a bécsi lerakókból szállítottak, a tíz év középszáma szerint 849,824 ftoz visznek ki.

d) Gyapot a német tartományokba Törökországból Magyarországon keresztül szállított s mégis kifolyt gyapotszövetekért évenként mintegy 450,000 ft. Sőt mi kereskedésünk paradoxonai közé tartozott, nyers gyapot is mintegy 40,000 ftért hozaték Bécsből.

e) Nyers selyem ugyan azon középszám szerint a kivitelnél több behozatott 74,177 frttal. Selyemmű pedig 585,443 ftnyi.

f) Bőrművek nem csak Német-, hanem Törökországból is hozattak, kivált a zimonyi állomáson, kordován és szattyán, s nagy mennyiségű szíj; ez a törökkeli kereskedés legnagyobb passivuma; középszám szerint t. i. évenként 228,292 forintra ment; az egész bevétel pedig, ide számítván az örökös német tartományokból jövőt is, mintegy 300,000 ftra.

g) Faművek mindössze szint azon középszám szerint 274,464 ftot vittek volt ki a német tartományokba; legnagyobb részt foglalnak ebben a finomabb, Bécsből a Dunán Pestre szállított bútorok.

h) Nyers vasért évenként 130,200 frt., vasműért pedig 68,836 frttal több megy ki, mint be, s leginkább Grätzbe.

i) Szőrösbőr két állomáson hozatott be: Oroszországból Gácsországon s a bródi harminczadon át; s amerikai, a bécsi raktárakból, melyekbe Lipcséről szállítaték; összesen 144,574 frtnyi pénzkifolyást okozott középszám szerint.

k) A divat-, úgy nevezett nürnbergi áruk, mik Bécsből szállítottak, részint német tartományi, részint pesti kalmároktól, évenként mintegy 30,000 frtot vittenek ki.

l) Az olasz és levantei áruknak Fiuméből kellett volna ugyan legrövidebb úton Varasdon s Nagy-Kanizsán keresztül jutniok az országba; de az nem úgy történt; némely pesti kalmár egyenesen a tengerpartról hozatá ugyan azokat, hanem Triesztből Pettauon át; többen a második kézből vették Bécsben. Mióta azonban Fiume magyar igazgatás alá jutott, e czikkből mégis valamely csekély, mintegy 10 ezer frtnyi nyereség folyt be a csére által.

II. A kivitelen:

a) E korszakban egyik legnevezetesebb activ czikke volt kereskedésünknek a gabna; a tíz évi középszám szerint éven-

ként 1,989,154 frtot jövedelmezett. Midőn Olaszthonban szűk termés volt, a dunamelléki megyékből, sőt az ország beljéből is részint a szegedi, aradi, temesvári, becsei s bajai, részint a tenger melléki kereskedők által összeszedetvén, Zimonyig a Dunán, tovább a Száván és Kulpán Károlyvárosba, innét a Károly- és Józsefuton Fiumébe, Buccariba és Zengbe szállítaték. Másik része a gabnának szállított a német tartományokba. Az évenként kivitt mennyiséget e tartományok nagyobb vagy kisebb szüksége határozta el. A szállítás két úton téteték; Sopronyba, a héti vásárookra vagy a raktárakba. Ide vagy magok jönnek a bécsi kereskedők vagy ügyvivők által szállítatják a szükséges mennyiséget, de magok a sopronyi kalmárok is nevezetes mennyiséget visznek be. Másik Pozsonyon viszen keresztül Bécsbe, vagy a fischamendi héti vásárookra. Midőn Bécsben nagyobb a szükség, fokenként Győrig, Komáromig, Esztergamig, Pestig, Bajáig, Szegedig stb. jutnak e kereskedés mozgásai. A szállításokat nagy részben a győri és komáromi hajósok eszközlik Pozsonyig; innét a nagyobb rész tengelyen szállítatik. E két, Osztrákországba vivő fő úton kívül még más kettő létezett: egyiken a dunántúli tartományokból Stájerországba; másikon Trencsényen, Vágújhelyen, Szereden, Galgóczon át a héti vásárok útján mozdították elő a gabna Morvába. A belkereskedésben legnevezetesebb útja az, melyen egy részről az esztergami, váci, balassa-gyarmati és losonczy, más részről az egri, miskolczy és rosnyói héti vásárok által szállítatik a bányavárosokba.

b) A szarvasmarha, mint tisztán activ czikk, számba nem vévén, t. i. a török tartományokból honunkon csak keresztül hajtottakat, középszám szerint évenként befolyatott 2,081,413, amazokkal együtt pedig közel négy millió forintot. Ezen ágát a kereskedésnek leginkább örmények és görögök kezelték, azon nagy pusztákra, melyeket az ország beljében kibérlettek,

szedvén össze az egész honból s ott hízlalván fel a szarvasmarhát. Ugyanezt tették számos föld- és gulyabirtokosok is. Az előtt a bécsi mészárosok czéhe megbízottakat szokott a pesti, váczai, kecskeméti vásárokra küldeni, s általuk a város számára szükséges mennyiséget megszerezni; később magokhoz a tenyésztőkhöz utasították biztosaikat s az első kézből szedeték a barmokat. A II. József alatt fölállított mezőhegyesi intézet a kereskedelem ez ágának kezelését egészen megváltoztatta. A ménes igazgatói, t. i. az azelőtt kibérlett kamarai pusztákat magok használták, a barmokat örmények- s görögöktől összeszedték s felhízlalva Bécsbe hajtatták. Az örökös tartományok szükségait ezeken felül nagy részben a győri és sopronyi mészárosok elégíték ki; ezek voltak a pesti és váczai vásárokon leginkább a vevők, honnét a vásárlott csordákat a szenczi sokadalmakon osztrák, cseh és morva kereskedőknek, más részét Sopronyban a stájer mészárosoknak adták volt el.

c) Juh, ürt, kecske, a sokszor említett középszám szerint évenként 316,818 frtot hozott be. Ezeket belföldi kereskedő ritkán hajtata ki maga az országból, hanem magok a német tartományiak, kivált felső osztrák- és morvaországiak jöttek be érettek, sőt néhányan közölők évente tartottak benn biztosokat, kik azokat a héti vásárokon vagy azokon kívül is összeszedvén, hajták ki az örökös tartományokba.

d) A sovány sertés (mert a hizottakban körülbelül 17,300 frtot veszített az ország) évenként 208,430 frtot jövedelmezett. A sertés nagy részben Horvát- és Tótországból, a sopronyi állomáson Stájer- és Osztrákországba, a felső vidéki megyékből pedig részint Nyitramegyén át Morvába, részint Pozsonyon keresztül Bécsbe hajtatték. Mint főnebb említém, a sertés legnagyobb része a török tartományokból hozaték honunkba, s e czikk tevé a törökkeli kereskedelem legnagyobb passivumát; mi azonban csak

látszatos, miután, mi onnét behajtatott, a leirt úton nyereséggel hajtáték ki.

e) Igen nevezetes activ czikkely továbbá a gyapjú, mi évenként 1,839,000 frt nyereséget adott. Mióta a posztógyárak Morvában megsokasodtak, azóta nagyobb része oda, kisebb Ausztriába, Stíriába és Sléziába vitetett. Ezt a német s morva kereskedők és gyárosok többnyire első kézből szedték; voltak azonban belföldi kalmárok is, kivált zsidók, kik azt elővétel által az idegenek előtt elfoglalván, aztán nagy nyereséggel adták el azoknak.

f) Nyers bőr, leróván a bevitelt, évenként 240,760 frt. activumot adott. Ez minden úton valamennyi német örökös tartományba szállíttaték, hol kikészítettén, részben ismét visszahozatott; mi a fenn kitett passivumot teszi.

g) A bor, levonván az Osztrákországnak évenkénti, mintegy 500,000 frtnyi behozatalát, a középszám szerint 750,780 frtot jövedelmezett. Ez kivált négy úton vitetett ki: Sopronyon át, honnét a sléziaiak nagy mennyiséget szállítanak ki; Pozsonyon keresztül mind vízen mind szárazon Osztrák- és Németországba; Szepesen át, honnan a podolini és lublyói szatócsok a hegyaljai borokat részint Gácsországba, részint Varsóba, kevesbet szárazon, többet a Poprádon és Visztulán, hajókon és talpakon szállítanak; végre Erdélyen át kevés mennyiség Moldvába is vitetett.

h) Szénáért és szalmaért évenként 97,317 frt. folyt be Osztrákországból, s kivált Bécsből, hova tengelyen szállíttaték.

i) Hüvelyes növények (ámbár lencse és borsó évenként 16,843 frt. passivumot adnak) a középszám szerint 113,045 frtot hoznak be, kivált Bécsből és Stájerországból.

k) Méz 103,843 frt. activumot ad. Egy rész Morvába, de sokkal nagyobb Bécsbe vitetik. A varasdi kereskedők egész Horvátországból összeszedék azt s a sopronyi sz. katalini

vásáron bécsieknek adták el. Más részeiben az országnak a méz elválasztaték a viasztól; s a méz nagy része méhserre stb. használtaték fel, mit Szepes megye nagy mennyiségben szállított Gácsországba; a viasz pedig nagy részben Osztrákországba s a tengerpartra szállították; ez külön 92,824 frt. hasznót adott.

l) Hamuzsír a fenforgó tizedben 91,316 frtot adott évenként, bizonyosan többet adandó, ha kivitele a tengerparton gyakran meg nem gátoltatik; mert mihelyt ára főlebb szökött, mint a német tartományok gyárnokai kívánták, a tengerparti kivitel tüstént megtiltatott.

m) Ugyanezen sorsa volt a gubacsnak és nyúlbőrnek; miért e czikkelyek activuma összesen alig meggy főlebb 100,000 frtnál. Amannak harminczada, ha külföldre vitetett, mérőjétől 1 frt 30 kr., tehát majdnem egyenlő árával, emezé gyakran 60 százaléknyi volt.

n) Sokkal nagyobb nyereséget ad ezeknél a dohány, minek középszáma évenként 700,000 frtra ment. Négy úton vitetett ki. A bécsi abaldó fő gyűjtő helye kivált 1784-től, mióta azt maga a kamara kezdte kezelni, Pesten volt; hová azt az ország minden részeiről az első kézből s olcsón összegyűjtötte, innét külön három úton szállította a bécsi, lemergi és grätzi gyárakba, ezek tehát a kivitel fő vonalai; s csak az a rész, mely ezen egyedáruság vételeiből felmaradt, vitetett ki a tengerpartra s ennek is legkisebb része folyamon, Károlyvárosba s innét a Károlyuton Fiumébe; a többi Pettauon át veszi útját Triesztbe. Az előtt csupa levél-dohány vitetett ki; e korban már burnóul is szállított a fiumei gyár.

Könnyebb áttekintés s a kereskedelem folyamának részletes megismerése végett nem lesz talán fölösleges a külön tartományokkal kereskedelem mérlegét részletben ide igtatni. E végre a gr. Almásytól középszámúnak tartott, 1783-ki kato-

nai évet választom, de rövidség végett csak a jelentékenyebb ciklikket adván elő.

I. Az osztrákországgali kereskedésben:

Bevitel: Gyapotművek	429,441	frt.
„ Kisebb művek	163,582	„
„ Arany és ezüst művek	98,016	„
„ Czérna	75,332	„
„ Famű	152,081	„
„ Ruhanemű	122,665	„
„ Kávé	209,440	„
„ Czukor	266,577	„
„ Szücsmű	107,276	„
„ Selyem és félselyemmű	855,396	„
„ Papir	46,976	„
„ Gyapjűmű	649,493	„

Kivitel: a tejkészítményeket, kendert, lent, mézet és hüvelyes növényeket kihagyván,

„ Hal	62,650	frt.
„ Zab	306,717	„
„ Bőr	40,210	„
„ Ökör és borjú	2,272,400	„
„ Tiszta búza	584,680	„
„ Rozs és kétszeres	446,396	„
„ Liszt	1,040,894	„
„ Bor	146,819	„
„ Réz ¹⁾	1,118,797	„
„ Salétrom	27,979	„

¹⁾ E cikkről megjegyzendő, hogy, ámbár mint igen nevezetes activ fordul elő, azt olyannak nem mondhatni; mert azon kevés, 20 s néhány ezer frtnyi művet, mi Beszterczen és Selmeczen készíttetik, kivéve, s mi egyedül adja az activumot, a többi réz nyersen vitetik ki Németország rakhelyeire, s ott adatik el kicsinyben; minél fogva ez, mint egyedül a német tartományoknak jövedelmező, levonandó a magyar activumból.

Kivitel: Dohány	542,271	frt.
„ Ürű	119,955	„
„ Sertés	453,155	„
„ Széna, szalma	84,856	„

II. Stiriával, Koronttal, Krainnal.

Bevitel: Őn és vasmű	251,354	„
„ Divatáru	11,131	„
„ Selyemmű és ruhanemű	114,013	„
„ Mindenféle vászon	50,000	„

Kivitel: Tejkészítmény, árpa, bőr, kétszerbuza és hüvelyes növény	143,028	„
„ Tiszta búza	116,371	„
„ Dohány	104,655	„
„ Bor	24,510	„
„ Sertés és hamuzsír	251,832	„
„ Szarvasmarha	487,610	„
„ Gyapjú	9,381	„

III. Sléziával.

Bevitel: Posztó	60,000	„
„ Egyéb kelme	66,000	„
„ Vászon	170,000	„
Kivitel: Gyapjú	915,000	„
„ Juh	22,000	„
„ Bor	20,000	„

IV. Morvával.

Bevitel: Gyapotmű, posztó és czérna	279,709	„
„ Gyapjúkelme	108,150	„
„ Vászon	210,000	„
„ Csipke stb.	24,629	„
Kivitel: Buza	180,561	„
„ Ökör	741,110	„

Kivitel: Juh	226,155	frt.
„ Sertés	147,342	„
„ Bor és gyapjú	23,821	„

V. Lengyelországgal.

Bevitel: Szarvasmarha	96,000	„
„ Ló	39,000	„
„ Juh	13,000	„
„ Vászonnemű	90,000	„
Kivitel: Vasmű és nyers vas	40,000	„
„ Bor	664,000	„

VI. Erdélylyel.

Bevitel: Szarvasmarha	460,000	„
„ Ló	24,000	„
„ Juh	90,000	„
„ Posztó	67,000	„
Kivitel: Bor	17,000	„

VII. Törökországgal.

Bevitel: Sertés	308,000	„
„ Mindennemű bőr	228,000	„
Kivitel: figyelmet nem érdemel csekélyisége miatt.		

VIII. A tengerparttal.

Bevitel: Égettbor és tengeri só	103,344	„
Kivitel: Hamuzsír	15,790	„
„ Dohány	64,319	„
„ Zab	106,420	„
„ Tiszta buza	179,900	„

Ezen magában igen tökéletlen táblából kitűnik, hogy a német örökös tartományok, hasonlíthatatlanul nagy rovatot tesznek a magyar kereskedésben. Ezen előadott 1783-diki év összes bevitel, mint fönebb láttuk, 10,847,121 frt., miből egye-

dül az örökös tartományokra mintegy nyolcz millió jut; a 16,682,069 frt. kivitelből pedig mintegy 14 $\frac{1}{2}$ millió ¹⁾.

Tévedés elhárítására még meg kell jegyeznem, hogy a tengerparttali kereskedelemnek mérlege szorosán Magyarországi közlekedésének eredményét adja elő. Hogy kitűnjék, mennyire emelkedett e korszak alatt a magyar tenger mellék kereskedése, ide igtatom még annak néhány évi egész eredményét:

1783-ban	bevitel	kivitel
Fiumén át	1,187,654 frt.	496,285 frt.

Buccarin, Portoren, Cinkviczán

s Novin	19,678 „	17,459 „
-------------------	----------	----------

Összesen minden magyar révén:

év	bevitel	kivitel
1784	1,302,080 frt.	1,053,672 frt.
1785	1,199,487 „	1,061,887 „
1786	936,299 „	1,419,966 „
1787	1,048,815 „	1,044,033 „
1788	2,437,225 „	1,079,803 „
1789	2,623,648 „	1,251,139 „
1790		
egyedül Fiumén át . .	2,780,571 „	1,341,464 „
Buccarin	83,076 „	367,910 „
a többin, t. i. Portoren,		
Novin és Cinkviczán	42,855 „	67,327 „
Összesen	2,906,500 „	1,785,701 „ ²⁾ .

A kivitel, mint látszik, nem emelkedett egy arányban a bevittel.

¹⁾ C. Car. Almásy: Considerationes stb. — Schlötzer: Staatsanzeigen 18, 16 köv. — Skerlec: Descriptio phys.-polit. Situat. stb. s utána Berzeviczy: de Commercio. — Grellmann: Stat. Aufklär. 2, 241.

²⁾ Schwartzner: Statist. 1, 430.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az ipar s kereskedés története 1790-től 1825-ig.

II. József halála az ipar és kereskedésre nézve valóságos veszteség volt; korábban történt az, mintsem minden, e tárgyra vonatkozó terveit kifejthette, minden megkezdett munkálatait bevégezhetné volna. Említettem az előbbi szakaszban, mily elhatározott ellenszegülésre talált az országban a physiocratiai adórendszer, minek elvállalását tűzte ki József a kereskedés fölszabadítása föltételéül. Azonban reménylhető volt igazságszeretetétől, hogy, bár azt kivihetlennak tapasztalta, a kereskedés ügyében mégis adand némely engedményeket, ha az új irányban, melyet az 1790-diki, mindent a régi állapotba visszahelyező oklevél okozta fordulat szükségkép előhozott, halála által félbe nem szakasztatik.

József halála óta, az ipart és kereskedést különösen tárgyává tette gondoskodásának a fölébredt, jogaiba visszaállott törvényhozás. Azért a fordulatok és gyarapodás, mely e korszak alatt az ipar és kereskedés körében történt, nagy részben az országgyűlési rendelményeken s az ezek közvetítése által eszközölt kormányi engedményeken alapúlnak. Nagy része az akadályoknak, melyek iparunk- s kereskedésünknek útját állották, tevőleges volt, melyeket csak a fejedelem s törvényhozás egyesülten mozdíthatott el. A tárgy azonban oly szövevényes, annyira szétágazó, s a közigazgatás legkényesebb pontjaival összekapcsolt, hogy előleges készültek

s munkálatok nélkül gyökeres javításokat tenni nem lehetett. Az 1790-diki országgyűlés tehát a 67-dik törvény-cikk által országos választmányt nevezett ki kebeléből, mely az ipar és kereskedés akadályait megvizsgálván s azoknak elhárítására módot keresvén, munkálatait s a teendő javítások tervét a következő országgyűlésnek elébe terjesztené. A tárgyak, melyek e választmány kidolgozására bizattak, e következők: 1. A harminczad elveinek szabályozása. 2. A közlekedés gyarapításának, s a sokféle, azt gátló akadályok elmozdításának, az utak, csatornák s folyamok szabályozásának terve. 3. A kézművek és gyárak gyarapításának módjai. 4. Az országgazdaság tárgyai, műnők: a selyemtenyésztés, nemesebb s nagyobb lovak szaporítása. 5. Végre az ezen javításokra szükséges, országos pénztárnak tervezése.

Mielőtt e nyomos pontoknak tárgyalásába kezdett a választmány, kikérte a nevezeteseb kereskedő városok kalmáraitnak véleményét. Üléseit két szakaszban, 1791-diki aug. 10-től okt. 24-ig; s 1792-diki nov. 1-től 1793-diki jan. végeig tartotta. Munkálataiban elvéül mindennek előtt azt állítá fel: hogy miután Magyarország, iparának foka szerint, még inkább földművelő, mint kézművi vagy kereskedő ország, kiváltképen a földművelés természetményeinek gyarapítására s azok eladhatóságának könnyítésére kell ugyan figyelemmel lenni, egyszersmind azonban a physikai s erkölcsi akadályok elhárítása s ártatlan kedvezések osztása által a köziparnak más ágai, a kézművek és gyárak is előmozdítandók.

A földművelés gyarapítására különösen a népesség szaporítását, új veteményi czikkelyek divatba hozását s általában a földművelés módjának tökéletesítését tűzte ki elvéül a választmány. A természetmények eladását pedig az által vélte könnyebbíthetni, ha a német örökös tartományokkal közlekedés egészen fölszabadíttatik, s azon intézetek eltöröltetnek,

melyek eddig egyedáruságot bitoroltak s a kereskedés szabad folyását meggátolták; végre, ha a közlekedés természeti akadályai elmozdítatnak, a folyamatok szabályoztatnak, csatornák és száraz utak építtetnek, s a fuvarozás kellő állapotba helyeztetik.

A kézművek, gyárak és külkereskedés gyarapítására különös figyelembe vétetni vélte a választmány a czéhek szabályozását, a kézművekbeni concurrentia nagyobbítását, az árszabások eltiltását, kedvezések osztását azon idegeneknek, kik az országot hasznos kézművek és gyárak alapításával gazdagítandják. Mindenek fölött pedig szükségesnek látta az ipar és kereskedés előmozdítására a harminczadok szabályozását: „mert — u. m. tudósításában a választmány, — ha a harminczadrendszerben azon figyelem fordíttatik a magyar iparra, hogy ez a német örökös tartományoké mellett kölcsönös méltánylást nyerend, s a magyar természetmények eladása, minek eddig a természeti akadályok mellett a harminczadrendszer is utjában állott, ezen, a szomszédoktól reávetett bilincsektől megszabadíttatik; akkor a közlekedésnek helyreállított szabad folyamata a közszorgalomnak minden ágaiba elhatand, és ezen kereskedési szabadság áldásait a természetes egymásra viszonyulás következtében az ipar minden nemei érzendik“.

Ezen elvek szerint összesen harminczhét törvényjavaslatot alkotott e választmány, melyeknek tárgyai im itt következnek, minthogy az egésznek előadását a czélomúl tett rövidség nem engedi: 1. A népesség szaporításáról. 2. A cigányok szabályozásáról. 3. A nemzeti ipar fölébresztéséről. 4. A salétromról. 5. A sziksóról és timsóról. 6. A saját kaszálók szabad használatáról. 7. A fahiány pótlásáról. 8. A kender és len miveléséről. 9. A dohány termesztéséről. 10. A dohánykereskedésnek a bécsi abaldó általi elnyomása meggátolásáról. 11. A selyemtenyésztés előmozdításáról. 12. A lótenyésztés javításá-

ról. 13. A mesterségek és gyárak emeléséről. 14. A czéhek visszaéléseinek orvoslásáról. 15. A harminczadok szabályozásáról. 16. A külárúk behozásáról. 17. Az örökös tartományok áruinak behozásáról. 18. A magyar áruk külföldre szállításáról. 19. Azoknak az örökös tartományokba viteléről. 20 és 21. Az örökös tartományokon való átviteli kereskedésről. 22. A harminczad szedésének módjáról. 23. Az egy forintot felül nem haladó czikkeknek harminczad-mentességéről. 24. A harminczad belállomásairól. 25. A vegyes harminczadok elválasztásáról. 26. A Magyarország s Erdély közti harminczad eltörlesztéséről. 27. Az utak kijavításáról és jó karban tartásáról. 28. A vámonokról. 29. A fuvarozás szabályozásáról. 30. A tengeri hajózás előmozdításáról. 31. A jelen hajózás akadályainak elhárításáról. 32. A folyami hajózásról. 33. A hajózás tervének kidolgozásáról. 34. A kalmároknak adott kedvezésekről. 35. A kereskedési szabadság fentartásáról. 36. A tokaji bor készítéséről és szabad borkereskedésről. 37. A vallásszabadságról a Buccari révén s a zsidók állapotáról a magyar tengerparton.

Ezen cikkekylek, miként látható, magokban foglalják az ipar és kereskedés minden részeit s nem csak javítási terveket és javaslatokat közölnek, és fejtik ki a kereskedésnek eddig parlagon hagyott oldalait, hanem mivel a történetileg fenállót, bár röviden s általánosan, ábrázolják, világosan kitüntetik az akadályokat s korlátokat is, melyek az ipar és kereskedés nagyobb emelkedését lehetetlenné tették. Kár, hogy azoknak nagyobb része még most sem valósúlhatott.

Az ipar története.

I. Mezei gazdaság.

Nem tagadhatni ugyan, hogy Mária Terézia és József királyoknak buzgalma, melylyel a mezei gazdaságot czélszerű

szabályok, az útmutatásul szolgáló hasznos könyvecskék terjesztése, földművelő társaságok alkotása, kitett jutalmak, a földművelő osztály szaporítása s jobb állapotba helyezése stb. által virágzatra emelni törekvének, már termett is némi gyümölcsöket. De az is való, hogy az említett buzgalomnak nem mindig s nem mindenütt felelt meg az igénynyel várhatott siker. A földművelési társaságok elenyésztek, s e kor elejére csak egy-kettőnek romja jutott át. Azon jó magok sem termették meg mindenütt a még készületlen földben a kívánt gyümölcsöt, melyeket ama honi nyelven irt útmutató könyvecskék elhintettek. Oka ennek, a legjobb törekvés nagy részbeni foganatlanságának, kivált abban feküdt, hogy e gyakorlati tárgyakban pusztán szó vagy írásbeli utasítások adtak, a helyett, hogy, miként az 1790-diki kereskedési választmány egyik törvényjavaslata is indítványba hozta, gyakorlati útmutatás is adatott volna a megszokott régihez úgy is elég konokul ragaszkodó magyar földművesnek. Fő okai közt eddigi hátramaradásunknak a mezei gazdaságban a termeszítő osztály tudatlansága s a kivitel akadályai és belközlekedés nehézsége mellett említendő mezei gazdasági rendészetünk tökéletlensége. Ez volt annak is legsajátabb oka, miért sanyargatta az országot, minden termékenység mellett is, oly gyakran mostoha termés és szükség; miért volt, hogy a magyar gazda némely bőtermésű évben szinte megcsömörlött csürei s pinczéje teljétől, s csak egy sovány év is annyira fölemésztette az előbbi kővéreket, hogy emberek s állatok ezrei jutának majdnem éhenhalás inségére.

Azonban, hála az égnek, már haladtunk! Bár e korszak korán sem mutathat elő a kormánytól jövő annyi ápolást, mennyit a múlt: több oldalú s nagyobb alatta, kivált az utolsó tizednek haladása, mint az előtt egy századé. S talán nem csatlakozom, ha, mint egyáltalán a műveltség, úgy a mezei

gazdaság gyarapulását is, kivált a század szelleméből származtatom; azon szellemből t. i., mely a külföldön annyi s oly váratlan fordulatoknak, annyi óriási műveknek, oly megújulásnak és átalakulásnak volt nemzője. Ezen szellem s különösen annak az élet anyagi oldalára hajlása s behatása ennek minden részleteibe s az e szempontból kiinduló figyelem, nyomozások, változtatások, s javítások a történeti állapotok minden tárgyaiban, kapcsolatban az előhaladt általános értelmiséggel s kivált a technica és természettudomány rendkívüli tökéletességével, — a külföldön annyi jót, szépet s nagyot hozott elő, mennyit azelőtt századok nem. Ez pedig a francia forradalomnak Európát elemeiben fölrazó és izgató rengései által némikép honunkba is elhatott. Még tágasb útát nyitott e szellemnek hozzánk is, azon általános újjászületés s az emberiséges elvekre fektetett európai állapotok haladása, mely a hosszúság, mindent forrásba hozott háborúk után, mint jóltevő nap a zivatar után, köszöntött be, s mely éppen azért, mivel az emberiségen alapúl s az emberi természet fő-kívánataival tökéletesen összehangzó, mindenütt, hova csak néhány eszméi is eljuthatának, tüstént meghonosúlni kezdett; mi hogy nálunk is történt, az eredmények nemcsak a mezei gazdaságban, hanem egyáltalán a polgári életben eléggé bizonyítják.

Sokat tőn továbbá mezei iparunk előmozdítására a mindinkább növekedő népesség, a Józsefnek külföldi árukat eltiltó parancsa óta sokasuló kérdezősködés természetményeink iránt, továbbá az európai emésztő háborúk, a sokszori silány termés, papiros pénz és a sokféle kereskedési válságok következtében beállott tartós drágaság. Ezek máshol országokat forgatának föl, nálunk — valamennyire fölébresztették a nemzetet s a mezei gazdákat is tespedésökből.

A javítások, melyek e kor alatt a mezei gazdaság körében tétettek, az egész, e tekintetben annyira elhanyagolt országot

illetőleg, igaz, még egy ritka tudományú gazdának ¹⁾ panaszai szerint is, oly kevesek, hogy még csak kezdetben állunk, s egy elláthatlan hosszú sora van még hátra a teendőknél; de annyi mégis, hogy itt tölem, ki csak vázlatot s általános áttekintést adhatok, kimerítő, részletes előadást, nyájas olvasó, nem várhatsz.

Nagyobb szorgalom fordították e korban több vidékeken a számos mocsárok kiszáritására s a talán még ártalmasb futó homok megállítására s termékenyítésére. A Velence, Balaton s Fertő tavi, a Fehér, Tolna, Veszprém, Somogy, Baranya, Győr, Arad, Torontál stb. megyei lecsapolások és száritások a sárvizi, siói, kaposi, vági, temesi stb. folyam-szabályozások és gátépítések sok százezer holddal szaporították az ország termékeny földét s irtották ki a dögleletes párolgású mocsárokat, vagy gátolták meg a féketlen folyamok áradásait. A futó homok meggátolása, kivált a kor vége felé több helyt, Pest, Csongrád stb. megyékben, hasonló sikerrel történt. Az 1807-diki 20-dik törvény-czikk következtében ily homokos vidékeken ingyen osztattak ki a jobbágyok közt földek, fákkal beültetendők; s a fiatal erdők, melyek már sok helyt jó állapotban vannak, sokszoros haszonnal jutalmazták a reájok fordított fáradságot, nemcsak a homok terjedését meggátolván, a földet javítván, a birkáknak a nyár tikkasztó hősége ellen menedékkül s néhol legelőül szolgálván, hanem a fában szűkölködő vidékeket jövődre nagy haszonnal is biztatván.

Mezei gazdasági iskolák, miknek eddig az állapotok hiányosságának fel nem ismerése miatt szüksége sem éreztetett, e korban már több helyt állítottak. Első volt e nemben a szarvasi, Békés megyében, melyet Tessedik Samu helybeli ref. lelkész 1794-ben nagy áldozatokkal s erőfeszítéssel emelt, melyet azon-

¹⁾ Klauzál Imre: Gazd. Tudósít. 1837. 1, 124. kövv.

ban rövid élete után a mostoha körülmények már 1806-ban szétoszlattak. Hasonló, de szerencsésb volt, a Hradeken Visner igazgatása alatt fölállított; egy harmadik ismét, mire Nákó Kristóf szép alapítványt tőn, 1802-ben terveztetett Sz.-Miklóson, a bánságban ¹⁾. Mindezeknél kitünőbb helyet érdemel a ritka buzgalmú gróf Festetics Györgytől Keszthelyen fölállított Georgicon. Ezen nagy áldozattal és tudománynyal elrendezett intézet fő és sokaktól látogatott iskolája lőn a műveltebb magyar mezei gazdaságnak ²⁾. Hasonló, de a vele összekapcsolt gyakorlati javításokra nézve még dúsabb következésű a főherczeg Alberttől denglázi Wittmann igazgatása alatt 1818-ban Magyar-Óvárt felállított gazdasági iskola ³⁾. Ezeken kívül pedig utazásokat is tétettek külföldre nagyobb birtokosaink szorosán gazdaságtudományi célból: így p. 1808-ban herczeg Eszterházy két ifjút küldött ki a nagyhírű Thaer angol gazdasági iskolájába. Még inkább tanusítják a mezei gazdaságbani szorgalom fölébredtét azon egyesületek, melyeknek céljául ezen iparág gyarapítása tüzetett ki, minők az 1820-ban összeállott Nógrádi gazdasági egyesület ⁴⁾, és a tolnai 1823-ban felállott Gazdasági kiküldöttség ⁵⁾, melynek alakulására a helytartó-tanács azon rendelete adott alkalmat, miszerint a megyéktől a birka-tenyésztés állapotáról hiteles tudósításokat kívánt. Mind a két társaságnak célja volt: a mezei gazdaság hiányainak megvizsgálása, s a külföldi művelt gazdaság körülményeinkhez képesti meghonosítása ⁶⁾.

¹⁾ L. v. Schedius: Zeitschrift für Ung. 1, 252.

²⁾ Részletes leírását I. Németh Lászlótól: Patriot. Wochenblatt 1804. April-Heft.

³⁾ Bővebb ismertetése olvasható Tud. Gyűjt. 1821. 1, 49.

⁴⁾ Tud. Gyűjt. 1820. 11, 118. 1822. 3, 122.

⁵⁾ U. o. 1824. 4, 53.

⁶⁾ Egyesek törekvéseit I. Tud. Gyűjt. 1817. 2, 12.

1. Földművelés.

Ezen intézetek, az általok elterjedt ismerete a jobb kezelésnek, az új találmányok s gazdasági műszerek tökéletesülése, a természetények igen emelkedő ára, a kivitel korlátainak tágulása stb., e korszak alatt hatalmas haladásnak indíták földművelésünket. Nagy befolyással volt erre a népesség gyarapodása is, mely kivált József óta részint belszaporodás, részint új bevándorlók által rendkívüli módon növekedett; más részről pedig a pihent föld s új feltörések kevesbedése mindinkább szükségessé tette az eddig majdnem egészen magára hagyott természetet nagyobb szorgalommal segíteni.

A jobbágyok földművelésében legkitűnőbb haladást mutattak azon vidékek, melyeken a természetények eladása könnyű, minők a német örökös tartományokkal határos megyék, a Szepesség, s kivált a temesi bánság, melynek természetényeit kitűnő jóságuk tette kelendővé. Nagy hatással volt itt a német telepek jobb kezelési módja, czélszerűbb földszerkezetök és tökéletesb eszközeik; mik által e tartomány, kivált a gabna-termesztésben, virágzatra emelkedett. E példák nem utánoztattak ugyan még közönségesen, kivált a régihez konokul ragaszkodó magyar gazdáinktól, de némi hatás nélkül mégsem maradának: az a nagyobb gazdálkodás, — hogy egyebet elhallgassak — a földművelésre fordított marhával, mely e korszak alatt közönségessé lenni kezdett s pedig épen a bánság szomszédságában, hol azelőtt a pór még porhanyú földben sem tudott 4—6-nál kevesebb ökrön szántani; a mesterséges kaszálóknak mindinkább divatba jötte stb., nagy részben e példák befolyásának következtése volt. Gyökeres javításokat azonban a jobbágyok földművelésében még mindig gátolt az annyira tökéletlen földszerkezet s az ettől függő, úgynevezett hármas forgói gazdaság — Dreifelder - Wirthschaft; — minek megváltoztatását

csak a legújabb, eléggé nem magasztalható törvényszabályok tették lehetővé. „A magyar földművelőnek szorgalma, u. m. egyike legjelesebb gazdáinknak ¹⁾, a növények közt főleg s valóban eddig csaknem kirekesztőleg a gabonára vala fordítva, mi csekély ára mellett az iparszellem kifejlődésének már magában is nem kedvező bizonyossága; de még ezen gabonatermesztés részletei is igen távol maradnak a tökélytől. A mag kevert, nem eléggé választott, s mint maga a föld, tele gyommal; a takarítás módja pedig az ország nagy részében műveltségi álláspontunknak aligha nem legkomolyabb jelensége. Azt hiszem, hogy egyedül a magnak a szalmától elválasztása által az ország legalább tizet vesz száztól a búza-termesztésnek tiszta hasznából. — Alföldön pazarlásnak tartják, ha a repcének vagy tiszta búzának egyszernél többször szánt a gazda“ stb.

Sokkal nagyobb haladás mutatkozott a birtokosok földművelésében. A műveltebb külföldi rendszer ezek közt sem lőn ugyan még mindenütt divatossá; a forgatás elvei még nem találtak közönséges elfogadást s egynémely birtokos veszélyes újításnak tartotta még a három forgói rendszert a Thaer forgóival s általában a műveltebb német és angollal felváltani. De más részről a már műveltebb földművelésnek is fényes példáit mutatja e korszak. A többi közt csak egypárt említek, kétségkívül a legnagyobbasakat: ilyenek Károly főherczeg óvári, gr. Brunszvik martonvásári, gr. Eszterházy Kázmér mezőlaki, gr. Festetics keszthelyi, gr. Batthyányi János trinitási, s a gr. Károlyi család stb. uradalmai ²⁾.

A gabna mennyisége, mely az országban összesen termesztetett, e korban már igen jelentékeny volt. Schwartner ³⁾

¹⁾ Klauzál Imre: Gazd. Tudósít. 1837. 1, 139.

²⁾ Egyes javításokat említ Kunits: Topogr. Beschr. Ung. I. 16. stb. s a Tud. Gyűjt. több évi füzetei.

³⁾ Schwartner: Statist. 2. kiad. 1, 299.

azt 60 millió mérőre teszi, melyből 50 milliót a belfogyasztásra, kettőt a kivitelre s nyolczat maradékra számít. Szabó József pedig „Váczi gabna” című munkájában, más számolás szerint, a termesztést 80 millióra teszi. E számolások, igaz, kétségtelen alapon nem nyugszanak; de ha a kisebb számot vesszük is, elég valószínűséggel tarthatjuk a termék mennyiségét meghatározottnak. Mind e két számítás e kor elejére esik, s a nevezetes haladást, melyet ezen korszak alatt földművelésünk tőn, szem előtt tartva, 1820—30 tájára annál inkább fölvehetjük már a nagyobb számot is, minthogy a népszám s belfogyasztás növekedése mellett a kivitel is majdnem két annyira emelkedett ¹⁾.

Nagy mértékben műveltették már e korban a tengeri is, nemcsak többféle, igen nagy hasznai miatt, hanem a jobbagyoktól azért is, mert a tizedtől ment vala; legterjedtebb volt műveltetése a temesi bánságban, Bács- és Zalában, Horvát- s Tótországban stb. Egyedül Szerém-ben mintegy 25—30,000 hold ültetették be vele, mi körülbelül 700,000 mérőt adott. Nagy mennyiségben műveltetett a csáktornyai, bélyei stb. uradalmakban is. — A burgonya 1810-től fogva az egész országban annyira elterjedt, hogy alig van hely, hol ezen, oly hasznos növény már nem műveltetnék. — A rizstermesztés bánságban, különösen Új-Pécs, Gattaj, Detta, Omor és Denta helységeiben kezeltették. 1794-ben ezen ültetvények terméke alig haladá még meg a 10,000 mérőt; 1804-ben már 1750 hold vala beültetve, mi közepszerű termésnél mintegy 57,000 mérő magot

¹⁾ A földművelési eszközök több új találmányokkal, ekekkel, boronákkal stb. gazdagodtak. Ezekről bővebben: Nemzeti Gazda 1817. 2, 3, 6. számai. Tud. Gyűjt. 1817-diki; 18-diki, 19-diki, 20-diki stb. folyamai. — Egyik legnevezetesebb ezen új találmányok közül a Vörösváron, Vas megyében, gr. Erdődy Györgytől felállított cséplőgép, melyet egy kerék által a Pinka vize tett mozgásba. Ugyanazon időben veri ki ezen gép a kalászosokat, választja el a magot a pelyvától; s e munkát napjában 70—80 kereszt gabnával viszi véghez stb.

adott ¹⁾. Báró Vay Miklós 1803-ban egy tervet nyújtott be a kir. helytartótanácsnak, miszerint a hármaskörös szabályozása által kiszáritandó sok ezer holdnyi mocsárok rizstüftvényekké volnának alakítandók ²⁾; most a Körös részben már szabályozva van, de a terv nem létesített. A korszak vége felé több helyt sikerrel megkezdett cukorgyártás igen emelte a burgundiai répa termesztését; némely nagyobb uradalmakban pedig az marhaeledélül is a legnagyobb haszonnal kezdett műveltetni.

A szőlőművelésben az az előlépés történt, hogy a legjobb szőlőfajok az egész országban elterjedtek: mellőzve, hogy a tokaji faj több vidéken meghonosított, csak báró Brudern Józsefnek azon dicséretes tettet hozom fel, hogy egyéb sikeres gazdasági javításai közt birtokaiban Burgundiából, Vezuv-hegyről és Rajnamellékről hozott venyigéket ültetett. De a borkészítésben mégsem emelkedett annyira honunk, mennyire a külföld, p. Franciaország, s mennyire éghajlatunk alkalmas volta, boraink természeti jósága engedi vala. Miért boraink, jellemökre nézve bármelyik külföldivel mérkőzhetők, külföldön méltányos kelendőségre még nem juthattak; ehez járult, hogy az örmény, rác és zsidó szatócsok minden tilalmak ellenére is rontották hámisításaik által legjobb boraink hitelét. Ezen csökkenése boraink hitelének és kelendőségének a külföldön némely vidéken, kivált ott, hol legjelesebb borunk terem, a hegyalján, oly csökkenést okozott a szőlőművelésben, hogy az 1827-diki törvényhozó testület szükségesnek látta a 31-dik törvény-cikkelyben választmányt küldeni ki, a csökkenés okának megvizsgálására, s a szőlőművelésnek és borkereskedésnek előbbi virágzatra emelésére. Nagyobb mennyiségben kezdett mintegy 1820-tól készíttetni a pezsgő, melylyel, mint említém,

¹⁾ Csaplovics: Archiv. 1, 255.

²⁾ Schwartner: Statist. 1, 282.

már Mária Terézia alatt is tétettek kísérletek. Nagy érdemet szerze magának borkészítésünk és általában szőlőművelésünk ügyében mind írói, mind gyakorlati jeles munkássága által újabb időben Schams Ferencz. Schwartner a benn elfogyasztott bornak mennyiségét 14 millió akóra, annak árát pedig 99,800,000 ftra teszi. „Ha azonban — u. m. — az egész termést fölszámítjuk, minden nagyítás nélkül tehetjük annak árát b. Leichtensternnel annyira, mennyi az osztrák birodalomnak összes rendes jövedelme, t. i. 110 millió ftra.“ 1808-ban a bortermesztés összesen 18 millió akón felül becsülteték ¹⁾).

A kereskedési növények közt legnagyobb kiterjedésben kezeltetett a dohány; e kor elején már tíz vármegye foglalkodott vele. Mióta Éjszakamerika Angolországtól elszakadt, ismeretes és keresett lőn a magyar termék a világkereskedésben, melyben néhány évig a virginiaiának helyét foglalta el. A párisi második békekötés (1783) után beállott csökkenést hamar helyrepótlá a bécsi és pesti fiók abaldónak mindig növekedő szállítása, mi természetesen mindinkább gyarapítá a termesztést. Ámbár pedig belső jóságára nézve sokaktól a virginiaival egy rangba helyezteték s különösen Nays, fumei tőzsér, kit II. József a magyar termesztmények minőségének megvizsgálására küldött az országba, állítja, hogy kellő művelés által a magyar dohány többféle nemeit jóságra hasonlóvá tehetni a kereskedésben létező legjobb dohány fajokhoz ²⁾): kezelése mégis igen kevésben tökéletesítették; míg az európai kereskedés reá szorult, a nagy kelendőség miatt nem éreztetett nemesítésének szüksége, hanem az inkább okúl szolgált, a termesztményei hiteléről (eddig legalább) oly igen

¹⁾ Ferencz király annyira méltánylá a magyar bort, hogy egy, 1804-ki parancsánál fogva, csak belföldi, de kivált magyar bort, „mely minden külföldt nélkülözhetővé teszi,“ rendelt szolgáltatni kir. asztalára. *Ofner Zeitung* 1804. 59. szám.

²⁾ Skerlec: *Descriptio* stb. 19.

gondatlan magyar tenyésztőnek, még azon kissé gondosabb kezelést is elhanyagolni, mely 1780 előtt, míg t. i. a kivitel csekély volt, reá fordított. Sőt egyedül a mennyiség szaporításáról gondoskodó termesztő nem ritkán csaláshoz is folyamodott árujának nehezítésére; számtalan panaszok hallattak a vevőktől, hogy a fattyú s más rossz, a jók közé vegyített, s ezeket is megrontó levelekkel, s csak a fuvarozást terhelő, az árt pedig csökkentő, hosszú szárakkal rontják természetnyök hitelét a magyar kertészek. Részből ez okozta, hogy még a földközi tengeren sem állhatta ki az oly messziről szállított amerikaival a versenyt. Mind ennek az a következtetése lőn, hogy a magyar dohány egyedül belfogyasztásra s az ábaldó szállításaira szoríttatván, — mely egyedárus szelleme és szűkkeblű nyereszkesége által a tenyésztő szorgalmát még inkább előlta, — művelése e kor elején szembetűnőleg csökkent, kezelése pedig a helyett, hogy a hitel helyreállítására tökéletesített volna, még inkább aljasult: a föld, melybe ültetették, kellően nem munkáltatott, a növények közti szükségesség köz meg nem tartatott, az ültetés és szedés ideje elmulasztatott. Újabb időkben mutatkozik ugyan némi előhaladás a kezelésben is; de korán sem annyi, mennyit e cikkely fontossága kívánna ¹⁾).

A len házi szükségére szinte az egész országban termesztették ugyan, de oly csekély mennyiségben, hogy a népesség növekedése mindinkább nagyobbította a vászonnak is bevitelét, mi korunkban már körülbelül $3\frac{1}{3}$ millió ftot viszen ki: nagyobb szorgalommal csak némely felső megyékben, Szepes-, Árva-, Liptóban stb. műveltették, hol nagyobb része fel is fonatott; kereskedelem alá nyersen igen kevés kerül. Némely vidéken e növény csak magja s ennek olaja miatt műveltetett. A kor elején próbák tétettek az orosz lenfaj vetésével, de

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. 55. Gazd. Tudósít. 1837. 1, 138.

sikeretlenül, pár év múlva elfajult a vetemény. — Kevéssel több szorgalmat tapasztalt a lennél a kender. Azon hosszabb szálú olasz faj, melynek magját II. József az ország külön vidékein meghonosítás okáért szétszította, nem sokára kiveszett. Ez azonban nem nagy kár volt ezen iparágra, mert a magyar faj is igen jó, ha jól kezeltek. A fiumei kormány 1825-ben próbát tétetett e növénynyel, minek az volt eredménye, hogy a magyar kender az olasznál, még a legjobb, úgy nevezett, czesenainál is erősebb; a magyar t. i. e kísérletben 209, a czesenai 190, a ferrari $158\frac{2}{3}$ fontot birt volt meg. De még a kezelésben s nevezetesen az áztatásban és fületésben van sok hiány és fonák szokás; mi oka, hogy a magyar kenderből készült tengeri hajókötelek nem oly tartósak, mint az olaszból gyártottak, s már közönségesen hírré vált, hogy a magyar kender erős ugyan, de a tengeren nem tartós. 1826-ban a velencei arsenálban ismét kísérlet téteték e növénynyel, s pedig mind a mellett is, hogy e próbára a legselejtebb magyar kender fordítottatott, az előbbihez hasonló eredménnyel. Legnagyobb szorgalom fordítottatott ezen iparágra Bodrog-Bács s a szomszéd megyékben és Tótországban; míveltetik még Nógrád, Zólyom, Honth, Gömör, Sáros, Abaúj, Zemplén stb. megyékben. Apatin, Hódság és Filippova táján, Bácsban, oly nevezetes mennyiségben természetelt, hogy 1820 táján angol kereskedők biztosokat küldöttek e helyekre, kik a lefoglalandó természetmenny jobb kezelésére oktatnák a termesztőket; ezek által aztán czélszerűbb műszerek is divatba hozattak e vidéken. Így lőn az apatini kender minőségére első az országban s oly kitűnő a többi között, hogy a pesti vásárok árjegyzékében is külön rovatot nyert. Egyedül Apatin termesztésének mennyisége körülbelül 6000 mázsa. Hosszúsága miatt különösen kerestették nagy kötélművekre, hajó- és bányakötelekre, miért is nagy része a bányavárosokba száll-

lították; része Bécsbe, Linzbe is vitetik, mi azonban csekély, mert honi kötélgyártóink közt is kelendő ¹⁾).

Komló még igen kevés természetett Szepes, Zólyom, Árva, Arad, Beregh megyékben, ámbár az nálunk jól tenyészik, szükség pedig van rá, mert évenként 100,000 fontnál több hozatik be; kellő szorgalmat még sem nyerhetett. — Gr. Batthyányi János 1815 óta szép haszonnal természet e növényt trinitási majorságában ²⁾. — Sáfrány az előtt Bajmóc, Trencsén, Veczenicze vidékén s Nyitra megye némely helyein természetett; most Bihar, Tolna, Zala megyékben műveltetik, legnagyobb kiterjedésben és sikerrel pedig Keszthelyen; de mind ez nem elég a belfogyasztásra; évenként mintegy 100 mázsa hozatik be. — A festő füvek természetése Mária Terézia és II. József minden kedvezései s buzdításai mellett sem kaphatott erősebb lábra. Miután, mint említém, az indigovai kísérletek nem sikerültek, 1790-ben bizonyos Kromberg az izacsot kezdé a selyei uradalomban nagyobb mennyiséggel tenyészteni; a siker oly nagy volt, hogy saját állítása szerint, képes volna egymaga az egész országot ellátni a szükséges mennyiséggel ³⁾; műveltetett Pereden is, Pozsony megyében ⁴⁾. A pirosító búzárral, mely szinte mint a csülleng v. izacs, vadon is terem, Gyakányon Biharban és Baranya, Komárom és Sáros megyékben tétettek sikerült kísérletek ⁵⁾.

Miután a francia háborúk által a tengeri kereskedés elzárattott, s a száraz földi közlekedés, ennek következtében, új élénkséget és új irányt nyert, a gyapotszállítás részben a török tartományokon s hazánkon át vette útját. Mivel pedig

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. I. 19. Opinio Subdeput. Comm. de anno 1827. I. 26. — Kunits: Topog. Beschreibung Ungarns I, 257.

²⁾ Tud. Gyűjtem. 1820. 12. füz.

³⁾ Skerlec: Descriptio stb. 58.

⁴⁾ Csaplovics: Gemälde v. Ungarn 2, 36.

⁵⁾ Tud. Gyűjtem. 1817. 8, 81.

az említett körülmény meggátolta a keletindiai és brazilai gyapotnak Európába hozatalát, a levantei s macedoniai bokor-gyapot oly keresetté lőn, hogy nem ritkán 550 és 600 fton kelt mázsája. Ezen rendkívüli ár Magyarországon is nagy mozgást okozott s felkeltette a már egyszer megkisértett, de nem sikerült gyapottonyésztes iránti buzgalmat. Az új kísérletek, melyek 1808-ban Temesvárt, Verseczen, Pancsován s más helyeken a bánságban tétettek, eleinte nagy reményt gerjesztének ezen nevezetes iparág meghonosulása iránt. Legérdekesebb e próbák közt az, melyet Duka tábornok, mind saját temesvári kertjében, mind utasítása s vezetése alatt Pancsován és Jankovácson, Kengyel őrnagy és Hordinszky alezere-des által tétetett. A tábornok biztos uton Levantéból s Macedoniából mind jó gyapotmagot, mind kezelési utasítást nyert, mely után a próbát téteté. Az elvetett 4000 mag 2 font és 8 lat gyapotot és 4 font s 6 lat magot termett, minek azonban alig volt egy ötöde tökéletesen megérve s alkalmas a vetésre. Nehány natoliai s macedoniai kalmár megtekinté a természetményt s oly jónak találta azt, minő honukbeli. Az egész németbánsági határezredben 13 font 22 lat gyapot és 17 font 28 lat tökéletesen jó mag volt a fáradságnak azon évi eredménye, Szerém szélein pedig 8 font és 22 lat ¹⁾. Miután azonban, a kereskedés szokott utai megnyilván, a gyapot ára leszállott, nálunk is meghűlt a buzgalom.

A kert-mívelésben e korszak alatt igen nagy gyarapodás mutatkozik. Nem volt kissé birtokosabb földesúr, ki jószágain, mezei lakja körül, sőt néhol városban is, kertet birni, az élet szükségéhez nem számítaná; hasonló volt a városi polgárok buzgalma is. Nagyobb birtokosaink pedig nem annyira haszon, mint élvezet s fényüzési célból pompás ker-

¹⁾ A gyapotkezelés módját s e próbák bővebb történetét l. Vaterländ. Blätter 1812, 17 és 33. szám, s innét Csaplovics Archiv 1, 357.

teket ültetének. A csín és ízlet, mely e kertek néhányában uralkodik, tökéletesen megfelel a század kívánatinak s műveltségének. A régi francia modor, mely hosszú árnyas lugasok s egyenes fasorokkal kedveskedék, e korszakban majdnem mindenütt helyt engedett a még izletesebb angol formának, melynek bélyege terkervényes, tömkelegszerű utakban, ezeknek fordulatin meglepő növénycsoportozatokkal, a honi s kül növények változatosságával stb. tűnik ki. Egyesítették ily kertek némelyikében a legbájosb változatossággal majdnem minden földrész termette növények, fák, bokrok, virágok, ligetek és mezők, sűrű lugasok és nyílt rétek, csermelyek és tavak, halakkal, hattyúkkal s más vízi állatokkal, szigetekkel stb., antik stílus remete-lakokkal, meleg és üvegházakkal, orangeriákkal stb. Legszebbek ezek közt a kismartoni, gödöllői, nagykanizsai, gyulai, nagy-károlyi, zirczi stb. Ezeknek művelését tudományosan kiképzett kertészek kezelték, kik azonban, kevés kivétellel, mind idegenek, németek, morvák, csehek; mert honunkban a kertészet eddig nem jutott tanító-székre, kivéven mennyire az óvári és keszthelyi intézetekben tanítatik. Méltók ezek után említésre némely városi, mind magános, mind nyilvános, mulató-helyekké is alakított kertek, melyekben a polgárok ünnep- s vásárnapokon éldelik a nyugodalmat. Az úgy nevezett zöldseges kertek nagyobb városok, p. Pest mellett, e korban már igen sok kezeket foglalkoztatának.

A gyümölcsfatenyésztés a dunántúli és kárpátalji megyékben e korban oly szorgalommal műveltetett, hogy kivált Soprony, Zala, Somogy, Veszprém, Gömör, Trencsén, Zólyom, Hont, Nógrád stb. megyék mindannyi gyümölcstárakká váltak. Gömörben 1796-ban egy pomológiai társaság alakult, kivált Cernok Pál, a jolsvai evang. iskola igazgatójának buzgalma által; mely 1808-ban már 67 tagot számlált, s a megyét, kivált

a jolsvai völgyet egy gyümölcséddenné változtatta. Ezen kívül még két más kisebb gyümölcstenyésztő-társaság is állott fel e megyében; Nyiregyházán, Szabolcsban, szinte alakult ily társaság. Nem hallgathatom el itt ritka buzgalmát a gyümölcs-fanemesítés körül a sok más tekintetben is jeles Skublics urnak, ki Nagy-Kanizsa melletti birtokában fekvő kertjében, ha emlékezetem nem csal, közel 200 fajú almát, ugyan annyi körtvét, mintegy 60 fajú szilvát és barackot, s 50 fajú szőlőt stb. számlál. Tótországban a szilvafa oly nagy mértékben tenyésztették, hogy gyümölcse meglehetősen termés után mintegy 40,000 akó pálinkát adott ¹⁾).

Valamint a földművelés egyéb ágai, úgy a rétek s kaszálók is több szorgalommal kezdenek korunkban kezeltetni. A mesterséges kaszálók művelése, mik e kor előtt hírekről is alig ismertettek, századunknak kivált harmadik tizedében mind inkább terjedett. Első indítást adott ezen iparágra Tessedik Samu 1800-ban németül, s a következő évben magyarul is kiadott, a mezők javításáról szóló munkájában, s még inkább azon terjedelmes luczerna műveléssel, mely ösztönzései s áldozatai által Szarvason Békés megyében, a legszebb haszonnal kezeltetett. Leginkább kedveltették a luczerna, s egész térségeket láthatni már vele bevetve; kisebb mértékben műveltetett a spányol lóher. Legújabbban a rétöntözésnek is fényes, jövedelmeivel elég serkentő példáját adá az óvári uradalomnak már dicsérettel említett igazgatója Wittmann ur ²⁾. De a magyar baromtenyésztés nagyságának arányában még sem fordított elég gond a mezők és rétek javítására. Sok baromtenyésztő hely, p. Kecskemét, még mindig csak esős évre számol, általában több barmot tart, mintsem minden évben aggodalom nélkül eltart-

¹⁾ Csaplovics: Gemälde v. Ungarn, 2, 29 és Archiv 2, 183. Schwarzer: Stat. 1, 296.

²⁾ Gazd. Tudósit. 1837. 1, 140.

hatna mezeinek s kaszálóinak mostani állapotában, s erre mégis kevés az ügyelet. Innét van, hogy kissé szárazabb évben számos vidéken nem csak a takarmány rendkívül nagy-, a marha pedig csekély árú, hanem a félelmes marhadög is gyakran pusztít.

Az erdőszet javítását szükségessé tette a némely vidéken már igen érezhető fahiány, minek következtetése nem csak a fa árának némely nagyobb városban rendkívüli fölemelkedése (p. Pesten 20—28 ft. öle), hanem az is, hogy több vashámor (p. Gömörben) felakadt. E szükségtől indittatván a törvényhozás, szigorúbb erdőszeti törvényeket alkotott¹⁾. A kamara jószágaiiban legnagyobb takarékossgát hozott létre. Nagy következtetésű volt az erdők ügyében a Hradeken föllállított erdőszeti iskola, s az erdőszet tanító széke a selmeczi bányász akademiában, mi ott e korig hiányzott. A hradekihez hasonló iskolát állított hg. Eszterházy Kis-Martonban 1806-ban; a keszthelyi és óvári gazdasági intézetekben is mind elméleti, mind gyakorlati tanítás adatik ezen annyira szükségessé vált tudományban. Jeles példát adott ezen iparágban is Wittmann úr, ki terjedelmes ültetéseivel Károly főhg. uradalmaiban kietlen pusztákat vidám kertekké változtatott. Emlitendők még a nádor főhg. József, továbbá a Károlyi, Széchenyi István grófok uradalmainak, a mezőhegyesi ménes stb. jeles ültetvényei²⁾. — Végre pedig azon ültetvények Pest, Csongrád stb. megyékben, melyek a futó homok meghódoltatására tétettek, mik annál nagyobb hasznára válandók a hazának, minthogy éppen faszűk vidékeken állanak.

---

¹⁾ Decr. 1790: 57. 1807: 21.

²⁾ Gazd. Tudós. 1837. I, 141.

2. Állattenyésztés.

A földműveléssel körülbelül egy arányban haladt a mezei gazdaság másik ága is, az állattenyésztés; a juhászat pedig különösen nagy előlépést tőn. A gyapjúnak, mióta József elszigetelési rendszere felállott, nagy keresettsége oly annyira a juhtenyésztésre fordította figyelmét a magyar gazdáknak, hogy ezek a miatt némely vidéken a szarvasmarha tenyésztésével is fölhagytak, s a birka összes száma a körülbelül hat millióról e korban két annyira emelkedett. 1801-diki nov. 1-től 1802-diki octob. utóljáig 12,481,414 font gyapjú, 536,340 birka és 170,068 bárány, 1827-ben pedig már 19,680,595 font gyapjú vitetett ki az országból¹⁾. De nem csak növekedése, hanem nemesbülése is meglepő juhászatunknak. A merkopaili nemes nyájnak még József alatti felosztása az ország külön vidékein, minél fogva e kor elején már tíz helyt találtaték spanyol birkatenyésztés, miként főnebb megjegyzém, mind a jobb kezelés elterjedésének, mind az előítéletek elenyésztésének tekintetében a legüdvösebb hatású volt. Ferencz király e nemzeti ügyet szívéen hordván, hogy a felső vidéki lakosok közt is könnyebben elterjedjen a nemesebb faj, 1803-ban Holicson is állíttatott juhászatot, a merino kosokat egyenesen Spanyolországból hozatván. E nyáj nem sokára a legvirágzóbb állapotba emelkedett. Igaz ugyan, hogy inkább használta azt Ausztria, Morva és Slézia; de a magyar birtokosok is szerzésnek abból, s eleinte igen drágán, kosokat; így 1806-ban nyilvános árverés által 3641 fton, 1811-ben 30,000 bankó fton, következő évben 28,000 bankó fton kelt el egy kos e királyi nyájból. Ezen királyi nemes törzsök-nyájak azonban már nem egyedüliek valának az országban; nagy birtokosaink közül

¹⁾ Schwartner: Statist. 1, 217. és Opinio Dep. Comm. 1827. 2-dik és 3-dik tábla.

már a kor elején is többen birtak olyanokkal s oly számmal, hogy évenként adhattak el néhány nemes darabot; így gróf Harrach János 1803-ban már 200 kost adott el¹⁾; hg. Eszterházy szarvaskői és ozorai birtokában évenként számos kosok valának eladásra kitéve. Többen birtokosaink közül Szászországból is, melynek juhászata a gyapjú finomságára nézve Spanyolországot is felülhaladta, hozattak nemes fajú juhokat; így 1822-ben gr. Zichy Ferencz, kinek seregélyesi és újfalusi birtokában már mintegy 15,000 juh legelt, 130 elektorál birkát hozott, 30 kost és 100 anyát; az óvári uradalomba, melynek juhai száma már 1800-ban mintegy 20,000-re ment, 1802-ben 30 darab spanyol birka (mi elegyítetlenül 1820-ig 1600-ra szaporodott), 1816-ban 400 franczia juh, 1817-ben 200, a következő évben 727 darab spanyol, Leon tartományi merino juh, 1819-ben 300 darab elektorál birka szállítattott be; ezen s a belszaporodás által 1821-ben már 40,000-re emelkedett az óvári uradalom juhálladalma, s mi megjegyzésre méltó, minden faj elegyítetlenül tenyésztetett. A József főherczeg nádor, hg. Eszterházy, déghi Festetics, gr. Széchenyiek, Batthyányiak, Károlyiak, Andrássyak, Keglevichék stb. juhászatai nem csak nagyságokra, hanem minőségökre is nevezetesek. E példák által serkentve kisebb birtokosak, sőt polgárok és jobbágyak is szélteben nemesíték nyájaikat, úgy annyira, hogy a magyar, úgy nevezett strepsikeros juh faj némely vidéken már egészen kiszorított ha nem is a legfinomabb, legalább a középszerű, bastard-pepinair, vagy metis fajtól. Újabb időben Somogy megye tüntette ki magát juhászatai által, egyebek közt juhnevesítő egyesületet is alapítván kebelében. Fehér megye pusztáin pedig még a kor elején több német juhászok nevezetes, az egész vidék tenyésztésére jótékonyan ható juhászokat

---

¹⁾ Katona 42, 88.

állítottak. Miután az ezektől tenyésztett gyapjú 10—20 százalékkal is magasabb áron kelt, az egész megyében igen elterjedt ezen iparág. Ezen birkások e megyében rendes juhászczéhet is alkottak. Dicséretes ez ügybeni törekvése a főnebb említett tolnai gazdasági egyesületnek is, mely egyik fő céljául a juhnemesítést tűzte volt ki. Legsorgalmasabban kezeltetett ezen iparág Fehér, Soprony, Mosony, Pest, Nyitra, Veszprém, Győr, Bács, Tolna, Csongrád, Nógrád megyékben. Eleinte e nemesítés által csökkent ugyan a gyapjú mennyisége; de az nem sokára ismét nagy arányban kezdett növekedni: 1816-ban csak 10,143,553 fontot tőn a kivitel, tehát a nélkül, hogy benn jelentékenyebb gyárak állítottak volna, kevesebbet, mint 1802-ben; 1816-tól kezdve azonban évenként nagyobbodván, 1827-ben már 19,680,595 fontot mutatnak elő a kereskedési táblák ¹⁾.

A lónemesítés ügyében Ferencz király is követte elődei-
nek dicséretes buzgalmát. Mind a mellett is, vagy éppen azért,
hogy uralkodása elején súlyos háborúgondok fogták el figyelmét,
1804-ben azon rendelményt bocsátá ki, hogy a hatóságok ne-
mes méneket vásároljanak a jobbágyok ingyen használatára,
nehogy pedig valamely hatóság e rendelményt teljesítetlenül
hagyja, azon esetre, ha ily ménnek némely vidéken kaphatók
nem volnának, olyanokat a mezőhegyesi ménesből közsé-
geknek 30, vármegyéknek 50, magánosoknak 70 aranyért
rendelt adatni. Ugyan ezen cél volt szemei előtt, midőn az
ezredek számára szedetendő lovak árát fölemelte s a birtokost,
ki legtöbb remondát állít, a mezőhegyesi ménes tárából
1000 fttal jutalmaztatni és nyilvánosan megdicsértetni, a köz-
ségeket pedig, melyek a mezőhegyesi ménesigazgatóság bi-
zonyítványa által tanúsítják, hogy legjobb remondákat szol-

¹⁾ Skerlec: Descriptio stb. — Schwartner: Statist. Opinio subdeput.
Comm. 1827. Tab. 2. 3.

gáltatnak, az adó alól fölmentetni rendelte. Továbbá, hogy ezen iparágra még nagyobb ösztönt adjon s vetélkedést gerjeszsen, a pesti gyepen Medárd napján lóversenyt tartatni rendelt, nyereségül egy szép mént és két kanczát tevén ki a mezőhegyesi ménesből. Azon felül két szép négy éves csődörrel jutalmaztatni ígérte azt, ki e verseny alkalmával a két legszebb, külön legalább száz aranyat érő mént mutatja elő. A kanczát, mely remondát adott, az előfogattól (Vorspann) fölmentette. Megengedte továbbá, hogy a szorgalmasb lótenyésztők Mezőhegyesen arab és spanyol ménekkel ingyen hághathassák kanczáikat. 1820-ban pedig rendelést vőn a mezőhegyesi igazgatóság, hogy méneket, ne csak miként eddig, pénzért, hanem kölcsönben s használatra is adjon a hatóságoknak, melyek azt kívánnák, de ezen használathoz kötött föltételek oly terhesek voltak, hogy ezen engedélyt senki sem használta. Jótékony befolyású volt a mezőhegyesi mellett a bábolnai kir. ménes is, mely nagyságára nézve csak negyed részét teszi amannak; de nemességére vele egyenlő s összeköttetésben állott¹⁾. A lótenyésztés azonban, minden buzgalma mellett is a kormánynak, melylyel azt emelni igyekvők, e kor alatt nem csak nem haladt, hanem a kisebb birtokosokat és jobbágyakat tekintve, némi hanyatlásnak is indúlt; mi részben a hosszas, pusztító háborúk következménye volt ugyan; de legfőbb oka e hanyatlásnak az, hogy valamint a szarvasmarha-, úgy a lótenyésztés is elhanyagoltatott az igen kiterjesztett birkatenyésztés mellett, mi hamarább s több hasznot látszék ígérni; midőn ellenben a lótenyésztés nagy tőkét kíván s később, kamatozik²⁾. Ezen hanyagság azonban, vagy inkább gazdasági számolás nem volt általános sem korra, sem osztályra nézve;

¹⁾ Bővebben leírva l. e méneseket Csaplovics: Archiv 1, 388. — Gemälde von Ungarn 2, 42. — Schedius: Zeitschr. 1, 253.

²⁾ Opinio Deput. Commenc. de an. 1827. p. 43.

mintegy 1820-tól kezdve ez ügyben ismét föléledt némely vidéken, például Somogyban és Gömörben, kivált Rimaszécsen, a szorgalom; a nagy birtokosok közül pedig számosan nevezetes méneseket tartottak. Legtöbbet tett e pályán gr. Hunyady József, kinek hetményi, 1825 óta ürményi uradalmából származott arab vérű lovak külföldi uralkodók ólaiban díszlenek ¹⁾, és számos magyar gazda nemesítette az ő ménjei által a maga lovait. A nemes gróf 1815-ben Somogy megyében lóversenyt is alapított, melyben jobbágy-lovak is futottak. Ezen intézet kivált Cindery László és Csapó Daniel urak buzgalma által újonnan életbe hozott. Ezen kívül méltók kiemeltetni: b. Fechtig lengyeltóti, hg. Eszterházy ozorai, gr. Pálffy detrekői, gr. Erdődy galgóczi, gr. Festetics keszthelyi, továbbá a Károlyi, Széchenyi, Schönborn grófok, Brudern, Orczy, Podmaniczky bárók, Tajnay, Kárász urak stb. ménesei ²⁾.

A szarvasmarha tenyésztésében még nagyobb csökkenés történt, mint a lóéban, számos pusztákon, hol az előtt majdnem kizárólag ezen iparág kezeltetett, a juhnyájak foglalták el a legelőket. A tenyésztés módjában is igen kevés haladás történt, kivévn a Hunyady és Károlyi grófok ³⁾, s még néhány kevesek uradalmait; nagyban szinte úgy kezeltetett ezen ága a mezei gazdaságnak, mint egy század előtt. De általánosan a legelők csekély műveltségű állapota, mi csak e kor végén kezdett közönségesebben javíttatni, nem is tette lehetővé ezen iparág tökéletesbítését. Nevezetes azonban marhatenyésztésünk történetében az e kor alatt oly gyakran s oly iszonyúan

¹⁾ P. 1814-ben a württembergi koronaörökös vásárolt tőle egy mént 400 aranyon.

²⁾ Magyarország nevezetesb méneseit l. Erdélyi: Versuch d. Zoophysiologie d. Pferdes. Wien, 1820.

³⁾ A Károlyi grófok czímeres gulyáiból 1820-ban Krimbe több darabok szállítottak, tenyésztésre szolgálandók; egy-egy tehén 25, bika pedig 100 darab aranyon vásároltatott.

pusztító marhadög, hogy néhol majdnem egész gulyák kivesztenek, s helységek maradtak jármos marha nélkül. Az eszközöknek s rendészeti intézkedéseknek ¹⁾, mik e pusztító, évenként többet egy millió ezüst forintnál elnyelő csapás ellen tétettek s fordítottak, kevés haszna volt; s nem is fog honunk e pusztítások alól kiszabadulhatni, míg a legelők s takarmány körül általánosabb javítások nem tétetnek.

A selyembogár tenyésztése, mit az 1788-ban kitört ozmán háború, az e tárgyban éppen legszorgalmasb Tótországot s katonai határszéleket változtatván csatapiaczczá, majdnem egészen dugába döntött, a háború bevégezte után ismét szorgalommal kezelteték; de némely vidéken, p. a bánsági katonai határszéleken sokáig nem oly kiterjedésben, minőben az előtt, s minőt az előzmények által készített kedvezőbb körülmények kívántak volna; azonban Tótország valamint Arad, Csanád, Békés, Bihar, Baranya és Zala megyék némely helyein szép haladásnak indult. Arad p. 1794-ben 14,647 font gubacsot tenyésztett, Tótországból pedig 1792-től kezdve, mely évben már ismét 26,943 fontra ment a selyemgubacs, évenként növekedve, 1802-ig összesen 612,044 font galeta került ki; legnevezetesebb volt e tíz év alatt az 1798-diki év, mely maga 81,362 fontot adott. Ezen iparág a gradiskai határszéli ezredben volt legkitűnőbb virágzatban; 1804-ben egyedül ezen ezred 189, a következő évben 222 mázsa galétát szolgáltatott, mind a három tótországi ezred az előbbik évben összesen 369, az utóbbikban pedig 381 mázsa galétát tenyésztett²⁾. Ezek után legnagyobb volt a bánsági határezred szorgalmának eredménye, mi 1792-től 1801-ig összesen tőn 45,042 fontot³⁾; később pedig

¹⁾ A reáfordított eszközökkel telvék némely évi hírlapok, néhány rendészeti intézkedések pedig olvashatók Ung. Miscel. 1, 44 stb.

²⁾ Demian: Statist. 4, 2, 136. kövv.

³⁾ U. o. 4, 1, 233.

kedvező arányban növekedett. 1811-ben a magyar határezred kerületében megkísértetett a selyemhernyóknak szabad ég alatti tenyésztése; minek az lőn eredménye, hogy, bár a hernyók nagyobb része elveszett, részint mostoha időjárás, szélvészek, nagy záporok, részint madarak, kivált gólyák és verebek által megemésztetvén; de a néhány, minden viszonytagságon átesett s mintegy tíz helyen tojást is rakott hernyólipék lehetőségét bizonyították kedvező körülmények közt ezen hasznos iparág szabadbani kezelésének; mert kitűnt, hogy hűvös éjék és esők, bár több napig tartók, ha nem igen sebegek és zivatarral kapcsolvák, nem ártanak nekik ¹⁾. Hasonló próba, szintazon eredménnyel, téteték a bánsági határezredben is még 1808-ban. Legkitűnőbb szorgalmat nyilváníttak az említettekén kívül ezen iparágban Baranya megye, továbbá a toalmási, eszéki, apatini, újvidéki és palánkai tenyésztő intézetek ²⁾. A fő-igazgatóság Eszéken létezett, innen küldték a már nagy részben legombolyított selyem Budára a kir. kamarához. 1822-ben egyedül az Apatinban beváltott selyem 150 mázsát tőn; összesen pedig az apatini, újvidéki és palánkai intézetekből átvett galétákért 20,000 pfínál több fizettek ³⁾. Versecz és vidéke 1825-ben körülbelül 155, Fehértemplom pedig vidékével ugyanazon évben mintegy 450 mázsá galétát adott el a kir. selyemhivatalnak ⁴⁾. A kormánynak buzgalma azonban, minél fogva hernyótojást ingyen osztatott, a szorgalomra jutalmakat, érdem- s folyó pénzből állókat hirdetett, a beváltandó galéták árát fölemelte, több helyeken haladásnak indíták ezen iparágat. Hálával említendő egyebek

¹⁾ Csaplovics: Archiv. 1, 398.

²⁾ L. ezekről bővebben Vateränd. Blätter 1808. I. 44 és 219—1811. I. 271. — 1812-ki 102-ik számot.

³⁾ Kunits: Topogr. Beschr. Ung. I, 258.

⁴⁾ Ismertető 1839-ki 1-ső félév 47-dik szám.

közt az ország nádora, József főherczeg elnöksége alatt alakult selyemtenyésztési választmány, melynek buzgalmát mind a katonai határszéleken, mind az ország alsóbb megyéiben a legsebbe siker jutalmazza. Káros volt azonban ez ügyre a bécsi közönséges udvari kamarának azon rendelménye, minélfogva az, ezen iparágra tett költségek némi helyreépíltését eszközölendő, a gubacsok beváltását 1827-ben Hoffmann és Goldstein bécsi tőzséreknek tíz évre haszonbérbe adá s így a régibb 1806-tól fogva divatozó concurrentia által történt beváltást ¹⁾ megszünteté. Ámbár ezen intézkedés a szerződés kivételei s feltételei miatt egyedárusággá nem válhatott, miután galétákat szedni, eladni, gombolyítókat s fonókat állítani, e mellett is mindenkinek megengedetett; a gyakorlatban mégis több nehézségekkel terhelte a tenyésztő közönséget: nem állítottak fel t. i. mindenütt, hol ezen iparág épen legszorgalmasabban kezeltetett, beváltó hivatalok, minélfogva galétáit a tenyésztőnek néha nagyobb távolságra is kellett szállítania; azonkívül a gubacsok osztályozásában nem ritkán csalások is történtek, miután a haszonbérlek eltávozván a szerződés értelmétől, mely a gubacsok minőségére nézve csak három osztályt állított fel s azok szerint rendeli osztatni a meghatározott jutalmakat, közönségesen hét osztályt s ezek szerint különböző beváltási árt szabtak volt ki. E nehézségektől indítatva, a bánsági s Arad és Békés megyék, kebelökben kezdék a galétabeváltást és legombolyítást kezelteni.

Az állattenyésztés többi ágai: a méh-, sertés-, szárnyas-stb. állat-tenyésztés e korszak történetében különös említést nem érdemlenek; általánosan mondhatni, hogy a nép szaporodása, a mezei gazdaság körül tett javítások, a kereskedelem élénkölése ezen iparágakat is gyarapította.

¹⁾ Demian: Statist. 4, 2, 138.

II. Bányászat.

Magyarország bányái régtől fogva négy kerületre osztvák: 1. az alsó, vagy selmeczi; 2. a felső, vagy szomolnoki; 3. a nagybányai; és 4. a bánsági bányakerületre. A főbbi szakaszokban csak egyes bányák történetét, az azokban, vagy az egész bányatigybén tett nevezetesb javításokat említettem. Úgy tartom, nem leszen itt helyén kívül, mind a négy kerület rövid, általános leírását adni.

1. Az alsó - magyarországi kerülethez tartozik a hét kir. bányaváros: Selmecz, Körmöcz, Besztercze, Béla-, Baka-, Új- és Libetbánya. Kormányoztatik a selmeczi főkamara grófi hivaltaltól. Legnevezetesbek e kerületben a selmeczi és körmöczi arany s ezüst bányák. A selmecziek hét főágra szakadnak, melyeknek számtalan aknáí és kútai vannak. A kamara itt 125 kukszáat vagy bányarészvényt bir, magánosok pedig két egészet és több tizenketted részt. Ezen bányákban összesen 4000—5000 ember foglalkodik.

A körmöczi bánya két főágra szakad, alsó- és felsőre, melyek ismét több aknákra s menetekre osztvák. Nevezetes a körmöczi bányákban a Túröcz megyéből tíz mérföldnyiről mesterségesen készült vizszármaztatás, melyet hajdan egy, bizonytalan melyik, esztergami érsek készítettett. — Az aranyat magokban foglaló ezüstérczek az egész alsó bányakerületben három ezüst kohóban, Körmöczön, Beszterczén és Sernoviczon, az ezüstös ólomérczek pedig a selmeczi és bélabányai ólomhutában választatnak el és tisztítatnak meg, a rézérczek pedig a tajovi választóhutában, honnan a beszterczei rézhámorokba szállítatnak s ott homorú s vert művekké dolgoztatnak fel. Mivel minden e kerületi ezüstércz aranyat is foglal magában, mielőtt amaz pénzzé veretnék, Körmöczön új választás alá vetetik, a tajovi kohókból szállított tiszta ezüstöt kivéve.

Ezen kerületi ezüstércz évenként közepszám szerint 60,000 markára, az arany 1500 markára megyen. Egyike a leggazdagabb éveknek volt 1780, melynek jövedelme 92,267 ezüst és 2429 arany markát tőn, miből összesen 3,043,000 forint veretett. Az e kerületben kiásott ólom évenként 10—12,000, az ezüstös réz 3000, a nem ezüstös 1200, a kipörölyzött vas 35—40,000, aczél 1000—1500, dárdany 1500—2000, galiczércz 150, bányazöld 40—50 mázsát tesz. A kir. pénztári bányák-, kölyük-, kohók-, huták- s egyéb műhelyekben 10—12,000, összesen pedig az egész kerületben, a magánosok műhelyeit is ide számítva, körülbelül 20,000 ember dolgozik.

2. A felső vagy szomolnoki bányakerülethez tartoznak a Szepes, Gömör, Torna, Abaúj, Sáros, Zemplén és Borsod megyékben keblezett bányák. — Nevezetesb bányahelyek Szepesben Szomolnok, Gölnicz, Igló, Schwedler, Krompach, Szlovinka, Paracs, Závadka. E bányákban legnevezetesb ásvány a réz és galicz. Azelőtt a csipke- és vereshegyi rézbányák voltak leggazdagabbak; 1750-től kezdve pedig a szlovinkai 8, a gölniczi 6, a poracsi 2, az iglói 4, s ezek közt különösen a híres János-akna; — ezekből évenként 20—30,000 mázsa réz, és 3—4000 márka ezüst ásatik ki. Gömör megyében, Betlér mellett, az ökörhegyen és Csetnek mellett réz és vas, Nánán kéneső, Dobsán és Szirken vas, Rozsnyón s a gr. Andráss család birtokaiban és néhány szomolnoki hegyen vason kívül piskolcz is ásatik s készíttetik. — Abaújban a kassai és jászói vasműhelyek leginkább érdemlenek említést; kisebb jelentékenyséűiek a javorini Sárosban és a Zemplén s Borsod megyei vasbányák; az utóbbiak közül azonban kivételt érdemlenek a diósgyőriek, melyekből Magyarországon a legjobb vas és aczél kerül ki; az aczél, ha finomíttatik, oly jó, hogy belőle az angollal vetélkedő órarugonyok, aczéltablák és ráspolyok (ezek pedig nem mint Rochniczon gépek, hanem emberi kezek

által) készíttetnek. Az iglói, dobsai és rozsnói vasvermekből festékkobalt is ásatik; századunk elején találtatott ezen ritka, azelőtt csak Cseh- és Szászországban ismert ásvány Aranyidkán és Abaújban, és Brusznón Zólyomban. — Parádon két timsófőzés van, egyik a b. Orczy családé, másik egy társaságé. — Czernovicza helység körében, Abaúj és Sáros határain vannak ama híres opálhegyek, melyek ha czélszerűen munkáltatnának, tömérdek kincset fognának adni, miután az itt napvilágra hozott opál a színek sokfélesége s különös szépsége által minden más, még a keleti s amerikai opált is messze felülmúlja.

3. A nagybányai kerületnek fő bányahelyei: Nagybánya (Asszony-pataka), Felső- s Laposbánya, Oláhlapos, Kapnik és Bajucz s a múlt század végén megnyitott Borsabánya Marmarosban. Arany e kerületben több helyt ásatik; a nagybányai kereszthegyi akna, mely régente igen gazdag volt, de a háborús időkben sokáig elhagyatott s elrontatott, a múlt század közepén kezdte egy társaság által ismét műveltetni. Felsőbányán nagy mennyiségű aranyos és ezüstös ólomércz hozaték napvilágra; a kapniki magyar- és ferencz-akna is érdemel a többi közt említést.

Az ezen kerületben nyert érczek felolvasztása a felső- s laposbányai, kapniki és oláhlaposi hutákban és kohókban kezeltetik. Az egész kerületben kiásott ezüst évenként körülbelül 20,000 markát, az arany pedig, mi veretlenül küldetik a kincstárba, 4—500 markát nyom, rézből mintegy 3000, ólomból 10—12,000, vasból 4000 mázsa kerül ki. A bánya-, kölyű-, huta- stb. munkások száma összesen 10—12000-re megyen.

4. A bányászati kerületben fő-bányahely Oravicza; itt van az e kerület igazgatóságának is széke; ez alá vannak vetve az oraviczai, rézbányai, szászai, dognácskai, moldvai, milovai, bogsáni stb. huták és hámorok is. A bányákat e kerületben nagyrészt magános társaságok munkáltatják; az ércz azonban a kir. bányahivataltól váltatik be. A dognácskai Simon-Júdás-

akna 1760-tól 1810-ig a leggazdagabb és ritkább rézérczről volt híres; de az utóbbik év táján egészen kimerült. A moldvai rézércz tisztasága és finomsága által kitűnő. Hasonló, de kevesebb a milovai aknában ásott is. Mind a két helyről a rézgyárakba sárgarézt és bronzműveseknek szállítatnak. Az ezüstös rézércz azelőtt a tajovi alsó kerületi kohókba szállítatott; 1795-től fogva az olvasztás és elválasztás bánságban tétetik. A hajdan oly gazdag bánsági bányák újabb időkben csak 6—7000 mázsa rezt, 2000 márka ezüstöt, és 2—3000 mázsa ólmot adnak évenként. Ezen kerületben összesen 4—5000 ember, nagy részben oláh, dolgozik a bányák körül ¹⁾).

A szabadítékok, melyekkel a bányászok több századoktól fogva éltek, minők: a tulajdon bányahatóság, mentesség a személyes adótól és katonáskodástól stb.; de melyektől a 18-ik század elején megfosztattak, egy 1820-ki rendelet által nekik nagy részben visszaadattak; minélfogva a bányatügyre ismét várhatni azon jó következményt, hogy a bányászcsaládok, miként hajdan, míg szabadítékaiktól meg nem fosztattak, mintegy öröklőleg megmaradjanak ősi foglalkodásaiknál s gyermekeiket kicsinységöktől fogva szoktassák e terhes munkához. Az említett, 1820-diki évben több rendű szabályok bocsátattak ki a bányatügyben, melyek közül csak azon egyet emelem ki, melynél fogva a fahiánynak, mi kivált a felső vagy szomolnokai bányakerületben már igen érezhető volt s több hámorokat megakasztott, növekedése egy jól rendezett erdszeti gazdaság által megátoltatott.

A négy kerületi bányákon kívül még néhány más, azokhoz nem tartozó, is létezik mind Magyar-, mind Horvátországban. Amazok közül kivált említendők a borostyánkői

¹⁾ Lásd e bányakerületek bővebb leírását egy jeles értekezésben, Vaterl. Blätter 1811-ki 52—60. számokban; s innét közölve Csaplovics: Archiv 1, 252. kövv. — Demián: Statist. 3, 1, 202. kövv. — Schwartner: Statist.

bányák, melyekben nevezetes a kén-, kevésbbé a rézbánya; készítették igen jeles és sok választóvíz és czinober is. — Horvátországban legjelesb a számobori Borbálaakna; az itt kiásott érczanyagnak minden mázsájából 18—20 font tiszta réz, összesen pedig évenként mintegy 1000 mázsa került ki. Ebből itt azelőtt üstök és kazánok készítettettek; de mivel azoknak nem volt elég kelete, a tulajdonosok (nagy részben a zágrábi káptalan) nyersen adják el a kir. kamarának, vagy megtisztítva s lemezekre verve, részint helyben, részint-Triest és Fiumében hajókészületekre árultatják. — Végre, ha csak egy szóval is, említendő a sopronyi igen gazdag köszénbánya.

III. Mesterségek, kézművek, gyárak.

A gyárak és kézművek gyarapítása különféle vitatkozásoknak s fölterjesztéseknek tárgya lőn országgyűléseinkben, mióta azok hiányának okait s a módokat, melyekkel azokat emelni lehetne, megpendítette az 1790-diki kereskedelmi választmány. Mindez azonban igen kevésben vitte előbbre gyár- és kézműügyünket. Némely kedvező körülmények mellett, mik az ország physikai s iparállapotából, p. a természetmények s a gyárművekre szükséges nyers anyagok bőségéből származtak, számtalanok voltak az akadályok, részben az országnak a német örökös tartományokkali státusgazdasági viszonyában, s azon rendszerben, melyet II. József adórendszer-tervében elég világosan kifejtett; részben a váltótörvény s evvel együtt a hitel hiányában, részben magában a népben s különösen annak azon lelkületi állapotában létezők, minélfogva mindig csak a kormánytól vetett gátok ellen panaszkodott, mindig csak jogainak visszaállítását követelte, a nélkül, hogy azt, mit a fenálló körülmények közt mégis művelnie lehet yala, egész buzgalommal tette volna; ehhez járult a nemzet gazdagabb birtokosainak

folyvásti idegenkedése az ipar ezen ágába ereszkedéstől, az egyesületi közszellem hiánya, s a polgári osztály szegénysége; miknek következése volt, hogy azok, kik a pénzerőnek urai voltak, gyárak állítására hajlandók nem valának; azok pedig, kik ezt megkísértették, nem bírtak elég pénzerővel, kiállhatni azon néhány évigi pangást, mi eleinte a német örökös tartományi hasonló gyárak vetélkedő concurrentiája, a harminczadoktól segített cselei s fogásai ¹⁾ szültek. Egyik általános akadály, mit legelől kell vala említeni, honunk ebbeli hátramaradtának az is, hogy e korban, midőn a külföld a technika és mechanika mezején csodákat teremtett, melyek a népek anyagi állapotát a tökéletességnek oly magas fokára emelték, oly élénkséget s kifejlést adának a népi életnek, honunk még e korban is oly igen csekély haladást tőn e tudományokban s egyáltalán a műveltségben; nem létezett összművészeti iskolánk, nem voltak mechanikusaink, kik a gyárakat fölállíthatták s kezelhették volna, külföldről pedig bejönni senkinek sem volt kedve azon terhek miatt, melyeket a harminczadrendszer a magyar készítményekre vetett, s azon veszélyek miatt, melyek a váltótörvény s hitel hiányából származtak. S így a státuszgazdasági és politikai viszonyok a szomszédokkal, a gazdag birtokosok szűkkeblősége vagy erőfeszítéstől iszonyodó apathija, pénzhiány, a szomszédoknak, kiknek jóléte Magyarország gyárhiányára volt alapítva, féltékenysége stb. meggyőzőhatalmas gátokat vetének a netalán találkozó vállalkozónak is elébe.

---

¹⁾ Skerlec: „Projectum leg. motivatum“ című, az 1790-diki kereskedelmi választmány irataihoz tartozó, munkájában bizonyítja: hogy a harminczad hivatalok többször segédkezet nyújtottak a német gyárosok cseleinek. Így p. mihelyt észrevétetett, hogy lőgolyók nálunk is kezdenek készíttetni, az ólom váma tüstént 1 százalékkal fölemeltetett. Szintügy, midőn a magyar cserépedény-gyárak annyira gyarapultak, hogy a német ilyenmű kézművekkel concurrálni kezdetek, az agyag és máz mázsájától a harminczad 1 frt. 80 krral fölebb emeltetett, l. 47. stb.

De mind e mostoha körülmények között mégis csak haladt, bár keveset, e korban hazánk; az anyagi érdekek e hatalmas pezsgésének korszakában, itt ott nálunk is csatlakozott a kevés pénzerőhöz annyi erkölcsi szilárdság, hogy megvívott, s néha és némiben sikeresen, a súlyos akadályokkal. Más részről pedig, bár a rendszer fenmaradt, kissé méltányosabb királyunk is, Ferencz, könnyített némiben, hol és mennyire az összes birodalom hagyományos kormányelvei engedheték, a leg-súlyosabb nehézségeken.

Posztó és más gyapjúsövet-kézműveink közt legnevezetesebbé lőn e korszak alatt a gácsi kir. szabadítékos gyapjúsövet és finom posztó gyár. E gyárban, mely, mint említők, még Mária Terézia alatt keletkezett, az előtt csak más gyapjúsövetek készítették, 1792-ben állíttatott fel néhány posztószövőszék. Szebb élete azonban e gyárnak 1800-tól kezdődik, midőn azt a birtokos, Forgách gróf, részvényekre alapította, mi által pénzerejét növesztvén s munkálkodása körét tágitván, virágzatának alapját megvetette. A tulajdonos gróf a részvények felét egy társaságnak adta át, mely maga s a gróf közt tizenkét évre kötött szerződést. Ez időnek eltelte után a részvények száma s az intézet munkálkodása ismét nagyobbíttatván, új szerződés kötöttetett. E körülmények között, melyekhez még egy bölcs igazgatás is járult, nőttön nőtt e gyár, mely nemében a magyar tartományokban mind eddig egyetlen s készítményeinek mind mennyiségére, mind minőségére igen jeles. 1807-ben már 10 szövőszéken különféle gyapjúsövetek, huszonötön pedig finom és közepszerű posztó készíttetett. A fonás 30 vidéki helységben mintegy 2000 nőt foglalkoztatott. Készítményei összesen mintegy 200—250 vég szövetet s 300 és néhány darab posztót tőnek. Később egy jeles, tizenhat ló erejű gőzerőmű alkalmazása következtében oly gyarapodást nyert e gyár, hogy jelenleg már 6000 vég,

nagy részben finom posztóra s más nemű gyapjúsövetekből is jelentékeny mennyiségre emelkedtek készítményei. A bányavárosokban s föl egész Gácsország határáig s le Pestig, hol e gyárnak fő rakhelye vagyon, mindenütt igen kelendő e szép és tartós gyarmű. — Egy másik posztógyár állítatott e század elején Kassán, mely annyival inkább nevezetes, minthogy egy fenyítő házzal, melyben a fonás kezeltetett, volt kapcsolatban. Volt e gyárban nyolcz szövőszék, egy kalló és festő kézmű; készítményei közepszerű s kevés finomabb posztón kívül rázsaszövetből, pokróczból stb. álltak. Azon gyapjúsövetgyár, melyet Krisztina főhgnő még Mária Terézia alatt Mosonyban állított, mely aztán, mint említém, brünni gyárnokok birtokába jutott, e kor elején Pozsonyba tétetett át, s e czím alatt: „Pozsonyi finom posztógyár“ folytatá, de kevés sikerrel, munkálkodását. — A miskolci posztógyár pedig különféle viszontagságai után e kor alatt végkép megszűnt. Hasonló sorsra jutott a gr. Batthyányi Tivadar által Vas megyében felállított két posztógyár egyike. Ezeken kívül sok más helyt léteztek még, de kisebb egyesektől kezelt posztó- és más gyapjúsövet-manufaktúrák, melyeknek néhány a korban szép gyarapodásnak indult: Modrán, Nagyszombatban, Sopronyban, Németújvárt és Kőszegen már finomabb posztó is készítettett; különösen Soprony 1808 táján 62 posztógyártót s több, úgy nevezett félmestert (Halbmeister) számlált, kik évenként mintegy 2000 darab posztót, közben finomabbat is, készítettek, minek a szomszéd megyékben, Horvát- és Tótországban is jó kelete volt. Németújvárt 1810 táján körülbelül 80 posztógyártó létezett; készítményeik mennyisége azonban kisebb a soproniakénál, mit cézhintézetök azon szűkkeblű szabálya okozott, minél fogva egy mesternek sem volt szabad többön, mint egy széken dolgozni. Vannak ezeken kívül még Szakolezán, Trencsénben s vidékén stb. posztógyártók; az e vidéken készült

művek leginkább a nagyszombati sokadalmakra szállíttatnak s az alvidéki rácz kalmároktól vásároltatnak meg. — Tatán és Gyöngyösön nagy mennyiségű ág és lótakaró pokrócz készítették, Fehérvárt pedig az úgynevezett flanell. Gácson újabb időkben szinte sok s igen szép, az erdélyieket messze felülmúló ágytakarók is kezdének készíttetni. Méltók még többi közt említésre a horvátországi, többnyire nőkészítményű darócz, és a tótországi szinte nőktől szövött halina és abaposztó, mik a pórságnak igen kedvelt ruházatot adnak ¹⁾.

Kartongyár, a sásvári mellett, mely e korban Puthon bécsi tőzsér birtokába jutott, folyvást gyarapúlt, és évenként mintegy 20,000 embert foglalkodtatott s 55—60,000 darab művet szolgáltatott, csak egy keletkezett Sopronyban, mely 1805-ben kir. szabadalmat nyert volt, s meglehetősen állapotban vagyon. Az úgynevezett vatta Pesten, Budán, Szegeden stb. annyi mennyiségben készítették, mennyi kielégíté a belfogyasztást.

A vászon-kézművekben e kor alatt kevés változás történt; a készítmények mennyisége nagyobbodott; de korán sem oly arányban, minőben a népesség; s a bevétel évenként növekedett, kivált a finomabb vásznat s gyolcsot tekintve. Most is, miként a múlt korban, legszorgalmasabban kezeltetik ezen iparág Liptó, Árva, Gömör, Trencsén, Zólyom és Túrócz megyékben, melyek évenként mintegy 10—12 millió réfet készítenek. Valamennyit felülhaladja azonban e kézműben Szepesmegye, melynek lakosai a gyapjúszővés mellett kiváltképen ezen iparágban foglalkodnak; készítményeik mennyisége évenként mintegy nyolcz millió réfre megyen, mik közt már igen szép, finom gyolcs is található. Kár, hogy ezen passiv kereskedéshez szokott nép iparának díját csak felében nyeri meg, másik felét a pünkösöd táján ide sereglő örmény és rácz kal-

¹⁾ Schwartner és Demian: Statist.

márok foglalják el, kik amazoknak vásznát majdnem minden concurrentia nélkül vásárolják meg és szállítják az alföldre. Sok rácz és czinczár szatócs meggazdagodott már ez úton a szepesi vászonból, nevezetesen egy közlők, kinek lerakója Pesten volt, Szepesben majdnem egyedül szabta meg a vászonmű árát, s néhány év alatt egy millió forintnál többet aratott¹⁾. A vászonszövésben is volt e korban némi haladás; az említett Csis Márton találmánya sok helyt gyakorlatba hozatott, s vele a szép, úgy nevezett sávojos szövet. Perger, kecskeméti műtakács (Kunstweber) pedig e kor vége felé egy igen szép szövőgépet talált volt fel; kár, hogy annak ismerte a hazában már jobban el nem terjedt.

A fehérítés nagy részben minden mesterség nélkül a tavak és folyamok partjain kezelteték; voltak azonban több helyen fehérítő kallók is; legnevezetesebb volt e tekintetben Rozsnyó, mely huszonegy kallóiban egyedül a Debreczen és Túr táján szőtt vászonból évenként mintegy 300,000 réfet fehéríte meg.

A selyemmanufaktúrákban, melyek II. József alatt már szép gyarapodásnak indultak, nagy csökkenést okozott, kivált a tótországi határszéli ezredek kerületeiben, hol ezen iparág épen legerősebb volt, a török háború. Megakadt ez alatt a budai, most már romjaiban fekvő nagy filatorium is; mit megelőzött még a bellovári gyár, mely eddig a kincstári selyemmanufaktúrák legnagyobbika volt, harmincznyolcz széken dolgozván; követte ezt nem sokára a csabai. E pangás több évekig tartott, a Ferencz uralkodásának mindjárt elején kitört franczia forradalom s általa hozzánk is elhatott háborús körülmények miatt. Miután azonban Olaszország Németországtól végkép elszakadt, s ez által a selyemművek-

---

¹⁾ Schwartner: Statist. 1, 362.

nek Bécsbe szállítása megnehezült, a kormány 1808 táján mindent elkövetett, ezen iparágak fölélesztésére. De ámbár a tenyésztés, mint említők, ezen ápolás által gyarapult is, a manufaktúrákban sokáig pangás uralkodott. Gombolyító leg-több volt a tót határszéli katonai kerületekben; nevezetesen: a péterváriban négy, a bródiban kettő, a gradiskaiban három; ezeken kívül voltak még Verseczen, Pancsován és Eszéken is gombolyítók stb. Tulajdonképeni gyárak léteztek még a temesvári-, bellovári- és csabainak megszűnte után Nagyváradon, Pozsonyban és Pesten, s itt külön négy. Mindezek közül leg-nevezetesebb volt a Valeró Tamástól Pesten 1796-ban fölállított, melylyel fátyolmanufaktúra is volt kapcsolatban. Ez évenként mintegy 50—60 mázsa selymet dolgozott fel, s 80—100 széket, 3—400 embert foglalkodtatott és némely évben 150,000 frtot tőn forgásba. A más három pesti manufaktúrák egyikében 6, másikában 13, harmadikban 16 szövőszék volt mozgásban. Ezeken kívül Pesten még egy harisnyaszövő hét széken dolgozott. Összesen, az elül említett gyárakéit is ide számítva, 190 szövőszék volt 1804 táján forgásban. Nagy akadályára volt ezen gyárak emelkedésének azon 1804-diki jun. 7-kén költ rendelete az udvari kamarának, minél fogva a magyar gyárosoknak összesen csak hatvan mázsa adaték folyó áron a kamarától az egész országban beváltott nyers selyemből, a többi Budán árverés útján adatván el. A pesti gyárosok folyamodtak ugyan ezen öszveg nagyobbításaért, állítván, hogy egyedül az ő gyáraik 114½ mázsát volnának képesek évenként feldolgozni; de kérelmök sikertelen maradt. Sőt később, midőn a tenyésztő állomások leggazdagabbjai, a tóthatárszéliek, egyeseknek béreltettek ki, azokat többnyire bécsiek foglalván el, maga a kamara sem váltott be egyéb helyekről annyit, mennyit a pesti gyárosok kívántak; például 1806-ban a kamarától beváltott mennyiség mindössze csak 1893 fontot tőn.

Ennek következtében pedig kénytelen lőn a magyar gyárnok harmadik kézből drágán vásárlani a nyers selymet, miért is a pesti gyárak, az egy Valeróét, mi három veszélyes válság után végre gyarapodásban van, kivéve, mind megszűntek; hasonló sors érte a nagyváradit; a pozsonyi pedig szalaggyártásban teng¹⁾. Újabb időkben emeltetett egy selyemszövetgyár Pécssett, mely szép sikerrel biztat.

Tulajdonképeni bőrgyár — miután egyes timárok kézműveit olyannak nevezni nem lehet — honunkban e korszakig nem létezett. Első volt e nemben a Kemniczer Jánostól 1799-ben Pesten fölállított, mely tiz év múlva Kehrer testvérek czége alá jutott; e gyár kitűnő jóságú művei az ország minden vidékein kelendők valának. Követte ezt 1808-ban egy másik, melyet Thoma József, Budán, a vízi városban emelt; kir. szabadítékot e gyár 1822-ben nyert. Készítményei közönséges timárművek; rakhelye áll Budán és Pesten, melyekből, kivált a pesti vásárok idején, mindenfelé nagy mennyiség szállítatik az országba, Erdélybe és Tótországba. Szattyánbőrrakhelye már a század elejétől fogva volt Pesten Pfeifer Károly bécsi gyárnoknak s egész 1813-ig majdnem minden concurrentia nélkül; miután a pesti szattyángyártók, vagy inkább bőrfestők készítménye csekély mennyiségű volt. Első ily nemű gyár volt nálunk a budai, melyet Koher József az említett évben állított s melyre két év múlva szabadítékot is nyert volt. Rakhelye ennek is van Pesten; még némely nagyobb városok esztendő s sokadalmaira is, p. Debreczenéire, Szegedéire stb. szállítja igen kelendő készítményeit. Egy évvel még e gyár fölállítása előtt nyitott meg gr. Dessewffy Samu is egy bőrgyárat Vencsellőn, Szabolcs megyében. Folyóvíz hiánya azonban itt nagy akadályokat vetett e gyár emelkedésének;

¹⁾ Schwartner és Demian: Statist. — Skerlec: Descriptio etc. és Projectum Leg. motiv.

miért az három év múlva Fintára, Sáros megyében, tétetett által. Szabadítékot e gyár 1823-ban nyert, mi a következőkben állott: 1. Sasczimmerrel élhetés; 2. „Cs. kir. szabadalmas gyár“ czím; 3. jog inasokat fölszabadítani; 4. mestert tartani s legényeket fogadni melléjük; 5. raktárakat állítani. Ily raktárak Pesten és Kassán állítottak; a készítmények kelete mind a kettőben élénk volt. Kordován csak Pesten és Szepesben készítették; minőségére ez is annyival alábbvaló a török ily neműnél, hogy a vizet ennél kevésbbé állja ki. Jelentékeny volt a fiumei 1771-től fogva fenálló bőrgyár is, mely nevezetes mennyiségű művet készített, p. már 1798-ban 850 mázsát. Nevezetes e bőrgyárak tárgyában az, hogy azok a készítendő bőr egy részét Bécsből hozatják, mert ott czimeresb ökrök vágatván le, bőreik is jobbak és nagyobbak ¹⁾).

A fiumei, még Mária Terézia alatt emelt czukorgyár e korban már igen jelentékeny volt. A múlt század végső tizedében, gr. Batthyányi Vincze szerint ²⁾, a gyárkellékekre évenként mintegy 800,000 frtot, a vám- s harminczadokra fél milliót, a napszámokra 120,000 frtot, levélvitelbér fejében 1000 frtot költött s évenként folyvást 300 embert foglalkodtatott. A készítmény mennyiségét, u. m. a gróf, mely nem is mindig egyenlő, a gyárigazgatók nem szívesen teszik nyilvánossá. Demian szerint 1790-től 1800-ig az évenkénti készítmény közép-száma 35,000 mázsát tőn ³⁾. A czukorgyártással e korszak alatt már Magyarországon is több próbák tétettek; legelső volt a sopronyi gyár, melyet 1794-ben Nagy és társa állított fel, alkalmasint a Soprony mellett nem rég fölfedezett kőszénbányából könnyen és olcsón szerezhető tüzelőtől biratván e vállalatra. E végre egy szép épület emelteték; s nem is egyéb

¹⁾ Kunits: Topogr. Beschr. Ung. 1, 152, 154, 178, 231.

²⁾ Das Ung. Küstenland 27.

³⁾ Statist. 3, 2, 210.

kivántatott annak virágzatára, mint ügyes mivesek, számos részvényesek és jó kelet. De mind ez, úgy látszik, hiányzott, mert egész 1804-ig nem juthatott a gyár kellő folyamatba, midőn azt Kuhn Kristóf haszonbérbe vevén, élénkebben megindítá. Első években csak úgy nevezett kandis-czukrot készítet; 1808-ban kezdett végre fehér czukrot is gyártani. E gyár azonban ügyes munkások és részvét hiánya miatt a haszonbérlőnek minden erőködése mellett sem juthatott erősebb lábra ¹⁾. 1825 táján évenként mintegy 1200 mázsa czukorlisztet gyártott, miből 400 mázsa kandis, 300 mázsa fehér czukor és 12 akó rhum készült. Nagyobb szerencsével kezdett e kor végén czukrot gyártani burgundiai répából Lacsnyi Miklós és hg. Odescalchi, ki Dombasle franczia, a híres Roville növénydeke által állíttatott föl egy czukorgyárt. A répaczukorgyártást azonban már több helyt is szerencsés sikerrel megkísértették e kor végén az országban.

Papirosmalom létezett Szepes, Sáros, Bereg, Abaúj, Gömör, Hont, Liptó, Túrócz, Trencsén, Nyitra, Nógrád, Pozsony, Pest, Baranya, Bihar és Borsod megyékben, összesen mintegy negyven, melyek azonban még nem szolgáltatnak sem elég művet a belfogyasztásra, sem oly jót, mint csak az osztrák papirmalmok is. A fiumei Smith és Meynier-féle azonban, kivált a kor végén, igen jó hírre jutott nem csak nálunk, hanem a német örökös tartományokban is. A pozsonyi gyárban szép burnószelenczék készíttettek. Pesten pedig egy papirmárványzó kezdte meg e korban kézművét.

Olajgyár, mely e nevet, saját értelmében, megérdemlette volna, e korszakig nem csak Magyarországon, de az egész monarchiában sem létezett; ámbár nálunk számos helyeken üttetett olaj, repcze-, kender- s lenmagból, de mindenütt

¹⁾ Magaz. für Gesch., Statist. u. Geogr. d. österr. Staat. 2, 495.

kicsinyben. E korszak alatt azonban hazánkban már több s ezek közt néhány jeles gyár emeltetett. Első volt, melyet még a múlt század végén bizonyos Eger állított Pesten, melyben sok és részben finom asztali olajt készített, kender-, len- és répamagból; 1805 táján mázsája a selejtesebbnek 48, finomabbnak 75 fton kelt. Nevezetes a század elején a Károlyi gróftól H.-M.-Vásárhelyen felállított olajgyár, melynek a csak egy vagy két lótól mozgásba hozott, mintegy tizenöt kölyűje leginkább repceből körülbelül 2000 mázsa finom olajt sajtol (1820-ban 80 fton kelt mázsája). Az épület, mely más nagyszerű erőművekkel kapcsolatban áll, igen jeles. E korban állíttatott fel továbbá a kis-szántói, Bihar megyében, hol különösen napraforgó virágmagból igen ízes olaj gyártatik; a pozsonyi, melynek 1809-diki év adott létet; az ercsényi b. Lientől emelt s b. Eötvöstől még jobb karba állított, mely több más erőművekkel áll kapcsolatban. 1822-ben pedig Mautner és Guggenheim nagy kereskedők Pesten egy olajfinomító gyárt (Ölraffinerie) állítottak, s részére a következő évben kir. szabadítékot is szereztek. E gyárban kevés üttetik, hanem csak finomíttatik a vidéki malmokból beküldött olaj, s ez nagy mennyiségben, hetenkint mintegy 200—250 mázsa. Rakhelye Pesten és Bécsben vagyon. — A Túróc és Árva megyeiek készítenek terpentint és fenyőmagolajt is, melylyel nem csak az egész monarchiát, hanem Németországot is bejárni szokták.

A pálinkának s égettbornak minden nemei gyártattak már honunkban. Az igen számos pálinkagyárak közt különösen említést érdemel gr. Forgáché Újlakon, Nyitra megyében, a gr. Andrássyé Bethlérén Gömör megyében, mely 1804-ben állíttatott, újabb időkben pedig gróf Andrássy György által igen tökéletesített; továbbá a piliscsabai, a pozsonyi, ercsényi s kivált az igen nagy keletű fiumei rosolisgyár. Igen jeles a gr. Károlyi Lajostól Csongrád melletti majorjában

1823-ban emelt pálinka-gyár is, melynek szép gépezete egészen angol idomú s gőzzel dolgozik. Ily nemű a kor végén több helyt állíttatott a felső vidéken. — Eczetgyár, mi eddig szinte nem létezett, e korban több állíttatott fel Soprony megyében, Pozsonyban, Pesten stb.

A burnó, vagy tobákgyárakat igen gyarapítá a dohány-nyal ezen alakbani élésnek mindinkább terjedése. Legnagyobb mennyiséget készít a fumei gyár, mely már 1797-ben is 10,000 mázsa, szegedi és pécsi dohányból készült burnót szállított Olasz- és Törökországba; továbbá a pesti, kassai, pozsonyi, leibiczi Szepességben, nagy hajmási Baranyában, ujvidéki stb., melyek már a hont untig kielégíték. A sárga burnógyárak közt legjelesebb volt a kolozsvári, sarudi és fűzesgyarmati.

Pereden, Pozsony megyében, 1790-ben állíttatott fel izacsgyár, melyben évenként mintegy 300 mázsa festék készítettett a honi gyárak számára. A késmárki, Pfeiffer állította magyar indigógyár azonban megszűnt lenni.

A finomabb kalapgyáraknak is e korszak adott lételt hazánkban; az előtt egyedül bécsi kalapok viseltettek. Első volt e nemből a kassai, melyet Gebrecht állított, követték nem sokára a pestiek, a pozsonyi, szegedi, stb.

Nagy gyarapodást nyert e korszak alatt a sajtkészítés, mit sok helyt olaszok kezeltek. Sajt honunkból Fiumén át legelőször vitetett ki 1780-ban s csak 193 mázsa; 1802-ben pedig a kivitel e révén már 13,075 mázsára emelkedett. — Viaszgyár, minthogy a kivitelvám az örökös tartományokba igen nagy, s nevezetesen a fehér viasz mázsájától 8, a gyertyájától pedig 16 ft. volt, s így ezen cikk egyedül a nem nagy belfogyasztásra szoríttatott, jelentékenyebb nem állhatott fel; voltak ugyan már minden nagyobb városban mézeskalácsosok; de ezeknek kézműve, az egy rozsnjóit kivéve, nem

érdemli a gyár nevezetét. — A szappankészítés Debreczenben és Szegeden folyvást jelentékeny volt, az elsőnek készítményei évenként mintegy 7000 mázsát tőnek. — Hamuzsír több helyt készítettett, kivált a dunántúli vidékben; legnevezeteseb a gr. Festetics tolnai, és b. Orczy erdő-kövesdi gyára Hevesben.

A hajógyártás tökéletesbülésének nem lehet eléggé örvendentünk. Mária Terézia alatt még nem találtatott, ki az általa a belföldi gyártás előmozdítására behozott két rajnai hajó mintájára egyet készített volna, mind a mellett is, hogy a mesternek különösen 100 arany jutalmat ígért. E korszak alatt azonban az ébredező kereskedés ezen iparágat is gyarapította. Legszebb hajókat készítették Titelen a sajks ezred kerületében, nem csak a katonaság, hanem a bánsági búza-kereskedés számára is. Vetélkedett ezekkel a szegedi, helyben úgy nevezett superek készítménye, kik közt néhány évek előtt legjelesb volt bizonyos Ábrahám. Az itt készült hajók némelyike 8000 mázsánál is többet bír, közönségesen cserfából építettnek, szépek s tengeri alakúak. 1800-ban egy 8200 mázsát bíró épült a kir. udv. kamara számára; de minden eddigi műveik közt, bár nem legnagyobb, de legszebb volt azon két vízmérésekre és szabályozásokra rendelt hajó, melyek, ha emlékezetem nem csal, 1825-ben bocsáttattak a Tiszára. Jelesek még a sziszeki hajógyár művei is. Ezeken kívül készítettnek hajók Új-Aradon, Komáromban, Baján, Újbecsén, Váriban, Beregben; ez utolsó helyen leginkább a sószállításra stb. E kor végén próbát tőn Pesten gőzhajóval Lidemann; de oly sikeretlenül, hogy minden reáfordított költségei haszon nélkül veszttek el. — Ezen kívül különféle más faművek is készítettettek az ország több vidékein, kivált a Garam, Urna, Vág, Bocza, Potócz, stb. folyamok mellett. — Említést érdemelnek a diós-győri kulacsok, légelyek s úgy nevezett

vörös gyurkók. — A budai, még e korban is egyetlen, hintógyár folyton gyarapodásban volt.

Az ásványanyag-gyárak közül a következők érdemlik a kiemeltetést: a több helyt létező salétrom-főzések, melyek közül legnevezetesebbek a bihari, szabolcsi és szathmári, b. Vay birtokában lévők; ezek összesen mintegy 120 kazánra dolgoznak. Az e helyeken főzött salétrom Debreczenben és Kállón tisztítatik meg. Az allibunári salétromgyár, a bánsági határszéli területben, évenként mintegy 260 mázsát készít. Vannak még ily gyárak Fehérvár, Mosony, Soprony, Somogy és Zólyom vármegyékben. — Lőporgyár e korban a Rába, Urna és Temes folyamok partjain több létezett; készítettett lőpor Budán és Monostoron is Pest megyében. — Timsó legtöbb készítettik Bereg megyében, hol öt ilyenmű gyár létezik, melyeknek évenkénti készítménye körülbelül 13,000 mázsára megyen. Parád mellett pedig Hevesben, a b. Orcziak gyára évenként mintegy 800 mázsát szolgáltat; a másik ugyanott létező gyár, mely egy társaság birtokában vagyon, fa szűke miatt e korban csak 2—300 mázsát készített évenként. — Igen szaporodtak e korban a szikso- és szóda-gyárak. Szegeden e kor elején csak egy létezett, végén pedig már három nagy kiterjedésben dolgozott. Szabolcsban Manueli több helységben összesen 28 kazánra dolgoztatott; a derecskei, Biharban, évenként mintegy 200 mázsát készített. A hamuzsír-gyárak fahiány miatti csökkenésének következtében a tiszta szikso nemcsak az örökös tartományokban, hanem a külföldön is igen keresetté lőn.

A számos, kivált Gömör, Bars, Pozsony, Nyitra, Nógrád, Soprony, Heves stb. megyékben létező cserépedény-kézművek mellett különös említésre méltók a budai, holicai, kisbéri, pápai, tatai, gácsi és pondjeloki, majolika és a kassai kőedény-gyárak. A holicai gyár, mely 1790-ben 50,000 ftnyi művet készített, s körülbelül 100 munkást foglalkodtatott, az agyag- és mázra

vetett nagy harminczadok miatt e kor elején igen megcsökkent volt, míg végre egészen megszűnt; csökkent továbbá a gácsi és pondjeloki is. Virágzatnak indult ellenben a pápai; e gyárt 1802-ben Schneller és Postbichal emelték; 1810-ben különféle viszontagságok után Winter Mátyás vette azt által, s pár év alatt annyira gyarapult igazgatása alatt, hogy 1818-ban az 56,000 frtnyi készítményeiből 50,000 forintnyit adott volt el. Még nagyobb kiterjedést nyert a kassai, melynek művei az egész országban kelendők s mintegy 100,000 forintot tesznek forgásba. Említendők itt a pipagyarak is, melyek közt a selmeczi, e korban emelt, kitűnő jóságú műveket szolgáltatott; a debreczeni mintegy 140 mester évenként körülbelül 11 millió darabot készít stb.

Üveghuta e korban már mintegy 30 létezett az országban, melyekben azonban finom üveg, minő p. a cseh és velencei, egyikben sem készítették. Tűkőrgyár csak kettő emeltetett Pesten és Pozsonyban, ezek is csak kicsinyben kezelték munkájokat. Irón Pesten és Pozsonyban készítették, de a szükség nagyobb részét Bécs pótolja. Spanyolviasz, miután a sopronyi ilyenmű gyár kevés ideig tarthatta fenn magát, egyedül Pesten készült stb.

Az érczezel foglalkodó kézművek, az anyagnak bősége mellett, nem gyarapodtak eléggé. Arany- s ezüstműveseink elég nagy számmal voltak ugyan a nagyobb városokban; de ezek, pár pestit kivéve, mind kicsinyben útték kézművöket; az ékszeráruk nagy részben még most is Bécsből hozattak. Ugyanez mondandó a sárga- és vörösrézművesekről is. Tulajdonképeni rézgyár csak három létezett: Csiklován Krassóban, Nagybányán és Vas megyében gr. Batthyányi uradalmában, melyek azonban az elsön kívül csak aprólcokos miveket, gyertyatartókat, gombokat stb. készítettek. A besztercze melletti, szomolnoki és poracsi rézhámor csak lemezeket szolgáltatott.

Nagyobb számmal voltak a vasműgyárak. Nevezetes a hradeki, 1810-ben a stájerhoniak mintájára emelt vasmű és fegyvergyár. Nagy reményektől biztatva állított fel 1794-ben egy társaság aczelgyárt a murányi erdőkben; de a remények csaltak: néhány év múlva a gyár megakadt, s helyén csak vashámor maradt. Öntött vasműveket a bogsányi gyár készít, mely azonkívül konyhaedényeket is szolgáltat. Ezeken kívül számos vashámorok léteznek a bánya-kerületekben; egyedül Gömör megyében 49, melyek közt a gr. Andrássyúi igen jelesek; ezek összesen mintegy 100,000 mázsát szolgáltatnak stb. — Méltók végre az érczműkészítők közt említésre a pesti, budai stb. harangöntők és bronzgyártó Soyka Mátyás, ki kicsinyben, de szép bronzműveket készített Pesten, s nálunk e kor végeig egyetlen volt ezen iparágban. Sodrony, ezüst Pesten és Pozsonyban, réz Gölniczbányán és Beszterczén, vas Temesváron stb. készítették ¹⁾.

A városi mesterségeket s kézműveket illetőleg, senki sem fogja ugyan tagadhatni azoknak gyarapultát; de az is igaz, hogy ezen haladás kevés városnak tulajdonítható; azon arányban pedig egynek sem, melyben Pestnek. E város mindinkább középpontjává lőn a nemzeti iparnak, s bár mindenben nem tette is még nélkülözhetővé Bécset, sokféle kézműben kielégítette már az ország nagy részét, mik azelőtt Bécsből szállítottak. P. butorok, kalapok stb. e kor végén épen oly jók készültek már Pesten, mint Bécsben s oly mennyiségben, hogy fölösleg volt volna a szállítás Bécsből. Az 1792-diki számítás szerint, miként főnebb előadám, kalmárokkal együtt összesen mintegy 905 czéhbeli kézműves létezett. Az 1807-diki összeírás pedig a kalmárokkal együtt már 1416 czéhbeli mestert, 3472 legényt és

¹⁾ L. ezekről a gyárak- és kézművekről Schwartner és Demján Statistikáit. — Skerlec: Descriptio etc. — Kunits: Topogr. Besch. — Csaplovics: Archiv és Gemälde v. Ung. — Tud. Gyűjt. több kötetét.

974 inast mutat elő. Megkimélem olvasóimat a részletes fölszám-lálástól, csak azt jegyzem meg, hogy ezek közt egyedül a mesterek száma mintegy ezerre megy, mi a főnebbi évben még nem tőn nyolcz százat; külön kézmű pedig szakra nézve, 1807-ben mintegy 110 létezett, s kezelőik közt már olyanok is, kik a külföldihez szokott finyásabb ízlést is kielégíthették. Még szembe-szőköbb a kézművesek szaporodása 1807 után: az 1836-diki összeírás szerint 143 szakban 2332 kézműves mester létezett.

A kereskedés élénkülése mellett egyik főoka volt a mesterségek gyarapodásának, a czéhek szabályozása. Józsefnek e czéheket eltörlő rendelménye a többiekkel visszabúzatott ugyan 1790-ben; de II. Leopold nemsokára megújította mindazon törvényeket, melyek a czéhek visszaélései ellen régiebb időkben alkottattak. Ferencz pedig 1805-ben egészen új czéhszabályokat alkotott. Igaz ugyan, hogy még ezek sem valának mindig képesek a szűkkeblűségnek minden concurrentiát kizárni törekvő titkos fogásait és cseleit meggátolni; de ez a törvény-és helyhatóságok gondosb felügyelete mellett e korban sem oly általános, sem oly hatékony akadály nem volt már, hogy az ipar gyarapodásának nagyobb gátokat vethetett volna. Mind a mellett is igen kívánatos, hogy ezen, a középkor bélyegét viselő, természeténél fogva szűkkeblűségre hajló s azért abból soha ki nem vetkezhető intézet eltörltessék.

A kereskedés története.

E kor, melyben Európa kereskedése oly nevezetes, egész országokat megrázkódtató válságokon ment volt keresztül, honunk kereskedésében is korszakot alkotott. Egyebek közt különösen három körülménynek volt arra állandó s elhatározó hatása. Az első: a közlekedésnek megkönnyítése az ország külön vidékein épített száraz és vízi utak által; a második a manufaktúrák és gyárak némi emelkedése és tökéletesbedése, minélfogva több cikkek,

melyek eddig egészen passiv kereskedés tárgyai voltak, már benn készítették, s ha nem mindenben pótlák is az ország szükségeit, a bevitt kevesbíték, a nyereséget nagyobbíták; a harmadik végre, mi kereskedésünket általánosan élénkíté, azon engedmények voltak, melyekkel a kormány a harminczadi sorompókat egynémiben tágitván, kereskedésünknek szabadabb mozgást engedett. Ezekhez kapcsolhatni még azt is, hogy mióta II. József az elszigetelési rendszert felállította, s ennek következtében az osztrák tartományokban sok gyárak emelkedtek, azóta nyers természetményeink néhányai iránt mindinkább sűrűdött a kérdezősködés. Voltak ugyan ezeken kívül még más körülmények is, melyek kereskedésünknek e kor némely részeiben különös élénkséget adának; de ezek, mint-hogy egyedül az Európában dúlongó háborúk következményei voltak, csak néhány évre s némely cikkekelyekre hatának. Azonban mégis ezen háborús idők juttaták a magyar természetményeket a világkereskedésbe. De lássuk e körülményeket egyenként.

Kereskedési utaink e korszak alatt általán véve némileg megjavíttattak s néhány újjal is szaporíttattak. Pesttől, kereskedésünk középpontjától, sugárokként vonúlnak szét az ország külön részeire kereskedési útaink. Igaz ugyan, hogy azok Pestnek határával nagy részben megszűnnek jók lenni; de nagy nyereség volt már az is, hogy legfőbb útunk, mely Pesttől felfelé, Győrön, Mosonyon és Sopronyon keresztül Osztrákországba vonúl, általán véve meglehetősen állapotba helyezettett. A többi főutak: Kassán, Eperjesen, Lőcsén és Késmárkon keresztül Gácsországba; Pesttől Nagyváradon, vagy Szegeden és Temesváron keresztül Erdélybe; Szegeden, Eszéken, Újvidéken, Zimonyon át Törökországba; Nagy-Kanizsán át Horvátországba, s Károlyvároson keresztül a tengerpartokra; Székes-Fehérváron keresztül Stájerországba, Triesztbe stb. nem voltak

ugyan még mind és mindenütt kijavítva; sőt némelyek, például Pestről Debreczenbe és Szegedre s innét Temesvárra és Zimonyba, helylyel-helylyel a legtürelmesebb utazónak kedélyét is fölingerlék; de mégis a legtöbb vonalokban több gond fordított utainkra, mint eddig; néhol pedig, kivált a felső vidéken, azok már igen jó karba is állítottak. Így Árva megye a század elején nagy költséggel jó utat készítettett kebelén át Gácsországba; a herczeg Kohárytól készítettett, Muránytól Szepes megyéig vivő kereskedési út, már azért is méltó említésre, mivel kevés költséggel hozatott létre: figyelmesekké tétetvén t. i. a jobbágyak az abból eredő hasznokra, a munka nagy részét ingyen tették. Követésre méltó példákat adának továbbá az útkészítésben: Arad, Temes, Fehérvár, Veszprém, Szepes, Gömör, Sáros, Abaúj stb. megyék, melyek e kor alatt kivált a főutakat igen jó karba helyezték ¹⁾. Kitűnőleg megérdemli itt az említést a Ludovicea út, melyet a Ferencz csatornai részvényes-társaság Károlyvárostól Fiuméig építtetett. Miután t. i. mind a III. Károly-, mind a II. Józseftől épített s nevöket viselő kereskedési utak még mindig nagy nehézségekkel volnának összekapcsolva, s az óhajtas, a tengerpartokat Magyarországgal kényelmesb út által kötni össze, mindinkább nyilatkoznék: a nevezett társaság 1803-ban báró Vukassovich igazgatása alatt megkezdeté a nagy munkát; mi azonban a háborúk s politikai eseményektől félbeszakasztatván, csak 1812-ben vitetett tökéletességre. Ezen szép és költséges úttal, mely egyike korunk nagyszerű teremtményeinek, három mellék-ág kapcsoltatott össze, melyeknek ketteje azt a vidék nevezetesb helyeivel, harmadika Buccarival köti össze ²⁾.

Új vízi útát, melynek e kor adott létezését, kétfőt mutathat elő honunk s olyant, mely nagyságára s kereskedési hasznaira

¹⁾ Schedius: Zeitschrift 1802. 2, 286. — Schwartzner: Statist.

²⁾ Csaplovics: Archiv 1, 123. — Schwartzner 1, 432.

minden eddigieket messze felülhalad. Egyik s nevezetesebb a Ferencz-csatorna, Bács megyében, mely Monostorszegtől Földvárig $14\frac{1}{2}$ mérföldnyi vonalban a Dunát a Tiszával összeköti. E csatorna, mely az alsó-magyarországi kereskedésnek egészen új, az előbbinél 47 mérfölddel rövidebb s biztosabb utat nyitott, egy részvényes-társaságtól 1793-ban kezdett építtetni s 1801-ben elkészülvén, a következő évben megnyitott. E tíz öl szélességű s 4—5 öl mélységű csatornán a legnagyobb dunai hajók is járhatnak; 1813-ban egy 9960 mázsával terhelt hajó minden nehézség nélkül ment rajta keresztül. Mily hasznára vált kereskedésünknek e csatorna mind a só- és épületfának a Tisza és Maros erdős vidékéről, a gabnának és bányatermékeknek a temesi bánságból, végre a törökországi áruknak Zimonyból Pestre szállításában, eléggé kitűnik abból, hogy megnyitásától kezdve 1818-ig 10,723 terhes, és 4937 üres hajó úszott rajta keresztül; amazoknak terhe összesen állott 18,102,338 mérő gabnából, 679,089 akó borból, 3,195,226 mázsa sóból, 51,346 mázsa érczből, 1,598,789 mázsa fából, 1,035,039 mázsa dohány-, bőr-, gubacs-, kőszénből stb., összesen 17,964,266 mázsából ¹⁾. Nem kevés hasznára válandott kereskedésünknek azon csatorna is, mely a század elején Béctől Sopronyón és Győrön keresztül a Dunáig terveztetett; de a munka háború-gondok által félbeszakasztatván, csak a határszélekig vitetett. — Továbbá nem csekély hasznot hajtott a Stájerországgali kereskedésben a Mura folyamnak, 1814—1817-dikig véghez vitt szabályozása, mi által nemcsak a vidék megmentetett a kiöntésektől, hanem a vízi út is megkönnyítettett s mintegy 9000 öllel megrövidítettett ²⁾. A Szávának $8\frac{1}{2}$ mérföldön általvitt szabályozása pedig azt a hasznot adá, hogy azóta a nagyobb hajók is

¹⁾ Lásd bővebben Csaplovics: Archiv 1, és Gemälde von Ungarn 1. — Schwartner: Statist. 2. kiad. 1, 431. — Schedius: Zeitschrift 1804. 5, 124.

²⁾ Csaplovics: Archiv 1, 107.

Raguzáig úszhatnak, melyekről az előtt már Sziszeknél kisebbekre kellett a terhet rakni ¹⁾. Hasznossá válandott a Kulpa szabályozása is Bródig, mit a Ferencz csatornai társaság 1800-ban tervezett; de különféle okokból a Ludovicea száraz út építésével váltott fel ²⁾. — Azon tervek pedig, melyek a Dunának a Tiszával Pesttől Szolnokig és Pesttől Szegedig összekapcsolását tárgyazák, s melyek elsőjének Balla Antal Pest megyei, másikának Vedres István Szeged városi, mérnökök valának szerzői; emez részvétlenség, amaz lehetetlenség miatt (a mérésekből kitűnt, hogy Pest és Szolnok közt nagy hegyhát emelkedik) nem létesültek ³⁾.

Utaink mellett a hajózás és fuvarozás is megjavítottatott. Emezt illetőleg az ország külön vidékein létező jó fuvarosokat ⁴⁾ mellőzve, csak a Ludovicea úton s a Pest és Bécs közt jó karba állított fuvarozást emelem ki. A hajózásra nézve pedig igen hasznos lőn a komáromi 1807-ben, kivált Csep Zsigmond buzgalma által alakított hajókármentő társaság, mely Pesten, Mosonyban, Baján, Monostorszegen és Török-Becsén állított ügyvivőseket, s több rendű hajókon szállításokat is tesz a Dunán az egész országon keresztül. — Dicsérettel említendő végre Ferencz királynak azon rendelete, mi szerint a közlekedés könnyítésére nem csak a posták annyira megszorítottak, hogy már minden, csak kissé nevezetes város is bir olyanall, hanem 1804-ben sürgöny (Diligence) is állítottatott fel a kereskedés fő útain.

Törvényhozásunk e korszak alatt figyelmének különös tárgyául tűzte ki a honi kereskedést, s bár a fennálló rend-

¹⁾ K. Franz Polit. Gesetzb. f. d. österr. Erbl. 16, 132.

²⁾ Schwartner 1, 432. Schedius: Zeitschrift 1, 125.

³⁾ Vedres István Tisza s Duna közti csatornáról írt munkája. Szeged, 1805.

⁴⁾ L. bővebben Csaplovics: Gemälde 2, 112. kövv.

szert s politikát meg nem változtathatá, ennek szellemét még is sokban megszelídíté s többféle engedményt eszközle ki annak előmozdítására. Az 1790-ki kereskedési választmány munkálatai nem tárgyalattak ugyan a háborús körülmények miatt igen rövid országgyűléseken; de mégis mindenikében, s nagyobb nyíltsággal és elhatározottsággal, mint valaha, szóba hozatott a kereskedelem ügye s követeltetett a nemzet megsértett joga. Az elv, mi szerint Magyarországnak mint szabad, az örökös német tartományoktól független országnak tökéletes joga van a szabad kereskedelemre, minél fogva a vámszabályozás egyedül a törvényhozáshoz tartozik, — mindinkább s határozottabban kifejeztetett és sürgettetett. Ferencz király, ki a háborúk súlyos korában annyi tanúságait vevé Magyarország fejedelme iránti hő ragaszkodásának, s az akaratnak, az ország tehetsége szerint arányosan részesülni az összes monarchia terheinek viselésében, át kezdé valahára látni alattvalói kérelmének jogosságát; s bár a fennálló, mélyen gyökerező s azért rázkódtatások nélkül hirtelen meg nem változtatható rendszert nem is törölte el, azt legalább szelídítette s oly engedményeket adott kereskedésünknek, melyek azt egy némiben könnyítették s tágitották.

A népek története tanúsítja, hogy a kereskedelem, bár mily kedvezők egyébiránt körülményei, hitel nélkül virágozatra nem emelkedhetik. Nálunk több más okok közt a törvénykezés lassúsága s a váltótörvény hiánya nem engedék azt erős lábra állani, miből az úgy is csekély kereskedelemre számtalan hátramaradás és kár háramlott. E tárgyról, miként főnebb emlitém, intézkedett ugyan már törvényhozásunk, a kivonati — auszsugalis — pörvitelt honunkban is megállapítván. Ez által azonban még korán sem valának elhárítva a hitelt, kivált a külkereskedésben előlő akadályok. Miért az 1790-ki kereskedési választmány is indítványba hozta a váltótörvénynek ho-

nunkbani megállapítását, s azt, körülményeinkhez alkalmazva, ki is dolgozta munkálataiban. A legközelebbi 1792-ki országgyűlés tehát addig is, míg ez iránt mindenkit kötelező törvényt alkottatnék, a kormány előterjesztésére a 17-dik törvényczikkelyben azt határozá, hogy mind azok, kik kereskedési szerződések kötven, magokat a német örökös tartományok váltótörvényének alávetik, vagy a fizetést bizonyos helyen az örökös tartományokban tenni ígérik, vagy ugyanazon, a váltótörvényszék alá tartozó országok kereskedőivel társaságba lépnek, mind pedig azok, kik egyszerű kölcsön vételeknél is, saját törvényszékekről lemondottak s magokat az idegennek alávetették, azon törvényszék bírósága előtt tartozzanak megállani, melyet a szerződésben kikötöttek; a honi hatóságok pedig az ily törvényszékektől mondott ítéletet végrehajtani kötelesek, mennyire t. i. az elítélt fél magát szabadon kötelezte s a honi törvények szerint a harmadik joga meg nem sértetik. Ellenben ígéri a fölség, hogy míg hasonló váltótörvény nálunk is föllállhat, a külföldi kalmárok fölötte, kik a fizetést itt tenni ígérik, vagy valamely magyar törvényszék alá vetik magokat, az ettől kimondott ítéletet a német hatóságok által fogja végrehajtatni.

Még többet tehetett volna kereskedésünk ügyében az 1802-diki országgyűlés, melyben a német tartományokkal viszonyok fölötti kérdés élénk vitatkozásoknak lőn tárgya. E gyűlésre oly szándékkal jelent meg az ország rendének nagy része, hogy a királyt nyomasztó körülményeiben, melyekbe a francia forradalom által jutott, kitelhetőkép segitendik s a hadi segélyt tárgyzó kívánatait teljesítendik; de csak azon feltétel alatt, hogy engedelkenységökért, melylyel az országra terhet raknak, engedelkenységet nyerjenek, olyant, mely az országot gyarapítsa, az ipar és kereskedés szabadságát megadja, biztossítsa. E föltételnek a kormány részéről való elfogadásán, mit a

szükség sürgetett, senki sem kételkedett. Bredeczkynek a kereskedésről írt munkája nyilván megmutatá, hogy a kincstár a magyar kereskedelem szabadságából sokkal több hasznot várhat, mint a sorompókból. Az amiensi békekötés után pedig reá szorúlni látszék a kormány a kimutatott forrásra. Miért a föltételnek a kormánytói elfogadása oly bizonyosnak látszék s annak a királyi kívánatok ellenében való föllállítása oly valami elvégzett dolognak tekintetett, hogy azt az első ülésekben szinte szükségtelennek vélték a rendek egyenesen kimondatni. Azonban a fölírásból, melyben a királyi kívánatok megígértetnek, a feltétel egyenes kifejezését a magyar formához ragaszkodó gyöngeséget felhasználni tudott jegyző a határozatlan szavak áradozása között mégis kihagyá, s a lényeg elenyészett az üres forma alatt. Megróvták ugyan némelyek a fölirat fogalmazását, határozottan kitétetni kívánván a záradékot, de siker nélkül: a nagyobb rész meglepetve volt, s az illetlenség és bevett szokás ellenvetései által amazoknak szavai annál inkább elnyomattak, minthogy volt is némi határozatlan említés a nemzet ebbeli sérelmének orvoslásáról. A kormány e szerint föltételeetlenül nyerte a föliratban ¹⁾ kívánatának teljesítését. Később ébredt föl az elmulasztás bánata; s néhányan nem általlottak az ígért teljesítésének megnehezítésére törekedni. De hasztalan; a kereskedelem szabadsága ezúttal kiváttalánul maradt.

De a méltányos király, ki e föliratban újonnan oly fényes példáját vette Magyarország hű ragaszkodásának, a reménynek minden vigasztalása nélkül még sem bocsátá el az ország rendeit. Megkérde ezeknek a kereskedelem tárgyabani kívánataikat. Mire a rendek választmányt szakasztának ki kebelökből a tárgynak szorosabb megvizsgálására. E választ-

---

¹⁾ Acta Comit. 1802. p. 17.

mány azon oldaláról fogá föl a magyar kereskedést, melyről az részint az örökös tartományok jogaitól s befolyásától függ, részint az országnak azokkal való barátságos egyezkedése és a királynak szabad rendelkezése alá tartozik. Tehát Magyarországnak a többi örökös tartományokkal szoros kapcsolatát s viszonyait, az azokból elválhatlanul eredő kölcsönös hasznokat és károkat s az összes monarchia státuszgazdasági szükségait és kívánatait tűzte ki vezérelvül a választmány. Kihallgatta az továbbá a nevezetesebb városok kereskedőinek, nevezetesen a pestiek, budaiak, pozsonyiak s fehérváriak véleményeit. A tizenkét pont, melyben e választmány nézeteit, javaslatait s kívánatit előadá, azon egyben központosúl, hogy miután Magyarországnak a többi örökös tartományok iránti viszonyossága s a kölcsönös fentartási köteleesség a magyar kereskedés kívánatit már magától is eléggé korlátozza, nem csak Magyarország szüksége s fennállhatása, hanem a többi örökös tartományok java is sürgeti a magyar kereskedés fölszabadtását; minél fogva a természetményeknek mind e tartományokba, mind a külsőországokba kivitele sem a harminczadok s osztrák vámok által ne nehezítessék, sem egyéb tilalmak által ne korlátoztassék. A fölírás ¹⁾, mely ezen munkálatok elvei szerint készítettett, lényegében nem mást, mint azon kérelmet foglalja magában, hogy a magyar kereskedés nem annyira a sokszoros törvények és igazság szerint, mint az egész monarchiának kétségtelen hasznára, a gyarmati kénytetés alól, melybe a harminczad s vámrendszer által szorított, fölmentessék.

Az e fölírásra adott válasznak ²⁾ tartalma lényegében következő: a gabna szabad kivitele szárazon és vizen megengedettik, míg azt a státusz java, háború vagy szűk termés nem

¹⁾ Acta Comit. 1802. I. 160.

²⁾ U. o. I. 195.

tiltandja; a barom kivitele azonban most a háborúban való nagy emésztés miatt meg nem engedtetik; a bornak az éjszaki országokba kivitele iránt a király az illető külhatalmakkal kötendő kereskedési szerződéseknél kellő figyelemmel leend; a többi akadályok, harminczad, vám stb. iránt tanácskozások fognak tartatni.

Nem tagadhatni ugyan, hogy ezen engedmények némi könnyítésére valának kereskedésünknek; de azt korán sem segítették annyira, mennyire talán első tekintetre látszik. Megengedtetik ugyan a gabnának és bornak szabad kivitele; de meg nem határozottatott, mily áron nyújtatik ezen engedély, azaz: mennyi vám fizetendő a szabad kivitel mellett? S mi általán véve a rendek abbeli kérelmét illeti, hogy a kereskedés minden gátok és visszaélések alól (quibusvis impedimentis, et abusibus) fölszabadíttassék: igen határozatlan választ adnak a királyi leirat eme szavai: „Mielőtt pedig ezen fontos kereskedési tárgyról további tanácskozás tartathassék, előlegesen az ország rendeinek határozottabb és részletességekre terjedő kíváнатit akarja érteni ő felsége, azután adandó bővebb kegyelmes választ“. S valóban egészen hiúvá lőn a remény, melyet eleinte a föld gyümölcseinek vizen és szárazon szabad kivitele gerjesztett. Mert, miként a bécsi udvari hirlap 1802-diki július 24-ről írt: „minden lehető kétségnek elmellőzésére, mely a Magyarországon kegyelmesen fölszabadított gabnakivitelre nézve támadhatnék, ő felsége saját legfelsőbb kézírata által oly módon méltóztatott e kivitelt meghatározni, hogy: 1. a gabonakivitel Magyarországból szárazon csak ott engedtetik meg, hol ezen ország idegen tartománynyal, minő Törökország (melynek azonban gabnára nincs szüksége), közvetlen határos. 2. Hogy ezen kivitel vizen egyedül a Magyarországhoz tartozó tengeri réveken át engedtetik meg, és csak a szokott vámok lefizetése mellett. 3. Hogy ezen gabnakivi-

tel fölszabadításánál a nemzetire (auf das Nationale) semmi tekintet se legyen, azért e fölött vizsgálatok se tartassanak“. Azért mondják a rendek az 1807-diki országgyűlésről deczember 2-kán költ felírásokban ¹⁾: „hogy ezen engedély semmi hasznára sem volt kereskedésünknek, mert a kivételek és záradékok által (melyek t. i. az engedélyekhez kapcsoltattak) a kereskedőknek arra való szükséges bátorságot nem ad, hogy jelentékeny kereskedésbe fogjanak; sőt, a legközelebb múlt idők példája szerint, azokat aggodalomba s félelembe ejti, minthogy az 1802-diki sz. Jakab havának 1-sőjén költ királyi leirat is bizonyítja, hogy az által a kalmárok elég bátorságba nem helyeztetnének; sőt egy más, ugyan azon évi hónap 20-dikán költ királyi levél által még az is különféle módosítások alá vettetett; és a gabnávali kereskedés a külföldi országokba azóta épen nem gyarapult“.

Az 1805-diki, alig egy hónapig tartott országgyűlésen újonnan sürgették a rendek a kereskedés fölszabadítását az ország nádorának benyújtott előterjesztésben. — „A porosz háború után, — így szól a kérelem — mely nagy részben Magyarország erejével s fegyverével viseltetett, az ország kereskedése, nevezetesen a Sléziával üzőtt borkereskedés, a cseh vászonkereskedés miatt feláldoztatott.... Gácsországban a hegyaljai borral az azelőtt virágzó kereskedésnek igen nagy akadályok vettek elébe.... Ámbár országunk független, mégis mint gyarmata tekintetik a többi örökös tartományoknak.... Az ország kereskedése, az osztrák kereskedésnek alávetetvén, idegenek által kezeltetik. Midőn a magyar természetmények szabad kiviteléről van szó, nem pirúlnak állítani hogy ezen engedély a magyaroknak nem adathatik meg, mert az által sokat vesztenének az osztrákok; midőn mégis,

¹⁾ Acta Comit. 1807, I. 465.

ha frigyesekek a tartományok, kereskedésükben nem lehet egyoldalúság, az engedélyek egyenlő mértékben osztandók.“ Könyörögnék végre: „hogya helyre állván az óhajtott béke, ő felsége az országot gyármati állásából fölszabadítani méltóztassék“. De mivel a gyűlés nem sokára feloszlott, e kérelemnek ez úttal sikere nem volt.

Az 1807-diki országgyűlésen folytatták a rendek az 1802-ben félbeszakasztott vitatkozásokat a kereskedelem fölött. Egy nagy érdekű fölratban kimerítőleg taglalják az országnak a német tartományok iránti viszonyában is elidegeníthetlen jogait a szabad kereskedelemre, s ezt sürgetve követelik mind az igazság s a nemzetek közti szabad egyezkedésnek, mind az ország, sőt az egész monarchia státuszgazdasági javának tekintetéből. A királyi leirat¹⁾ azonban nem felelt meg a rendek kívánatának, azt a monarchia rendszerével meg nem egyezhetőnek állítván, s a föltételeknél, melyeket még az 1802-diki országgyűlésből benyújtott fölratra kelt válaszában kifejtett, szigorúan megmaradván, ezek szerint kívánta a törvényjavaslatokat²⁾ is módosíttatni; mik szerint végre a következők állapíttattak meg törvényül: 1. Hogy azon áruktól, melyeknek a külföldről való bevitele nincs megtiltva, az osztrák tartományokon keresztül szállítások alkalmával ezentúl semmi átviteli vám se fizetessék, az útvámokat kivéve; a harminczad pedig a magyarországi, e végre rendelt állomásokon szedessék. 2. A magyar áruk kivitelénél a fogyasztéki adónak tüstént lefizetése helyett, mi eddig az eladás előtt mindjárt az osztrák határszéleken történt, ezután az eladásig elegendő kezesség adathassék. 3. A gabnának külföldre szállítása iránt megállapíttaték: a) hogy a kivitel súlyos okok nélkül meg ne tiltassék; b) a kivitelben Magyarországra nézve azon elvek

¹⁾ Acta Comit. 1807. p. 181. és Opinio Subdep. Com. 1827. I. 7.

²⁾ Acta Comit. 1807. 471.

tartatnak meg, melyek a többi örökös tartományokat is szabályozzák; c) azon esetben, ha a kormány a gabnakivitelt megtiltani szándékozik, előbb a magyar főhatóságok is meghallgattassanak; d) az essito, vagy is kiviteli út- és révvámonkon kívül a szállítók semmi más adózásra ne szoríttassanak.

4. A borkivitel iránt rendelteték: hogy az a nem rég adott engedmény szerint az osztrák tartományokba s azokon keresztül vizen is tétethessék (eddig csak Bécsig lehet a Dunán szállítani, onnan szekeren kelle tovább vitetni), a nélkül, hogy az átmenetben osztrák bort is kényszerítettének a magokéval szállítani a magyar kereskedők. A fogyasztéki adónak lefizetése helyetti kezesség vagy zálog az eladás előtt az illető hivataloknál a borkereskedésben is elvállaltassék.

1807 óta ismételve sürgették, de mindig hasztalan, az országrendei az 1802-ki felirat értelmében a kereskedésnek felszabadítását. Miután pedig a kormány a legutolsó 1826-ki sept. 10-kén kelt felíratra adott válaszában oda nyilatkozott, hogy a beltermesztermények kivitelére adott engedélyek, a vámadónak több tárgyakra nézve leszállítása és a magyar tengeri révek visszaadása által az ország kereskedésének emeléséről atyailag gondoskodott; s a kérdés megfejtésébe részletesen nem bocsátkozván, a rendszeres munkálatokra utasította a rendeket: az 1827-ki czikk által választmány alakíttatott az 1790/1 rendszeres munkálatok átnézésére, s hol szükség kívánná, a kor és körülmények állása szerint teendő módosításokra. Mielőtt azonban az e választmány által az országgyűlésnek benyújtott, ez által pedig a kormányhoz orvoslás eszközlése végett felterjesztendő pontokat, s illetőleg törvényjavaslatokat említeném, szükséges a magyar kereskedést illető rendszert, mennyiben az a II. József utólsó, 1788-ki vámszabályozása óta változást szenvedett, előadnom.

Az elvek, melyek szerint a magyar kereskedés mind a külföld-, mind az örökös tartományokkal viszonyában I. Ferencz király trónra léptéig szabályozva volt, ezen király alatt nagy részben megváltoztak: bár, miként az országgyűlési föliratokból látók, nem teljesített is egész terjedelmében az ország kívánata: gyarmati állásából ez némiképen mégis fölszabadított azon koronkénti engedmények s rendeletek által, melyek részben a föliratok következtében, részben máskor adattak.

Nem czélom itt részletesen előadni mind azon igen számos királyi és kamarai rendelményeket, melyek által az 1788-ki és evvel sokban megegyező 1795-ki vám és harminczadszabályok különféleképen módosítottak. Ezek úgy is az említett években alkotott alapszabályokat csak egyes kezelési módokban változtatván meg, egyenként figyelemre méltóbb fordulatot nem okoztak kereskedésünkben. Tekintsük tehát azon eredményt, melyet e rendelmények összesen előhoztak, az állapotot t. i., melybe általok kereskedésünk e kor végeig tétetett.

Mi először a külországokkal folytatott kereskedésünket illeti: fő elve ennek, valamint a német tartományokra, úgy Magyarországra nézve is: úgy igazgatni vámok által a kereskedést, hogy a nyers anyagok bevitelére könnyítessék, az élelmi szereké nehezítsék, a műkészítményeké, mennyire lehet, terheltsék; ellenben mind a természetények, mind más iparcikkek kivitele minden módon, Magyarországra nézve azonban csak annyira könnyítessék, mennyire a német örökös tartományok java engedheti. Egyes rendelményeket, különösen mik a gabna- és borkereskedést, a kül áruknak az örökös tartományokon felszabadított átvitelét tárgyazzák, már főnebb, az 1807-ki országgyűlésről szólván, előadtam. Kulkereskedésünk minden más részei s tárgyaiban, mind a be-, mind kivitelt

tekintve, ugyan azon elvek által határozottatott meg, melyek a német örökös tartományok külkereskedését szabályozták; a magyar vám minden tételei és róvatai egészen egyenlők voltak a német tartományok vámszabályaival. Némely czikkelyek ugyan vagy egészen megtiltva, vagy igen nagy vámmal voltak terhelve a külkereskedésben; de ezekben a német tartományok sem bírtak nagyobb kedvezményvel.

Nevezetesen: külszörzágokból behozatni egyenesen tiltattak a következő czikkelyek: külszörzágban nyomtatott egyházi könyvek (breviarium, missale, antiphonale), és zsidó vallásos könyvek; só, fehér arczfesték, festékes gyümölcs, durranó arany s ezüst, gyútagcsok (Kupferzündhütchen), új chinahéj, fluminel, és erdei bíborbogar (cochenille). A kivitelben pedig tiltvák: selyemgubacs, arany s ezüst nyersen. Különös engedmény kívántaték a következők bevitelére: ó vas és angol lemez, gyógyszer csak a hatáságok engedelmmével; moldva, görög és oláh betűk csak a közönséges kamara engedelmmével, úgy salétrom és lőpor. Kívinni pedig engedély nélkül tilos: fegyvert, salétromot. A kereskedésből kizárt czikkelyek, melyeket csak szabad levél és 60 százaléknyi vám mellett hozhatni be külről, következők: gyapotművek, ón, irón, könyvnyomtató betűk, sör, chokolade, ágy- és lőtakarók, esztergályos művek, vas, némely festékek, tűzoltó vízpuskák, halcsont, divatárúk, üveg, keztyűsmű, harang, arany és ezüst sodrony, paszománt és zsinór, kalap és más ruhanemű, rézmű, kender és lenmű, színes papír, lőpor, higanykészitmény, selyemmű, csipke, spanyolviasz, cserép- és kőedény, gyapjűszövet, óra, különféle borok, ónművek ¹⁾. Minden egyéb árúk szabad tárgyai a kereskedésnek.

1824-ig számos és nevezetes magyar czikkelyek mód felett nagy vámmal rővattak meg, midőn külszörzágba vitettek; egy,

¹⁾ Opinio Subdep. Comm. 1827. 6-dik, 7-dik s 8-dik tábla.

azon évi aug. 5-kén és 1828-ki april 3-kán kelt királyi rendelmény által azonban azoknak vámja sokkal alább szállított. E czikkek némelyike nevezetesebb a vámleszállítás nagyobb fordulatot okozott, mintsem itt mellőzhessem. A borjúbőr vámja (mázsájától) 27 ftról 6 ft 45 krra; az ökröbőr (darabjától) 1 ft 18 krról 27 krra; tehenbőr 1 ftról 15 krra; nyúlbor 30 krról 1 krra; juhbőr (mázsájától) 14 ft 30 krról 3 ft 37 krra; méz 1 ft 36 krról 4 krra; viasz 5 ftról 25 krra; gerebenyezett kender 6 ftról 5 krra; len 7 ftról 6 krra; csergubacs (köblétől) 1 ft 12 krról 18 krra; hamuszír (mázsájától) 1 ft 12 krról 18 krra; dohány 12 ftról 20 krra; gyapjú 16 ftról 1 ftra stb. stb. szállított le¹⁾. Az e czikkekkel űzött kereskedésünk, mi 1824-ig a vámok nagysága miatt egyedül az örökös tartományokra volt szorítva, megkönnyülvén, az említett év óta a külföldi országokra is mindinkább kezdett kiterjedni. Mi pedig a helyet, hol a vámmoltatás történt, illeti, ebben is nagy könnyebbségére volt külkereskedésünknek azon rendelmény, miszerint külföldről hozott árukat a belső állomásokon is megvámmoltathatják kalmáraink²⁾. Ennek pedig következtése lőn az is, hogy miként a német örökös tartományi, úgy a magyar kalmárok átvitelre is kiadhatták a külföldről hozott árukat, mit azelőtt, míg a fogyasztéki adó a külföldi állomásokon való leteendő, nem tehettek. Ebből látható, hogy kereskedésünk gyarmati állásából, mi alatt fél századig nyögött, Ferencz királynak méltányossága által nagy részben felszabadított.

Kevesebb kedvező változás történt a vám s harminczad rendszert illetőleg Magyarországnak a német örökös tartományokkal való kereskedési viszonyában. Mert bár ugyanazon

¹⁾ Opinio Subdep. Comm. 1827. 9-dik tábla.

²⁾ L. ezen vámoikat egyenkint. Allgemeiner Zoll-Tarif für d. österr. Kaiserstaat. Wien, 1835.

rendszer, ugyanazon osztrák vámegyesület (Österreichischer Zoll-Verein) alá tartozott honunk is a külkereskedés tekintetében, mely alá a többi örökös tartományok; de a régi vám-vonalak által e korban is elválasztva maradt honunk a többi örökös tartományoktól. A kereskedésünket e részről érdeklő szabályok a következők valának: minden természetményt vagy műkészítményt akár a be-, akár a kivitelben tetszésére magyar, vagy német vámállomáson harminczadoltathatott meg ugyan a kalmár; de a kiviteli vám ugyanazon czikkelynél is igen különbözött a beviteltől. A beviteli vámok, egyes czikkelyeket kivéve, melyeknek váma újabb rendelmények által leszállított, 1829-ig az 1795-ki vámszabályok szerint szedettek; az előbb említett évben kibocsátott általános vámjegyzékben azonban ismét többféle czikkelyekre kisebb vám róvatik. Azon czikkektől, melyek e vámjegyzékben elő nem fordulnak, a külföldi vám fele rendeltetik megvételni. A kivitelnél a magyar királyi harminczad ugyanazon vámjegyzékek szerint egészen megegyez a beviteli, vagy is német tartományi kiviteli vámmal; de a fogyasztéki vám sokkal nagyobb minden czikkelnél, midőn Magyarországból Ausztriába, mint midőn innét hozzánk szállítatik¹⁾; ezen felül pedig a legtöbb és épen legnevezetesebb magyar czikkek, midőn kivitettek, 1829-ig még más tartományi és városi vámokkal is, amazoknál sokkal nagyobbakkal róvatnak meg. Ezen, már magokban is terhes vámok az által még károsabbakká lőnek a magyar kereskedelemre, mivel csaknem minden tartományban különbözők s nagy részben ismeretlenek voltak. Egy 1829-ki október 3-kán költ rendelmény által azonban ezek is eltöröltettek, s helyettök sokkal kisebb fogyasztéki s kárpótlási adó, ständischer Entschädigungs-Aufschlag cím alatt kezde szedetni; evvel

¹⁾ Opinio Deput. 1827. 13-dik és 14-dik tábla.

tehát ma is meghaladja az összes kiviteli vám a német tartományokból behozott ugyanazon cikkek vámát ¹⁾).

Az átviteli vám, mely régtől fogva egyenlő volt mind a magyar, mind német örökös tartományokra nézve, 1812/3 évi vámjegyzék által nem csak nevezetesen leszállított, hanem rajta a kereskedelemnek nagy könnyítésére azon kedvező változtatás is tétetett, miszerint a különböző vonalok szerinti vámkülönbség kiegyenlítettet, s a tengerpartokról behozott áruk az átviteli vámtól egészen felszabadítottak.

Így találván az 1827-ki kereskedési választmány a váms harminczadrendszer állapotát, véleményét a következőkben fejezte ki:

1. A külföldi országokkal való kereskedelem iránt továbbá is fenntartandónak látja a német örökös tartományokkal a vámegyesületet, mivel, ha Magyarország külkereskedése egészen felszabadíttatnék, annyira elárasztaná a külföldi áruk az országot, hogy az műiparának mostani állapotában s a gyarmati áruk nagy fogyasztása és a külföldi országokban a magyar legnevezetesebb cikkekre vetett nagy vámok mellett, hasonló értékű árukát külföldre nem szállíthatván, veszteségben maradna. Miért csak annyira kívánja felszabadíttatni a magyar külkereskedést, mennyire az a műveltséggel és népesedéssel emelkedvén, a külárúk bevitelének arányában, a beltermesztmények kivitelét s eladását biztosíthatja. E végre a következő engedményeket látja szükségesnek megnyerni a kormánytól: a) Miután számos cikkek a kiviteli tilalom alól felszabadíttattak, sokaknak váma pedig leszállított, e kedvező rendszer továbbá is folytatandó; némely cikkelyeknek pedig még most is magas vámjá leszállítandó; ilyenek: réz, vas, festék, bőr, szarv, hamuzsír, gyapjú, borkő stb ²⁾).

¹⁾ Opinio Deput. 1827. 10-dik tábla.

²⁾ U. o.

b) A Triesztből, vagy akár honnét a német tartományokba bevitt áruknak adandó kedvezmények Magyarországra is kiterjesztessenek.

c) Ámbár a külföldi, Ausztriába szállított gabnának és baromnak váma 1824-ben a magyaréhoz képest kétszerezetett; mivel azonban e természetményeink a bajor gabnával és török barommal ezen tartományok kedvező fekvése miatt alig állhatják ki a concurrentiát, e czikkek váma még alacsonyabbra szállíttassék.

d) Hogy a magyar kereskedő a külkereskedésnek minden viszonyaiban egyenlő jogokkal birjon a német tartományiakkal.

2. A többi örökös tartományokkal kereskedési viszonyokat illetőleg: miután a német fogyasztéki vámok a legtöbb s legnevezetesebb, kivált ipari czikkeknél jóval nagyobbak a magyar harminczadnál, némely nevezetesebb magyar természetmények pedig, például: gabna, bor, barom a német tartományokban igen nagy vámokkal róvatnak meg, míg ellenben az osztrák hasonló czikkek, p. bor, Magyarországra igen csekély vámmal szállíttathatik: ezen, egyik legnagyobb sérelme kereskedésünknek ő felségétől orvosoltassék. Ezenkívül még eszközözlendő:

a) Hogy azon kedvezmény, miszerint az osztrák kalmárok áruikat a külföldre, vagy magyar vásárookra nyereszkesedés végett szállítván, a vámot csak az eladottaktól, visszatértökben (auf Losung) fizetik meg, a magyar árukra is kiterjesztessék, akár a külföldre, akár az örökös tartományokba szállíttatnak.

b) Valamint az osztrák tartományokba vitt s már megvámolt külárúk, midőn azokból ismét Magyarországra hozatnak, semmi vámmal sem róvatnak meg: úgy szükséges, hogy megszüntetvén a még II. József alatt divatba jött, úgynevezett denaturalisatiói különbség, a Magyarországra hozott s már megharminczadolt külföldi czikkelyek tőlünk is szabadon vitethessenek ki a többi örökös tartományokba.

c) Némely, kereskedésünket nehezítő vámkezelési módok, minők a szabadmeneti levélnek Bécsben bajos és költséges szerzése, a kötelesség az árukat, bármily nagy tömegűek, a harminczad s vámhivatalra vinni, a szokás, miszerint az áruk nemcsak az első vámállomáson megnézetnek s mázsáltatnak, hanem Bécsben is, mi nagy idő- s költség-vesztegetéssel van összekapcsolva stb., megszűnjenek.

Ezek tehát, a kereskedési választmány nézete szerint, az akadályok, melyek még kereskedésünket mind a külfölddel, mind a többi örökös tartományokkal viszonyában nehezítik. Lehetne ugyan ezek iránt, kivált mik Magyarország külkereskedésének föltételes szabadságáról s az osztrák tartományokkal vámegyesületről mondatnak, egynémi ellenvetést tenni ¹⁾; de mellőzve ezeket, mint célunkhoz nem tartozókat, csak azon reményt fejezzük itt ki, hogy hazánknek méltányosabbá vált kormányától biztosan várhatni, miszerint mindazt, mi kereskedésünkben még nyomasztó s a többi örökös tartományokkal viszonyában méltány- vagy aránytalan, mihelyt a körülmények engedendik, s a többi, szinte figyelembe veendő tartományok veszélyes rázkódtatása nélkül megtörténhetik, az oly mély gyökereket vert rendszer megváltoztatásával orvosolni, s hazánk javát e tekintetben is elősegíteni fogja.

A francia forradalomnak, mely Európa kereskedésében oly nevezetes válságokat, oly erőszakos rázkódtatásokat okozott, a mi kereskedésünkre is nevezetes volt befolyása. A hosszas, emésztő háborúban számos magyar természetménynek, bár az árak a papiros-pénz eláradása miatt igen felszöktek is, oly nagy lön kelendősege, hogy épen az e korban legmagosabbra hágott osztrák vámok sem gátolhatták meg annak az előbbinél nagyobb mennyiségű kivitelét. Az élelemneműek Olaszországban

¹⁾ Lásd Orosz: Notizen über Ungarn 120. kövv.

s az Ausztriával határos idegen tartományokban koronként majdnem hihetlen árra emelkedtek; mi mind a szárazon, mind a tengerpartokon kettőzteté kereskedésünk élénkségét.

Még nagyobb következésű volt Magyarország kereskedésére az úgynevezett szárazföldi zárrendszer (Continental-System). Napoleon a jenai győzelem után 1806 végén Angolországgal minden kereskedést eltiltott, minden e parancsot megszegő hajót, minden angol árut, akárhol találtatnék, szabad martaléknak nyilvánított, s Franciaország és szövetséges státusinak kikötőit minden Angolországból s gyarmatairól jövő hajók előtt bezáratta. Midőn pedig erre Angolország a következő év elején visszatorlást hirdetett, Napoleon még makacsabb háborút indított az angol kereskedés ellen, még keményebb parancsokat bocsáta ki, melyeknél fogva nemcsak az angol, vagy Angolországgal közlekedő más nemzeti hajókat, hol lehet, elvétetni, hanem minden gyarmati árut 50 százaléki, úgynevezett szárazföldi vámmal terheltetni rendelt. A negyedik, szerencsétlen francia háború után 1809-ben kötött bécsi békességben az osztrák birodalom is kénytelen lőn a szárazföldi rendszert aláírni. E békeség által minden ádriai révek, Fiumét kivéve, mely az osztrák-magyar kereskedésre kitűzeték, Horvátország szávántúli részével a francia birtokába estek.

Európa a szárazföldi zárrendszer által az idegen égvövek természetnéyeinek megszokott éleletétől, a gyarmati áruk rendes úton beszállításától eltiltatván, alattomosan, a francia legióktól el nem zárt úton üzött csempészkedés által törekvék enyhíteni a hallatlan zsarnokságot. Így lőn Magyarország közbenjárója, Pest pedig fokhelye a gyarmati árukkal való kereskedésnek egész 1814-ig. Gyapot, kávé, thea, illatos olajok, festék- és fűszerek s egyéb, azelőtt Európában nagy részben az angoloktól szállított gyarmati áruk, eddig nálunk nem ismert mennyiségben szállítottak Zimonyon, Orsován, Bródin keresztül

Pestre, — melynek kalmárai az előbb nevezett helyeken ügyvivőségeket állítanak — onnét Bécsbe stb. küldetendők. Ez vetette meg részben Pest gazdagságának alapját. Ezen tömérdek nyereséget hajtó közbenjáró kereskedés mellett maga az ország is birt némi oly czikkelyekkel, melyek azelőtt szinte nagy részben más világrészekről hozattak Európába, minők: dohány, hamuzsír, gyapjú stb., mik egész ideje alatt e rendszernek a túlnyomó angol concurrentiától megmentetvén, az azokat terhelő magas vámok s ezek miatt mód fölött felszökött ár mellett is igen nagy kelendősegre találtak egész Európában. De mindez tűnékeny jelenet volt kereskedésünkben: a francia óriás eleste s a szárazföldi rendszer megszűnte után régi folyásába tért az európai kereskedés: a gyármati áruknak élénkebb szállítása honunkon át megszűnt; az említett belczikkelyek pedig az amerikai hasoncműekkel, mód fölött felesigázott vámaink miatt, a versenyt ki nem állhatván, ismét csak nagy részben az örökös tartományokra szorítottak. — Említendő itt, hogy tengerparti kereskedésünk a bécsi békekötés ¹⁾ óta egyedül Fiuméra volt szorítva s megnehezítve azon átmeneti vámok által, melyek a francia hatalom birtokába esett Illyrországból valának fizetendők. Miután azonban ezen elfoglalt tartomány a bitorlóktól visszavétetett, nemcsak helyreállott tengerpartunk kereskedése, hanem gyarapult is, kivált a Fiumében felállított váltótörvény áldásai által, melynek leglényegesebb, a kereskedésre varázsszerűen ható következménye volt a hitel megerősítése.

---

¹⁾ E szerződés 8-dik pontja ily tartalmú: „Ő felsége a francziák császára és Olaszország királya igéri, hogy az osztrák ki- s beviteli kereskedésnek Fiume kikötőn át semmi akadályokat nem vetend útjába, a nélkül azonban, hogy ezen engedmény angol árukra vagy kereskedésre kiterjesztetlnék. Az átmeneti vámok az ekként ki- s bevitt árukra csekélyebbek legyenek, mint minden más nemzetekéire, az olaszokat kivéve. Egyébiránt a körülmények határozandják meg, hogy adassanak-e a többi, e szerződés által átengedett réveken az osztrák kereskedésnek némi kedvezések.“

Mi már activ kereskedésünk nevezeteseb czikkelyeit részletesen illeti: a szomszédban viselt emésztő háborúk, azoknak szűntével pedig a vámrendszer korlátinak tágulása: valamint más részről a természetben tett javítások s előhaladás, és az osztrák gyárak emelkedésével sűrűdő kérdezősködés azoknak nagy részben tőlünk vett kellékei iránt általán véve nagyobbították a kivitelt. Nevezetesen:

A gabna-kereskedésnek nagy könnyebbítésére vált azon főnebb említett engedmény, miszerint a kiviteli s útvámon kívül minden azelőtt fizetendő adózások megszüntettek, a fogyasztéki vám pedig nem, miként előbb, a határszéli vonalon, hanem az eladás után volt lefizetendő. Nem szűntek meg ugyan még ez utóbbiak iránt a vámvonaloknál minden nehézségek; de ezen czikk mégis mindenek közt legkevesebbé terhelttetett. A kivitel közepszáma mintegy 2,500,000 mérőre emelkedett. Különösen 1802-ben az összes kivitel tőn 2,367,125 mérőt. Ellenben 1816-ban egyedül az örökös tartományokba 2,966,952 mérő, 1817-ben 2,140,548 mérő, 1818-ban 2,249,136 mérő vitetett ki; a többi évekről fontokban találjuk a kivitt mennyiséget följegyezve, — s hogy csak néhány évet említsek — 1819-ben 167,118,862 font, 1824-ben 140,093,696, 1827-ben 173,573,470 font egyedül az örökös tartományokba. Sokkal nagyobb arányban nőtt a kivitel külföldre, főleg az 1824-diki vámleszállítás óta. Addig t. i. közepszámmal mintegy 50,000 mázsát tőn a kivitel, az említett évben pedig 119,222 mázsára szűkött, miről a következő évben 145,812 mázsára, 1826-ban 185,203 mázsára emelkedett ¹⁾. Ezenkívül lisztül az örökös tartományokba közepszám szerint mintegy 50,000, külföldre pedig 10,000 mázsát vitetett ki. Főpiaczai ezen első rangú czikknek: Török- vagy Új-Becse és Mosony. Becse azóta kezdett e tekintetben gya-

¹⁾ Opinio: Subdep. Comm. 1827. 2. és 3. tábla.

rapodni, mióta a temesi bánság megnépesedvén, a természetény fölöslege szaporodott; e kor közepén már egyike volt Európa nevezeteseb gabnapiaczainak. Látogattaték számos magyar, osztrák, horvát s tengerparti gabna-kereskedőktől. Az innét elúszott 1000—6000 mázsával terhelt hajók száma a háromszázat, a mérőké a milliót meghaladja. A kivitel 1803-ig innen több ágra szakadt, nevezetesen a győri és mosonyi, a sziszeki, károlyvárosi, laibachi és tengerparti vonalokra. Az említett évtől kezdve pedig a Duna s Tisza közti Ferencz-csatorna a dunai útát majdnem ötven mérfölddel megrövidítvén, a mosonyi vonalon központosult e gabnaszállítás, kivált míg a szárazföldi rendszer s a tengerpartoknak francia kézen léte akadályozá a szállításokat Károlyvárosba. E körülmények megváltoztotta után azonban, főleg miután részben a Száva és Kulpa is szabályoztatott, gabna-kereskedésünk e vonala ismét élénkebb lőn. Nagy összeköttetésben állott Becse e kor elejétől kivált 1816-ig, mely időszak alatt legvirágzóbb volt e kereskedő-város állapota, egyenesen Béccsel, sőt a szárazföldi rendszer idejében a külfölddel is nemcsak gabna-kereskedésében, hanem a váltóüzletben (Wechselgeschäft) is. A mondott évtől fogva Mosony, melynek közlekedését addig a harczok piaczának közelléte bátortalanabbá tette, vívta ki a gabna-kereskedési elsőséget, kivált a német örökös tartományokra nézve, melyekhez való közelsége miatt majdnem minden azokba szánt gabna e városban tétetett le. Az itt keresztül vitt gabna évenként körülbelül másfél millió mérőt tőn; miből egyedül Mosony megyére mintegy 350,000 mérő esik; a többi Becséről, Bajáról stb. szállítatik hajón, Vas és Veszprém stb. megyékből pedig tengelyen. E két fő-fokhelyen kívül nevezetes gabna-piaczai vannak még Bajának, Szegednek, Nagy-Becskereknek és Temesvárnak. A két utolsó helyről a Böge csatornán jut a gabna a Tiszára s erről a Dunára. Említendő még gabna-

piaczairól Nezider, melynek idegenektől is látogatott héti sokadalmain mintegy 200,000 mérő gabna kél el; továbbá Nagy-Szombat és Besztercze, melyek a felső-vidéki belkereskedésben szolgálnak a gabnának fő-piaczaiúl. A tengerparton kiszállított gabna Károlyváros raktáraiból, meddig, ha a víz-állás engedi, a Száván és Kulpán úszik, tengelyen hordatik el.

A szarvasmarha-kereskedésben, két körülmény arra lényegesen befolyó, érdemel e korszak alatt figyelmet. Először is az, hogy a marhatenyésztés állapota e korban részint az igen gyakran pusztító marhadög, részint más körülmények miatt — melyek közé, mint mondók, a juhászatnak igen nagy kiterjesztése is számítandó, — megcsökkenvén, belföldi tenyésztésből a múlthoz képest kevés hajtattott ki az országból. E hiányt azonban eléggé helyreüté Moldvának és Havasföldnek bősége a szarvasmarhában. Miért a német tartományokba kihajtott marha nagy részben moldvai s havasföldi tenyésztés volt. De mind e mellett is nem egyedül szenvedő részt vett honunk e kereskedésben s a Moldvából kihajtott marha nem csupán átviteli jószág volt reánk nézve. A behajtott csordák nagy részben magyar birtokosoktól s haszonbérlelőktől vétettek át s csak felhízlalások után hajtattak ki a német földre. — A másik körülmény, mely marha-kereskedésünket igen összeszorítá, azon vámszabály volt, minélfogva e czikknek a német örökös tartományokon való átvitele ritkán engedtetett meg, vagyis inkább a nagy vámok által annyira meggátoltatott, hogy, kivált Bécset tekintve, majdnem egyedáruság nyomta ez ágát kereskedésünknek. A szállítás t. i. szabadítékos társaságoktól kezeltetők, melyek a marhának vagy a tenyésztés helyén, vagy a nevezetesb pesti, váczai, sopronyi, nagy-kátai, vásárokon egyedül szabának árt. A kivitel idegen tartományokba nem volt ugyan egyenesen eltiltva, de annyira megnehezítve, hogy kevésnek lehetett kedve s bátorsága e bajos és kétes sikerű szállításokra. Innen van,

hogy midőn az örökös tartományokba évenként mintegy 100—130,000 darab vitetett ki, a külföldre pedig p. 1816-tól 1823-ig, évenként alig hajtatott ki 500 darab. Az 1824-diki vámszabály azonban, mely a kiviteli vámot 2 frtról 10 krra szállítá s más akadályokat is elmozdított, e cikknek is szabadabb utat nyitott a külföldre. Miért 1823-ban rögtön 10,928, 1824-ben 10,145, 1825-ben 15,072, 1826-ban 17,601, a következő évben pedig ismét emelkedve 18,819 darab hajtatott a külföldre. Az összes kivitel azonban e mellett nem nagyobbodott, mert mennyivel több hajtatott külföldre, annnyival csökkent az örökös tartományokba kiszállítottak száma. Ez utóbbiak száma 1802-ben még 158,600-ra, 1816-tól 1821-ig kevéssel ment többre 100,000-nél; a következő hat évben pedig 1828-ig, két évet kivéve, mindig alúl volt a 100,000-en. — Különösen Bécs és környékét 1795-ig a cs. kir. mezőhegyesi pusztá látta el Fries és társa tőzsérház biztosítéka alatt vágó-marhával. Ezen évtől fogva pedig a bécsi mészárosok igen kedvező feltételek alatt kezelte e szállítást. Azonban a magyarországi marhatenyésztés csökkenését már igen érezni kezdé Bécs; nem ritkán hallattak már panaszok a marhahús hiánya s mindig növekedő drágulása iránt e fővárosban ¹⁾).

A szarvasmarha-szállításnak csökkenését, úgy látszik, a juh és sertés kezdé pótolni; ámbár ez utóbbik cikket is nagy részben a török tartományokból hozta Magyarország. Az 1827-diki kereskedési választmány táblái szerint mind a két cikkely évenkénti kivitele szemlátomást növekedik, mind az örökös, mind a kultartományokra nézve. Nevezetesen: a kivitt juhok száma 1823-ig, az egy 1817-diki évet kivéve, midőn a kivitel 200,000-re hágott, középszám szerint csak 150,000-et tőn; az előbbik évtől kezdve pedig mindig meghaladta a

¹⁾ Acta Comit. 1802. I. 105.

250,000-et, 1824-ben pedig egészen 339,754-re, 1835-ben pedig 308,952-re emelkedett. Hasonló eredménye volt a sertés-kereskedésnek; melynek kiviteli számai majdnem megegyeztek amazokéival.

A borkereskedés 1807-ig azon nagy nyomás alá volt vetve, hogy hajón a Dunán csak a határszélig engedték szállíttatni; ha pedig innét a külföldre vizen szállítás iránt nagy bajjal engedelmet nyert is a kereskedő, tartozott mindig bizonyos mennyiségű osztrák bort is vinni magával; azon kívül a fogyasztéki vámot mindjárt a határszálen kellett letennie, még azon esetben is, ha egyenes szándéka volt borát a külföldre szállítani. Annak bebizonyítása után, hogy borát külföldön adta el, visszaadatik ugyan a letett fogyasztéki adó, de ez mindig nagy bajjal járt és sokszor elmaradt¹⁾. Ezen akadályon segített ugyan a nevezett évi törvénykönyv 7-dik cikke, a borokat hajón az osztrák tartományokon keresztül is szabadon szállítani, s a fogyasztéki vám kész pénzül letétele helyett elégséges kezességet adni engedvén. De azért még sok nehézség maradt fenn mind az örökös, mind a kültartományokba szállításnál; mik közül egyik, az igen magas vámok, nem csak a kültartományokban, — melyek az osztrák birodalomban még mindig fennálló elszigetelési rendszer viszszaforlásaúl természetmányainkra, kivált borainkra a tilalommal felérő vámokat vetének, — hanem az örökös tartományokban is, hol a különféle adózások, összevéve, minden akó bort 3 frttal, a tokaji hordóját pedig 8 frttal terhelték. Ezen okból csökkent ugyan az azelőtt Lengyel- s Poroszországba és Sléziába oly igen élénk borszállítás; de mégis e tartományok valának korunkban is a magyar bor fogyasztói. Az összes kivitt mennyiség évenként 250,000 akóra ment; mi, a termés

¹⁾ Opinio Subdep. Commere. 1827, 2. és 3-dik tábla. — Schwartzner: Statist. 1, 227.

nagyságát tekintve, igen kevés. — A nagy vámok, kivált a porosz határszéleken, hitelt ölt csempészkedést, mi főleg Cseh- és Gácsország által üzetett, vont maga után. A magyar bornak porosz Sléziába bevitele azóta kezdett növekedni, mióta III. Fridrik Vilmos az egy akóért fizetendő húsz tallérnyi magas vámot tíz tallér s néhány garasra szállítá le. Addig majdnem egyedül francia és spanyol borokkal élt ez ország; az említett vámleszállítás azonban a magyar kereskedőknek is megnyitotta a concurrentiát. Boroszló 1794-ben elfogyasztott 1089 akó magyar, 2069 akó francia és 1261 akó spanyol bort. 1803-ban pedig már 3774 akó magyar bor fogyott el e városban. Innen látható, mennyire csalja meg magát financiai tekintetben is azon ország, mely magas vámai által a versenyzést meggátolja. Poroszország 1794-ben 20 tallérnyi vám mellett a magyar borokért bevett 11,780 tallért, 1803-ban pedig tíz tallérnyi vám mellett 37,740 tallért ¹⁾. — A magyar borkereskedelem emelésére e korszak alatt többször alakultak össze társaságok, de közülök egy sem juthatott erős lábra. Első volt, melyet dr. Fuker a század elején iparkodott föllátni; de elhalt az, mielőtt megszületett volna. Nagyobb állandósággal biztatott az, melynek Schweickhard lovag, hg. Breczenheim, Eszterházy Ferencz és Miklós grófok és Weckbecker 1804-ben a kormány egyeztetével veték meg alapját. Ezen „Magyar-éjszaki kereskedő egyesület“ czímet viselő társaságnak első célja volt az Oroszországban igen kedvelt magyar boroknak ott keletet szerezni. A társaság tizenkét évre s 500 frtnyi részvényekre volt tervezve; a tőke 300,000 frtra állapítottatott. A király annak alakulását elősegítendő, Gyürky torontáli főispánra bízta a hivatalos felügyelést. A pénzek beszédése s kiadása a bécsi kölcsön- és váltóbankra

¹⁾ Magaz. für Gesch., Stat. u. Geogr. d. österr. Monarch. 2, 497.

volt volna bizandó, s az ügyvivőség Bécsben egy hiteles tőzsérre ruházandó. A társaság azonban több okoknál fogva nem állapíthatta meg magát. A magyar gyanúval viseltetett ezen egyesület iránt már csak azért is, mivel magyar czíme mellett is Bécs tűzetett ki középpontjátúl; s e bizodalmatlanság a Bécs és Magyarország közti kereskedési viszonyok akkori állapotában nem is volt alaptalan. De már a kibocsátott program sem volt kielégítő: némi színét viselte az magán egy károssá válhatandó egyedáruságnak; ez s az a homályos határozatlanság, mi a tervben, a részletek tekintetében uralkodék, nem szerezhett annak részvevőket ¹⁾. Némely lépéseket azonban mégis tőn e társaság; Orosz-, Svéd- és Poroszország politikai viszonyai igen kedvezők voltak reánézve; s az engedmények, melyeket ezen országok kormányától nyert, más belkörülmények közt virágzatra emelik vala borkereskedésünket. A társasági igazgatóság t. i. nem csak szabadságot nyert a magyar boroknak a Poprádon és Visztulán szállítására, hanem ezen kiszállított borokra nézve az elbingeri árumezállítás eltörlesztését is kieszközlé; más részről pedig a porosz, még mindig magas beviteli vámokat hordójától csak 16 garasra szállíttatá. A svéd király már előbb kedvező föltételek alatt engedte meg a magyar borok bevitelét. Mily hasznot várhat vala e társaság, ha megállapodik, Oroszországból, láthatni abból, hogy hivatalos vámjegyzék szerint Sz.-Pétervárra 1804-ben 1,900,000 rubelnyi (azaz: több mint 3 millió frtnyi) bor vitetett be ²⁾. A Schweickhardtól Oroszországba tett próbaszállítások azonban még sem elégiték ki a reményeket; de az akadályok leginkább physikaiak lévén, idővel elmozdítottathattak volna. Sikeresebb volt a Svédországba tett kísérlet; mi azonban a társaság elenyészte után nem

¹⁾ Götting. Magaz. für Gesch. stb. 1, 50. — Schedius: Zeitsch. 6, 267.

²⁾ Götting. Magaz. 1, 68.

folytattaték ¹⁾. 1807-ben Berzeviczy György fogta fel újra az éjszakai borkereskedelem ügyét s kedvencz eszméjének, az éjszakai hajózásnak megkezdésére példát nyújtandó, a Poprádon, Dunajeczen és Visztulán borszállítást tett Varsóba. De a még szabályozatlan úton annyi akadályokra talált, hogy kísérletét sem maga, sem más nem ismételte ²⁾. Mi különösen a tokaji borkereskedést illeti: ezt nagy részben zsidók és rácok, kivülök a miskolci, késmárki, kassai és eperjesi kereskedők kezelték. Fő iránya e kereskedésnek Virován, Bártfán, Késmárkon vonult át Lengyelországba. Ezen kereskedelem az előtt leginkább bizomány (commissio és speditio) által kezeltetett; azonban, az útban gyakran tett hamisításuk s több más nehézségek, kivált a hitel ingatagsága Lengyelországban, s az előbbi, még ingatagabb lengyel igazságszolgáltatás, az ily nemű szállításokat majdnem egészen megszüntették. Azóta divatozó kezeltetése mellett pedig ezen kereskedelemnek, mi szerint nagy részét magok a lengyel kereskedők viszik ki, a magyarországiak pedig, mit kivisznek is, ritkán szállítják az első lengyel állomásokon túl, e bor az éjszakibb tartományokba szállításának nagy hasznát a lengyel, többnyire zsidó, kalmárok húzzák. Ezen az úton pedig a tokajin kívül nagy mennyiségű egri, budai, ménesi, nagyvárad stb. is jut a lengyelek kezébe, kik azt az orosz és porosz tartományokba szállítják. Nevezetesen a tokajinak Pesten s Pozsonyon átszállítása Bécsbe is. E korszak elején még szokásban volt kereskedőinknél a küláruk szállítóit tokaji borral kifizetni; a fűszerek és divatáruk nagy része rovatott le tokajival. Miután a porosz beviteli vámok leszállítottak, e természetmennyünk egyik fő rakhelye Boroszló lett, honnét az azután minden irányban:

¹⁾ Acta Comit. 1807. I. 63.

²⁾ Schwartner: Statist. I, 420. — Csaplovics: Archiv I, 118.

Szászországba, Hamburgba stb. ágazott el; ez utóbbik helyről valami kevés szállított Angolországba is ¹⁾).

A gyapjú egyike azon czikkelyeknek, mik nem csak az ország kereskedésének fő tárgyait teszik, hanem melyekre az örökös tartományok gyárainak is különösen nagy szükségök vagyon. Ez az oka, miért a magyar gyapjú kivitele egyedül az örökös tartományokra szoríttatott. Midőn e század elején külkereskedők is kezdenék magokat gyapjúvásárainkon jelentgetni s az osztrákokkal a vételben concurrálni, a külkiviteli vám, mi II. József alatt még 4 rhfrt volt, 1802-ig 12 frt 2 kr-ra emeltetett ²⁾. Midőn pedig a szárazföldi rendszer következtében a gyapjú ára mód fölött felszökvén, e magas vám sem biztosíthatta az osztrák gyárakat a külföldiek concurrentiája ellen, a kiviteli vám 1807-ben mázsájától 16 rhftra csigáztatott. E volt oka, miért gyapjúnkból, az európai kereskedésben nagy kelendősége mellett is, 1822-ig évenként alig 100 mázsa vitetett a külföldre, míg az osztrák tartományokba tett szállítások 1802-ben 124,814, 1815-től pedig 1821-ig középszám szerint 110 ezer mázsára mentek. A külföldre szállításnak növekedését azonban 1824-től fogva (ez évben 3400, 1825-ben 6136, 1826-ban 6802 mázsát tőn) nem csak a vámleszállítás, hanem juhtenyésztésünk rendkívüli gyarapúlta s a gyapjú finomulása is okozta. A külföldre t. i. csak a legfinomabb gyapjú vitetett, mitől 100—150 pfrnyi ár után könnyebben megfizethető volt a nagy vám is, mint az aljastól, melynek ára alig haladta meg kétszer a vámadót. Mindamellett is pedig, hogy gyapjúnk vitelében 1822 óta a külföld is inkább concurrálni kezdett, az örökös tartományokba tett szállítások is nevezetesen emelkedtek: mondám, hogy 1821-ig a kivitel középszáma 110,000 mázsát tőn, ez évről már 135,606,

¹⁾ Csaplovics: Archiv. 1, 373.

²⁾ Acta Comit. 1802. I. 61. — Schwartner 1, 223. i) alatt.

1822-ről 137,192, 1823-ról 142,513, 1824-ről 173,504, 1825-ről 163,286, 1826-ról 162,535, 1827-ről pedig 190,003 mázsát mutatnak elő a kereskedési táblák mind a mellett is, hogy a gyapjuszövetek benn is jóval nagyobb mennyiségben gyártattak. Ebből eléggé kitűnik, hogy, bár — az 1802-diki országgyűlési rendek véleménye szerint — részben a juhtenyésztés csökkentése miatt, nehogy t. i. mellette a szarvasmarhatenyésztés elhanyagoltassék, emeltetett is fel annyira a gyapjú váma, a juh mind a mellett is mindig szaporodott s a gyapjúkereskedés évenként gyarapult.

A dohánynak külföldre kivitele nem volt ugyan egyenesen tiltva, de annyira megnehezítve a bécsi abaldó rendszabályai által, hogy egyesek alig állhatták ki vele a concurrenciát. Minden magános, ki dohányt külföldre szállítani akart, azt csak az abaldótól eszközölt szabad-levél mellett tehetette; mi nemcsak a taksák s a néha hetekig húzott várakoztatás miatt volt terhes, hanem azért is, mivel ilyenkor a vevőnek nevét is ki kelle nyilatkoztatni; minek következtében az abaldó e vevőket többnyire magához ragadá; mi annál is könnyebben sikerült neki, minthogy szállításait semmi sem akadályozta. Továbbá, ha a szabad meneti levélen álló összeg a harminczadi mérésen pontosan ki nem ütött, a dohányt letartóztatták; mi mégis e czikknél, melynek súlyát száraz vagy nedves idő változtatja, igen könnyen megtörtént. Az osztrák vámhivataloknak szabadságában állott a terhes kocsikat lera-
katni s újra fölmérni, s még a kötegeket is feloldani. Ha a kereskedő az útlevélen kiszabott országútról a mellék, talán jobb, de szint oda vivő útra tért, nemcsak dohányát elveszté, hanem pénzbeli büntetésre is szoríttatott. Az 1802-diki felírásra 1807-ben érkezett királyi válasz ¹⁾ csak igen tökéletlenül

¹⁾ Acta Comit. 1802. I. 64. 1807. I. 497.

háritá el ezen akadályokat, egyedül azt engedvén meg, hogy a kellő útlevel ezután akármely fiók dohányhivataltól is kérethessék s harmadnap alatt kiadassék. Mit ezenkívül még a rendek kívántak: hogy a harminczadi mérések a hajókon tétessenek, az útlevel taksája leszállíttassék, s annak értéke három hónapról, miként eddig divatban volt, határtalan, vagy csak hosszabb időre terjesztessék, meg nem engedtetett. Mind e mellett is a szükség, mit Európa e kor elején a virginiai dohány kimaradása miatt érezett, s az ekkor még igen csekély kiviteli vám (másfél krajczár mázsájától) a külföldön is nevezetessé tette a magyar dohánykereskedést; az olasz, német birodalmi és németalföldi gyárak többnyire magyar dohányt dolgoztak föl; s bár az abaldó teljes erővel üzte az egyedurassággal határos munkálatait, 1790 táján egyedül a tengerpartokon több millió forint folyt be e cikkelyért az országba. Ámbár pedig az angol-éjszakamerikai háború bevégezte s a kereskedési viszonyok eligazodta után hatalmas vetélytársa lón is e cikkelyünknek az amerikai dohány, olcsóbbasága s különösen a burnótkészítésre alkalmas volta miatt mégis kiállhatta volna az avvali concurrentiát, ha egy bal finánczfogás nem történik, mely szerint a státuszjövödelmek szaporítása a vámok fölemelésében kerestetvén, a dohány kiviteli váma időről időre mindig magasabbra, végre pedig egészen 12 pfrtra emeltetett; minek azután a tilalomhoz hasonló hatása volt: a gyárak, melyek eddig magyar dohánynyal dolgoztak, az angolok által Amerikából kezdék ellátni magokat. Azonban nemsokára bekövetkezett Európának a szárazföldi rendszer általi elzáratása az angol áruk elől. Az olasz, német birodalmi stb. gyárak ismét Magyarországra fordíták szeméiket; de miután ennek dohányát a magas vámok mód felett megdrágították, Olasz- s Németország több tartományai kormányaik által is ösztö-
nőztetvén, nagyobb mennyiségben kezdék e cikket természet-

teni; mi által dohánykereskedésünk helyre nem pótolható kárt szenvedett. Később a dohánykereskedésnek mind az abaldótól, mind a vámhivatalok részéről vetett akadályai nagy részben megszűntek ugyan, — amaz a nyereszkezéssel felhagyván, emezek pedig koronként 12 frtról 2, később 1 forintra, 1824-ben pedig 20 kr-ra leszállítatván: de sem az előbbi kedvező körülményeket, melyekben a magyar dohány egészen megállapíthatta volna magát az európai kereskedésben, többé visszaidézni —, sem Olasz- s Németországot dohányveteményeitől a miénk javára megfosztani nem lehetett. Azonban mióta így a vám leszállítatott, mégis emelkedni kezdett a dohánykereskedés és növekedni a kivitel, főleg Olaszországba, úgy annyira, hogy a kivitt mennyiség, mi a nagy vámok idején alig ment 10,000 mázsára, 1818-tól fogva 40,000—60,000-re emelkedett ¹⁾. Mi pedig az abaldónak s egyeseknek benn az országban dohánykereskedését illeti: századunk első tizedének vége felé, midőn t. i. künn a száraz föld elcsukása oly keresetté tette a czikkelyt, a zsidók nagy tüzzel fogták fel az ágát kereskedésünknek, melybe eddig nem elegyedtek. Egy messzeágazó társaságot alkotának, mely több vidékeken úgyannyira magához ragadá az első kézből vettelt, hogy a szükséges mennyiség beszerzése iránt nem ritkán a császári abaldót is zavarba ejtő, s kényszeríté azt tőle magasabb áron vásárlani. Ily nemű esetek többszöri előfordúlta a dohány árát igen magasra csigázta, a nélkül, hogy a termesztő haszna növekedett volna. A csász. abaldó a visszaélést azon elv fölállításával törekvők orvoslani, hogy a kincstári szükség azontúl soha se nyereszkezőktől vásároltassék. Azért emeltetett a vám is oly magasra, hogy egyesek, ki nem vihetvén, a szükséges mennyiséget az abaldó elől le ne foglalhassák. Ezen intézkedés

¹⁾ Opinio Deput. Commere. 1827. I. 29. és 3-ik tábla.

meggátolta ugyan a nyerészkedő zsidótársaság cseleit, s általában az egész dohánykereskedésre jó hatású leendett, ha egy részről a vámok oly igen föl nem emeltetnek, más részről az abaldó tiszteinek visszaélései a természetöket nem zaklatják. Azonban a dohánynak a gabnával együtti drágulása s a beváltó tiszteknek többszöri csalásai arra birták a csász. dohányigazgatást, hogy 1817-ben az eddigi beváltás mellett tisztei által, magánosokkal szerződés útján is kezdé a szükséges mennyiséget beszerezni. A következő évben pedig a tisztek által kezelt beváltatással egészen felhagyván, a szállítást csődületmegnyitás által a legjutalmasabban ajánlkozóknak engedé át. Ezen rendelet, miután a dohánynak vételét az abaldótól függetlenné tette, megkönnyíté ugyan a kivitelt; de annak az országban beszerzését végtelenül megnehezíté az abaldó szállítóinak uzsoráskodása. Ezeknek a természetökon is elkövetett csalásai s önkényes árszabások azóta számtalan, a kormánynak is benyújtott panaszokra adának okot, más egyeseknek pedig annyira megnehezíték uzsorás cseleik s alacsony fogásaik által a vételt, hogy, ki hasonlókhöz folyamodni nem akart, velök a concurrentiát ki nem állhatta ¹⁾. Egy, az 1827-diki országgyűlési rendekhez küldött kir. válasz ²⁾ által ezen csalók cselszövényei megtiltatnak ugyan, s azoknak, ha csínyeiket folytatnák, megbüntetése az illető hatóságokra bízatik; de alattomos fogásaikat, melyekkel a természetöket zsarolják, még ezen rendelmény sem képes egészen kiirtani. — A bécsi dohányigazgatástól évenként kiszállított mennyiség mintegy 100—180 ezer mázsára megyen.

Nevezetesb cikkei még a kivitelnak: bőr, faggyú, kender, gubacs, méz, hamuzsír. E tárgyak, minthogy a külföldre

¹⁾ L. erről Deyák: *Gesch. Darstell. d. ung. Tabak-Hand. von 1817 bis 1822.*

²⁾ Acta Comit. 1825/7 l. 1391 és 1893.

kivitel 1824-ig vagy egyenesen eltöltve, vagy a tilalommal felérő vámok által nehezítve volt, egyedül az örökös tartományokba szállítottak; a külföldre vitt mennyiség figyelmet sem érdemel; az említett évtől fogva azonban némelyikének a külföldre szállítása is növekedett. Különösen a nyers bőr kivitele egészen eltöltve volt, a kidolgozott pedig a német örökös tartományokban nagy (4 pftrnyi) vámmal terheltetett, holott a beviteli vám igen csekély volt¹⁾. A kivitt mennyiség középszáma, mindenféle, ökör-, ló-, juh- stb. bőrt ide értve, körülbelül 500,000 darabot tőn²⁾.

Kender e korszak végén már mintegy 40,000 mázsa szállított ki. Mi annál örvedetesb jelenet, minthogy még az előbbi korszakban nevezetes mennyiségű kendert kelle behozni a tengerpartra Bolognából és Ferrarából a honi hajózás szükségére. Apatinban, Hódságon és Filippován bizonyosokat is tartának már angol kereskedők, kik nem csak jó áron szedék ezeknek számára e növényt, hanem jobb kezelésre is taníták azokat, kiktől a kendert venni szokták³⁾.

A faggyú és szappan igen magas vámmal nem terheltetett ugyan a külföldre vitelnél, csak 1 ft. 30 kr. essitót kellvén fizetni; de oly gyakran és váratlanul, minden előre tett figyelmeztetés nélkül megtiltatott, hogy nem ritkán már a végső osztrák állomáson érte utól a tilalom a szállítást; s akkor, természetesen, elvesztegetni kelle áruját a kereskedőnek; mi okból e kor végeig alig vitetett néhány font a külföldre; 1825-től fogva azonban igen kezde növekedni a faggyú kivitele; ez évben t. i. 5534, a következőben 8601, 1827-ben pedig 153,110 font szállított idegen tartományokba. 1824-től, meddig a kivitel 1000—6000 mázsát tőn, az örökös tartomá-

¹⁾ Acta Comit. 1802. l. 60. 144.

²⁾ Opinio Dep. Comm. 1827. 2. és 3-dik tábla.

³⁾ U. o. l. 26.

nyokba is igen növekedett a faggyú kivitele; az említett évben t. i. 12,374, a következőben 12,295, 1826-ban 22,512, 1827-ben pedig 20,952 mázsára hágott.

A méz- és viaszkereskedés a magas külföldi vám miatt 1824-ig csak az örökös tartományok határai közé szorult. Kivitetett évenként 5000—20,000 mázsa méz, 500—2000 mázsa viasz. — A gubacs kivitelét „a gyakori és ingadozó tilalmak és korlátolások, melyek nem annyira a belgyárak, mint a közjó ürügye alatt kizáró szabadítékot alattomos utakon eszközölt egyedáruság segedelmére történtek“¹⁾, néha annyira megakadályozták, hogy a természet ezen nagy becsű adománya honn nem ritkán a földön rothadni hagyaték, mivel a külföldre kivitel meggátoltatván, ára annyira leszállott, hogy a szedés költségei is alig kerültek ki. A kivitel, mind e mellett is az örökös tartományokba 100.000—180,000 köbölre ment.

A hamuzsír, miből évenként összesen 20,000—50,000 mázsa vitetett ki, az osztrák tartományokon kívül leginkább Szászországba és Regensburgba szokott szállíttatni. Az angol-francia háború s a szárazföldi rendszer korában Amerikából be nem hozathatván, a magyar készítmény igen keresetté lőn az európai kereskedésben; ekkor állítottak fel a legtöbb hamuzsírgyárak honunkban. Kelendőséggel azonban növekedtek a kivitel elébe vetett akadályok is, mik a más czikkelyeknél fenállókat még avval is meghaladták, hogy csak az udvari bankválasztmány szabadmeneti levele mellett volt szabad tenni a külföldre szállításokat; ezen útleveél kieszközlésére pedig legalább is hat hétnyi idő kívántatott. E levelekkel a bécsi kereskedők nyereszkeskedéseket is szoktak volt üzni, a nevezett választmánytól megvásárolván, és szállítóinknak minden mázsától fizetendő egy pftért adván el. Ezen kívül pedig a kiviteli vám 4 ftra emeltetett mázsájától. Így történt, hogy a száraz-

¹⁾ Acta Comit. 1802. I. 53.

földi rendszer enyésztevel a versenyt az amerikaival ki nem állhatván, külföldre alig szállítottott néhány mázsa; minek következtében több költségesen emelt gyárak is elpusztultak.

Említésre méltók végre ható kereskedésünk következő cikkei: gyümölcs, miből az örökös tartományokba a kor elején körülbelül egy, végén pedig több öt millió fontnál; a külföldre pedig a kor elején mintegy 50—100 ezer, a végén már középszám szerint 400,000 font szállítottott. — Vaj a szomszédokhoz évenként mintegy 200—400 ezer, külföldre pedig 1824-ig 2000—60,000, azután a vámok leszállítatván, 140—270 ezer font vitetett. — Ágyi-toll évenként összesen 200—800 ezer; timsó 200,000—1,000,000; olaj mindenféle 500,000—2,700,000 font stb. stb.¹⁾ szállítottott ki az országból.

A beviteli kereskedés, egészben véve, kevés változást szenvedett. Magyarország gyári s kézműi állapota, miként főnebb láttuk, örvendetes haladásnak indult ugyan e korszak alatt; de még korán sem emelkedett annyira, hogy a nevezetesb cikkek bevitelében szembetűnő különbséget okozott volna; betudva a nép szaporodását, ugyanazon eredmény áll elő a passiv kereskedésben, melyet a múlt korszak alatt kimutattam. Némely cikkekelyekben azonban mégis meglepő a fordulat, s a bevitelnek csökkenése a honi készítmény szaporodtának következtében. P. kikészített bőr és bőrművek 1802-ben 918,314 ftért hozattak be az örökös tartományokból, 1816-ban 516,856 font, mi körülbelül ugyan annyi forintot vitt ki, mennyi a főnebbi összeg; 1818-tól kezdve pedig 1827-ig e beviteli összeg évenként csökkent, s néha csaknem felényire. A divatáruk beviteli száma 1818-ig mindig meghaladta a 150,000 forintot, ez évtől kezdve mindig csökkenve 1827-ig, alig ment középszám szerint 50,000 ftra. Szabó- és varga-

¹⁾ Opinio Deput. Comm. 1827. 2-ik és 3-ik tábla.

művek 1816 és 1817-ben külön többet kivittek 390,000 ftnál, azután pedig középszám szerint mintegy 80,000 ftra ment a bevétel stb. Némely áruk bevétele pedig, minők égettbor, gyapjú s gyapot-művek, papír stb., a népesedés és fényűzés arányában növekedett. Más áruk végre, főleg általán véve a gyarmatiak, a harminczadok változtatta s a sorompók tágulása következtében közvetlenül a külföldről kezdenek beszállítatni; például: kávé¹⁾ 1823-ig az osztrák tartományokból középszámmal mintegy 500,000 font szállítatott be, mi az említett évben (ha a sokszor idézett kereskedési tábláknak hitelt adhatunk) 1015, 1825-ben 99, 1827-ben 110 fontra süllyedt; a külföld szállításai pedig, mik 1816-tól 1823-ig középszám szerint mintegy 500,000 fontot tőnek, az utóbbik évben 764,000-re; 1827-ben, addig évenként növekedve, 869,000 fontra emelkedtek. Hasonló eredményt mutat a cukor: míg az örökös tartományok bevétele, az egy milliót néha százezrekkal meghaladó összevegről 1823-ban 3272, a következő években néhány száz fontra szállott: a külföldnek szállításai tetemesen növekedtek; a finomított cukor bevétele ugyan e tekintetben is csökkent, de a cukorliszté, mi 1816-ban csak 134,000, 1820-ban 500,000, 1822-ben 880,000 fontot tőn, azután körülbelül 1,500,000-re emelkedett. — A faolaj 1823-ig mintegy 70,000, azontúl 5,—7,000 font hozatott a szomszéd tartományokból; külföldről ellenben az évenkénti, mintegy 6—8 százezer fontnyi bevétel 1823-tól kezdve mindig tetemesen meg-

¹⁾ E cikk 1803-ban a papírpénz eltörlesztésére 50 pft. fogyasztéki vámmal terhelte az osztrák állomásokon; ez ugyan megszüntetett 1807-ben az 5-dik törv.-cikk által: a szárazföld elcsukása alatt azonban, 1809-től kezdve ismét 84 pft. 30 krnyi vámmal terhelte mázsája. Ezóta mint osztrák kereskedési cikk jött Törökországból magyar földre, s innen mint activ áru vitetett ki. Ára e cikknek azon korban rendkívüli volt: 1804-ben 200—225 fton, 1807-ben 375 fton kelt mázsája Pesten; 1808-ban pedig 1 aranyon, 1809-ben 14—16 pfton kelt fontja ugyanott. L. Schwartzner: Statist. 1, 422.

haladta a millót stb. ¹⁾ De 1807-től kezdve általán véve tágult Magyarországnak a külfölddel közvetlen kereskedése, s ámbár azon gyárműveket, melyeket az osztrák tartományok szolgáltathatnak, a külföldről behozni folyton tilalmaztatott; némely czikkelyeknek azonban, melyeket az osztrák tartományok vagy nem elég mennyiségben, vagy magok is a külföldről szállítottak, bevitelle könnyítettvén, a bécsi kalmároknak magyarországra nézve üzőtt egyeduraskodása ²⁾ nagy részben megszüntetett.

Az 1827-ki kereskedési választmány általános mérlegét is adja Magyarország mind az örökös tartományokkal, mind a külfölddel folytatott kereskedésének. E szerint tíz év alatt, 1816—1826-ig az örökös tartományokkal kereskedésben, bár néhány év passivumot adott, összesen mégis kerek számmal 35 milliót nyert volna Magyarország; ellenben a külfölddel kereskedésben, minden év passivumot adván, összesen 54 milliót veszített; minélfogva Magyarország összes kereskedésének eredménye e tíz év alatt 19 millió veszteséget tenne. E táblák azonban, miként maga a kereskedési választmány kimutatta, oly zavartak s tökéletlenek, hogy szerintök közelítőleg sincs meghatározva a magyar kereskedés és pénzforgás eredménye. Mivel pedig más, tökéletesb adatokkal maga e választmány sem bírt, azon kérdést: nyereséget ad-e vagy veszteséget a magyar kereskedés? — meg nem fejthette.

¹⁾ *Opinio Deput. Comm. 1827.*

²⁾ Az 1802-dik országgyűlésen panaszkodnak a rendek — *Acta Comitior. l. 119* — hogy, miután számos tiltott árut az örökös tartományok gyárai elég mennyiségben nem szolgáltathattak, a bécsi kalmárok olyanokat külföldről becsempésztvén, belföldi gyanánt és sokkal drágábban, mint első kézből venni lehet vala, tölték a magyarokra.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Néhány pillantás iparunk s kereskedésünk jelen s jövő viszonyaira.

Miként az előbbi szakaszból kiviláglik, hazánkiai jól látták s érzették már az országnak ipar- s kereskedésbeni hátramaradtát s annak következeit; de némi, kivált a mezei gazdaságban megkezdett javításokat kivéve, 1825 tájáig a legjobb akarat mellett sem lelték föl a módot, melylyel a haza e tekintetbeni állapotán, függetlenül a körülményektől, melyeket változtatniok nem lehet, seghetnének. Kívánataik fő tárgya, vitáik legóhajtottabb célja a kereskedés tökéletes szabadsága volt. Ettől várták az ország iparának üdületét, ettől az óhajtott előhaladást az anyagi jólétben.

Igaz, hogy ez legrövidebb út, legbiztosabb eszköz leendett a célra: a fennálló vámrendszer megváltoztatása, a magyar és német tartományok kereskedési viszonyainak méltányosb elintézése, hatalmas, rögtön munkálkodó emeltyűje leendett az ország anyagi érdekeinek korunkban, midőn a minden oldalú tudásnak Európát földerített sugárai honunkba is elhatának, s azok világánál az ipar saját erejéből is emelkedni, s az ország részben elkorhadt institutióinak szertelen halmazából hatalmasan fölvergődni kezd. S bizton állíthatni, hogy a kereskedési szabadság s ennek következményei, páro-

súlva a törvényhozás célszerű intézkedéseivel, a váltótörvény, a polgári jogok tágulása, némely szűkkeblű s ennelfogva sértő szabadítékok eltörülése stb., Magyarország műveltségi állapotát egészen megváltoztatták, s rövid idő alatt oly haladást eszközöltek volna virágzatában, minőt talán a legmerészebb remények sem tápláltak.

De midőn méltányosságot követelünk, óvakodnunk kell, nehogy minmagunk sértsük meg azt. Kormányunk több gonddal fogta át a viharok veszélyeiben tanúsított tántoríthatlan hűségű ország érdekeit. Századunkban tett többet, mint valaha, mindent, mit csak az összes birodalom viszonyainál fogva tehete, annak gyarapítására. Hogy kereskedésünknek korlátlan szabadságot nem engedett, minden körülményeket megfontolva, alig irathatik indulatának s akaratának rovására. Sokkal régibb, a státusorganismus legkényesebb elemeiben mélyebben gyökerező ez a századok folytatában különféle körülmények- s esetektől föltételezett rendszer és viszony, mintsem azt egyszerre és hirtelen, veszélyes rázkódtatása nélkül a többi, szintűgy gondos ápolást követelő tartományoknak, a legjobb akarat is megváltoztathatná. Ez volt oka, miért az 1827-ki kereskedési választmány is általlátván e tárgyban a rögtöni újítások lehetetlenségét, a körülmények kedvezőbbre változtáig megtartandónak ítélte az osztrák vámegyesületet.

Más módokról kell vala tehát gondoskodni az ország anyagi jólétének emelésére. De — valljuk meg, s miért tagadnók most, miután a vád nagy részben már csak a história körébe tartozik? — századunk harmadik tizedéig sokan hasonlók valának az égből mannát várókhoz. Hiányzott a tetterő; az igények, kívánatok, követelések zaja mellett vajmi kevés történt, illő egy nemzethez, mely annyi életerőt rejtett kebelében! A nemesség nagyobb része, mely a pénzerő birtokában

volt, kellőleg nem gondoskodott a hon ebbeli érdekeiről, s bár egyesek törekvése minden dicséretre méltó, nem egyesült, hogy a szétágazó erőket központosítván, fedezné, pótolná a műveltebb mezei gazdaság, gyárak stb. hiányát. Csak panaszok hallattak, kívánatok ismételtettek; — mi, természetes, a haza állapotán gyökeresen nem segíthetett. A kormány egynémiben szelídítette ugyan a hirtelen el nem törülhető százados rendszernek szellemét, egynémít könnyebbített vámleszállítások stb. által. De a nemzet akarata, — mert nemzetnek csak akarnia kell! — elszántan fogni a javításokhoz, s a régi munkátlanságból felocsúdva, tetterővel lépni a pályára, melyen állapotát, mennyire egyéb fenálló viszonyai engedik, újjá teremtheti, mind a mellett sem jelentkezik határozottabban.

Azonban a század szelleme nálunk is kivívta a maga jogát. Az az előkelő figyelem, mely Európában, kivált a franczia háborúk óta, az anyagi érdekek iránt fölébredett; az emberi szellemnek azon rendkívüli találékonysága a természeti erők meghódításában s elsajátításában, mely korunkban a tér és idő, munka és eredmény viszonyaiban új arányt teremtett, s a munka nagy részét az emberről a természet meghódított erejére tolá; a politikai szabadsággal táguló korlátai a közlekedésnek, növekedése a szellemi surlódásnak, könnyebbülése az eszmecserének s általán véve a szellemi közlekedésnek, oly élénkké s közönségesse lőnek a béke csöndében, hogy azok honunkba is, az eddig majdnem ismeretlenbe, elszigeteltbe, eljutának. E befolyásoknál az erő ébredése mindinkább s több egyes tünetmények által kezde nyilatkozni. Még csak egyesülés hiányzott, hogy tette érzjenek a fejlődező eszmék.

Az 1825-ki országgyűlés erre is alkalmat nyújtott. Ettől kezdődik az ország szebb életének korszaka, melynek szemlélete már is annyi örömet nyújt a hazafi lelkének azon hatalmas, minden oldalú, gyors előhaladtával minden ágaiban a

népszorgalomnak, s azon még szebb jövőendő biztos reményeivel, melyekre a naponként újat szülő, a virágzatnak új magvait elvető, vagy bimbóit fejlesztő jelenkor jogosít.

A fenn említett befolyások ezen országgyűlésen már meglepőleg nyilatkoztak; s a nemzet anyagi állapotát illető jobb eszmék mindinkább terjedének, fejlődésükben segítettve oly férfiak által, kikben a fölvilágosult Európa legműveltebb nemzetei közt kifejtett, sok oldalú tapasztalással érlelt s gazdagított szellemhez hő hazafiúi érzet s lángoló buzgalom szövetkezett.

Hiszem, hogy a közvéleményt fejezem ki, midőn e nemes hazafiúi szellem képviselőjének, a hő keblű Széchenyi István grófot nevezem, ki e tekintetben hasonlíthatlanul sokat művelt, mind tett és példa, mind lángész szülte iratai által, melyeknek czélja volt: az unalomba merült nemzetet életre rázni föl, figyelmessé tenni hátramaradtára, vágyat gerjeszteni benne, a műveltség és ipar áldásaiban, melyeket az birtokosának ad, Európa egyéb népeinek példájaként részesülni, s e végre panaszkok s követelések helyébe önbizodalmat állítani, tetterőre, közszellemre s egyesülésre birni a megoszlott nemzetet. E nemes férfiú fellépte óta több virág fejlett ki nemzeti iparunk mezején, mint előtte egy század alatt. Az eszmék, melyeket elhinte, a példák, melyeket nyújtja, az egyesületek, melyeknek indító oka, alkotója, lelke volt, mindinkább eloszlatták az elfogultságot, balitéletet, szűkkeblűséget, mik a nemzet nagy részét fogva tartották. Ő lelke lőn a maga indította mozgalmaknak; — a nemzet, tőle rábiratva, tenni akart — s akaratának már is eddig nem ismert haladás az eredménye.

Iparunk jelen állapotát részleteiben előadni, őszintén megvallom, túl van erőm korlátain. De ez inkább statistika tárgya lévén, nem is czélom, ki csak az irányt, melyet iparunk e korban vett, s a szellemet, mely azt átlengi, fő pontjaiban

akarom kiemelni, s általában itt csak annyit mondani, mennyi e munka befejezésére szükséges.

Mi tehát először is mezei gazdaságunkat illeti: nem feledve, hogy a nemzeti műveltség ágai úgyannyira egymásra viszonyulnak s kölcsönösen föltételezik, emelik egymást, hogy ugyanazon részlet ok és okozat egyszersmind; minélfogva az ipar előhaladása okainak vizsgálatánál az arra közvetlenül ható egyes befolyások mellett, mindig az összes műveltség kifejlése s hatása is szem előtt tartandó —: a mezei gazdaság korunkbani haladásának legdúsabb eredményű okai közé kétségentúl elősorozandók törvényhozásunknak a pórságot földjeivel s urával kedvezőbb viszonyba állító rendeletei, továbbá a mezei gazdaság gyarapítására alkotott egyesületek s intézetek, végre egyesek példáinak befolyása.

Az 1830-ki 4-dik czikkely a jobbágnak szabad költözési jogát tökéletesen biztosítván, azt rendelé, hogy: „miután a jobbágytelki állomány javítására fordított munkának illő bére a jobbágyoknak igazságos tulajdona, hogy ezek akár ettől, akár a költözés törvényes hasznaitól el ne essenek, a földesúr sajátsági joga fentartatván, minden jobbágnak megengedtetik, hogy a telekbe tett költségeket s javításokat, a teleknek és jobbágyi állománynak haszonvételével együtt szabadon eladhassa“. Ezen eléggé nem becsülhető törvényrendeletekhez hozzájárult azon, az iparra nézve nem kisebb fontosságú törvény, miszerint a jobbágyi legelő a földesúrtól, ha a jobbágyság kívánja, elkülönöztetni, sőt, hogy a jobbágy szorgalma nevelésére földét különválva és szabadon használhassa, a nagyobb rész kívánságára minden egyes jobbágy egész földbeli illetősége legelővel együtt egy tagban, vagy ha ezt a helybeli körülmények nem engednék, legalább dűlő szerint kihasíttatni rendeltetik. Mellőzve itt ezen s más, a jobbágyságot illető, e korban alkotott törvények áldásainak taglatatát, csak

azt jegyzem meg: hogy e törvények által elmozdítva vannak mezei gazdaságunk emelkedésének eddigi legnagyobb akadályai: az úri önkény, a haszonvétel s javítási munka és költség sajátosságának bizonytalansága, és a földszerkezet hiányossága; csak ezen utóbbik megszűntével válik lehetővé, hogy földművelőnk az oly tökéletlen három-forgói rendszert a Thaer-forgóival, vagy ennek körülmények szerinti módosításával felváltván s legelőjének javítására gondot fordítván, a miveltebb mezei gazdaságot valahára sajátjává tegye.

Az egyesületek, melyek eddig nálunk a mezei gazdaság előmozdítására keletkeztek s melyeket főnebb elősoroltam, mind csekély körre terjedvén, egyes vidékre, legfőlebb pár megyére árasztották hasznaikat. Oly egyesület, mely az egész ország szorgalmasb birtokosait összekösse, melyben az ugyanazon érdekek melletti törekvés az ügynek nagyobb erővel eszközözendő gyarapítására központosíttassék, mely végre a belvetélkedés fölébresztése mellett honunkat a külfölddel is nagyobb érintésbe állítsa, — ily nagy hasznú egyesület alapításának dicsősége a sok érdemű gr. Széchenyi Istváné; ki az 1826-kori országgyűlés alatt Pozsonyban tartott lóverseny sikerülte után, Eszterházy Mihály s Károlyi György grófok s Wesselényi Miklós báróval egyesülve, egy Pályafutási társaságot alkotott, Andrassy György, Eszterházy Károly, Pejachevich Péter grófok és Orczy Lőrincz báró hozzácsatlakozása által nemsokára gyarapulandót. Az egyesület, mely közvetlen céljául a lótenyésztést tűzte volt ki, 1827-ben kezdette meg, az alapszabály szerint, központosítás végett mindig Pesten tartandó versenyeit.

Még ugyanazon évben bővebben kifejtette terveit a nemes gróf, számos hazafiak társaságában nemzeti casinót állítván föl, melyben a szétágazó erők központósúljanak s a nemzeti ipar tanácsosal és tettel fejlesztessek az együtt munkálkodásban. Első gyümölcse ezen egyesületnek nemsokára kifejtett, midőn

a honi borok ismertetését s ezáltal a tenyésztésnek és kereskedésnek gyarapultát eszközözlendő, pinczejét ugyanazon évben lerakóul tűzte ki.

Azonban a pályafutási társaság hatalmasan gyarapodván, 1828-ban második korszakát érte, a nemzeti ipar emelésére Lótenyésztő társasággá alakulván át. De nemsokára ismét tágult az egyesület munkálkodási köre: miután t. i. az 1829-ben keletkezett állatmutató egyesületet is kebelébe vonta, 1830-ban Állattenyésztő társasággá változott, s így egy lépéssel tovább haladt arra, hogy később az összes mezei gazdaság tökéletesbítését vehesse céljául. A már így fenálló intézet célja volt: „hogy Pesten, középpontban egyesülvén, lovak, juhok, szarvasmarha s egyéb háziállat tenyésztéséről s az azt elősegítő eszközökről . . . . tanácskozzanak a honiak, s hogy végre . . . . lassanként mintegy szívből szívárogon a haza minden ereibe e tárgyat érintő jobb ismeret, nagyobb szorgalom s így bizonyosabb haszon“.

A haszon reménye nem csalt; mert azon felül, hogy számos birtokos jutott kanczáinak a nemes ménektől ingyen hágatása által nemes fajú lóhoz: az állatmutatásról már 1834-ben jelenté a társaság, hogy valamint egyéb gazdasági állatoknak nemesbítése évről évre haladott, úgy különösen a legfinomabb fajú birkák tenyésztése több helyt már oly fokon áll, hogy, ha a legjobbakkal talán nem mérkőzhetnék, azokhoz naponként közeledett.

1835-ben a mindinkább növekedő részvét (kettő híján már 500 tagot számlált) a társaságot negyedik korszakára jutata, midőn munkálkodása körét az egész mezei gazdaságra kitágítván, Gazdasági egyesület címet vőn fel. 1837-ben végre folyóiratot s örök alapítványokat nyitott meg a társaság; mi erős biztosítéka fenmaradásának és záloga virágzatának. Fiatalabb azonban még a már is nagy reményre jogosító inté-

zet, mintsem a hasznokról, melyek kebeléből áradnak, már is lehetne szólni; e helyett a czélt közlöm, melyet munkálkodásinak tűzött ki a társaság: „Célja az egyesületnek — u. m. az alapszabály — a honi mezei gazdaság minden ágát a jövedelmezés azon fokára emelni, melyre a tudományok, művészetek és viszonyaink teljes ismerete által lehetséges; és e végre munkálkodása köréhez tartozik: a) Minden a mezei gazdaságra vonatkozó hasznos tudományt, valamint azon újabb ismereteket és találmányokat, melyek hasznos léte tapasztalás által igazolhatik, pártolni és terjeszteni. b) Alapos és biztos tudományt szerezni magának a mezei gazdaság minden ágára nézve azon álláspontról, melyen jelenleg van; kitanúlni azon akadályokat, melyek kifejlését gátolják, s módokat találni, melyek gyarapodását eszközözlendik. c) Idegen nyelven irt és a mezei gazdaságot illető közhasznú munkákat és iratokat anyanyelvünkre fordíttatni és gazdasági viszonyainkhoz alkalmazva, a hazában terjeszteni. d) A mezei munkákat könnyebbitő eszközöket megismertetni, azokat készítő alkalmas mestereimbereket és művészeket szerezni, pártolni és mindenek felett állandóan megtelepíteni. e) A Pesten évenként tartandó állatmutatást szintűgy, mint minden gazdasági természetmennyek és művek mutatását kiterjedtebb divatba hozni. f) Jutalom-kérdéseket és jutalom-feladásokat tűzni ki; továbbá magyar nyelven irt jeles gazdasági könyveket és hasznos műszeri, chemiai, vagy új gazdasági ágat tárgyazó felfedezéseket megjutalmazni. g) Jelesb gazdákat emlékjelek által megtisztelni; gazdasági tiszttek, juhászok és egyéb cselédek kimívelését nyilvános megbírálás után megkülönböztetések és jutalmak által előmozdítani. h) A hazában fenálló, minden gazdasági intézetről tudományt szerezvén, azok használását elősegélni és gazdasági nevelő-intézetek felállítására hazánkfiait buzditani. i) Jeles magaviseletű s alkalmas ifjakat a hazai s külföldi jelesebb gazdaságok meg-

ismerésére az egyesület költségén útaztatni és tapasztalásaikat közhírül adni. Végre k) különös igyekezete lesz az egyesületnek az adózó nép sorában lévő számos mezei gazdák közt, gazdasági hasznos ismeretek terjesztése által jó példákkal és jutalmakkal ipart, és ezzel nagyobb vagyonosságot eszközölni¹⁾. A cél hasznos, nagy és dicső: vajha siker koszorúzza! Miután az önkéntes egyesületek legbizonyosb következménye s mérője a műveltség előhaladtának: már ezen intézet keletkezte s az iránta mutatott közönséges részvét is eléggé kitünteti a mezei gazdaságnak e korbani hatalmas emelkedését.

Ezen, a mezei gazdaságot inkább gyakorlati részéről fel-fogó s tökéletesbítő egyesület mellett nemcsak folyvást virágzathan voltak a már említett óvári s keszthelyi gazdasági iskolák; — kivált az első, mely emettől számos növendéket elhúzott; hanem egy újjal is szaporodtak, melyet Károlyi Lajos és Batthyányi Kázmér grófok Rohonczon, Klauzál Imre vezérlete alatt alapítottak. Nem akarok semmit levonni amazok érdeméből; mert tagadhatlan, hogy a műveltebb gazdaságnak hazánkban terjedése, s a mindenben oly nehéz kezdet dicsősége amazokat illeti: de ezen új, már annyival is tökéletesb társainál, minthogy tanítói székeiről a hazai nyelv hangzik, míg a keszthelyi nagy részben latinul, az óvári pedig németül adja leczkét. Csak az kár, hogy a buzgó alapítók az iskola helyét nagyobb figyelemre nem méltatták, s miután a régibb kettő az országnak úgyis nyugoti részén s majdnem határán fekszik, ezen újat az ország más részére vagy közepére eső helyen nem állíttatták fel.

Szívesen előszámlálnám itt azon követésre méltó számos példákat, mikkel nagyobb birtokosaink a mezei gazdaság minden ágában oly kitűnőleg tanúsítják az előhaladást. De

¹⁾ Lásd ezen egyesület kifejlésének bővebb történetét előadva annak titoknokától, Kacsovics Lajostól: Gazdas. Tudósít. 1. füz.

megvallanom kell, elegendő nyilvános tudósítások hiányában — mik vajmi kíváncsiak volnának, hogy a még tespedő példák s ezek haszna által serkentessék haladásra — saját tapasztalataim csekélyisége mellett ilyesmihez, netalán igen is hiányos legyek, fogni nem bátorkodom. Csak azt jegyzem meg: hogy a Széchenyi, Andrássy, Károlyi, Batthyányi, Eszterházy, Erdődy, Eötvös, Hunyady, Csapó, Czindery, Wittmann, Klauzál stb. nevek maradandólag fényleni fognak mezei gazdaságunk történetében; s hogy a javítások, melyek mezei gazdaságunk körében tétetnek, mindinkább általánosak, az ebbeni ipar minden ágait átfogók, föld, rét, erdő stb. művelésére szánt, mint az állattenyésztés minden nemeire kiterjedők; végre, hogy e példák s a munkában lévő tagosztály a műveltebb gazdaságnak a jobbágy-osztályban is elterjedéséről biztosan kezeshetnek. „Megismertük az utat, — u. m. egy illető, elég szigorú szemlélő ¹⁾ — neki is iramodtunk már, most csak haladjunk, haladjunk!”

A honi műipar hatalmas emelkedésének képe az óriási léptekkel haladó Pest, melyet évenként növekedő népszáma, szaporodó gyárai s kézművei, Európa jelesbjeivel vetélkedő palotái rövid idő alatt mintegy új alakba bővölének. Célom ellen hosszas volnék, ha mindazon gyarapodást részletesen elősorolni akarnám, mely néhány év óta egy gazdag reményű jövődönnek viszi elébe már is igen nevezetes fővárosunkat. Jelenleg az 1970 kézműveken kívül nevezetes a Valero selyemgyára, mely harczeit kiállván, nagyobb kiterjedést nyerve, virágzatnak indult. A Lichtl Károlytól több társak segéd-mével felállított, évenként mintegy 12,000 mázsát készítő nagy cukorgyár, melylyel legújabbán stearingyertya- és szappangyár is kapcsolatba hozatott. Továbbá a gőzerővel évenként

---

¹⁾ Klauzál Imre: Gazd. Tudósít. 1, 143.

milliókat készítő téglagyár; az épen most, részvények által gróf Széchenyi István gondja alatt készülő angol-amerikai mintájú lisztgyár. Végre a több kisebb gyárak közt virágzatban álló három chemiai-, három bőr-, ugyanannyi olaj-, két liqueur- stb. gyárak. — De alig múlik év, melyben Pesten kívül is más városokban, vagy birtokosaink által uradalmaikban, különféle kézművek s gyárak nem emeltetnének. A klembergi (Sárosban), tótmegyeri (Nyitrában), a kisbikácsi (Torontálban), a sz. mihályi, birii, s több más, de a mindenek közt legnagyobb bezdédi gőzerő-művekkel dolgozó pálinkagyárak Szabolcsban stb.; a záhonyi (Unghban), kigyósi (Békésben), sarkadi (Biharban), beszterczei, gácsi stb. répaczukorgyárak; a nagy-surányi (Nyitrában), gr. Károlyi Lajostól emelt angol-amerikai mintájú, nyolcz kőre dolgozó s más erőművekkel is kapcsolatban álló lisztgyár; a miháldi, ercsényi stb. olajgyár, a pécsi selyemszövet-, kismartoni selyemszalag- és bőrgyár; a páji posztógyár, a gácsinak pedig 1839-ben két amerikai fonógéppel, melynek mindenike 240 orsót forgat, tökéletesbedése stb. stb., mindezek néhány utolsó évek teremtményei s előjelei honunk jövődöbeli műipari virágzatának, mit reményleni a mindinkább terjedő értelmesség, a felébredt tetterő, nagyobb birtokosaink dicséretes vetélkedése, a kereskedés élénkülése stb. eléggé jogosítanak; de még inkább a váltótörvény, melynek honunk körülményeihez alkalmazásán s törvényes megállapításán oly buzgón munkálkodnak jelen gyűlésökön az ország rendei. Elláthatlanok a következesek, kiszámíthatlan a haszon, melyeket e váltótörvény honunkban eszközlend: az bizonyos, hogy a polgári jogok táguása, a még sértő szabaditékok megszünte, a hitel gyarapodása, mik a váltótörvény hű társai leendenek, Magyarország műveltségi, kivált ipar s kereskedési állapotában új korszakot, minden eddiginél nevezetesbet alkotandnak, s kevés idő múlva hihetetlen emelkedést eszközlendenek virágzatában. Most, midőn

kereskedésünk korlátai már némileg kitágultak; midőn a nemzet — higgyük! — jogosítva van minden, még kívánatos engedélyt s könnyítést várni a nemzeti kormány méltányosságától, midőn azon néposztály, mely azelőtt nem mindig igazságtalanul vádoltatott szűkkeblűséggel, apathiával és tespedéssel, mélyebben érezni kezdi hivatását, megfelelni állásának s figyelmére méltatni a nemzet ezen legfontosabb életkérdéseit, és mintegy új életre ébredvén, vetélkedve törekszik kifejtetni hatalmas erejét: most a váltótörvény megállapításával, a hitel szilárdulásával nem leszen többé akadály, mely gátolhatná az ipar emelkedését honunkban, mely az olcsó élelem, a legtöbb gyári kellékek bősége, a belfogyasztás növekedése, s a dunáni kivitelnek megnyílt mellett oly alkalmas, oly elismert képességű s mintegy kitűzött, virágzó gyári státussá alakulni. Nem ábránd e remény — ne hagyjuk ezt kiveszni kebleinkből! Nemzetnek csak akarni kell, s akarata nem gyermek álmai!

Gyárak emelkedése legbiztosabb jele a kereskedés gyarapultának; mert nagy részben ez indító oka és szükséges feltétele amannak. S valóban is nagy az előlépés, melyet ez utolsó években tőn kereskedésünk. Nemcsak az oly igen fontos belközlekedés könnyebbült s élénkült; hanem a külfölddeli közvetlen összeköttetés is annyira tágult és erősödött, hogy az európai, sőt világkereskedésben is megpendült már honunk neve ¹⁾; s mindinkább felé, a nem régen még ismeretlen felé fordulnak a nyugot tekintetei, nemcsak hogy annak eddigelő kellőleg nem méltánylott bőségéből hiányokat pótolják, hanem hogy általa egy hajdan virágzó, de a századok viszontagsá-

¹⁾ Kappel Fr. pesti nagykereskedő 1829 és 1830-ban jelentékeny szállításokat tőn egyenesen New-Yorkba finom gyapjúval, kőrösbogárral stb.; ezek ugyan pár év múlva megszűntek, az új-yorki vámok fölemelésének következtében; de ezek már ismét megkisebbittétvén, remény van e szállításoknak ismét megkezdésére.

gaiban majdnem elfeledt, világkereskedési utat, mely Európát legrövidebben kötheti össze a kelettel, ismét föléleszszének.

A fölébredt tetterő s egyesületi szellem honfainkban, mely, miként említők, a nemzeti ipar gyarapítására oly dicséretes buzgalommal s ennek megfelelő sikerrel kezdte munkálódni, a kereskedésre is kiterjedett. 1830 a dunai s fekete tengeri gőzhajózás keletkezésének éve, új korszaka kereskedésünknek, eredményeiben még ugyan ki nem számítható, de miként a keletnek politikai alakulása gyaníttatja, jövőben minden reményeket felülhaladandó. Mi már III. Károly s Mária Terézia kormánya alatt élénk vitatkozások és sokféle tervek tárgya, mi II. József egyik kedvencz eszméje s a török és orosz udvarokkal kötött szerződéseinek, sőt egész kormány- és státuszgazdasági politikájának egyik fő célja volt, — a dunai s fekete tengeri hajózás, mely által a hatalmas Dunán út nyitassék úgy Magyarország, mint a többi örökös tartományok nyugot s éjszak felől különféleképen korlátozott kereskedésének: e szép és következménydús eszmét, korunknak dicsőségére számos lelkes hazafi külföldiekkel egyesülve, „Gőzhajózási társaságot“ alkotván, íme valóságba tette! A pár hajóval tett próba igazolá a reményeket; a kezdet sikere bizodalmat öntött az eddigi vállalatok példája után még kétkedőkbe; a társaság számában, az intézet terjedelmében naponként gyarapult. 1836-ban már nyolcz gőzös úszott Dunánkon, Béctől Galaczig s innen a fekete tengeren Konstantinápolyig, ettől ismét Smyrnaig tartva fenn a közlekedést. A kereskedésnek ez útja azonban mind a Dunán mind a tengeren naponként annyira élénkül, hogy a társaság évenként szükségesnek látja hajóinak szaporítását ¹⁾. 1837-ben a wür-

¹⁾ Említésre méltó, hogy miután e hajók Angolországban készítettését igen költségesnek látná a társaság, Ó-Budán, hol telen által szállásolnak is a gőzösök, hajógyárat állíttatott.

tembergi gőzhajózási társasággal történt összeköttetés által a Dunán s újabb szerződése s vállalatai által a tengeren tágítván hajózási körét a társaság, tizenöt hajóival három dunai s négy tengeri úton tartá fenn a közlekedést. Nevezetesen: 1. Lincztől Bécsig. 2. Bécsről Drenkováig, mely vonal mind utazók, mind áruszállítások tekintetében legélénkebb. 3. A Vaskapun túl Skela-Gladovától Galaczig, mely vonal ismét összeköttetésül szolgál a kelettel s az aldunai tartományok közlekedésére, idővel pedig Magyarországra nézve is nagy fontosságú. A tengeri hajózás, azonkívül, hogy magában is nagy következtetésű, a dunai hajózásnak függetlenségét is biztosítja. Ez négy vonalai által Galaczt Konstantinápolylyal, s e fővárost Trebizondéval, Smyrnával és Salonichival hozta kapcsolatba. Az 1829-diki év szinte fontos következményű volt e hajózásra: azonkívül, hogy a hajók száma — ide nem tudva a három készülöben lévőt — tizenhétre szaporodott, a tengeri hajózás egész Alexandriáig terjeszteték; a dunai hajózás pedig a Csernavoda s Kosztendje közti vonal megnyitása által az út nemcsak mintegy 120 mértföldnyivel megrövidített, hanem az eddig járt szulina torkolat mindinkább növekedő zátonyaitól s más politikai körülményektől is függetlenné tétetett. A folyó évi télutó havi gyűlés határozata szerint pedig ismét szaporítandja hajóit a társaság, Pestről Orsováig mindennapi közlekedést eszközözendő. Bizonyára egy jobb nemtő szelleme lebeg a vállalataiban és terveiben eddigelő annyira szerencsétlen honunk fölött, mely minden kísérletet áldásával sikerítve, önbizodalmat önt a félénkekbe s naponta újabb s merészebb vállalatokra tüzel a még alig tizenöt év előtt tessedő magyart; — s ez mi volna más, mint a magasult értelmiség, tetterő és egyesület szelleme?!

Nem czélom itt ezen dunai s fekete tengeri hajózás által fölébresztett kereskedés részleteibe bocsátkozni, annak napon-

ként növekedő élénkségét eléggé tanúsítja a gőzhajózásnak érintett terjedése. Legyen szabad itt a jövődő fátyolát kissé föllebbenteni s azon állapotokra vetni néhány pillantást, miket kereskedésünk e vonalról a történet világánál gyaníttat, a kelet jelen állapotára.

Angolország, a világkereskedésnek e leghatalmasb keze-lője, minden erejéből dolgozik, hogy a keletindiai kereskedésnek rövidebb s természeteseb útát nyisson; s ez okból a hajdankor kereskedésének vonalait fölkerestetvén, politikájának minden ügyességét, hatalmának minden befolyását arra fordítja, hogy e régi vonalokat elfoglalván, a keletindiai kereskedést Kis-Ázsián s részben a fekete tengeren át származtassa. Más részről Oroszország virágzó kereskedő városokat emel ugyan-azon tengerpartokon s mint hatalmas vetélytárs, kit célja elérésében már birodalmának fekvése is segít, lép fel az ügye-sen számító angol ellenében. A vetélkedés siettetni fogja az ügynek kifejlését; s a kereskedés keletről, bár több úta-
kon, de minél előbb hajdani irányában a fekete tengerre veendi folyását. Mi eredményeket fog ez szűlni honunkra, melyet a fekete tengerrel a duna s gőzhajózásunk már is oly élénken köt össze, főleg miután a remény, az aldunai régi jogú tartományok birtokába visszalépni, a keleti ügyek állása mellett, ha kissé merész is, de talán nem egészen alaptalan: bár részleteiben egyelőre nem látható, de általános tekintetben igen is gyanítható.

E nézetek szerint hasznosabbat nem tehete kormányunk a monarchia minden tartományainak kereskedése érdekében, mint midőn az angol udvarral 1838-diki szeptember 14-kén Majlandban kereskedési szerződést kötött, melyben a hajózási szabadságok s kereskedési kedvezmények, mik kölcsönösen biztosítottak, Galaczra s minden aldunai kikötőkre is kiter-jesztettek. Helyén lenni látom, e nagy fontosságú oklevelet,

melyen fönnebb kifejezett reményünk nagy részben alapúl, itt egész terjedelmében közleni:

„I. A jelen szerződés megerősítésének (Ratification) napjától kezdve sem az ausztriai hajók, midőn nagy Britannia és Irland egyesült királyságoknak, valamint a britt fölség minden egyéb birtokainak kikötőibe érkeznek, vagy azokból kivitorláznak, sem az angol hajók, midőn ő felsége, az osztrák császár kikötőibe futnak, vagy azokból távoznak, ne legyenek nagyobb vámok és adózások alá vetve azoknál, melyek a nemzet saját hajóira azoknak a mondott kikötőkbe érkezők-nél és távoztoknál jelenleg vetve vannak, vagy jövőben vetetnének.

„II. Ő felsége az osztrák császár birtokainak minden föld- s kézműipar-termesztményei, ide számítván azokat is, melyek éjszakon az Elbén, vagy keleten a Dunán kivitethetnek, s melyek az egyesült királyságok s a britt felség kikötőibe szabadon bevitethetnek, — mint szinte az egyesült királyságok s a britt felség birtokainak minden föld- s műipari termesztményei, melyek ő felsége az osztrák császár réveibe szabadon bevitethetnek, — minden viszonyokban kölcsönösen ugyanazon szabadítékokkal, váltságokkal éljenek, s a magas szerződők hajóin egyenlőképen be- és kivitethessenek.

„III. Mind azon tárgyak, melyek nem a két illető státusok vagy birtokaik föld- és műipar-termesztményei, s melyek az egyesült Nagy-Britannia és Irland királyságok kikötőiből, Maltából és Gibraltárból a britt fölség más kikötőibe osztrák hajókon igazságos módon bevitethetnek, csak azon adók alá legyenek vetve, melyek fizetendőők volnának, ha ugyanazon czikkelyek angol hajókon vitetnének be. A britt fölség a jelen szerződés által megadja mind azon kedvezményeket az osztrák kereskedésnek és hajózásnak, melyek az egyesült királyságok és britt birtokok kereskedését és hajózását szabályozó

1833-diki augusztus 28-kán költ két parlamenti határozatból származnak; valamint minden egyéb, a kereskedés és hajózásra viszonyuló előjogokat, melyeket jelenen a legkegyeltebb népek birnak, vagy melyek azoknak jövőben alkotandó törvények, titkos tanácsparancsok, vagy szerződések következtében adathatnának.

„IV. Minden osztrák hajók, melyek a dunai kikötőkből Galaczig jönnek, az egyesült királyságok s a britt fölség minden birtokainak kikötőibe, terheikkel együtt szintűgy, mintha egyenesen osztrák kikötőből jönnének, mindazon előjogokkal és szabadítékokkal bebocsáttassanak, melyek a jelen hajózási s kereskedési szerződésben megállapíttattak. Hasonlókép az angol hajók terheikkel egészen úgy tekintessenek, mint az osztrákok, midőn ezen angol hajók az említett kikötőkbe érkeznek vagy azokból távoznak.

„V. Tekintetbe vevén azon körülményt, hogy az angol hajók, midőn közvetlen idegen tartományokból jönnek, melyek nem tartoznak a magas szerződők hatósága alá, az osztrák kikötőkbe terheikkel együtt bebocsáttatnak a nélkül, hogy más adókkal róvatnának meg, mint melyeket az osztrák hajóknak is fizetniök kell: azért Ázsia- és Afrikának a gibraltári szoroson belül eső részeiről az osztrák révekbe vitt föld- s ipartermesztmények ezekből osztrák hajókon egyenesen angol révekbe hasonlóképen, s az előjogokat és vámokat tekintve, ugyanazon kedvezéssel vitethessenek be, mintha ezen termesztmények angol hajókon szállíttatnának az osztrák révekből.

„VI. Minden áruk s kereskedési czikkek, melyeket a jelen szerződés határozatai szerint, vagy az illető státusokban fenálló szabályok s rendeletek szerint mind osztrák, mind angol lobogók alatt törvényesen szabad a magas szerződők tartományaiba s birtokaiba bevinni, ugyanazon adóval róvassanak meg, akár nemzeti, akár a másik státus hajóin szállíttatnak;

és minden áruk s kereskedési czikkek, melyeknek kivitele mind a két fél kikötőiből felszabadítva van, ugyanazon kedvezéseket (Prämien), vámpótlékokat és hasznokat igényelhessenek, akár melyik státus hajóin tétetik a kivitel.

„VII. Minden áruk és kereskedési czikkek, melyek a magas szerződők országainak s birtokainak réveibe vitetnek, lerakatnak, vagy tárukba tétetnek, míg a raktárakban állnak s belfogyasztásra nem fordíttatnak, az ismétli kivitelnél ugyanazon kezelés s adók alá vettessenek, akár melyik státus hajóin történik is e kivitel.

„VIII. Az egyik vagy másik státus és birtokaik föld- és műipar-termesztményeinek, midőn a másik státus kikötőibe szállíttatnak, sem az egyik, vagy másik státus kormányától, sem annak nevében vagy tekintete alatt munkálkodó társaságtól, testülettől, vagy akármi ügyvivőtől semmi közvetett vagy közvetlen elsőség a szállító hajó nemzetiségének tekintetéből a vevésnél ne adassék, miután a magas szerződő hatalmak elhatározott véleménye és szándéka, hogy e tekintetben semminemű különbségnek hely ne adassék.

„IX. Az osztrák hajóknak az angol keletindiai birtokokbani közlekedését illetőleg, megegyez a britt fölség, hogy az ő cs. kir. apost. fölségének alattvalói mindazon hasznokkal és kiváltságokkal élhessenek, melyekkel akár mi szerződés vagy akár mi parlamenti határozat következtében jelenleg a legkegyeltebb nemzetek alattvalói vagy polgárai élnek, vagy jövőben élendének, megtartásával azonban ama törvényeknek, szabályoknak, rendeleteknek és korlátozásoknak, melyek minden más idegen, a mondott birtokokkali kereskedésben hasonló kedvezésekkel és szabadítékokal élő státusok hajóit vagy alattvalóit illetőleg, jelenen fennállanak, vagy jövőben felállíttatnának.

„X. A jelen szerződés nem viszonyúl azon hajózásra és partkereskedésre (Küstenhandel), mely a szerződő státusok

valamelyikének kikötői közt a másik státusnak hajói által kezeltetnék, mennyiben e hajózás és partkereskedés az utasok, javak és kalmáraruk átszállítását illeti, mert ez a nemzeti hajóknak tartatik fenn.

„XI. A magas szerződő hatalmak alattvalói- és hajóinak mindazon előjogok és szabadítékok kölcsönösen megadatnak az illető státusok és birtokok kikötőiben e jelen szerződés által, melyekkel a legkegyeltebb nemzetek kereskedése és hajózása él, mert a cél, hogy az osztrák hajók és alattvalók mindazon kedvezéseket megnyerjék hajózásokra és kereskedésekre az egyesült királyságokban, melyek az 1833-diki aug. 23-kán Londonban költ hajózási oklevél (Navigations-Acte), s egy másik, ugyanazon napról költ, a britt külbirtokok kereskedését szabályozó oklevél által adatnak, vagy melyek titkos tanácsparancsok vagy más hatalmakkali szerződések által engedtetnének; szintűgy az angol hajók és alattvalók ő cs. kir. felsége réveiben s birtokaiban mindazon előjogokkal éljenek a hajózásban és kereskedésben, melyek a fennálló törvények, szabályok és rendeletek vagy szerződések által idegen hatalmaknak biztosítva vannak; és kölcsönösen lekötik magokat ő felségek az osztrák császár, magyar és cseh király és Nagybritannia s Irland egyesült országok királynéja, hogy semmi kedvezményeket, kiváltságokat és előjogokat sem adandnak a hajózás és kereskedés viszonyában más, akármely státus alattvalóinak, a nélkül, hogy azokat ugyanazon időben a magas szerződő felek alattvalóira is ki ne terjesztenék, s pedig ingyen, ha a más státus iránti engedmény ingyen adatott, vagy mennyire lehet, ugyanazon pótlás vagy ennek hasonló értéke megadása alatt, ha az engedmény föltételezett volna.

„XII. A Párisban 1815-diki november 5-kén az osztrák, angol, porosz és orosz udvarok közt kötött szerződésnek 7-dik czikke, mely az ő cs. kir. felsége státusának a jóniai szigetek

egyesült státusaivali kereskedési közlekedését illeti, a jövőben is megtartassék.“ — A két utolsó cikkely pedig azt rendeli, hogy e szerződés 1848-diki december 31-kéig teljes erejében álljon, s az oklevelek kölcsönösen fölváltassanak.

„S így el van vetve — úgymond egy jeles írónk ¹⁾ — a barátság magva, mely, a mint remélni szabad, hazánkra még a legszebb gyümölcsöket termendi, s megtéve azon első lépés, mely (miután az aldunai kikötőknek is ugyanazon kedvezések biztosíttatnak) befolyásunkat régi birtokunkon át a fekete tengerhez vezetni, annál inkább, minthogy az érdekek meg-egyezése mellett a nemzetek magok is százados összeköttetésben s rokonságban élnek.“

A fekete tenger oroszjogú kikötőinek, Odessa-, Taganrog-, Feodosiának stb., melyek némi idő óta oly dús virágzatra fejlődnek, kivitelcikkelyei ugyanazok, melyek hazánkból is nagy mennyiségben vitethetnek ki a Dunán Galaczra, Sulinába stb. A gőzhajózásnak az aldunán és fekete tengeren mindinkább kiterjesztése, az angollali barátságos viszonyok s a keleti ügy gyanítható kifejlése biztos reményt nyújt kiviteli kereskedésünknek e vonalon általi gyarapulása iránt. A kereskedésnek a fekete tenger kikötőiben oly nagy a néhány utolsó évek alatti emelkedése ²⁾, hogy ily remény hazánkra nézve is sem alaptalannak, sem vakmerőnek bizonyára nem mondat-hatik. Tökéletesen jogosítva vagyunk pedig ily remények táplálására, miután a jelen országgyűlés vitatkozásainak egyik

¹⁾ Pulszky F. Törd. Észrevételek a Dunaszabályozás és keleti kérdés iránt. L. 52.

²⁾ Trebizondenak, mely gőzhajózásunkkal már összeköttetésben áll, néhány év alatt bámulatosan emelkedett kereskedése: 1829-ben csak 763,000 frtot tőn kivitele, 126,000 frtot bevitele; 1835-ben pedig a bevétel már 8,287,000 frtra, a kivitel 4,852,000 frtra, 1836-ban a bevétel 10,889,000 frtra, a kivitel 6,622,000 frtra ezüst pénzben emelkedett! Sitzungs-Protokoll der Donau-Dampfsch.-Gesellsch. 1837. I. 13.

tárgyául a királyi előadásokban a Duna szabályozása tűzetvén ki, bizton várhatjuk, hogy a dunai hajózást eddig nehezítő akadályok is elmozdittatni fognak.

Más részről az ádriai tergerparti kereskedés is, mióta az osztrák vámrendszert kormányunk kegye megszelidítette, a ki- s bevitelt korlátozó legsúlyosb akadályokat elmozdította, a magas vámokat leszállította, évente gyarapodik, s tökéletes virágzatra jutand, ha a kivitelnek még fennálló, többnyire physikai akadályai elmozdittatnak, a közlekedés néhol még jobb utak, máshol vízszabályozások által, mi kivált a Száva- s Kulpának mulaszthatlanul szükséges, megkönnyítetik.

De alig van tárgy, mely egyelőre sürgetőbbben kívánná a nemzet egész figyelmét és tette rejét, mint a belközlekedés könnyítése, mi hazánkra, melynek külön vidékei, természet-nyei különfélesége mellett egymás nélkül el nem lehetnek, mondhatlanul nagy fontosságú. De úgy látszik, e szükség érzete is eléggé fölébredt már a nemzetben, s ebben is érzi az nagyszerű hivatását. A száraz utak mindegyik javúlnak. Pest-Buda közt állandó lánchídnak, mely az ország két felét összekötendi, vettetnek meg alapjai. Csatorna tervezetik, mely, ha valóságra juthat, Európa minden hasonló művét meghaladandná nagyságával, s a szomszéd Gréczet Pesttel, ezt Szegeddel és Kolozsvárral teendénél kapcsolatba. Egyik ágának azonban, mely a Dunát és Tiszát Pesttől Szegedig és Csongrádig köti össze, létesülése iránt nagy reménnyel biztat a tervkészítő vízmérnök Beszédes József, és számos vállalkozó hazafiaknak egyesülete. Egy másik, szinte nagy következtetésű csatornának létrehozására pedig, mely a Drávát a Szávával Eszéktől Bródig kötné össze, legújabbán részvényes társaság alakult. Másrészt Zágrábban a szávaszabályozás iránt foly- nak a tanácskozások. Vasútak részben már készülnek, részben még nagyszerűbbek terveztetnek az osztrák tartományokkali

közlekedés könnyítésére. A váltótörvény s nemzeti bank pedig, mik a jelen országgyűlés magas törvényhozó testületétől már kidolgoztatván s megállapíttatván, a kegyelmes királyi megerősítéstől várják életbeléptetésöket, miként már főnebb érintém, leghatalmasb eszközei leendnek honunk ipari s kereskedési virágzatának.

Bizonyára Magyarországnak, ha a megkezdett pályán állhatatosan, a minden kezdetet súlyosítani szokott nehézségektől el nem csüggedve, anyagi állapotának tökéletesbítése mellett polgári institutióit is korszerűleg javítva, a népnevelésre gondosabban ügyelve, haladand előre, nincs oka aggódnia jövődjé iránt; — de van alapos oka bizton reményleni virágzatot, mely letörülve homlokáról a százados tespedés dicstelen bélyegét, méltó legyen egy nagy, nemes kedélyű nemzethez. S e nemzet, szívében Európának, hevével minden szép, jó s nagy iránt, nem volna-e jogosítva ilyen reményekre?! Nemzetnek csak akarnia kell, s akarata nem gyermek álmai!

III.

TÖREDÉKEK

A BÁNYÁK TÖRTÉNELMÉBŐL.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV“-BEN.

A bányajövedelmek a hajdankorban, ha nem voltak is oly jelentékenyek, minőkké újabb időkben, kivált az érczek kiemelésére, vízfakadások eltávolítására stb. szolgáló gépek tökéletesbülése által lőnek, — királyaink legbiztosabb jövedelmét képezték. Ez volt kivált oka, hogy azokat királyaink több ízben hitbérül adták nejeiknek. Egyebek közt Nagy Mátyás király, midőn a nápolyi Beatrixszel második házasságra kelt, — utóbb II. Ulászló, midőn fiának, II. Lajosnak, Mária osztrák főhercegnőt jegyezte el, a királynék javaiúl, jövedelmeiül, némely más uradalmak mellett a bányákat kötötték ki.

A pénzviszonyok akkoron szerfelett nagyon különböztek ugyan a mostaniaktól; s azon arány, mely a pénz és áru, a díj és munka között létezett, ezen tárgyak mostani arányával összehasonlítva, oly nemű volt, hogy szinte csodálkozásra indít bennünket: a bányák jövedelmei mindazáltal mégis csekélyeknek mondhatók.

Egy hiteles, eredeti okmány fekszik előttem, mely által Beatrix királyné, Mátyás neje, a maga körmőczy kamarásának, Schaidner Péternek, hatodfél évi számadásait tisztelendő Brixiai Fülöp királynéi számmester által megvizsgáltatván, az említett kamarást azok iránt megnyugtatta, s minden további felelősség alól fölloldozza ¹⁾.

¹⁾ Datum in Castro Strigoniensi 10. Sept. A-o Ch. 1492-do. — Körmőczy városa hiteles átiratát vette 1542. máj. 24. Brüsseli levéltár.

Olyasóim, úgy hiszem, annál nagyobb érdekekkel veendik ezen okmány kivonatát, minthogy abban mind a bevételek, mind a kiadások följegyezve lévén, a bányajövedelmeken kívül még egynémely tárgyak árait, egynémely szolgáltatások díjaira stb. is vetnek némi világot.

A számadás a körmöczi kamarának az 1486-ki augusztus 1-től 1491-ki december utolsó napjáig lefolyt időben tett bevételeiről s kiadásairól szól. Az összes bevétel ezen öt évi s öt hónapi időszak alatt csak 95,377 aranyat, és 25 pénzt tőn; a kamarás különféle fizetései s kiadásai ellenben 100,502 aranyra s 82 pénzre emelkedtek, úgy hogy a számadás minden hibái s hiányainak kiigazítása után is a királyné még 4499 arannyal s 65 pénzzel maradt adósa a maga kamarásának.

A bevételek tételei évenként állandóan ugyanazok; magokban az évi bevételek összegeiben sem nagy a különbség; miért valamennyi közül csak egy évet irok ki.

	Arany	Pénz
Az 1487-dik évben:		
Az arany jövedelméből Körmöczön	3923.	52
Ugyanazon kamara 842 ezüst girájának (marka), és 30 p. nyereségéből	699.	37
A beszterczei kamara 3358 ezüst girájának és 33 p. nyereségéből	2787.	71
A selmeczi kamara 8963 ezüst girájának és 11 p. nyereségéből	7439.	46
A beszterczei kamara arany s ezüst bányatizedei- nek nyereségéből	828.	50
Az arany s ezüst bányatized nyereségéből Selmeczről	488.	19
A pubrani bányatizedekből	240.	—
Mi összesen teszen	16406.	75

Ugyanazon tételekből 1488-ban: 16,655 arany 72 p.;
1489-ben: 18,221 arany, 90 p.; 1490-ben: 18,129 arany, 3½ p.;
1491-ben: 18,231 arany, 73 p. folyt be összesen.

A kiadások tételei azonban, néhány állandót kivéve, igen változók; s nehogy olvasóimat a sok számmal fárasztssam, az évek közül csak egyet, az 1489-kit irom ki, melyben következő tételek fordulnak elő:

Rendes költségekre, úgymint:	arany pénz
A körmöczi kamara élelmi szereire	672. 98
Az ezüst pénz verésére	391. 71
A lovakra	340. 8
A négy tiszt díjára	196. —
Az épületre	38. 14
Az arany pénzverő ruháira	16. —
Az utak tatarozására	275. 97
Szegényeknek	140. —
Kiházasított szegény szűzeknek	60. —
Cselédekre, díjaikúl s borraivalóul	341. 50
Az udvari szolgálk ruházatára	84. —
Ezeknek kára megtérítésére	19. —
Az üvegesnek	32. —
A te (a kamarás) utazásaid költségeire	293. 78
A beszterczei kamara költségeire	425. —
A selmeczi " "	1323. 94
A mi Fölségünk levelcire s nekünk	16,787. 63

Tudniillik:

Fölségünknek két részben	4385. 93
Fegnluader Lénártnak	600. —
Scipiónak	20. —
Fölségünknek	100. —
Keresztelő Jánosnak (Joanni Bapt.)	256. —
Daniellis Mártonnak	50. —
Fölségünknek	900. —
Berechin János mesternek	170. —
Cadunader Lénárt bécsi polgármesternek	1200. —

	Arany pénz
Tisztelendő Zsigmond pécsi püspöknek	500. —
Fegeldunar (?) Endrének	55. —
Rason és Felix florencziai kalmároknak	419. 10
Mark ruhatári gondviselőnek (della guarda roba)	145. 25
Fölségünknek	852. 36
Kölni Miklósnak (Nic. de Colonia)	244. 28
Fölségünknek	1250. 10
Cseh Györgynek és társainak	256. —
Bácsi István esztergami tiszttartónak	200. —
Ferajolo Lénártnak	110. —
Fölségünknek	548. —
Adám mester protonotariusnak	32. —
Felix kalmárnak	180. —
Fölségünknek	1427. 99
Baisin Jánosnak	550. —
Fölségünknek	4. 70
Haym Mihálynak	150. —
Ambrus szolgának	8. —
Kristóf mester gyógyszerésznek	100. —
Julian mesternek	125. —
Pethosich Benczének	125. —
A bányavárosok aranyműveseinek	275. 50
Thomacello mesternek (argentario)	320. —
Stehle Gáspárnak	200. —
Miklós pénzváltónak (scamsori)	200. —
Borokért, melyek Pozsonyból Kőrmöczre s más helyekre vitettek	214. —
A király és káptalan emberének	53. 54
A kőrmöczi kamara építésére	307. 88

Más évek tételeiből csak a következőket tartom méltónak kijegyezni:

	Arany pénz
Attavanti Sándornak ¹⁾	318. 6
Alfarello esztergami várnagynak	100. —
Beltran esztergomi kormányzónak (gubernatori) .	190. —
György zenésznek	100. —
Énekeseinknek	749. —
Apródainknak	144. —
Kinizsi Pálnak	1200. —
A bányavárosoknak lőporért	262. —
Teplicz újdön épült vár költségeire	2077. —
A selmeczi kamara számára vett egy házért . .	34. —
Tíz szekér bőrért	260. —

Ezekon kívül számos olaszok nevei fordulnak elő, kiknek jelentékenyebb fizetések is tétettek, például Monello Bernát, De Perito Joannella és Anello, Peretto Alajos zólyomi várnagy, De Voltera Máté, Adversai Sanctus, Cotta Márton stb.

A bányák kezelésében s a bányavárosok igazgatásában egyébiránt Beatrix királyné birtoklása alatt alig történt más valamely jelentékenyebb változás, mint hogy a hét bányavárost, melyek eddig a közlekedés könnyebbsége s kereskedelmi összeköttetések következtében lengyel sóval éltek, 1489-ben Schaider Péter kamarai grófja által reá kényszerítette, hogy azontúl az ő savát vegyék. „Miután, u. m., ez uradalomban, mely egészen idegen lengyel sóval él, mi vagyunk az urak, igazságosabb és illőbb, hogy azon hasznot, melyet e sóért

---

¹⁾ Attavanti de Attavantibus, jeles florencziai festész volt Mátyás és Beatrix udvarában, ki egyebek közt egy gyönyörű Missale festvényein öt évig dolgozott. E Missale a budai híres könyvtárból Mária királyné által a burgundi könyvtárba jutott, s ennek maiglan gyöngyét képezi. Finom ecsettel készült gyönyörű képei és széldisítvényei közt legnagyobb becsű a „Canon“ előtt álló kép, melyen Mátyás, Beatrix, Corvin János herczeg és számos más egykorú urak arczképei láthatók.

mások nyerne, ezentúl mi birjuk, s a pénz az országban maradjon, kivált miután az nincsen károtokra.“¹⁾

Mátyás király, hihetőleg még Beatrixsal kötött házassága előtt, fiának, Corvin János hercegnek is adományozott a bányavárosokban némi bányákat s más majorsági javakat, melyeket később a herceg, miként egy 1490-ki október 9-kén Gyulán kelt okmánya bizonyítja, Thurzó János krakói polgármesternek s fiának Györgynek, örök áron adott el.

E birtok lőn a Thurzó nemzetség későbbi gazdagságának s hatalmának alapja. Az ügyes Thurzó János és még ügyesebb fia a bányamívelésben nem kevésbé, mint a haszonbérbe vett besztercebányai rézbányák és kereskedésben rövid idő alatt roppant előmentelt tőn, kivált miután Ulászlótól 1496-ban engedelmet nyert olvasztókat állítani, mik eddig az országban nem léteztek²⁾. Ő ekként György fiával oly nagy kincseket gyűjtött össze, hogy II. Ulászló királyt és nejét Anna királynét jobbra ő segítette ki gyakran előfordult pénzzavaraiukból.

Anna királyné s általa vezetett férje, a király, e szolgálatokért kegyelmeikkel halmozták el a két Thurzót. De minden kegyelmek közt leghasznosabb volt ezekre nézve az, hogy a királyné őket a bányavárosokban kamara grófjaivá nevezte; és még inkább az, hogy az egyre szaporodott kölcsönök fejében, a bányavárosokat és Zólyom várát nekik és örökösöknek, a kölcsönzött összegek visszafizetéseig 1505-ben zálogba

¹⁾ Beatrix parancsa Schaidler P. kamaragrófhhoz. Buda, 1489-ki nov. 8. és Visegrád, 1490. jan. 18. Brüsseli levéltár.

²⁾ Ulászló ez iránti engedelme: Dat. Posony 6-a april 1496. A bécsi csász. levélt. eredetije. Ezen adomány nagy fontosságának kitüntetésére elég az okmányból kiemelni azt, hogy ezen olvasztókat örök joggal bírták, s a választókban a rézérczből nyert ezüstöt nem voltak kötelesek a kir. kamarába szolgáltatni; — minthogy „ejusmodi argentum in talibus conflatoris separatim nullibi terrarum ad Cameras praeferantur consuevit“.

adta. Annyi előrelátással e kapzsi urak irányában mindazáltal mégis volt a királyné hogy, midőn a zálogot reájok iratta, nagyságos Gozonói Melack János főudvarmestere által, maga iránt mind a zálogtartókat és tisztviselőiket, mind a bányavárosok polgárait meghiteltette ¹⁾).

A bányák utóbb részben Csáktornyai Ermuth János, részben Hampó urak kezeibe kerültek zálogúl. Haszonbérben mindazáltal akkor is a Thurzók, de már a Fugger, vagy, miként Magyarországon neveztettek, Fukar házzal együtt tartották azokat, s pedig mivel néhány bányamenet beomlott volt, igen csekély pénzért. Ők azonban Úrvölgyén új bányamene-
teket nyitottak, és azokat számos évekig minden díj és bányatized nélkül nagy haszonnal művelték. Gazdagodásuk főforrását kivált a besztérczebányai rézbányák, s a nyert rézzel Danczigban űzött kereskedés tette, mely körül azonban a kincstárra nézve nagy csalást követtek el. A rézércz ugyanis sok ezüstöt tartalmazott, melyet az 1496-ki adomány ellenére utóbb alkotott törvények szerint az országban bent kell vala elválasztatniok, és a körmöczi pénzverdébe szolgáltatniok. De a gondatlan, hanyag kormány alatt erre senki sem ügyelt; s a haszonbérlők az ezüstöt a rézérczczel együtt elválasztatlanúl s titkon vitték ki az országból a nélkül, hogy azért bármi kárpótlást fizettek volna. A fentebb közlött számadásból kitűnik, hogy Beatrix királyné alatt Besztérczéről évenként három-négy ezer gíra (21—28 ezer akkori forint) került a körmöczi pénzverdébe. Mind ez számos éveken keresztül a Thurzók és Fuggerek erszényébe folyt.

A család azonban számos évek lefolyta után, II. Lajos és Mária királyné uralkodása alatt, 1524-ben napvilágra jött; a bányák lefoglaltattak, s a haszonbérlők törvényszékieg egy

¹⁾ Anna királyné levele s bányavárosokhoz. Buda, 1505. aug. 22. Brüss. levéltár.

roppant pénzösszeg lefizetésére ítéltettek, melyet azonban nekik a király 200,000 frtig kegyelemkép elengedett. Mária királyné ezen összeget a maga számára követelte, mint a bányavárosok időszerinti birtokosnéja. A sokféle pénzzavarba bonyolódott király kívánatára azonban végre avval is megelégedett, hogy ez neki az ő birtoklásának idejére eső kár fejében 25 ezer frtot kötelezett kifizettetni.

A bányatizedek ezután Lengyel János, Bornemisza Péter és Cseh Bernátnak adattak haszonbérbe; a bányákat pedig néhány hónapig a király a maga kincstári kezelése alatt műveltette. Azonban Thurzó Elek, mint főtárnokmester és kir. kincstartó, és a dúsgazdag Fugger Antal még a nyert királyi kegyelemmel sem elégedett meg, és Károly császár, a pápa, a lengyel király és Ferdinánd főherczeg, utóbb magyar király közbenjárása által oda vitték az ügyet, hogy nekik még a 200,000 frt. is elengedtetett; s Fugger Antal, a nevezett fejedelmek követeinek jelenlétében, kevésbé a mohácsi ütközet előtt, a besztercei rézbányákat tizenöt évre oly feltétel alatt nyerte ismét haszonbérbe, hogy a királyi kincstárba mind a bányákért s hozzájuk tartozó erdőkért, mind a bányatizedekért évenként húsz ezer frtot és 7500 gíra ezüstöt adjon, a gírá tizenöt latjával, s a folyó pénz¹⁾ szerint hét forintjával számítva; a nyert ezüstöt ellenben, akár elválasztva, akár elválasztatlanul, tetszése szerint vihesse ki a rézérczezel. A Fugger-ház a tárgyalások alatt maga is megvallá, hogy a bányák évenkénti jövedelme mintegy 140,000 ftra megyen, miből a költségeket mintegy 100,000-re számította; s hogy mind e mellett is oly jutányosan nyerte azokat haszonbérbe, a vele kéz alatt hihetőleg egyértő s némi szövetségben álló Thurzó

---

¹⁾ A folyó pénz akkoron oly vegyítékű volt, hogy egy gíra, azaz 16 lat ezüsthől két gíra értékű pénz veretett; vagyis a vert pénznek csak fele volt ezüst, fele pedig réz.

Elek főtárnokmester és kir. kincstartónak köszönhetette; mert a király nevében ő alkudozott és szerződött a Fuggerekkel. E szerződvényt pedig azután az egész királyi tanács megerősítette ¹⁾).

A bányamívelésnek ezen haszonbéres rendszere, s a Thurzók és Fuggerek önző, hasonleső, egyedáruságra törekvő fondorkodásai a kisebb, magán bányabirtokosok közt, kiket minden módon elnyomni, tehetetlenségre juttatni törekedtek, volt ezen korban egyike a főbb akadályoknak, melyek bányaiparunk kifejlődését oly igen lenyűgözték. Eléggké kitűnt ez csak néhány év múlva is, midőn Mária királyné a haszonbért bányáinak legalább egy részére nézve megszüntetvén, Dubraviczky János kamaragrófsága alatt házi kezelést alapított meg. Bár Dubraviczky János kezelése nem volt is tiszta, s halála után annyi hűtlenség sült ki reá, hogy kárpótlás fejében örököseitől sz. kereszti jószága biróilag elkoboztatott; s bár a bányapolgároknak a beváltott 15 latos finom ezüst girája csak öt rajnai frttal és 50 denárral fizettetett: a termelés mégis annyira szaporodott, hogy, például 1539-ben Bártfay Tádé, a selmeczi kamara tisztartója, egyedül ezen kamarából 12,243 gira ezüstöt küldött be a körmöczi pénzverdébe ²⁾).

Még több gondot fordított Ferdinánd király a bányáiparra, midőn azon számtalan kellemetlenségek s nehézségek által, melyek abból származának, hogy ezen jelentékeny koronai javak a királyi kamara rendelkezésétől nem függtek, arra biratott, hogy mind a bányavárosokat, mind egyéb javaikat s uradalmakat, melyeket Mária özvegyi jogon birt, 1548-ki martius 7-kén Augsburgban, Károly császár közbenjárása

¹⁾ II. Lajos és a Fuggerház közt 1526-ban kötött szerződvény. — Mária öz. királyné emlékirata, úgy látszik, 1548-ból. — II. Lajos kötelezvénye a királynét illető 25 ezer frtról. Buda, 1526. máj. 3. Brüss. levéltár.

²⁾ Bártfay Tádé három évi számadásai a selmeczi kamara bevételei s kiadásairól 1539—1541. évekről. Brüss. levélt.

által kötött szerződésnél fogva húgától, évenkénti 54 ezer frton, haszonbérbe vegye ¹⁾. Ferdinánd ezután a bányavárosok igazgatását s a bányák kezelését illetőleg egy e végre kiküldött bizottmány által 1550-ben egészen új rendszert dolgoztatott ki s alapított meg ²⁾, mely szabályozó lőn a kir. kamarára nézve. A bányák ezentúl állandólag kamarai kezelés alatt maradtak.

---

¹⁾ V. Károly császárnak a szerződést megerősítő okmánya: Augsburg 1548-ki mart. 7. Brüsseli levéltár.

²⁾ Mária levele az udvari kamara tanácsosaihoz. Turnhaut, 1550. jul. 21. Ugyanannak utasítása Scharberger Orbán számára. Turnhaut, 1550. jul. 24. Ugyanannak levele Ferdinándhoz. Binnsen, 1550. jul. 25. Ezen utolsó levélben a pisetumról, mely az esztergami érsekeknek adatott, és a bányatizedekről igen érdekes adatok foglaltatnak. Brüsseli levéltár.

IV.

G O N D O L A T O K

A TÖRTÉNETÍRÁS

THEORIÁJÁBÓL.

WACHSMUTH UTÁN. MEGJELENT AZ 1839-KI „ATHENAEUM“-BAN.

Miként az ember, okossága által a föld minden teremtményei fölébe emelt, rendeltetésének a földi dolgok országában annyival jobban felel meg, minél inkább törekszik tulajdonképi s legfőbb birtokát a természetteli közlekedésben hatólag fenntartani, és emezt, mennyire csak teheti, magának alávetni: épen úgy tűnnek ki a lett dolgok végtelen sokféleségében a tartalom valódiassága és teljessége, a bélyeg jelentősége által azon tünemények, melyek eredetöket vagy kifejlésöket s végrehajtásokat az embertől, mint okosan munkálkodó lénytől, nyerték. A durva anyagtól, mely a szemléletnek szolgál tárggyúl, az emberiség kifejezése által különbözvén, kiváltképen alkalmasak ezen tünemények történeti művek alkotására; minél több bélyegei nyilatkoznak azokon az emberi ész munkásságának, annyival jelentékenyebb becsök. Hasonlókép legtisztábban s méltányosabban nyilvánítja magát a történeti kedélynek avatottsága irányzata által az emberi ész munkálkodásaira; az emberiség tekintetében egy közös legfőbb törvényt kell a történettudomány és művészet egyetemi törekvéseinek s munkálatainak megismerni; ebben folynak össze a történetírásnak két, egymással színleg ellenkező főirányai. Ezek pedig: a tudományos és művészeti. Midőn a gondolkodó ember a történeti anyag kidolgozásában az elemi bélyeget idő s tér meghatározása által az egyes tüneményekre reányomja; midőn a népben, országban, vallásban, művészetben, tudományban stb. a szellemi felfogás köreit kijelöli s a részleteket mindenikében összeállítja; midőn

a tünetmények belső összefüggését nyomozza s az ok és okozat törvényeit abban kimutatja; midőn végül a földi dolgok tarka változatosságában az isteni végzet állandóságát fölfedezni iparkodik; tehát midőn az egyest rendezi s általános törvényeket von le, akkor a históriának tudományos iránya nyilatkozik. Már pedig a történetírás köréhez tartozó mindennemű dolgozatnak alaptörvénye szerint, mely a lett dolgokban való forgást követeli, szükség hogy a gondolat, mely általánosságra és egységre emelkedni s minden egyest, mint egy lépcsőzet sorának tagját, a legfőbbel összekapcsolni törekszik, szünetlen visszaforduljon a szem előtt fekvő anyag földi föltételeire, hogy ez az ő különmeműségében és sajátóságában észleltessék és adassék elő; szükség hogy a gondolat az egyes alakok tolongásában forogjon, s ekképen a történeti mű ezeknek vidám élete által színt és hangot nyerjen. Ez teszi a történelmi dolgozatoknak művészi oldalát, mely a tudományhoz csatoltatván, mint Janus kettős fején az ifjúság elevenségét a vénység bölcseségével párosítja; a kettőnek egyike sem képes magában véve kielégíteni a történetírás igényeit.

Ezt a népek és országok történeteire alkalmazva, a tudományos szellemiránynak azon egység szolgál tárgyául, melyet az ország előtűntet; a históriának ezáltal kijelölt köre, belsőleg egy közös középpont által, akár személyes igazgatás, akár törvény legyen az, föltételezve, külsőleg egy egészként meghatározva, belső összefüggésben és külső kapcsolatban jelenik meg; minélfogva világos, mihez kelljen az embernek magát tartania. De a népösszeség ily egységben nem részesül hasonló mértékben; ritkán szoríttatván a státussal ugyanazon határok közé, itt több országokra szakadva, amott egyéb népekkel egy országban összevegyülve, oly tömegként tűnik elő a nép, mely a státus-rendszer által nyeri meg csak állapotodottságát és határait; s e nélkül a természeti alak hasonneműségét láttatja ugyan, de azon egységet nem, melyet az észnek szabadon

munkálkodó hatása állít elő, úgy hogy a részreozslás és különeműség kiemelkedni és a tudományos iránynak gyűjtőhelye és nyugpontja a különféleségben és sokaságban, a kapcsolatlan-ságban és ingatagságban hiányzani látszik. De a történelmi munkásság művészi oldalának itt tágas mezeje nyílik, és e nélkül azon egység is, melyet az ország fogalma nyújt, belső teljességben szűkölködnék. Ez szinte úgy való az álladalmi életről, mint annak a történelmi művészet általi felfogásáról. A státus üres minta marad, ha benne egy lényegdús, életerővel teli néptömeg teljessége hiányzik; nem egész, nem egy az, ha határai a népével nem esnek össze; nem sajátja önmagának, ha intézetei nem a nép szellemében gyökereznek, ha alkotó munkálódása a nép nyers ellenkezésébe ütközik. Sehol sincs ellenben erőteljesebb s élénkebb élet, sehol hevesebb forrongás, hatalmasabb fölemelkedés, erőszakosabb megrendülés, mint a hol a nép saját természetének eszközeivel fölfegyverkezve, sajátjának fentartásáért lép a viadalra. Miként a valóságban szintúgy áll a dolog a történelmi felfogásban és előadásban. Velővel és vérrel, vidámsággal és étellel tölti meg ezt a történelmsz-nek jártassága a népek gondolkodás-módjában és szokásaiban. Azon országtörténetek, melyek csak a körül forognak, mi az udvar-, cabinet- és kormányhatóságokból foly ki, vagy azokra viszonylik, hasonlók azon utazókhoz, kik mindenütt csak magas köröket látogatnak meg, s inkább a hideg márvány-teremben unatkoznak, mintsem a bizodalmas kunyhóban szívöket enyhí-tenék; az egységet kereső tudományos törekvésnek keresett szí-gorúsága a státus kiemelésében s a nép elmellőzésében szárazsá-got, hústalan csontvázat szül, s egység és egészség helyett mégis csak tökéletlenség mutatkozik; s nem egyéb, mint a kama-tokkal való kereskedés, míg a tökével is lehetne nyerekedni.

A népeletnek ezen belső összeköttetése miatt a státus lényegével, az utóbbik története csak fél és ízetlen marad,

ha az első, mely ennek veleje és lelke, nem méltányoltatik; s ilynemű dolgozat körülbelül annyira hálátlan is, mint az aratás, hol nem vetettünk. Ellenben ha az ország belső gazdagsága, a politikai közlekedés erőnyilvánításai, az egyetemes tagozatnak életvidámsága a nép akaratjával s hatalmával való viszonyában adatik elő; s a népelet története annak minden nyilatkozásaiban mint politikai egység fonatik be az ország eseményeinek és intézeteinek történetébe: akkor a státustörténet a néptörténettel összehasonlítva, körülbelül úgy tűnik elő, mint egy bokros fának lombozata összevetve a rokon földben gyökerező erős, kevély törzsszel, melyből az kisudarlik. Minélfogva épen oly önálló, mint tartalomdús föladat, egy vagy több népeknek, sőt az egész föld népségeinek sajátságait eredeti föltételeik s a később történt változásaik szerint, a tulajdonságokat, melyeket valamely nép az események elején s folyamatában mint veleszületteket nyilvánított, a külső eseményeknek azokra befolyását, a természet elleni harcznak s a szomszéd népekkel közlekedésben támadó surlódásnak a nép állapotát alakító eredményeit úgy adni elő, hogy a népügy egyáltalán mint főjelenés, nem pedig mint a státus-történetek sorának alája vetett valami, a szín elején álljon s a státus ügye, akár föltételező, akár föltételezett legyen az, amarra viszonyíttassék. Itt azonban nemcsak körülmények-, erkölcsök-, szokások- s jellemvonásoknak kell előfordulni; hanem valamint sehol sincs a valóságban nép országalkotmányon kívül, színtoly kevéssé ellenkezik az említett föladattal a státus élete és mozgása; sőt inkább különös figyelem fordítandó abban az alkotmányra, törvényekre és jogokra, s általában nem az anyagnak a nép- és státus-történettől való elkülönítése, hanem csak a felfogás különbözőése forog szóban. Ezt azonban minden egyes irányai szerint kijelölni akarni, hogy az ilynemű föladás kivitele a históriai munkálatok sorában illő helyet nyerjen, kevésbbé volna tanácsos, mint azt kimutatni, mivé ily dolgo-

zatnak lenni nem kell. Leghelyesebben kifejeztetik az ilynemű föladásnál szükségkép felfogandó egység ezen szó által: népi-ség; mi egy felette fontos értelmű kifejezés, magában foglaló egy nép összes physikai, erkölcsi és szellemi lényegének bélyegét, melyet a korszellem hatalma s a megért eszmének teremő ereje, magának egy szóban testet óhajtó, alkotott, s mely annyira különbözik a divatos szógyártás kisszerű koholmányaitól, mint a nemzeti viseletek a divatújság piperéitől.

V.

VÁZOLATOK

A MAGYAR NÉPISÉG TÖRTÉNETÉBŐL.

MEGJELENT AZ „ATHENAEUM” 1839-KI ÉS 1840-KI FOLYAMAIBAN.

I.

A mohácsi ütközettől Buda visszavételéig.

Magyarország népiségi (volksthümlich) jelleme honi történetünk harmadik szakának kezdetén tetemes változást szenvedett; különféle, részint politikai, részint vallásos körülményei föltételező s elhatározó befolyást gyakorlának arra. Nemcsak a fennálló állapotok nyertek részint élesebb bélyeget, hanem a hosszas belforrongás és külbefolyás eredményeként új alakulások, új színek is tarka vegyületben tűnnek elő. Azon irány, melyet az anjouai ház két fejedelme s később Mátyás adának a belső népviszonyok s állapotok kifejlődésének s az intézmények, melyek által azt elősegíteni törekvének, nagy részint már a mohácsi ütközet előtt megakasztattak és bomlásnak eredtek a II. Ulászló és II. Lajos erőtelen kormányja alatt eláradó nemesi fék- s törvénytelenység szülte széteszlás és az itt is hamar meggyökeresült vallásújítás által. Az ellenkirályok czivódásai s harcrai közt, haladásában mind a kettő kevés, gyöngye akadályokra talált; később pedig a török kényuraság által terv szerint is elősegítették.

A külön néptörzseknek, melyek honunk népességét alkották, sajátos érdekei a közzavarban kevésbé tűnnek elő; sőt némely időkben s vidékeken némikép egyesülni is látszanak azon harcban, melyet a vallási szabadságért a kormány s térítő buzgalma, a polgári fennállásért pedig a török kényiga ellen vívtanak. De egészben tekintve, az időnek ónsúlya

sem vala képes egygyé olvasztani a külön nemzetiségi elemeket; néhol pedig, s némi részben még nagyobb hézag támadt közöttük. Bocskay pártja az 1605-ki karponai gyűlésen nyilván panaszkodik, hogy a német lakosságú városok a német birodalomban s kormányában bizakodván, gyűlölséggel, nem ritkán üldözésben nyilatkozóval, viseltetnek a magyarok ellen; egyáltalán nem engedik meg azoknak falaik közt házat venni s tisztséget viselni. Ez pedig nemcsak egyesek iránt nyilatkozó indulatként, hanem általános nemzetiségi idegenkedésként tekintendő, miután ugyanazon rendek tanúsága szerint a német városi tanácsnokok több helyt magyar törvényekkel sem akartak élni, s a községet a főlebbviteltől eltiltották. Ez volt oka az említett gyűlés azon kívánatának, hogy „a városbeli pórok ne üljenek az ország közé, mint azelőtt“. Nagyobbítá ezen elválasztó hézagot a külön népségek között az ellenreformáció is, a kedélyeket gyűlölséggel töltvén el: a Calvint és Zwinglit követő magyarok vallásukat magyar hitnek nevezték, ellentétben a Lutherhez szító németek vallásával, melyeknek ők német hit nevet adtak. Ámbár tehát közepette a szüntelen harczzajnak s pártforrongásnak, a nemzetiségi sajátosságok összefüggő kifejlése nem tűnik is nyilván elő: az öröklött viszonyok s azoknak kifejezése mégis természetes állandósággal fentartatott a külső feltételek befolyása s az azokból eredő szellemi hatás által, s néha ott is meglepőleg nyilatkozik, hol egyébiránt magyar s német a polgári s vallási szabadság védelmére szorosan egyesülni látszik; minélfogva a népségi sokféleség még mindig, de e korban kivált, belső rákfeneként rágódott a haza elemein.

A királyi hatalom nem magában az egész nép általános ragaszkodásában a fejedelemhez, sem az országos intézményekben, melyeket a belső forrongás nagy részint elnyelt, vagy erejüktől megfosztott, hanem, kivált Rudolf alatt, az országba

eleinte a török hatalom ellen segélyül behozott, később ennek csak ürügye alatt bentartott idegen, német, spanyol, vallon seregben kereste s találta támaszát; s épen azért, mivel nem nemzetiségi elemen alapúlt, erőnélküli, ingadozó vala. Ezen hadaknak pedig erőszaktételei s tábornagyaik zsarnoki kénye, meg a hanyagság vagy gyöngeség a török elleni háborúban, s a vallás szabadságának elnyomása s egyéb hibás kormányfogások, miként az egymást fölváltó forradalmak, s a föllázadtak nyilatkozatai tanúsítják, bizonyos keserűséggel és bizodalmatlansággal tölték el a kedélyeket. Minek szükséges következménye volt, hogy a kormánynak legjobb szándékú intézményei sem hatottak sikeresen a nemzet szívébe.

A nemességet, általánosan véve, önzés, pártgyűlölség, féktelenség s bizodalmatlanság bélyegzi; egyrészt pártfeje iránt hűségében ingadozó, személyes érdeknek s önhaszonnak hódolt; sokan a közzavarban mintegy mesterséget űztek a rablások- és fosztogatásokból; s míg a haszonlesők szolgailag ragaszkodtak a kormány érdekéhez, a szabadelvűek, az árnyat is kísértetnek tartva s nemzetiségökért túlbuzgólkodva, részint végtelen sérelmi panaszokba merültek, részint lázongó terveket koholtak; de voltak, kik tiszta és nemes kebellet fogván fel a nemzet ügyét, szilárd erővel s állhatatos áldozattal, bár nem mindig sikeresen, vívtak a szabadságért s ápolták a nemzetiséget.

A városi lakosság vagy polgárság, szabadítékainak fenntartásában féltékeny, s azoknak szaporítására törekvő, szüntelen surlódásban volt a nemességgel s a hon védelmére rendelt, de fegyetlen és féktelen külhadakkal s tábornagyaikkal, kiket azon időben általánosan önkény s pénzszomj és zsarnokság bélyegez; sőt akadunk jelenésekre, kivált Szepesben, melyekben város várossal állott, jogainak védelme vagy sérelmeinek megtorlása végett, ellenségesen szemközt a csatamezőn.

A pór-ság állapota kevéssel jobb a rabszolgaságnál, erre nehezedett a hon nyomorúságának legnagyobb súlya, mi annál nyomasztóbb vala, minthogy ez más osztályra sem támaszkodhatott s védelemért is hasztalan sóhajtozott. Az 1514-ki pór-háború miatt költözködési jogától is megfosztatván, majdnem egy évszázadon át ura földéhez volt barmával együtt bilincselve. Az 1548-ki 26-ik törvénycikkben a földes urak önmaguk bevallják, hogy ezeknek elnyomatása kiált égbe büntetésért s okozza leginkább a hon süllyedését. A magyar pór-ság ezen állapotában osztozott a tót és oláh is, melyet azonfelül a még mindig nyilatkozó nemzetiségi előítélet is nyomott. — Azonban, tagadhatlan, hogy a magyaroknak nemzetiségi elszigeteltsége s előítélete az idegen nemzetiségek ellen, lényeges befolyású volt a nemzetiségnek az iszonyú nyomorúságban s belső feloszlásban is megmentésére; valamint más részről a székelyek és szászok összetartása talán egyetlen, bizonyosan leghatalmasb védfal volt a közös szolgaságba süllyedés ellen.

A törvényhozás tükre a hon szomorú állapotának s leginkább a nemzeti jog sérelmeivel, a katonai zsarnokság megfékezésével, a katonai szolgálat s hadi terhek szabályozásával s felosztásával, az adó s harminczad rendszerezésével foglalkodik; tehát közvetve az osztályok jogainak s terheinek rendezésére irányoz; a tulajdonképi közjó eszközlésére mitsem foglalt magában. Ki csodálkozhatik azonban, hogy a törvényhozás ily ügyefogyott, az alkotott törvények oly erőtlének és sikeretlenek, a törvényes rend a státustest minden részeiben szertebomlott volt légyen? S ki nem fogja ebben a háborúk felosztató erőszaka, a töröknek mindent szétromboló baromiséga stb. stb. mellett magokat a magyarokat is vádolni? Az igazságszolgáltatás elhanyagolva, megvesztegetve; az ököljog, a nemesség erőszakvágya, a tisztviselők erőtelensége és gonosz-sága ápolták az önkényt és erőszakoskodást.

A reformatió nálunk még II. Lajos alatt kezdődött; haladása gyors vala, nem találván a püspököktől nagy részint megfosztott papságban sikeres ellentállást s ápoltatván az országnagyok tetemesb részétől, kik közül többeket az egyházi javadalmak utáni vágy ösztönzött az új tanok befogadására. Később a jezsuiták térítő buzgalma megakasztá ugyan terjedését; de a mód és eszközök, melyekkel azt ezek kiirtani törekvének, egy mély gyökeret verő vallási gyűlölségnek lőn forrása. 1550 táján dévai Biró Mátyás Zwingli tanához szegődött; s kivált a magyar nemzetből mindjárt eleinte sokakat hódított pártjára; 1552-ben már tizenhat lelkész hirdeté a reformált tanokat. Ezen vallási szakadás nagy befolyású volt a népi életre; nemcsak kettőzteté a jezsuita térítőknak ez által megkönynyített munkálkodását, s gyöngíté az ellentállást; hanem a két reformált fél között is felgyújtá a vallási üldözés kárhuzatos lángját; 1565-ben egymást kölcsönösen eretnekesítve, két elkülönözött vallást alkotának, a magyarok és székelyek Calvin, a németek és tótok Luther tanaihoz szítván. Erdélyben Socin evangeliuma is talált követőket, s 1571-ben e vallás is egyenlő jogot nyert a többi hárommal. Erdély volt ezután a vallási türelem menedékhelye, innen eredtek a lelküismeret szabadságát kivívó belharczok; a jezsuiták pedig a két Báthory alatt rövid tartózkodások után 1588-ban innen örökre száműzettek. Azon kártékony befolyás mellett, miszerint a reformatió a nemzetet pártokra szakgatta, a nemzeti idegenkedést nyilvános üldözésre vetemedő s a polgári életbe is rombolólag ható gyűlölségre gyűjtotta, a haszon aránylag csekély volt, melyet az erkölcsi nemesülés tekintetében a népre árasztott. A magyar jellemben nem hagyott a reformatió oly mély benyomást, mint egyéb európai népekében; minek oka kétségkívül az ország belső politikai állapotában, a pártforrongásban, a német hadak s török vadság bilincsező sa-

nyargatásában keresendő. Másként alig fejthetni meg, miért nyilatkozott nálunk az új tanok elfogadásakor oly gyöngén azon erkölcsileg átváltoztató erő, mely például a francia reformátusok közt oly szigorú s tiszta erkölcsiséget fejte ki. Sokkal sikeresebb hatása volt a reformációnak nálunk a nemzetiség fentartására s kifejtésére. Nemcsak élesebb határt vont az a kettészakadás következtében a magyar s német nemzetiség között; hanem miután a kormány s térítők által súlyosabban nyomtatott, indító okúl és örvül is szolgált a nemzet egyéb megerősített jogainak kivívására. Erdélynek azon igen jelentékeny politikai állása, miszerint Magyarországra nézve mindjárt Bocskay fejedelemsége alatt feltételező hatású kezde lenni, egyedül a reformáció okozata volt: vallásszabadságért kezdé vívni harczeit a király ellen; s ámbár a törökkel néha frigyre lépett, mégis hatalmasan fölizzgatá a „magyar hitűek“ nemzetiségi szellemét; s mivel pedig vallási ügyébe mindig beszötte a nemzetiségi ügyet, és vallási panaszainak mindig melléje sorozta a polgári sérelmeket is, mindinkább támasza lőn a nemzetiségnek és nemzeti jogoknak; s a cél, melyre megtámasztásait irányzá, a jezsuita szellemmel megtelt katolikus németiség vala.

A néptömeg általánosan véve, erkölcsseiben nem kevéssé fajúlt el az ősi erényektől. Igaz ugyan, hogy a folytonos harc a bátorságot és szabadság szellemét megedzette, és hősi jellemeket, a világ leghíresebb népeivel vetélkedőket, fejtett ki; az évkönyvek fényes sorban s méltó dicsőítéssel számlálják el a Jurisich, Losonczy, Dobó, Mecskey, Szondy, Bocskay, Bethlen Gábor, a Nádasdyak, Zrinyiek, Pálfiak, Báthoryak stb. neveit. De példáit adják ezen évkönyvek az erkölcsi elaljasodásnak is: egy telhetetlen, a hon legszentebb érdekeit gázoló önzés, honárulás, a szó- és eskütörő ozmán-nali egyetértés, mi elégszer iszonyú büntetést vont magára,

nem gyéren fordulnak elő. A háborúszülte nyomorúság megszokott látása s a török baromiséggel szorosabb érintkezés nem kevésbé vadíták el s kergesíték meg a kedélyeket. A szabad hajdúk általában szintoly rettegéssel tölték el a lakosokat, mint a török martalóczok; ők szabadítókos rablók valának, egyedül martalékkért katonáskodók. 1605-ben a török társaságában pusztítván Ausztriát, az elfogott gyermekeket s szűzeket törököknek s tatároknak adták el; sőt honfitársaik ellen is követtek el hasonló szentségtörést: egy pórrege szerint isten egy kegyetlen hajdúnak kezében csoda által vért facsart ki az eladott rokonért szerzett aranypénzből. Többek neve átkok közt említették s említheték csak a rablásaik által baromilag sanyargatott lakosoktól. Az elvadulásnak ezen vonásai azonban némely egyéb európai tartományokban is találhatók a vallási háborúk korszakában; a rablások, gyilkolások, útonállás, nőrablás és egyéb erőszaktételek nem kizárólag sajátai a magyar történetnek; másait találjuk ezen jelenéseknek Franciaországban is a hugonott harcok korszakában. A török vaspálcza alatti pórság egészen elszolgaisodott s félig eltörökösült s kényurának nemcsak nyelvét, hanem szokásait s erkölceit is részint felváltotta a honiakkal, részint beszötte azokba. A magyar nyelv török szavakkal eltarkításának ily példáját adja egy magyar nő esküjében Thúri Pál: „Valhala, istenemre mondom, nem adom különben; ottura kardos, ülj le atyámfia, Effendi kegyelmed egyék stb.“ Ezen tájakon a török szokásokkal a keleti öltözet is divatossá lőn némely részeiben; az izlamra térésen kívül ez volt az egyetlen mód a vad zsarnok dühét lelohasztani s erőszaktételeitől menekülni. Az erkölcsi megromlás kivált a nőkön szemlélhető; szemérmes, tiszta erkölcsű asszony, kivált özvegy, ritkaság vala; s a fajtalan élet nem vont maga után közgyalázatot. A férjek itt igen kimélve bántak nejeikkel; mert szokássá vált ezeknél a

legkisebb sérelem miatt is a törökhöz futni. Sok üldözést szenvedett e tájakon a keresztény vallás is, melytől a magyarokat elvonni, minden erőszakkal párosult fondorlatit s ravasz-ságát megkisérté a mozlem térítő buzgalom s türelmetlenség. — Az erkölcsi elvadulás ezen örvényéből csak oly erő- s élettelmes természet, minő a magyar kebelben e nyers kéreg alatt rejtezett, mentheté meg nedve s veleje épségét. S szerencse, hogy az még nyers burokban létezett: elpuhult, érzelő erkölcsiség mellett menthetlenül elveszett volna a nép nemzetisége.

A szellemi munkálkodás, a tudományok, e zajos időkben is találtak mind művelő, mind pártfogó barátokat, mi leginkább a reformatió által okozott szellem-felgerjedésnek tulajdonítandó. A pártolók közt kiváltképen említendőek: a Nádasdyak, Drágfi, Oláh, Perényi, Horváth, Stancsich, Pázmán stb.; amazoknak hosszú sorából pedig Forgáchot, Erdősit, Veranczot, Tinódyt Stöckelt, Zsámbokyt, Istvánffyt, Félegyházit, Bogátit, Dudicsot, Károlyit, Telegdit Heltait, Ilosvayt, Husztit, Dévayt, Pesti Gabort, Melius Pétert, b. Balassa Bálintot, Illésházy Istvánt, Székely Istvánt, Káldyt, Molnár Albertet, gr. Zrínyi Miklóst, Lisztit, Gyöngyösit, Babocsayt, Kemény Jánost, Apaczai Cseri Jánost emeljük ki. A dolgozatok tárgya kiváltkép vallási polemia, történetírás, versek; a nyelv azokban nagyobb részt latin; de kitűnő tanítót vagy szerzőt igen keveset mutathat elő ezen kori literaturánk; a magyar munkák közt legbecsesbek a biblia fordításai és Pázmán egyházi beszédei. Az iskolai és könyvnyomó intézetek többnyire egyeseknek, kivált országnagyoknak, köszönik felállíttatásukat; buzgók valának ebben a jezsuiták is. Pázmán általok Nagy-Szombatban egyetemet alapított, mely 1640 tájban körülbelül hétszáz növendéket számlált; számos vala a debreczeni collegium ifjúsága is. A nemzeti literaturának nagy hátrama-

radására valának. a tudományosságot különben igen gyarapító jezsuiták, kik a 17-dik századnak már az első felében magokhoz ragadák a nyilvános tanítást, melynek közegévé kizárólag a latint tették.

A művészet nem honosúlhatott meg a szünetlen harcok pusztításai között, sőt alig hagyának ezek elegendő időt s eszközöket a szétrombolt lakások felállítására. A papság is igen szűken ékesíthette ki templomait a művészet alkotmányaival; a nagyok más élvezetről gondoskodtak, mint melyeket a művészet nyújt. I. Ferdinánd a mód felett elhízott Tapolcsányi Tamás lefestésére (kit, mivel kövérsége miatt helyéből is alig mozdúlhatott, személyesen nem láthatott, lefestve kívánt látni) Németországból küldött be festészt. A várak építésére leginkább Német- s Olaszországból hozattak be építészek; a 17-dik század elején nevezetes volt ezek közt Wiener Móríc. A zenéről, mint művészetről, említést sem tehetünk; a népnél kedveltek valának a cigány zenészek, kik majdnem kizárólag gyakorlák a nemzeti zenét.

A népfoglalkodás, földmívelés, mesterségek, kereskedelem, mi már a mohácsi veszély előtt is hanyatlásnak indult, annyi belzavar és külnyomás közt végkép elsilányult, s csak a szükségességekre, az élet tengetésére terjedt ki. A földmívelésnél gondosabban üzeték a szőlőmívelés és állattenyésztés, mik amannál több biztossággal valának összekötve; de általában a dús természet tölté be némileg a hézagot, melyet az ipar hiánya szült, s a majdnem szünetlen háború mind inkább tágított. A kukoricza és sáfrány ezen korszakban honosított meg, az első Erdélyben, az utóbbik Tréncsén vidékén. A mesterségek egyedül a hadi szerek készítésében mutathatnak előlépést; a tűzköves puskák és pisztolyok 1550 táján kezdenek készíttetni; a tűzokádó golyókat Báthory István erdélyi fejedelem, később lengyel király találta fel, s használta

legelőbb. A kereskedést, mit az ország állapota már eléggé összeszorított, még némi belintézetek is akadályozták; mik közt kiváltkép nevezendő a még Róbert Károly alatt behozott és mindinkább elterjesztett árumegállító jog és az önkényesen felállított s szedett vámok, mik ellen a majdnem számtalan országgyűlési szabályok is fogatlanok maradtak. A kereskedés leginkább a szepesi és erdélyi városok birtokában vala; s ez az időnek minden nyomorúságai mellett is mutathatott Stein Lukácsban, Gozmeister Kálmánban stb. dús kalmárokat. Azonban a magyarok nézetei a kereskedés tárgyában épen oly szűk körűek valának, mint a mily összeszorítók az ezt illető intézmények; egy országgyűlési cikk megtiltja a bor s barom kivitelét, nehogy idegen pénz hozassék be s forogjon az országban!

II.

Buda visszavételétől II. Józsefíg.

Másfél százados harc után végre sikerült a magyarnak lerázni az ozmán bitorló zsarnokság bilincseit. Buda visszavétele megtörte a félhold hatalmát; további erőlködéseinek a szép ország birtokában megmaradni, egy, a sikeren kétségbeeső aggály és zavartság bélyege jelentkezik; a többszörös csatavesztések pedig egészen leverék bátorságát s kifutamták az általa sokáig és iszonyúan zaklatott haza határaiból. E szerencsés harcok s a következő karlovczi békekötés mindigre megmenté Magyarországot a török háborgatásoktól.

De a béke angyala még nem tűzé ki az olajágat az utána sóvárgó hazának ormaira; a törökkel viselt harcot polgári háborúk válták fel. A katona-kormány jogot s nemzetiséget

veszélyeztető véres erőszaktételei, a protestánsoknak a jezsuita térítő buzgalom által elnyomott vallás szabadsága — a kölcsönös bizodalmatlanság magvait a kormány és nemzet között ismét kifejlleszték. A felállított új szerzeményi elv és választmány, a német tanácsnokok, kik Hocher státus-kancellár után a magyart általánosan pártütőnek kiálták ki, s azok törekvései a magyar alkotmány ledöntésével az ország rendének előjogait s szabadságait megcsorbitani, az osztrák kényuralmat Magyarországra is kiterjeszteni — a hurokat szakadásig feszíték s a nemzet nagy részét föllázadni kényszeríték fejedelme ellen, kitől nem régiben a török iga alóli szabadulásának s ezáltal politikai fenmaradásának jótéteményét vette. Tököly Imre s később Rákóczy Ferencz kitűzték a lázadás zászlóit, melyek aztán harmincz éven túl lobogának, vést és pusztítást terjesztve s közel százezer áldozatnak véréből áztatva, az a nélkül is néptelen, pusztá hazában.

A nemzeti élet a belforrongás korszakában nem nyerehetett bővebb, üdvösebb kifejlést; a lelkek csak a kényszerítés és ellenállás gondolattal valának eltelve; miért a nép felekezeteit is nem annyira politikai viszonyok, nem annyira polgári, mint vallási osztály-különbség bélyegzé; a lelkiösmeret ügye némiképp elnyelte a világi érdekeket s nemest és nemtelent egyesített a vallásos harcban, kivált a protestánsokat annak védelmében. A harc ugyan nem annyira a külön népfelekezetek: katolikus és protestáns, mint a jezsuita szellemtől megszálott katona-kormányzók s az ezeket ingerlő s ezektől fegyverhatalommal segített térítők és a nyomott protestáns fél között tűnik elő véres jelenéseivel. De az innét eredő gyűlölség a néptömeg vallási felekezetei között is annyival kevésbbé volt elmaradható, minthogy az evangélikusok elleni hatás semmi elébb nyert biztosításokra nem ügyelt, semmi eszközét az üldözésnek nem veté meg s minthogy a nyomott féltől szen-

vedett kár, templomok és iskolák elvesztése evangélikus hivatalnokok letételése stb. a katholikust némi hasznokban részesíté.

A nemzetnek ezen, vallási érdekek miatt meghasonlott állapotában volt mégis egy, a valláshoz hasonló hatalmú, hasonló szentségű erő és érdek, mely a haza testét emésztő szétoszlásnak ellensúlyt tartott s mely a vallási gyűlölségnek választó vizét némileg meggyöngítvén, a feleket összetartá, s törekvéseiket részben legalább egy célra egyesíté; ez az alkotmány eltörlése által fenyegetett, vészben forgó nemzetiség vala. Kevés nép van s talán az angolon kívül egy sincs, melynek nemzetisége oly szorosan összeforrvá volna országos alkotmányával, mint a magyaré. Ezen alkotmány nem egy idegen kéztől a népre reátolt, vagy felülről reáillesztett politikai forma, mint számos egyebeknél, nem egy elméletileg kidolgozott s felállított alkotmány; hanem magából a nemzet szívéből kisarjazott, evvel minden viszontagságai közt együtt növekedett, együtt alakult és fejlett, a nemzeti léttel, mely abban örét és támaszát lelte, egygyé olvadt kincs, melyhez a magyar nemzeti érzetének leg-hatalmasabb gerjedelmei, legédeskeserűbb emlékezetei s egy bizonyos költői felmagasztaltság elválhatlanul kapcsolvák. Katholikust és nem katholikust is a legszorongatóbb aggálylyal párosult harag fogta volt el tehát, midőn az osztrák hatalomviselők, kivált Hoher, Ampringen, Lobkovicz, a félrevezetett királynak, kihez a nemzetet hála köté, tudtával-e nem-e, bizonytalan, nyilvánítani nem átallák: hogy a király fegyvererő által korlátlan urává lőn az országnak, minélfogva a régi alkotmány romjaira egy új emelendő törvényül a király pusztá akarátja tisztelendő, a várak és városok német tábornagyok és zsoldosok által elfoglalandók volnának; sőt midőn az 1700-ki bécsi gyűlésen, hova csak a legelőkelőbb országnagyok valának meghíva, a német miniszterium egyenes indítványba hozá az ausztriai kényuralomnak Magyarországra is ki-

terjesztését, a nemesség adóztatását, a kiváltságos osztályok és testületek előjogainak eltörlését: a magyarok súlyos aggályok közt hagyák el a gyűlést, készek mindenre nemzetiségük védelmében. A királyt, kit egyedül a német tanács túlbuzgalma vitt hasonló gondolatokra, egy részről az elégtelenek fegyverrekelése, más részről a benyújtott hazafiúi előterjesztések és kérelmek — Pálffyé, Lippayé stb. szelidebb nyilatkozásokra birták ugyan; de ezek az elkeseredett kedélyeket ki nem békíthették, elegendő biztosítást a nemzet bennök, valamint előbb a sopronyi országgyűlés végzéseiben, nem találhatott, miután a német hatalomviselők a király szelidebb, méltányosabb hangulatának ellenére sem hagytak fel a magyar nemzetiséget fenyegető terveikkel.

E közben Leopold meghalt, és egy, majdnem közönséges lázadásra gyűlt országot hagyott utódjára. A lelkiösmeret szabadságának sérelme eleitől fogva egyesülve lévén a nemzetiségével, a közönséges ingerültség s a lengyelektől kölcsönözött frigyos rendek czímével élő elégtelenek hadi szerencséje megingatá József királyi székét. De végre elfáradt a nemzet hosszas harczában; a méltányos király engedelkenysége s ígéretei, polgári és vallási szabadságot egyiránt biztosítók, sokakat lecsöndesítének, míg végre a béke közkívánata, a fölkelők meghasonlása és többszörös csatavesztése a szathmári békekötésben elfojták az emésztő belharczot. A forradalom sikere, részben legalább, kielégíté a nemzetet, lecsöndesíté a kedélyeket: az alkotmány s evvel a nemzetiség kincse mentve volt a veszélytől. De más részről a vallási meghasonlás egészen ki nem egyenlítettett: a lelkiismeret szabadsága minden megtámadás és nyomás ellen nem biztosított; a térítők alattomos munkálkodása meg nem gátoltatott. E surlódások azonban a szathmári békekötés után nyilvános harczczá nem törtek ki többé: a jezsuita-befolyás megszűnt a kormánynál, s a törvény szava, mely az

említett béke után többször megerősítették, megújították és világosabban kifejtették, és a kormány nyilatkozásai majd mindig védelmök alá vették a protestánsok vallás-szabadságát s megkorlátozták a térítők üldözési vágyát. De épen e törvények, e koronként megújított királyi rendeletek tanúsítják a viszonyos feszültség és surlódás fenmaradását, mi aztán a polgári életben is elég nyomát hagyta maga után; így például több városokban, melyekben a protestánsok száma kissé jelentékenyebb volt, a két vallásúak össze nem vegyülve, külön tizedekben laktak, egymással egészen a legújabb időkig kevés közlekedésben.

III. Károly és Mária Terézia alatt új korszaka nyílik a nemzeti életnek. Az alkotmány és nemzetiség minden országgyűlésen és az azokon kívül közzé tett királyi rendeletekben is új támaszt, új védelmet nyert volt s azoknak e biztosított-sága megnyugtató a nemzetet. A kormány tettel tanúsított jó akarata, a gondosabb ápolás, melylyel az a hosszas nyomorúság ejtette sebeket orvoslani törekvék, az áldásos intézetek, melyekkel a nemzet felvirúztatására czéloza, a népéletnek minden ereibe befolyó számos jótétemények ismét fölkeltek a nemzet szívében fejedelme iránt a sokáig elnyomott bizodalmat; s hogy ez a kormány részéről is történjék, elég okot adának arra egyebek közt 1741-ki szeptember 11-kén azon majdnem 500 nemes magyarok, kik páratlan lelkesedéssel, villogó szablyák emelése közt éltöket és véröket feláldozni esküvének a szorongattatását előadó királynénak. E szép jelenet hatása Mária Terézia nemes kedélyére igen dús következményű, áldásos volt a magyar nemzeti életre: a kölcsönös bizodalom fejedelem és nemzet közt rendíthetlenné erősödött; e nevezetes naptól kezdve jogosítva érzé magát a nemzet a szeretet- s bizodalom-teljes gyámolítást, az országanyai őszinte gondoskodást igényleni. De meg is nyerte azt, miért oly rég sóvárgott. Annak tudalma

pedig, hogy az osztrákház jótéteményét, minél fogva az ország a török járom alól kiszabadították, hasonlóval hálálta meg, elégtételt szerze a nemzeti érzetnek s hatalmasan fölemelte azt.

A helyreállott bizodalomnak a közigazgatásra szinte oly üdvös következésű hatása volt, mint a nemzeti életre; új támaszt és erőt nyert az benne, hatalmasabbat még, mert hatása erkölcsi volt, s magából a nemzetből származó, mint az álló katonaságban, melyet még az 1715-ki országgyűlés 8-dik törvény-cikke állapította meg. Meg kell azonban vallani, hogy ezen institúciónak nálunk is, mint más országokban, rendkívül fontos s amannál tartósabb, állandóbb következései voltak: a királyi hatalom, mely eddig támaszát egyesek bizonytalan, gyakran változó ragaszkodásában, vagy az ország védelmének ürügye alatt beszállított idegen hadakban kereste, az állandó katonaságban, mely a nemtelen osztályból szedetett s nyilvános költségen tartatott, szilárd alapot nyert volt: a nemesség fegyverrekelése nélkülözhetővé lőn, az erőhatalom a kormánynak egészen rendelkezése alá vettetett.

A törvényhozás, mely egész Károly uralkodásáig majdnem egyedül pusztja jogkérdések, sérelmek, hadi terhek, adó s egyéb ilyféle, inkább a formák körébe vágó tárgyak körül forgott, e korszak alatt a nemzet boldogságát, a közjólétet többször s mélyebben fogta át. A béke öblében látni kezdé a nemzet a számtalan hiányt és hátramaradást, melyek vagy a harcz gondjaival elfoglaltság s elhanyaglás, vagy egyenesen a harczok dúlásainak következményei valának; s iparkodék helyreépíttetni azokat, irtva, mi rothadt, pótolva, mi hiányos, élesztve, mi pangó és tespedő vala. Az 1715-ki, de még inkább az 1723-ki és 29-ki törvény-cikkek nyilván tanúsítják, hogy törvényhozásunk mélyen érezte hivatása magasságát, tövénél fogta fel a nemzet szükségait s jól látta a módokat, melyek által azok pótolhatók. Küldöttségek neveztettek ki, a politikai,

katonai és státus-gazdasági ügyek rendszeres kidolgozására; czélszerű törvények alkottattak a népség szaporodását, a nemzeti ipar s kereskedelem emelkedését, a törvénykezés gyorsabb folyamat stb. eszközrendszerek; Mária Terézia három törvénykönyve hasonló, a közjólétet illető tárgyakkal foglalkodik; de azokon kívül még több üdvös, belső gyarapodást eszközölt rendeleket bocsát ki s intézeteket állít fel, melyek szép tanúi annak, miként iparkodott a magyar nemzet iránti háláját s országnagyságát tetteg bev bizonyítani; az egy úrbér szabályozása, mi szinte országgyűlésen kívül hozatott létre, bármi hiányos, méltó nevét örökíteni. A büntető törvények szelleme szelidebb és igazságosabb; a kinság és halálos büntetés összeszorítása és meggyérítése, némely közönségesebb bűntettek és pörös esetek világosabb kifejtése és pontosabb meghatározása, a pörfolyamnak és törvényszéki formáknak czélszerűbb szabályozása s az ezáltal eszközölt gyorsabb menet, az igazságszolgáltatást általán véve megjobbitották, mit már az is igen elősegített, hogy a belforrongás kibuzogta után a harczszállal együtt elmúlt az azt önző terveire kizsákmányolni szokott úri zsarnokság kényszava, összeszorított a törvényt s jogot a közzavarban gúnynyal tipró féktelenség, és a tisztviselők erkölcsiségére több ügyelet fordított.

A néposztályok érdekei, melyek a belharczok alatt, midőn a kedélyeket közös vallási és polgári sérelmek foglalták el, alig tűntek elő, Károly és Mária Terézia alatt már élesebben fejeztetnek ki. A klerus és nemesség közt, az általán véve vallásos korban politikai súrlódások nem léteztek. A fő- és kisebb nemesség között az elválasztó vonal mind bélyegzőbbé vált; s ámbár a jogok nem változtak, de az igények mind a polgári, mind a közéletben nem ritkán ütközének össze. A városiak czéhszelleme s idegenkedése a magyar nemzetiségtől folyvást észrevehető ugyan, de oly erő-

szákos kitörésekben, minőket a török-hatalom korából kimutatánk, nem jelentkezik; nemesek is gyakrabban jutottak a városi tanácsba. Azonban a nemes és iparos osztályt még mindig egy magas fal választja el egymástól; az iparos foglalkodást a közvélemény még nem emelte kellő helyére, nem sajátított neki elég tiszteletet; s azért míg a nemes a városit nemzetiségi idegenkedéssel vádolhatja: a szorgalmi osztálynak is elég oka volt panaszkodni a reá megvető kevélységgel tekintő nemességre. A városiak törekvését általán véve oda irányozva látjuk, hogy serdülő foglalkodásaiknak minél több kedvezéseket nyerjenek s municipalis jogaikat erős lábra állítsák; alig múlt el országgyűlés, melyben egy s más sérelmök orvoslását vagy joguk megerősítését nem sürgették volna. A törvényhozásban részesültek ugyan, mert a gyűlésekre rendszeren meghivattak; de szavazási jogukat, melyet még 1608-ban nyertenek, megtartani vagy elhanyagolták, vagy annak gyakorlatát ki nem vívhatták. A pórosztály még az előbbi korszak alatt több rendbeli törvények által visszanyeré szabad költözési jogát; de annak gyakorlatában még sokfélekép gátoltatott. Az 1715-ki és 1723-ki törvénykönyvben az addigi törvények bővebben kifejtettek, az engedett szabadítékok kiterjesztettek; az ezen törvényekben határozottabban kimondott s leginkább szerződésekre alapított viszonyok és a törvénynek a béke csöndében könnyebb foganatosíthatása a pór állapotát sokkal kedvezőbbé tévék. Mária Terézia 1766-ban kibocsátott úrbéri szabályozásában az úr és pór kölcsönös viszonyait, emennek javára még határozottabban kifejtette; mi által történt, hogy bár nem szorítottatott is egészen össze az úri önkény s nem záratott is el minden út és mód a zaklatásra, legalább a nyomott pórnak is könnyebb út nyittatott az igazság-szolgáltatás eszközölhetésére.

A státus-gazdaságra mind törvényhozásunk, mind fegyedelmek annál nagyobb figyelmet fordítanak, minél inkább

sűrgették a segédkezet s ápolást az annak elhanyagolásából származott hiányok és szükségek. Idegen földművelők és kézművesek kedvező föltételek által édesgettek be, s valóban számos német, francia és rácز családok is szállítottak az országba. Folyamok szabályozását és csatornák készítését rendelő törvények hozattak, s némely folyók: a Kőrös, Böge, Mura, Vág, valóban szabályoztattak is; az erdők és kaszálók pusztítása, a borok hamisítása, az uzsora kemény büntetés alatt megtiltatták; gabona, réz, cinóber stb. rakhelyek emeltetni rendeltettek; a belközlekedés, a felállított posta-intézet, sok helyt kijobbított s készített utak, vendégfogadók megnyitása, rablók kiűrtása által megkönnyítették; a bánya-művelésbeni szorgalom megkettőztetett, új, czélszerű gépek alkalmaztattak, új vagy elhagyott aknák nyitattak, melyek közt a hegyizöld, dárdany- és ónbányák nagy haszonnal munkáltattak; Mária Terézia bányász-akadémiát állíttatott fel; a státus-gazdaság minden részeinek rendszeres kidolgozása a kir. helytartó-tanácsnak meghagyatott stb.

A földművelés több új, vagy eddig kevésbé művelt hasznos növényekkel, minők: a törökbúza, dohány, burgonya, eperfa, gyarapíttatott. A temesi bánságban Fehér, Tolna, Baranya stb. megyékben mocsárok száríttattak ki. A fölébredt szorgalmat eléggé tanúsítja az, hogy 1770 és 71-ben négy millió mérőnél több gabona vitetett ki a szomszéd, szűk természettel látogatott tartományokba. A műveltebb mezei gazdaság azonban még ismeretlen vala. Az állattenyésztés nemesítésében és gyarapításában maga a kormány tette az első lépéseket; a páratlan mezőhegyesi ménes a ló, — a merkopaili merino juhmajorság a juhtenyésztés nemesítésének szép sikerű példányai, s hogy úgy mondjam, bölcsői valának. A selyembogár tenyésztése szinte e korban s kivált Károlynak buzgó sűrgetése által hozatott létre, s néhány évek alatt annyira

előhaladt, hogy a kamarai pénztárban, mely a nyers selyem beváltását kezelé, 1760 táján már 130.000 forintnyi pénzforgást okozott.

A műipar, nagy részben a kormány ápolása által, nevezetes előlépéseket tőn: selyemgyárak állítottak, egyenesen a kormány által Temesvárott, Verseczen, Eszéken, Pesten; Mária Terézia 1765 óta Eszéken Solengi, olasz selyem-tenyésztő által a bogarak- és selyemtenyésztésről leczkéket tartatott. Keletkeztek továbbá: Apathinban, Buccariban, Pakraczon festőgyárak; Pesten, Pozsonyban, Temesvárott stb. dohány-gyárak; Gácsen 1767-ben Forgách gróf emelt egy gyapjuszövet-gyárat; a sassini kartongyár, mely még előbb, 1754-ben állíttatott, e kor végén már teljes virágzásban volt; a holicsei majolika-edénygyár Ferencz császárnak, Mária Terézia férjének buzgalma által nyerte lételét, ő maga kereste föl Holics körében az alkalmas agyagot. — A czéheknek hatása az iparra már nyilván mutatkozott s azoknak egyedáruságra hajló szerkezete különféle, a státusgazdaság politikájába vágó kihágásai már többször kényszeríték a törvényhozást visszaéléseiket gátló szabályok alkotására.

De ennél még nagyobb akadály volt a műipar s általán véve az ország anyagi érdekei gyarapodásának a kereskedés korlátozottsága. Az ausztriai ház uralkodói, belügyeik elintézése, országaik védelme, számos háborúk és lázadások által elfoglalva, birodalmunk kereskedésének alapját megvetni nem tudták, midőn azt egyéb külhatalmak tévék. Sőt ellenségeik, kivált Franciaország és Velence szándékosan is bonyolíták ügyeiket, éleszték és ápolák a lázadásokat, hogy erre időt és nyugtot ne nyerhessenek. III. Károly volt az első, ki ezen hiányt egész nagyságában felfogta s pótolni kitelhetőleg iparkodott. Az általa épített Karolina-útnak czélja volt: valamint az ausztriai tartományokat Trieszt, úgy Magyar-

országot Buccari, Portoré és Fiume által, melyet szabad révvé emelt, kötni össze nápolyi tartományaival s általán a földközi tengerrel. De Nápoly elveszett s a terv füstbe szállt. Mária Terézia, minden jó szándéka mellett, Magyarország belső jóllétét emelni, nem találhatott elég segédeket és eszközöket hogy az akadályokat, melyek kivált a magyar mű- és kereskedési iparnak útját állották, legyőzhesse; sőt a német kormányférfiak elfogultsága és részrehajlása hazánk irányában éppen ekkor alkotta az iparunkat s kereskedelmünket hosszú időre legnyűgző gyarmati vámrendszert.

Erkölcsei életében szintűgy ment maradt Magyarország a külföld kártékony befolyásától, mikép szellemi életében hátramaradt annak felvilágosodottságától. Sem a német szabadelvűségnek és az új philosophiának materialismusával, sem a francia, úgynevezett ostentation d'immoraliténak, mi ott a finomabb életrendtől elmaradhatlanul sajátsága volt a magasabb köröknek, nem volt jelentékenyebb hatása nagyaink erkölcsére, ámbár az e korszak alatt nagy változást szenvedett. Egészen más nemű volt a hatás, melyet a külföld s nevezetesen Ausztria főrendeinkre gyakorlott; a fölvetett európai műveltség, társalkodásában a nemzeti bélyeget közönyösíté, sőt többeknél egészen elmosta; a nemzeti nyelv, öltözet és társalgási mód a nagyok körében — de még nem annyira közönségesen, mint később — a németnek adott helyet. Ellenben az alsó nemesség és városi magyar polgárság öltözetével együtt megőrzé régi, egy kissé nyers, de nemzeti erkölceit és szokásait; egyenes nyíltszívűség, őszinteség, kedélyesség, egyszerű, de szíves társalkodás, vendégszeretet, szebb oldalát tevék ezen osztály erkölceinek s általán véve az ország minden vidékein otthonos vala. Más osztályokkal viszonyában a nemest általános magas önérzet és születési gög, mit a nemtelennel örmest éreztetett, s nem ritkán igényteli, követelő viseletmód

kitűnőkép bélyegzi. A keleti elem még most is eléggé ismerhető volt lelkületében és néha, p. Mária Terézia öröködési harcában, meglepőleg élesen fejezi ki magát: ausztriai Szép Fridrik idejétől fogva nem láttattak a német földön oly szilaj csapatok, mint a fölkelte fegyelmetlen gyalogsággal kevert, magyar nemeseké Trenk és Menzel tábornokok alatt; a hadi nyomor, melyet eleinte Bajorországra vittének, nagyobb volt s emlékeztetőbb hadi tetteiknél; később ugyan, fegyelem alá szoríttatván, szép babérokat aratának a harcmezőn, de mindig sajátságos, a régi magyarokéra emlékeztető hadakozási módjokban. Amily egyszerű volt a magyar, általán véve, háztartásában, bútoraiban, oly igen szerette a fényűzést ruházataiban; díszruhája közönségesen arany és czüsttel, a mindennapi, gombkötő selyemművel terhelt, asztala inkább pazar bőséggel, mint válogatottsággal, inkább szívesességgel, mint keresett csinnal s finomsággal, lakása inkább belső tisztasággal mint külfénynyel kínálkozott. Keleti természetének inkább a kitartás, mint elevenség volt sajátja; kényelem-vágya nem egészen ment a restségnek vádjától. A nők általán szigorú erkölcsűek, a finomabb műveltség hiányát, az alsóbb nemesség és városiak osztályában, háziasságok, kedélyes, szíves társalkodások, szorgos gazdasszonyosságok, melynél fogva a háztartási foglalkodásokat nem lealacsonyítónak, hanem dicséretesnek s nemök dicsőségének tarták, eléggé kipótolá. A pár földesura s ennek tisztjei iránt közönségesen visszatartó, félénk, alázatos vala; hogy nyomottsága érzetében a magyar egyenességet nem ritkán alattomos ravaszsággal s némi konoksággal és kárörömmel váltá fel, az úr és jobbágy közti viszonyok természetében feküdt: szelleme a gyakori törvénytelen nyomás érzetében nem volt egészen eltompulva, de elég erővel sem birt annak ellenszegülni.

A vallásos érzelem nem nyerhetett ugyan mélységet s belső ébresztő erőt a jezsuita, s általán véve a szerzetes moráltól; de az erkölcsiség városokban szintűgy, mint a nemesiség körében elég szigorú vala. Az egyházi élet a katolikuskoknál külső vallásos gyakorlatok iránti buzgalommal jelentkezik; a jezsuitáktól felállított számtalan testvérületek — confraternitates: mariana, aloysiana stb. — felsőbb és alsóbb osztályokban egyiránt közkedvességet s igen sok követőket nyertek; s nem tagadhatni, az ezekben divatos gyakorlatok a nagyobb résznél a valódi vallásosságnak helyét foglalták el; az alsóbb osztályokban ezekhez még vak hit, ábránd és babonáság vegyült, s az előszabott külső gyakorlatok mechanikai pontosságú teljesítése mellett nem ritkán belső hidegség fagylalá a szíveket; a velő nagy részben ismeretlen maradt a külkéreg alatt; az egyházi szokások majdnem egészen üres formákká lőnek, s a kedélyek, még a nemesebbek is, üres pietismusban kerestek éleményt s megnyugtatóst; szeplőtelen, előítéllettől s hitábrándtól tiszta erény, kivált az alsó osztályokban, ritkaság volt. Gyakori ellenben a tolvajság s útonállóí fosztogatás, mi a török uraság s belforrongás fék- és törvénytelen korszakának maradványa volt, s egyfelül a rengeteg erdők, más felül a roppant pusztaságok által ápolaték a kevés népességű hazában. Az italbani mértékletlenség, kivált a bötermésű években, közönséges volt az alsó osztályoknál; az égett borrali élés, mire a magyart északi szomszédai szoktatták, a szükségek közé tartozott. A durva káromkodás a nemesnél és pórnl egy iránt divatos. A népnevelés fonák és elhanyagolt.

A két századig megzavart, elnyomott szellemi élet, a tudományoknak minden virágzata mellett a külföldön, frissebb elevenségre még e korban nem juthatott; de még sem maradt az figyelem s ápolás nélkül. A nyilvános oktatást Mária Terézia még a jezsuita rend eltörlése előtt rendezni kezdé: a nagy-

szombati egyetemnél a jog- és orvostani, a német és francia nyelvtani székek világi tanítókkal láttattak el, az egyetem igazgatása a jezsuitáktól elvételével s a theologiai tudományok tanítóinak a haszontalan szörszálhasogatás megtiltatott; 1776-ban öt akadémia: Pozsonyban, Győrött, Nagyváradon, Kassán és Zágrábban, lyceum és gymnasium több helyt, emeltetett; a falusi iskolák pedig jobb rendbe hozattak s igazgatókkal láttattak el; 1777-ben nyilvános oktatási szabályok (ratio educationis publicae) bocsátottak ki. A kormány e buzgalmát a tudományok ápolásában egyesek is követték: Foglár György, egri káptalanbeli, Egerben a nemes ifjúság oktatására jogtanító széket emelt; még előbb keletkeztek a Szirmay-, Hrabovszky- és Löwenburg-féle alapítványok a tudományok terjesztésére és az ifjúság nevelésére. A protestánsok számosan látogatták a külföldi főiskolákat s német műveltséget és tudományosságot hoztak haza magokkal.

A nemzeti literatura kevés művelőkre s még kevesebb pártolókra talált; a tudományos és diplomatikai nyelv mindig a latin maradt; a papság és közép-osztályok nagyobb részének ez, a magasabbaknak már jobbára a német nyelv szolgált szellemi foglalkodás eszközeként; a magyar nyelv nyilvános tanítói székről sem nem hangzott sem nem tanították. Nemzeti literaturánk mind e mellett is mutathat fel két halhatatlan nagyságot gr. Zrínyi Miklósban és Apáczai Cseri Jánosban, kiknek elméművei még ugyan az előbbi korszak végére esnek, de ezen korban terjedtek el szélesebb körökben s termették meg jótékony gyümölcseiket a nemzeti művelődésre. Zrínyi „Szigeti Vesszelem” című hőskölteménye tizenöt énekben, melyben ősenek, a hasonló nevű szigetvári hősnek halhatatlan tettét dicsőíti, a feltalálás és elrendelés, az eleven festés, és a darabossága mellett is erőteljes költői nyelv által, mind a mellett is hogy verselése gyarló, nemzeti irodalmunk

egyik remekévé emelkedett. A mily nagy volt Zrínyi a költészetben, szint annyira kitűnt Apáczai Cseri a bölcsészetben. „Magyar Encyclopaediája“, melyben az összes ismeretkört tárgyalja, és nyomozásai eredményeit az életre is alkalmazza, őt teremtő lángésznek hirdeti, ki szerencsésebb körülmények közt és hosszabb életpályán képessé lett volna nemzete szellemi életében újjászületést eszközölni. — E két nagyság mellett szorosabban e korszak jelesebb írói közé tartoznak: a költészetben Faludy, Bessenyei, Orczy Lőrincz; a szép prózában Faludin kívül Mikes Kelemen, törökországi leveleivel; a történetírásban: Cserey Mihály, Apor Péter, Pethő Gergely, Liszniai Pál, Laczkó Máté és Babocsay Izsák, Haller Gábor, Bethlen Miklós, Kemény János, Szalárdi János stb.; a természeti és szántudományokban: Miskolczi Gáspár, Lippai János, Nadányi János, Páriz Ferencz, Mátyus, Maróti stb. A hittudományi irodalom e korban Pázmány hatalmas „Kalauza“ mellé némi vizenyős theologiai és polemiai értekezéseket és egyházi beszédeket tudott csak állítani. A nyelvészetben Bél Mátyás, Örtel János, Sajnovics János, Bod Péter, ki a magyar irodalom történetének alapját is megvetette, tűntek ki leginkább.

A szép művészet, a költészetben említetteket kivéve, ezen egész korszak alatt nem nyert nálunk tehetséget; a plastica egészen műveletlen, a festészet néhány német kontártól gya-
koroltaték; az építészet hasonlóké; az e korban emelt néhány jeles épületek: a budai királylak, a pesti katona-kórház, a váci székes-templom és püspöklak stb. nem honi művészek teremtményei.

III.

II. József korszaka.

Európa újabb történelme alig mutathat fejedelmet, ki tisztább szándokkal, hevesebb buzgalommal és állhatatosb kitartással törekedett volna népeinek boldogságát eszközölni, II. Józsefnél; s mégis aligha van fejedelem, kit kora, részben legalább, kevésbbé ismert, kit népei inkább félreismertek volna, mint őt. Sőt még a jelenkor is, mely az övétől elég távol esik arra nézve, hogy felőle méltányos ítéletet mondhasson, megoszlik véleményében. Célunktól, mi Magyarország belviszonyainak s népiségi állapotainak vázolása, messze esik védíratát s kimerítő jellemrajzát adni; a mennyire azonban az tárgyunkkal szorosabb kapcsolatban áll, szinte elkerülhetlen ezt is érinteni néhány vonással.

Mária Terézia alatt Magyarország nem csak kinyugodta magát, hanem diszében és jóllétében is gyarapodott, ámbár a jó indulatú királynénak nem minden akarata hajtatott végre, nem minden számolása s rendelete sikerült kívánata szerint. A Magyarország iránt ellenséges indulatú német tanácsosai sokban nem teljesítették vagy elferdítették azt, mit ő ez országra nézve tenni szándékozott. Más részről konok előítéletek, melyektől a nemzet még nagy részben el volt fogúlva (péld. a törvényhozás és igazságszolgáltatásban); alacsony, szűkkeblű önzés (péld. az úrbér szabályozásában, melyre nézve később egy nagy befolyású személyiség így nyilatkozott: „Iusimus Mariam Theresiam”); az eszközök czélszerűtlensége; a német örökös tartományok féltékenysége s uralkodási vágya (például az anyagi érdekek, kereskedelem tekintetében) nagyon megnehezítették, sokban meggátolták a szándék kivitelét, vagy más irányt s következményeket adtak az intézkedéseknek. A haladás

mind e mellett sokoldalú, jelentékeny volt, s annak eszközlője, a kegyes királyné, a nemzet hálateljes áldását vitte magával sírjába.

József, ki anyja életében tizenhat évig osztozván a kormány gondjaiban, már ez időben is sok jónak és hasznosnak indító oka volt, egy általános reform terveivel, azok létesítésére nézve hő, majdnem lázas buzgalommal, s a már eleve is gyanított nehézségek s ellenszegülések tekintetében törhetlen szilárdsággal lépett a kormányra. Mint kormánytárs többször mondá panaszlóknak, folyamodóknak, megbizottaknak: „hogya státusainak hiányai s a kormány hibái nem titkok előttte, de azokon még most nem segíthet“. Mily sokat, mennyi üdvöst lehetett tehát várni e fejedelemtől, ki annyi, hogy úgy mondjam tárgyszeretettel, s a kitűnő fejedelmi tehetségek mellett oly sokoldalú tapasztalással vette át a kormány rúdját! És mégis csak szánakozásra gerjeszthet kormányának története, melyben annyi elhintett jó mag nem csak meg nem termé a kívánt gyümölcsöt, hanem annyi ingerültséget, elégtelenséget, zavart hajtott ki, hogy halála közeledtével csak egyetlen mód maradt fenn a Németalföldéhez hasonló lázadással fenyegető országot lecsillapítani: egy kézvonással semmisíteni meg kormányélete összes eredményeit.

E rejtvény kulcsa önkényt ajánlkozik az észlelőnek. József, újításaiban nagyrészt II. Frigyes porosz királyt követve, de ennél, kivált hazánkra nézve még inkább megvetve a történelmileg fenállót, összes országait s tartományait egy közös, belső egységre törekvők emelni; s e végre, általános elvekből indulva ki, általános mintaszabályokat, többnyire a német elemből s életből levontakat, állíta fel tervének sikerítésére, s azokat birodalma minden részeire egyenlően törekvők alkalmazni, nem ügyelve arra, mily igen különböző elemű, alkotmányú s erkölcsű népeket foglal az magában. Ki már a magyar és német elem közt létező különbséget, a magyarnak nemzetisége, százados intéz-

ményei, alkotmánya iránt annyiszor s oly élénken tanúsított hő ragaszkodását ismeri; s ehhez még az újítási mód önkényességét s a reformoknál nem ritkán használt kényszerítést, erőszakot hozzá veti: nem fog csodálkozni, hogy a nemzet ellentállásán hajótörést szenvedett a nagy fejedelemnek magában véve szép, áldásos, nagy terve, megbuktában nyilván bizonyító, hogy minden reform s átalakítás, különben bármilyen üdvös és szükséges, csak nemzeti úton s módok által létesülhet, egyedül a történelmileg adottnak s a nemzeti elemnek alapjain. A harcz kormány és nemzet közt ismét megkezdett: a magyarok aggodalma nemzetiségökért s alkotmányukért, gyűlölségek az elnyomni s uralkodni vágyó németiség ellen ismét hatalmasan fölébredt. „József egész korszaka, úgymond egy német történetírónk, intő példáját adja a hideg értelem s a kedély jogai, a hirtelenkedő önkény s az eltökélt nemzetiség közti konok harcznak.“ Azonban sokkal ügyesebb kezekkel s rövidebb ideig tartá József a kormányt, mintsem hogy az I. Leopold alatti erőszakos kitörések megújulhattak volna.

Az újítások, melyeket József végrehajtott vagy megkezdett, minden ereibe elhatottak a nemzeti és népi életnek. Mivel a külön osztályok és felekezetek érdekei egymástól igen különbözők s részben ellenkezők voltak, több nemű intézkedés egy résznél tetszést nyert, míg a másiknál elégtelenséget, ingerültséget okozott. Voltak azonban újítások, melyek egyenesen a nemzetiséget támadták meg s azért az egész nemzet kedélyét felzaklatták. Ilyen volt a kényszerítés a német nyelv tanulására s a parancs, hogy azt három év elteltével minden tisztviselő jól beszélni s írni tudja; ilyen a koronának s egyéb királyi jelvényeknek Bécsbe átvitele; mi által nyilván elárulá, hogy autokratorai hatalmát nem akarja korlátoztatni azon eskü által, melyet a nemzeti jogok s alkotmány fentartására a koronázás alkalmával kell vala mondania.

A papságot különösen sérté az 1782-ben kibocsátott türelmi rendelet, mely által elütve látta magát a kath. egyház felsőségétől a többi vallásfelekezetek irányában, s az ezek ellen használt térítési módoktól. Mert nem tagadhatni, hogy még Mária Terézia alatt sem szűntek meg végkép a vallásos surlódások s térítési kísérletek. A kath. valláshoz buzgón ragaszkodó királyné szívesen látta, ha protestánsok az uralkodó vallás kebelébe áttértek; a klerus pedig nem sajnálta fáradságát, neki mennél több ilyféle örömet szerezni. Az alsó papság azonban csak hálával fogadhatá fejedelmétől a parochiák szabályozását.

A nemességre nézve a nemzeti nyelvet fenyegető veszély mellett a botránykozás legnagyobb köve volt a felállíttatni szándéklott physiokratiai adórendszer, s az ezt szükségképen feltételező telekfelmérés. A magyar nemes jószágai korlátlan urának tartá magát s azért e beavatkozás a birtokjogba, az adózástól való nagy idegenkedés, a legbecsesebb előjogainak veszedelme által felébresztett mély aggodalom — hatalmasan felizgatták bosszúságát. Igaz, József maga kijelenté azt a Pálffy kancellárhoz irt levelében, melyben ezen adórendszer körvonalaival vázoló, hogy ő az adót minden osztálykülönbség nélkül a nemesekre is kiterjeszteni s tetemesen fölemelni is szándékozott; de kétségtelen az is, hogy a nagy hasznok és engedmények, melyeket ő a közös adózás fejében a nemzetnek, s e felett a nemességnak különösen is ígért, végtelenül felülmúlják az új adórendszerből származó terheket. Nem említem, hogy e rendszer által arányosabban fog vala a kivetett adó felosztatni még akkor is, ha a nemesség majorsági javainak kiváltságait megtartja; csak azt jegyzem meg, hogy e rendszer által egyenesen a föld vettétvén adózás alá, mindennemű iparág szabadabbá leendett. Ha pedig, miként József tervezé, a nemesség majorsági javaira is elfogadja az adót, nem csak

ez menekült volna a fegyverrekelés súlyos terhétől, s válik, a fiskalitás eltörlése által, teljes jogú urává ősi javainak; hanem az összes nemzet megszabadúl azon gyarmati vámrendszertől, mely iparunkat s kereskedelmünket lenyűgözte. Mert tudjuk, hogy a birodalmi kormány főleg azért vetette e bilincseket anyagi érdekeinkre, mivel különben a megadóztatott jobbágyszőlő s a még súlyosabban megadóztatott német-szláv örökös tartományok természetűi s iparosai nem állhatták volna ki a concurrentiát a minden adótehertől ment nemesi birtok terményeivel.

A nemesség azonban nem volt hajlandó elfogadni József tervét, s hogy ellenszegülésének nagyobb nyomatékot szerezzen, a parasztokat is érdekébe vonni igyekezett, velők elhitetni akarván, hogy az új adózási terv az ő romlásukat is siettendi. A városiak szövetségére pedig annál inkább számolhatott a nemesség, minthogy azok különben is elégedetlenek voltak két más rendelettel, melyek egyike által a szabad királyi s bányavárosok, valamint a jáász-, kún- és hajdúkerületek is municipális önállóságuktól megfosztatván, egyéb városok s helységek módjára a megyei hatóságok alá vettek; másika által pedig az iparosok czéhei eltörültettek. A pórság ugyan, mely a szabadságát biztosító s ura iránti viszonyait az ő hasznára szabályozó rendelményekben már nagy kedvezéseket nyert vala, csak hálával fogadhatta volna az új adórendszert; de mivel ezen új rendszerről elég értesítést nem nyert, különben is megszokván tisztelni a nemesség tekintélyét, csekély értelmisége mellett ettől könnyen megnyeretett. Az elégtelenség panasza ekként minden oldalról kitörtek.

Nem kevésbé bántá még a nemességet s ennek keblében különösen a tisztviselőiséget a vármegyei ősi intézet eltörlése, az országnak új terv szerinti politikai felosztása, a közigazgatásnak új rende, az új polgári törvénykezési rendszer s igazságszolgáltatás, az országos levéltár felállítása, melybe az eddigi

hiteles helyeken őrzött minden nemzetségi és családi okmányok is átteendők valának. A régi törvénykezés hiányait maga a nemzet is eléggé érezte már ugyan; de a hiányos rendszer is, mely a nemzeti szokásokból s erkölcsökből, a nemzeti élet s alkotmány egyéb részeivel összefüggőleg sarjazott ki, kedvesebb volt a nemzetnél, mint a bár jobb új, melyet azonban önkény parancsolt reá. Innen van, hogy bár egyesek, kik a réginek hibáit s hiányait saját kárukkal tapasztalták, panaszokat emeltek is ellene, — minek következtében több ízben bizottmányokat is rendelt a törvényhozás annak javítására; de azt gyökeresen átalakítani, helyébe a kor kívánalmainak megfelelőbbet állítani, még a törvényhozás útján sem kívánt a nemzet. A nemeseknek ebben még azon külön érdeke is forgott fenn, hogy a bíróságra s más törvényszéki hivatalokra eddigelé kizáró jogot tartott. Midőn tehát József új törvénykezési rendszert szabott az országra, midőn a törvényszéki hivatalokra a nem-nemeseknek is utat nyitott, az úri székeket a pórság javára szabályozta, az ügyvédek fogásainak s huzavonásának gátot vetett, minden külön pörös eljárásra határozott díjakat szabott, ajándékokat elvenni hivatalvesztés alatt tilalmazott, a pörfolyam idejét meghatározta stb. — lehetetlen volt a közelebbről érdekeltek s egynémely eddigi haszonvételeiktől elesettek bosszúságát magára nem vonnia. Ezen s más hasonló okokból származott késleltető akadályok miatt, melyekhez még a kitört török háború is járult, az új polgári törvénykönyv, bár végre a sajtó alól is kikerült, életbe mégsem léphetett s csak könyvkereskedési áru maradt. A büntető törvény új rendszere azonban, mely, bár nem volt is magában véve tökéletes, de a bűn és büntetés közt a réginél jobb arányt tartott, gyakorlatba lépett a törvényszékeknél. E rendszer következtében számos más reformok is tétettek, melyek nem kevésbé felingerlék a nemesség ellenszenvét; ilyen volt, például, az úriszékek kard-

hatalmának eltörlése, s még inkább a halálos büntetések meg-
ritkítása által szaporodott rabtartási költségek, melyeknek egy
részét a földesurak is kötelesek lőnek viselni; ilyen mindenek
felett az, hogy némely, még rendőrségi vétségek miatt is elő-
jogainak elvesztése által sújtott a nemesség.

De bármily üdvösek voltak is különben e reformok,
mivel a nemzeti életből sarjazott, evvel együtt nőtt s fejlett
ősi intézmények romjain, mindenben önkényes, nem ritkán
erőszakos módon létesítettek, oly nemzetet minő a magyar,
elmaradhatlanul visszahatásra kellett ingerelniök. A lenyomott
rugony erősebb volt, mintsem hogy előbb vagy utóbb vissza
ne pattant volna; s hogy ez mindjárt az első években nem
történt, oka részint abban feküdt, hogy a nemzet meglepetett
és szinte elkábított az egymást érő újítások által, melyek
közt azonban több olyan is volt, mit a nemzet is kedvelt s
jóváhagyott; részint abban, hogy a hatóságok, melyek által
reformok közzé tétettek, az eleinte nyilvánított ellenszegüléssel
felhagyva, az ellenmondásra nem sokat ügyelő, szilárd feje-
delem rendelkezéseiben, legalább hallgatagon megegyezni lát-
szának. Továbbá, miután a megyei gyűlések eltiltattak, sokáig
nem volt módja a nemzetnek azon erőnyilvánításra, melyet
csak számosak egyesülése s a tömeges erő tudalma szokott
kifejteni. E mellett a fejedelem erőteljes személyessége, mely
szándékainak létesítésében, hol akadályra talált, az erőszakos
kényszerítéshez is nyúlt; nem különben annak tudata, hogy a
fejedelem, távol minden önzéstől, valóban boldogítani akarja
népeit, s népboldogítási buzgalma oly nagy, hogy magának
pihenést, élvezetet is alig engedve, szakadatlanul a közügy
jváért fáradoz, — némi nagyság fénykörében tüntette őt elő,
minélfogva a nemzet szívében az aggály, elégtelenség és
boszúság mellett a tiszteletteljes félelem egy nemét kelték fel
iránta; — mindez sokáig visszatartá az indulatokat a rögtöni

kitöréstől. A mód is, melylyel egyesek, sőt hatóságok ellenszegülése fogadtatott, mellőztetett vagy megtöretett, meggyőzte a nemzetet, hogy az ősi intézményeket fenyegető veszély elhárítására csak oly eszközök vezethetnének, minőknek a nemzet a fejedelem ébersége s az intésétől függő tömérdek katonai erő mellett nincsen birtokában. A hasonló okokból származott németalföldi lázadásnak azonban nálunk is nagy lőn a hatása; a török háborúból kifejtett körülmények pedig, melyek folytában a megyéknek régóta zárva tartott gyűlés-teremei ismét megnyíltak, alkalmat szolgáltatának az egyeseknek érzelmeiket nyilvánítaniok, a közös ingerültségben egyesülniök.

E gyűléseknek egy messze elágazó, a nemzet nagy részére kiható forrongás lőn eredménye. Míg ezek folytában néhányan külfejedelmekhez is folyamodának gyámolításuk kieszközlése végett, azalatt benn annál inkább terjedt az izgatottság, mint-hogy azok, kiknek elébb feladatává tétetett volt a reformok kihirdetése s a néppel megismertetése, általában nem oly módon jártak el tisztökben, hogy a fejedelem terveit a nép előtt kedvező világba állították volna. Az ellenszegülés szelleme a török háború folytában az egész nemzetet áthatotta. Az első évi, nem szerenesés hadjárat után a gabnatárak kiürülvén, József az ország rendeitől jelentékeny gabona-mennyiséget kívánt szállíttatni a hadi tárakba, nem ugyan ingyen, de a piaczinál alantabb áron, s még annak egy része is csak a helyreállandó békében ígértetett kifizettetni. E rendeletet számosan a birtokjogba önkényes avatkozásnak bélyegezvé, végrehajtani vonakodtak. Az erre következett erőszak, melylyel a hadsereg számára szükséges gabona beszédetett, egyikévé lőn a legsajgóbb sebeknek s azon következést szülé, hogy az 1789-ben ismételt újoncz- és gabonaszedési rendelet közönséges ellentállásra talált. E mellett komoly előterjesztések érkezének a fejedelemhez, közönséges lázadással fenyegetők, ha most is

erőszakhoz nyúlna. A megyei gyűléseken, melyek a királyi kívánatok tárgyalása végett lettek kihirdetve, annál daczosabb szellem nyilatkozott, minthogy most a nyert vallásszabadság miatt eddigelé nyugton maradt protestansok is kezét fogtak a többi zajlongókkal.

József, kit egy részről a török háború, más részről birodalmának egyéb bonyodalmai is nyugtalanítának, aggályos szívvel hallá a mindenfelé mind határozottabban hangzó jelentéseket, melyek tudtára hozták, hogy a magyar tartományokban is egy általános lázadás van készülöben, melyet idegen hatalmak is nyomatékosan szándékoznak segíteni. Ezen körülmények, párosúlva kétségkívül közeledő halálának előérzetével, s hihetőleg annak elismerésével is, hogy reformjaiban sokat elhirtelenkedett, sokat, mit a nemzet más módon fogékonyná érelve, önkéntelfogadott volna, erőszakkal hajtott végre, szintúgy lelkiismeretessége is, minélfogva félt a terveihez s újításaihoz való makacs ragaszkodás által felgyújtani a belháború pusztító lángját, s nyomort terjeszteni a szándéklott boldogítás helyett, — ezek birták őt azon hősies elhatározásra, mely szerint egy leirata által minden eddigi újításait megsemmisítette.

József e rendelménye után nemsokára megszűnt élni. De sem e leirat, sem utódának nyilatkozata, mely által a nemzetet minden ősi jogainak és intézményeinek megtartása iránt biztosítá, nem nyugtatták meg tüstént a heves forrásba hajtott nemesség egy részét. Még több biztosítást kívántak jogaiknak, melyeknek fentartása mindig legfőbb gondja volt a nemességnek. A megnyílt országgyűlésen e végett a királyi hatalom csökkentésével is gyarapítani törekedtek előjogaikat, biztosítani rendi alkotmányukat. Már a gyűlés előtt nagy zajjal kiáltották volt ki, hogy az alkotmány megsértése következtében a trónkövetkezés folytonossága megszakadt, a nemzet királyválasztási joga föléledt; minélfogva Leopold megválasztásánál új szerződés

volna kötendő a koronával. Ezt azonnal fogantatba is kezdték tenni s új felavatási okmányon dolgozának. Ugyanezen elvből következtették azt is, hogy a József alatt kinevezett tisztviselőket, mint törvényteleneket, hivatalaikból le kell tenni, s a választási jogot, még a főpapságra nézve is, a fejedelemtől elvéve, az országgyűlési rendekre kell ruházni. Sőt még itt sem állapodék meg az ősi jogainak sérelmei miatt fölgerjedt nemesség. Mintegy kárpótlásul a József alatt történtekért, s óvásul hasonlók ellen a jövőben, azt határozá, hogy minden hatósági, megyei, kamarai, bányászati, harminczadi, só- és postai hivatalok ezentúl csak birtokos nemesekre ruháztassanak, azokból nemcsak az idegeneket, hanem a nem-nemes magyarokat is kizárván.

Az első pontokat, melyek a koronára vonatkoznak, nem-sokára letétette ugyan a fejedelem szilárdsága; de az utóbbiak új zavarok magvait hinték el s jelszavai lőnek az új harcznak, mely egy részről a nemesség, más részről a polgár és pór-osztály közt folyt le. Mert midőn a nemesség túlzó hevében nemcsak Józsefnek a pór-osztályra vonatkozó rendeleteit, hanem még Mária Terézia úrbéri szabályzatát is, mint országgyűlésen kívül, s így törvény ellen alkotottat, eltörlni szándékoznék: több megyében, nevezetesen Szabolcsban, röpiratok jelentek meg, a parasztságot lázadásra ingerlők a nemesség ellen, mely a rabszolgaságot ismét helyreállítani szándékoznék. A pór-osztályhoz csatlakozék az említett nemesi határozatok által mélyen sértett polgárság is. A királyi városok a parasztsággal egyesülve oly tartalmú kérelmet nyújtanak be a fejedelemnek, hogy vagy védje őket a nemesi önkény s nyomás ellen; vagy nekik is engedje meg tenni, mit hasznok kíván, miként a nemesség teszi azt budai gyűlésén. A kedélyek e két osztályban annyira felgerjedének, hogy aligha nyilvános lázadásban nem törnek vala ki, ha egy részről a fejedelemnek sikeres védelmet

ígérő nyilatkozatai, más részről a magába szállt nemesség engedelkenysége s ígéretei, hogy ama két osztály érdekeiről még a jelen gyűlésen fognak gondoskodni, le nem csendesíti az elkeseredett kedélyeket. Mennyire félt a nemesség ilyféle kitöréstől, eléggé bizonyítja az, hogy már fegyverkezni és zászlóaljokat alkotni kezdett. Erre azonban nem lett szükség. A fejedelem tapintatos magatartása, bölcs intézkedései az ingerültséget végre minden oldalról lecsillapították.

Így menté meg a nemesség a maga előjogait, a nemzet a maga nemzetiségét s alkotmányát a fejedelmi önkénnytől; így a polgári és pórosztály a maga jogait a nemesi hatalom túlkapásától. József reformjai, melyek a nemzeti élet minden elemeit felforgatták, leghatékonyabb ösztönökké váltak a III. Károly óta álomba szenderült, tespedő nemzet felébresztésére. Oly formán hatottak azok reá, mint a kóranyaggal megtelt betegre Prisznitz hidegvízi gyógyrendszere. E harczában a nemzet sok jót elfogadott, sok jót elvetett, csak hogy alkotmányát sajátságos elemeitől, melyek ezen századok viszontagságai alatt csodálatosan összerakott építményt belviszonyaiban támogatják s összetartják, megfosztatni ne engedje. Miként egy jeles német író a magyar államról mondja: „egy, az arisztokratia s a mindent átfogó kormányorganismus elve szerint rendezett egybehangzó gép eszméje hiányzik e tarka vegyületű, különbözőleg számított, sokfélekép lépcsőzött, egymással ellenkező létrészekből álló s mégis egy egészet alkotó népegyesületből, melyben a királyság egységként tűnik ugyan elő, de a tagok mindegyikét más sajátságos módon feltételezi.”

A törvényhozás, mely, miként láttuk, József által önkényesen gyakoroltatott, Leopold alatt régi alakjába térvén vissza, egyedül a megváltoztatott állapotok, megsértett jogok helyreállításával, a nemzeti nyelv s állami függetlenség biztosításával, a perfolyami zavarok elintézésével, s a múlt állapotokra

visszaható hasonnemű tárgyakkal foglalkodik. A bizottmányok alkotása, melyek a közügyek minden ágaiban teendő javítások kidolgozására rendeltettek, nyilván tanúsítják, hogy József reformjai a közigazgatás minden részeiben felvilágosíták, — s vele az alkotmány hibáit és hiányait élénkebben megismertetvén, azok orvoslásának s pótlásának szükségéről tökéletesen meggyőzték a nemzetet. Tanúsítják azt is, hogy a nemzet első felgerjedési hevének csillapodása után nem idegenkedett többé némely, a Józseféihez hasonló újításoktól, csak hogy azok törvényes, alkotmányos úton tétessenek; s e törvényszerűség hiánya okozta, hogy a rendek a törvényes formákhoz s a nemzet törvényhozási jogához ragaszkodva, oly józsefi intézkedések eltörlését is sürgeté, melyeknek igazságszerűségéről és szükséges voltáról különben meg volt már győződve.

A hadügy József alatt nagy haladást tett. Mellőzöm a fegyverek tökélyesbítését, a hadsorok és hadtestek mindinkább kimivelt gépszerű mozgásait, a különben több tekintetben ember-telen, szigorú fegyelmet, a toborzás által intézett újoncz-szedést, mely legalkalmasb módnak látszék az autokrata intésétől függő, engedelmes haderőt összegyűjteni stb. Azon egyet említem, hogy az országtól törvényszerűleg kiállított újonczok általán véve minden megyében erőszakos fogdosás által kényszerítették azon pályára, melyben minden polgári s legtöbb emberi jogaitól megfosztattak a kegyetlen fegyelmi szabályok s baromi bánásmód által. Az mindazáltal dicséretére válik a birodalom hadi kormányának, hogy őt az emberiség nem igen terhelheti ama váddal, mint több más országbelieket, hogy háborúskodásaínál érzéketlen volt volna az emberi nyomor s életveszteség iránt. József a török háborúban szép példáját adta ebbeli emberiséges érzelmének. Nem csekély kárára volt azonban a nemzetiségnek, és sérelmére a függetlenségi jognak, hogy e korban a magyar ezredek is egészen német lábra állítottak;

s részben e körülménynek tulajdonítható, hogy a polgárság s katonaság közti ellentét elve mind határozottabban kifejtett s jelentkezett a társadalmi életben. E tünemény főoka azonban ama szervezetben rejtett, melynél fogva a katonai rend a polgáritól élesen elkülönözött cast-tá tétetett; mely míg egy részről polgári jogaitól megfosztatott, feljebbvalói iránt pedig még a szolgálaton kívül is akaratlan s korlátlan engedelmességű géppé lett, más részről a keblében szándékosan kifejtett testületi szellemnél fogva a polgársággal czélzatosan ellentétbe állíttatott. Ezen gőgös, a polgárságot megvető, sőt sok esetben büntetlenül sérthető katonai szellem lőn aztán egyik okává annak is, hogy a katonatartás a népnek mind súlyosabb terhévé lőn s az 1790-ki rendek szükségesnek látták, bizottmányt választani, mely javaslatot dolgozna ki, mily módon lehetne a katonatartást az ország lakosainak mennél kevesebb terhelésével, s azok erkölceivel is összhangzóbban eszközölni.

Az anyagi érdekek egyik főtárgyát tették József gondoskodásának; s ámbár ő sajátos elvei s gondolkodásmódja szerint az e tárgyú tervei létesítésében a magyar alkotmány részéről nagy akadályokba ütközött: azok mind e mellett is szép haladást mutatnak; s mit ő e tárgyban tőn, javára vált az országnak. A tervezett physiokratiai adórendszer szoros kapcsolatban állott a nemzeti iparral; mert a szerint egyedül a föld vettetvén adó alá, annak művelője s természetényeinek feldolgozója az ipar és művészet minden ágaiban adómentessé leendett. Addig is azonban, míg azt valósíthatná, a magyarországi ipar állapotának javítására legsürgetőbb szükségnek a nép szaporodását észlelvén, uralkodásának mindjárt első éveiben nagy áldozatokkal több ezer német és francia eredetű családot telepített le az ország puszta vidékein, kivált a temesi bányában és a Bácskában, mindegyiknek földet, házat, gazdasági állatokat és szereket s egy évi élelemköltséget adomá-

nyozván. József e buzgalmának az lőn eredménye, hogy alatta Magyarország 1787-ig harminczhárom új községgel szaporodott. E mellett a pórosztálynak adott személy- és birtokjogok, a földművelés külön tárgyaiban a nép nyelvén készült útmutató könyvecskék szétoosztása, a szorgalomra kitett jutalmak stb. által szép haladásnak indítá a földművelést. A kukoricza s még inkább a burgonya alatta s ösztönzései által jöttek közönséges divatba; alatta tétettek a Nákó testvérek által kísérletek a gyapottermesztésben; alatta s ösztönzésére többféle próbák az eddig nem művelt festő-füvekkel s nevezetesen Kromberg által az izacscesal, Lieblein és Kovachich által az indigóval, mely utóbbik azonban minden erőlködések daczára sem sikerült stb.

Az állattenyésztés három neme: a ló-, juh- és selyemhernyótenyésztés e korban tőn jelentékenyebb haladást. A mezőhegyesi ménes teljes virágzatra emelése, s a gazdaszatnak e nemét illető czélszerű rendeletek; a merkopaili merinojuh anyamajor sarjadékainak, s azokkal együtt a jobb kezelési módnak az ország külön vidékeiben elterjedése oly hasznot hajtának, hogy a lovas ezredek nagy részben magyar nevelésű lovakkal láttathatának el, a kivitt nyers gyapjú ára pedig 1786-ban már 1,652,295 ftra emelkedett. Aránylag még nagyobb haladást mutathatnánk ki a selyemtenyésztésben, ha itt részletekbe lehetne bocsátkoznunk. De ezeket mellőzve, csak a Budán felállított 3240 orsóval működő filatoriumot, a belovári harmincznyolcz széken fonó gyárat s a selyemtenyésztés ügyében nagy érdemet szerzett Mazzucato Ágostonnak nevezetes gombolyító gépét említem, mely új találmány a maga nemében a jelesbek közé tartozott Európában.

A műipar egyéb ágaiban jelentékeny fordulatot okozott a czéhek eltörlése s egyebek közt azon rendelet, minél fogva a nélkülözhető vagy benn is készíthető áruk behozatala a kül-

földről vagy egyenesen eltiltatott, vagy a tilalommal is felérő magas vámokkal nehezítettet. Csis Andor új találmányú szövetei, az évenként ötvenezer darabnál már többet szolgáltató sassini kartongyár, a gr. Batthyáni Tivadar által Vas megyében, a Krisztina főhercegné által Mosonyban, a gr. Schönborn által Munkácson, a Koppi által Kassán, a Hunold által Pozsonyban, a mások által Nagyváradon és Podborjén felállított posztó- s egyéb gyapjúszövet-gyárak, melyek azonban, fájdalom, rövid életűek voltak, eléggé bizonyítják az e részbeni törekvéseket. A gyár- és kézműügy gyarapodásának legnagyobb akadálya az volt, hogy a különben is több tekintetben kedvezőbb viszonyoknak örvendhető osztrák és cseh-morva gyárak, a mieink kárával a harminczad s más kormányhivatalok által részrehajlólag pártoltattak.

Mi végre a kereskedést illeti: kik a számító császár terveinek velejébe mélyebben nem tekintettek, azt állíták, hogy ő az osztrák tartományok kedvéért Magyarország kereskedését végkép el akarta nyomni s azért alkotott arra nézve oly összeszorító harminczadrendszert. A mélyebb észlelők előtt azonban nem maradhat titok, hogy József, ki egyenlő indulattal fogta át birodalma minden részeit, e tekintetben honunkat is emelni s felvirágoztatni, s e végett minden vámsorompókat felnyitni s minden lehető kedvezményt megadni szándékozott; de csak azon feltétel alatt, hogy a nemzet is bőségesebben járuljon a birodalmi háztartás költségeihez, s különösen, hogy a nemesség miként Ausztriában, úgy nálunk is osztozzék a közadóban. E nélkül a harminczadok leszállításából származandó kincstári veszteséget más módon nem is látá pótolhatónak. E feltétel, mint már tudjuk, a physiokratiai adórendszer elfogadása volt. S e reményben kormánya elején tett is többnemű intézkedéseket, melyek jóakarátának hangosan szóló tanúi. Ilyen, például, a szép költséges útvonal, mely által

hogy természetnyelveinknek a tengerre kaput nyisson, Károlyvárost Zenggel összekötötte; ilyen a török kormányval 1784-ben kötött s hazánkra is kiterjedő kereskedelmi szerződés, és azon háború, melyet éppen kedvencz eszméjének, az aldunai s fekete tengeri hajózás megalapításának s általában a kereskedelmi érdekek gyarapításának czéljából viselt a törökkel. Hogy ő mind e mellett is megszorította kereskedésünket a német-szláv örökös tartományokkal, arra oly indokok határozták, melyeket, ha az adórendszerről Pálffy kancellárhoz irt okmányát figyelmesen s részrehajlatlanul taglaljuk s magunkat az ő álláspontjára emeljük, alaptalanoknak alig fogunk állíthatni. Hogy pedig rövid kormányélete alatt más vonalaiban sem emelkedett kereskedelmünk nagyobb jelentékenységre, azt nem fogjuk neki tulajdoníthatni, ha meggondoljuk, mily meleg részvéttel pártolta ő a mindjárt kezdetökben különféle bal események által minden további sikeröktől megfosztott Willehofen-, Taufferer- és Gollner-féle nagyszerű kereskedési vállalatokat s a nem kedvezőbb szerencséjű Delazia és Brigenti kereskedési társaságokat. Annyi volt még hazánkban a physikai akadály, annyi a világkereskedésre még készületlen nemzetben az előítélet s tudatlanság, hogy éppen nem csodálkozhatunk, miért ütöttek ki ily szerencsétlenül a járatlan pályán tett első kísérletek s általában miért nem birt pangásából virágzatra emelkedni kereskedelmünk. Nagyon sajnálandó azonban, hogy ama kísérleteknek többnyire véletlen események miatt történt sikeretlensége a nemzetben egy sajátságos kicsinyszivűséget s minden vállalkozó szellemet előlő félelmet keltett föl, s azt a próbák ismétlésétől huzamos időre visszarettentette. Egyébiránt az 1783-ki kereskedési táblák szerint, melyek mintegy középszámokat adnak, négy millió forinttal hajlott részünkre a kereskedés mérlege. De miért nem okozott ezen összeg szembetűnőbb jóllétet, vagy inkább mily kifolyási erek s utak

közünyösítették s enyészttették el ismét ezen évenkénti nyereséget, előadni nem tartozik feladatunkhoz.

E korszak sokkal rövidebb, mintsem abban az erkölcsi élet bélyegzettebb változáson esett volna keresztül s ez világosabban feltűnhetnék. A József által reformjaiban s a nemzetiség elnyomásában gyakorlott erőszak felizgatá ugyan a nemzetet; de a nemzetiség veszedelme által okozott aggodalom, közelebbről észlelve, mégsem mutatkozik általában oly mélynek, mint talán első tekintetre látszik. Sokaknak száján forgott ugyan akkor e szó; de, mi tagadás benne, sokaktól csak a megsértett önérdek védelmére emelt beszéd vagy intézett cselekvés palástjául használtatott. József újításai, mint tudjuk, nagy részben az előjogos, kiváltságos osztályt támadták meg, s alig fognák azok, kiket e reformok ellenszegülésre ingerlének, magokat mindnyájan kimentetni azon vád alól, hogy tetteiknek nem annyira a fenyegetett nemzetiség, mint a megsértett önhaszon és hiúság volt indító oka. Ezt bizonyítja legalább az, hogy az elégtelenség csak akkor tört ki ténylegesen, az ellenszegülés csak akkor szállott szembe határozottabban a császár rendeleteivel, midőn a török háború alatt a gabna-szedési parancs által egyesek anyagi érdeke egyenesen megtámadtatott. Míg József csak az erkölcsi javakat s jogokat csorbitá, ha volt is panasz, az korán sem jelentkezett oly erélyesen, hogy a császári rendelet ismétlése által nem némtatott volna el. A nemességet általában véve, kivált a főrendűt, a nemzetiséget fenyegető veszély által épen nem látjuk a nemzetiség, nemzeti nyelv buzgóbb védelmére s művelésére gyűladtnak. Miután az egyéb jogait s érdekeit megrázó vihar átvonult, a főnemesség szintoly apathiába esett vissza, minőben azelőtt tespedett; s bár alkottatott is egy törvény-czikk a nemzeti nyelv érdekében, a főnemesség keblében szintoly kevés buzgalom észlelhető annak s egyéb nemzeti

ügyeknek virágzatra emelésében, mint azelőtt. Ezt látva, talán nem is mondhatjuk egészen alaptalannak azon különben éles vádat, hogy a nemesség nagy része József alatt s után főleg abban helyezte s tűntette ki nemzetisége iránti buzgalmát, hogy a maga előjogait s kiváltságait fentartsa, a korona ellenében biztosítsa és nevelje; de a nemzet többi osztályairól, s a nemzetiséget ápolni, gyarapítani alkalmas intézetekről egyáltalában nem gondoskodott.

A pórosztály szabadságszeretétét hatalmasan felébresztették Józsefnek azon rendeletei, melyek különösebben ezen osztályra vonatkoznak. S hogy a paraszt valóban érett volt már arra, hogy a nyert emberiségesb jogokat kellőleg méltányolja, elég tanúságát adá a nemesség elleni felgerjedésében, midőn ez őt József halála után a nyert jogoktól megfosztani szándékozott.

Mi az egyházi s vallásos életet illeti: József egyebek közt eltiltotta a búcsújárásokat, a templomi képekről levétette tarka, túlságos ékítményeiket stb. Ilynemű rendeletei által azonban czélt már csak azért sem érhetett, mivel a nép az efféle újításokra kellőleg nem készítettett elő, nem világosított fel. És midőn a császár ekként az ember legkényesebb jogaiba, a lelkiismeret szabadságába erőszakosan betolakodott, nem gondolta meg, hogy ezáltal oly népnél, mely vallásos szertartásaihoz buzgón ragaszkodik, és még sokkal kevésbé felvilágosodott, mintsem hogy egyszerűbb, tisztább, a haladó kor kívánalmaihoz képest a külformáktól mentebb és szellemibb szertartási rendszert elfogadhatott volna, — némileg magát a vallás lényegét támadja meg, bár a népet hitében nem megingatni, hanem emelni, mélyebb vallásos érzelmre, tisztább erkölcsökre vezetni volt is tulajdonképen czélja. Egyébiránt az ifjúság számára előszabott helyesebb erkölcstani kézikönyvek, a megszorított és szabályozott lelkeszségek, a papok és

szerzetesek tudományos kiképzetésére fordított nagyobb figyelem, a megjavított népiskolák igen üdvösen hatottak a nép értelmi s erkölcsi művelésére. Hasznos volt e tekintetben a szerencse-játékokok betiltása is. A felsőbb osztályúak mindinkább megismerkedni kezdenek az új philosophiával s az erkölcsi szabadelműséggel; s a mily mértékben ez történt, olyanban hült ki köztök a vallásos buzgalom. Az elébb oly divatban volt Mária-társasági gyakorlatok mindinkább elhagyattak s megvettetni kezdettek; a vallási közönyösség, még ugyan ritkább, de már kezdett mutatkozni. A vallási gyűlölség, melyet József türelmi rendelete egy osztályban új erőre ébresztett, sem az ő, sem utódának kormánya alatt nem nyerhetett módot ártani.

A szellemi művelődést, a nyilvános oktatást József buzgóan ápolá. A tudományos egyetemet Nagyszombatból Pestre szállíttatá s egyszersmind a jezsuita maradványok s hagyományoktól is megtisztítá; a tanítványok közt az elébb divatos kolostori vagy szerzetesi fegyelmet eltörülte; a növendékpapságot minden megyéből a Pozsonyban felállított képző intézetben egyesítette; a népiskolákra több gondot, szorosabb felügyeletet fordíttatott. A német nyelvre kényszerítő kormányparancs hatalmas élesztője lőn a nemzeti nyelvnek s irodalomnak; e nyomás nélkül ez aligha ébredt volna fel csak annyira is, mint a század végén találjuk. E kor azonban még kevés értékesebb művet termelt annak mezején; de a buzgalom, azt művelni, terjeszteni, élénkebben nyilatkozott József végső éveitől kezdve, mint bár mikor azelőtt. Az 1790-ki országgyűlés törvényt is alkotott a nyelv buzgóbb művelésére, tanítására a nyilvános iskolákban. Nemzeti irodalmunk, melynek képviselői e korban Bessenyei György, b. Orczy Lőrincz, Barcsay, Báránczy, Ányos, gr. Teleki József, Péczely, Virág Benedek, Révay Miklós, Baróti, Rajnis, Kazinczy Ferencz, Dayka, Verseggi, Dugonics, Horváth Ádám, Gvadányi, Gyöngyösi, Csokonai,

Bacsányi, Szentjóni, Kármán, Kiss János, magasan s lelkesedve lobogtatták annak háromszinű zászlóját, körülbelül e kortól kezdve számítja dicsőséges újjászületését. Révay Miklós már egy nemzeti tudós társaság alapításának tervét is bátorkodott, de pénzhiány miatt siker nélkül, benyújtani az 1790-ki országgyűlés rendleinek. Szóval, ezen kor lelkesedése, buzgalma s kitartása vetette meg alapjait nyelvünk s irodalmunk néhány évtizeddel utóbb beállott felvirágzásának.

VI.

A DEMOKRATIA KIFEJLÉSE HONUNKBAN.

MEGJELENT AZ „ATHENAEUM” 1841-DIKI FOLYAMÁBAN.

„Ha Franciaország történetét egyik félszázadtól a másikkig fejtegetjük, kettős forradalmat veszünk észre a társadalmi állapotban. A nemes ember mélyebbre süllyedt a társasági rendfokozaton, míg a polgár emelkedett. Minden félszázad közelebb viszi őket egymáshoz, s nem sokára érintkezni fognak egymással. Ez nem egyedül Franciaországban sajátosság, hanem az egész kereszténységben közönséges tünemény.

„Mindenütt láthatni, hogy a népi életnek különféle eseményei kedveznek a polgári egyenlőségnek s annak fejlesztésére minden ember segédkezet nyújt, azok nem különben, kik azt szándékosan elősegítik, miként azok, kik annak szolgálni nem akarnak; sőt még azok is, kik ellenségeinek vallják magokat. Mindnyájan ugyan azon pályán tolatnak előre s közösen munkálkodnak majd akaratjuk ellen, majd akaratjukon kívül; mindnyájan vak eszközök az isten kezében.

„Tehát a rendi egyenlőség fokozatos kifejlése a gondviselés határozata, mert az közönséges és állandó s naponként inkább s inkább kisíklík az emberek hatalma alól. Minden események és emberek segítik annak kifejlését.“

Ezt olvasám Toqueville Eleknek az éjszakamerikai szabad státusokról írt remek munkájában. S gondolkodni kezdék, valjon nem tévedt-e a nagyhirű szerző, midőn véleményét ezen annyira fontos, mint kétes jövőendőű ügyben oly határozottan kimondja, s valjon illik-e reánk is az, mit ő a francia

állapotokról általánosságra emelkedve, minden keresztény népről állít, van-e nyoma hazánkban az egyenlőség kifejlésének?

Midőn gondolatimmal társadalmi állapotunk elemein átrepültem, látám, hogy az arisztokrátiát még ma is régi fénye környezi, ma is birtokában van ősi javainak s jogainak, hogy a törvényhozásba, melyből egyedül származhatnak jogszerű átalakulás, ma is oly elhatározó befolyással bír, mint hajdan; látám, hogy a papság, az arisztokrátiának ezen hatalmas, kettős erejű eleme, jogaiból mind máig mit sem veszített. Sőt látám, hogy kivált a nagyobb földbirtokosok az iparnak legbiztosabb hasznú ágát, a mezei gazdaságot mindinkább kifejtván s tökélyesítvén, s ma már műipari s kereskedési vállalatoktól sem idegenkedvén, mint hajdan, a pénz-hatalmat is körükben biztosítani törekednek.

A kétség mélyebb nyomozásra ösztönözött s figyelmebben kezdém meghányni állapotaink természetét, az újabb események jellemét s forrását, a közvélemény s a kor eszméinek irányát. S minél tovább haladék vizsgálódásaimban, annál világosabban látám, hogy a nagy hírű politikai írónak idézett állítása, bár nem annyira, mint Franciaországra, de bizonyos mértékben honunkra is illik, hogy az egyenlőségi elv a nemesi hatalomtól korlátolt, alkotmányos monarchiánk keblében is fejlődésnek indult.

Úgy gondolom, hogy a demokrácia foglaltatjai a civilizációval és felvilágosulással egy arányban terjednek és gyarapodnak.

Az értelem s tudomány világában nincs más fokozat, mint melyet az értelem mélysége s a tudomány terjedelme alkot. Az ég tekintet nélkül osztogatja a girákat s talentumokat. A mennyire közös pedig minden osztályok embereivel ezen isteni ajándék, s a mennyire iparkodnak a külön osztályúak szorgalmok által azt magokban kifejteni, annyira megalapúl s gyarapodik az egyenlőség elve.

S valóban tapasztaljuk, hogy a tudomány becse s tekintélye nő, az irodalom mindinkább hatalommá válik társadalmi életünkben, az értelem és szellemi műveltség nélkülözhetlen közigazgatásunkban. Az arisztokratia épülete nincs ugyan még annyira meggyöngyülve s annyira lehordva a rendváltató fal, hogy a nyilvános életben s politikai joggyakorlatokban a tudomány s értelem elsőbbsége a születés előjogaival versenyt futathatna; a hivatalok legnyomósabbait még csak az arisztokratia kezelheti: de a tudomány s értelem útát nyit az arisztokratia kebelébe; a közvélemény pedig a születési előjog ellenében határozottan a személyes tulajdonok mellett nyilatkozik s a tudománynak nyújtja a pályadíjt.

Hajdan az értelemnek s felvilágosodásnak, mennyire a közéletben hatalomként tekinthető, az arisztokratia, kivált a papság kizárólagos birtokosa volt. Most a tudomány mindinkább a nép tulajdona lesz, minek következtében minden új ismeret, minden új eszme csirája egy új, a nép kebelében fejlődő hatalomnak. „Az irodalom egy közönséges fegyvertár, melyből a gyöngék és szegények naponként fölfegyverzik magokat.” Az ismeretek közjavakká lőnek, s a birtokkal a tulajdonosok egyenlősége is megalapul.

Az értelmi túlsúllyal együtt egyik hatalmas támaszát veszté el az arisztokratia.

Iparunk s kereskedésünk csekélyisége mellett a gazdagság az előtt egyedül a földbirtokra volt szorítva, s mint ennek, úgy annak is egyedül a nemesség volt tulajdonosa. S ez szintoly magas választófalat képzett a néposztályok közt, mint maga a jogkülönbség.

Birtokosainak a gazdagság finomabb életmódra, társalgási szokásokra s pazar fényűzésre nyitott útát; mi által azok mind erkölcsükben, mind életükben különváltak a köznéptől. S voltak idők midőn ezen körülmények az értelem fejletlen-

ségével párosúlva, sokakkal mind a két osztályból elhitették, hogy a nemes úr életbutorzatának s éldeleteinek fénykörében valami felsőbb lény, s a kedvező sors által más anyagból gyúratott, mint a nemtelen; s mind amannak szerencsés, mind emennek nyomorúlt, öröm s éldelet nélküli állapota a mindenható világ-kormányzó változhatlan határozata.

Miképen egészen más színben áll korunk! A földbirtok, minek azelőtt a rajta fekvő jogok miatt megbecsülhetlen értéke volt, már pénzen vásárolható s vele a jog is. Az ipar s kereskedés hatalmas gyarapodása a pénzerőt osztálykülönbség nélkül egyenlőbben osztja fel a szorgalmasok között. S míg egy részről az aristokratia birtok-felosztás és eldarabolás által szegényebbé lesz, a nép közül az ipar áldásai sokakat gazdagságra juttatnak, mely aztán a fényűzést, az éldeletet, szóval, az élet külső butorzatát közössé, egyenlővé teszi a főbb osztálybeliével, az aristokratia körébe a nemtelennek is utat nyit s a társalgási viszonyoknak egészen új alakot kölcsönöz.

Az aristokrátiának aligha van ennél veszedelmesebb ellensége, kivált nálunk, hol a nemesség nagy része még most is szennyet vél háramlani a kereskedési vállalatokból s tőzséri üzértségéből nemesi czímerére. S nem látjuk-e már is, mennyire omladoz a bástya, mely az aristokrátiát az egyenlőség terjedése ellen e részről védelmezé? A nemesség egy része s pedig épen az, mely czímeire legbüszkébb, nem-nemes hitelezők hatalmába esett; s míg egyrészt ezek a társalgásban egyenlőséget követelnek, vagy pénzerejük érzetében néha talán némi felsőbbséget is bitorolnak, a lekötelezettnek nem mindig van kedve, s ha van, nem mindig sikerül velök szemközt, elsőséget éreztetni. Mások, kik eléggé felvilágosultak érteni, hogy minden jogszerű keresetmód tiszteletes s a föld termékeivel vagy a műipar terményeivel való kereskedés semmivel sem aljasabb foglalkodás a természetnél, mintegy szándékosan

terjesztik az egyenlőséget, midőn különféle anyagi célú társulatokban egyesülnek olyanokkal, kiket, mivel gazdagok, születésük homálya mellett sem tartanak magokhoz méltatlanoknak.

A felvilágosulás és civilisatio, tudomány és ipar tehát leghatalmasabb bajnokai a demokraciának. Ezek azon sziklák, melyeken annál bizonyosb törést szenved az arisztokracia, mennél nagyobb egyenlősítő ereje van a tudománynak s gazdagságnak s minél több a mód és alkalom ezeknek birtokába jutni. A társadalmi egyenlőség pedig, melynek pénz és értelem mind tágasb utat nyit, ellenállhatlan erővel fogja aláásni azon közfalat, mely a két osztályt egymástól jog tekintetében elválasztja. Maga az ország anyagi virágzata, mely a főbb osztálynak is nem kevésbbé érdekében áll, mint a nemteleneknek, s e virágzat vágya is, mely mindenkivel közös, hatalmasan segíteni fogja foglalásaiban az egyenlőségi elvet: az eszközök, melyek amazt gyarapítják, nagy részben ennek is előmozdítói.

De a felvilágosuláson s civilisatióon kívül vannak még más tényezők is, melyek amazoknál talán gyöngébbeknek látszanak, de mivel a hatalomrendszerre egyenesen hatnak, amazoknál nem csekélyebb, sőt nem ritkán gyorsabb eredményt adnak.

Az arisztokracia nálunk két részre szakadt. A jogban csekély, sőt ha a törvényhozási módozathoz járulást kiveszszük, semmi a különbség. De annál nagyobb különbséget veszünk észre a társadalmi állapotban.

Ily körülmények közt lehetnek s nem kételkedem, hogy vannak is idők, midőn mind a két rész, egyik talán akaratán kívül, másik akaratának ellenére is, előmozdítja az egyenlőséget; midőn a büszke főnemesség a gazdagokat pénzerejük miatt hódítja magához: az alnemesség a többség erejében s az ettől kimondott közvélemény hatalmában keresi támaszát; s

így mind a két rész saját érdekében harczolva szolgál az egyenlőségnek.

Az egyenlőség elve nálunk mintegy észrevétlenül már is annyira haladt, hogy szembetűnő hatást gyakorol az erkölcsökre szintűgy, mint a törvényekre.

Sok előítéletet ápol ugyan még kebelében az arisztokratia az alsóbb osztály iránti viszonyaiban, kivált a társalgásiakban. De a körülmények már is gyakran kényszerítik magába fojtani a visszataszító gőgöt.

„Egyesüljünk!!“ e szó korunk jelszava, mióta azt a nemeslelkű gróf Széchenyi István kimondotta. S e szócska, mely a hon állapotának javulására varázs-erővel hat, az egyenlőség gyarapodásának is egyik leghatalmasabb eszköze; s hogy e szó a hazában visszhangra talált, egyszersmind világosan bizonyítja is az egyenlőségi elvnek, mely minden egyesületnek fő eleme, kifejlését.

Egy évtized óta mindennemű, tudományos, művészeti, emberiségi s anyagi célok elérésére számos, naponként szaporodó társaságok s egyesületek alakúlnak közöttünk, melyek minden osztályúakat egyesítenek kebelökben; e társulatok kizárólag egyenlőségi elven alapúlnak; fő- és alnemes, polgár, tudós, művész, gazdag és szegény mind egyenlő jogokkal bírnak itt, hol nemcsak a születés által nyert rendi elsőbbség, hanem a rangfokozat is megszűnik, hol birtokos és kézműves, nemes és nemtelen csak mint közczélra törekvő társulati tag lép be a küszöbön, s hol az arisztokratia nem ritkán oly helyzetbe jó szemközt az alosztálybelivel, hogy viseletében egyenlőséget színlelni kénytelen, ha érdekében károsulni nem akar.

Sokkal meglepőbb, mert korcsos kinövésű, a demokratia haladásának nyilatkozása az erkölcsi világ másik oldalán, a vallási s különösen egyházi életben. Tapasztaljuk, hogy az egyház megtámadásai naponként szaporodnak. S mi ennek a

legsajátabb oka? A vallásos hitnek kiveszte-e az emberek kedélyéből, melynek a felvilágosodás a vallást talán szükségtelessé tette? Első tekintetre talán úgy látszhatnék, hogy evvel a seb okát kitaláltuk. De könnyű volna megmutatni, ha tárgyunkról egészen más mezőre térni akarnánk, hogy valamint a hitetlenségnek nem a felvilágosodás az oka, úgy az egyház megtámadása sem egyenesen a vallástalanságból származik. Máshelyt még visszatérek e tárgyra s ott a lélektanból is reményilem megmutathatni, hogy a hitetlenség, ha vele más földi szenvedélyek nem párosúlnak, soha sem lehet az elhagyott vallásnak nyilvános ellensége.

Erősen meg vagyok győződve, hogy az egyház ellen saját kebeléből intézett ezen megtámadásoknak legegyszerűbb oka az egyenlőség haladása. Nálunk a vallás szorosan egyesülve van a világi hatalommal; a papság előkelő helyet bír az arisztokráciában, s jelentékeny politikai hatalmat s befolyást a polgári társaságban, s mint ilyen az arisztokráciának és monarchiának, melyben legerősebb támaszát leli, határozott szövetségese. Az alnemesség az alkotmány s az abban elhintett egyenlőség magvának kifejtése által a monarchiai elvet gyöngíteni törekszik. Midőn pedig ezen törekvése között az egyház képviselőiben ellenkezésre talál, a gyűlöletnek, melylyel céljainak gátolói ellen viseltetik, annál nagyobb részével terheli az egyházat, mennél ellenségesebb szemmel tekinti a világi hatalmat s befolyást, melylyel annak képviselői felruházva léteznek. Valjon nem épen a legszabadabb elműek egyszersmind a legindulatosabb megtámadói-e az egyháznak? Én legalább nem tudom, hogy a monarchia vagy szorosan arisztokratiai elv védője az egyházat valaha megtámadta volna. S hogy ezen hatás kiváltképen az alnemesség kebeléből jő ki, legvilágosb tanúsága annak, hogy a demokratia innen szíja tenyészetének legerősebb nedveit.

A törvények leghívebb tükröi a társadalmi állapotnak, s visszhangjai az uralkodó eszméknek s általában a szellemi s erkölcsi mozgalmaknak. A társasági állapotok forrongása, a fogalmak változása s iránya ezekben legbélyegzőbben tűnik elő. Nem látjuk-e pedig, hogy alig van sociális állapotunkat tárgyazó újabb törvényünk, mely demokratiai elemet magában nem rejtene? Fölösleges volna mind azon törvényeinket elősorolnom, melyek ezen elv jellegét homlokukon viselik. Elég néhányat említenem, melyek kivált az elvet, melyből származtak, nemcsak világosan kifejezik, hanem eredetökhöz híven, azt egyszersmind gyarapítják. Lánczhidunk, vaspályáink s csatornáink nemcsak anyagi hasznokat ígérnek. Midőn a törvényhozás a vámot ezeken minden osztálybelire kiterjesztette, az egyenlőség elvének megerősítésével érzékeny sebet ejtett az arisztokrátián. S nem tudom, hogy nem épen oly fontosnak tekintette-e a törvényhozás az elvet, mint az anyagi hasznat. Azt sem akarom meghatározni, hogy ebből-e vagy amabból árad több áldás a nemzetre.

Továbbá a jobbágyság birtokjoga, s az örökös megváltás, mi által egy egészen új szabad polgárságnak vettettet meg alapja, nem hatalmas lépés-e az egyenlőségre? Nemesi előjogokban ezen magokat megváltók még nem osztoznak ugyan; de jövendő idő, melyben ezen szabadok is úgy fogják képviseleti jogukat követelni, mint a városiak, s a közvélemény szintűgy oda ítélendi azt nékik, miként most a városiaknak. — S a jobbágý-telkeken lakó nemesek megadóztatása valjon mi egyéb a demokratiai elv sanctionálásánál? Valamint továbbá a váltótörvény is, mely nemest s nemtelent kivétel s különbség nélkül egyenlően pártol, egyenlően terhel, nem jelentékeny kifolyása-e az egyenlőségi elvnek?

Idézhetnék még többeket újabb törvényeink közül, melyekből hasonló eredményt lehetne kivonni; de végül még csak a

szabad városok ügyét említem. Hajdan városainknak a királyok adtak részt, a legfőbb hatalom gyakorlatában, a törvényhozásban, bennök az arisztokratia ellen hatalmok támasztát keresvén. Most a városok magok követelik e jog kiterjesztését és gyarapítását. Az alnemesség igényöket nem ellenzi, sőt pártolja; nem azért pedig, mintha a városoktól felhozott históriai jogalapokat érvényeseknek tartaná, hanem egyedül egyenlőségi szellemből: maga átlátja, hogy az egyenlőség elve műveltség, értelem s pénzerő által sokkal inkább kifejtve van már, mintsem a városiak ezen igényét, a közjó kára nélkül mellőzni vagy megtagadni lehetne. Sőt e tárgyban maga az alnemesség sürgeti az egyenlőségi elv bővebb kifejtését, midőn attól feltételezi a követelt jog megadását, ha a városok, melyek eddigi szerkezetöknél fogva a kormány érdekeihez szítottak, igazgatásokban önállóbbak, a kormánytól függetlenebbek lesznek, s abba a városi közönségnek több befolyást engednek, szóval, ha demokratiaibb alakot öltenek magokra.

Más országoknak, melyek e tekintetben honunknál tovább haladtak, példája bizonyítja, hogy nincs mód az egyenlőség ezen kifejlését meggátolni. Századok óta mindenféle akadályok közt haladt az előre, és egy nemzedék ellentörekvése fogná-e azt megsemmisíthetni? Oly ár az, melynek fokonyként dagadó hatalmát megsemmisíteni úgy nem lehet, mint elzárni nem a forrásokat, melyekből származik; minden gát pedig, mely elébe vettetik, vagy elsodortatik, vagy veszedelmes dűlásokat okozhat az erőszakos kiáradásban.

„Senki sem tudhatja a társaságnak jelen állapotában — úgymond Tocqueville — mi módon fog az előhaladni, mert az előkor történetében hasonló állapotot nem ismerünk. A rendek a keresztények közt egymással egyenlőbbek lettek, mint valaha, bár melyik világrészben voltak. Az a nagyszerű, mit e tekintetben magunk előtt látunk, meggátol bennünket bizo-

nyossággal meghatározni azt, mi abból a jövőben következni fog.

„De — így folytatja tovább — ha hosszas szemlélődés s pártatlan vizsgálódás az élő kortársakat arról meggyőzendik, hogy az egyenlőségnek halkan előhaladó kifejlése történetöknek egyszersmind múltja és jövője, akkor ezen egyetlen fölfedezés fogja leleplezni a világkormányzó akarátának szent jellemét. Ebből kitűnhetik, hogy a gondolat és szándék, ezen egyenlőséget meggátolni, kísértő harcz fogna lenni maga az isten ellen, s hogy a népeknek nem marad egyéb választásuk, mint az, hogy magokat nyugodtan alávéssék azon társasági állapotnak, melyet nekik a gondviselés kitűz.“

Azonban a demokratia tökéletes győzedelme honunkban még igen távol lehet. De bármikor történjék, meggyőződve vagyok, hogy az sem a kormányra, sem a népre oly veszélyteljes rázkódásokat nem fog szülni, mint Franciaországban. Alkotmányos intézeteink életrevalósága s kormányunk bölcsesége mérsékelni fogják a szellemi gerjedést, melyet az előhozand, s vezetni annak kifejlését. S hogy ismét Tocqueville szavaival éljek: „Ha ezen átalakulás megtörténendett, a nép a törvényt saját műveként tekintendi, azt szeretni s magát annak önként alá fogja vetni. A kormány tekintélye mint szükséges fog előtűnni; a státusfőnek szeretete nem szenvedély leendőbbé, hanem egy okos és nyugodt hajlandóság. Ha mindenkinek meg van a maga joga s bizonyos annak megtartásáról: akkor minden osztályok közt egy férfias bizodalom s bizonyos fíme a kölcsönös engedélynek fog megalapúlni, miben a kevélységnek semmi nyoma sem lesz. A maga valódi hasznát ismerő nép érteni fogja, miképen a társadalmi állapot jótéteményeinek éldelhetése szükségessé teszi, hogy magát terheinek is alávéssék.“

Tagadni azonban nem lehet, hogy ily átalakulás némi rázkódást mindig okoz, s mintegy lázas állapotba teszi a

társaságot; sőt ha a nép a kormánytól e fontos forradalomra elő nem készítetik, s nem vezettetik, épen úgy felforgathatja a társasági állapotot, miként Franciaországban, hol a demokratia a maga szilaj ösztönére hagyatva, a vallásos hittől, mi a nép kebeléből kiveszett, nem gyámolítva, a kormánytól s törvényektől nem segítettve fejlett ki s nőtt fel, mint a szülétlen árvák, kik nagy városaink utczáin összegyűlnek, s egymást csak ily nyomorban s elvetemültségben ismerik meg. S így történt, hogy Franciaországban a demokratia kifejlett a nélkül, hogy a státus oly állapotban volt volna, minélfogva annak ártalmait szelidíthetné, kinövéseit kiirthatná, s természetes hasznait kifejthetné. Ott a demokrátiának csak bűnei garázdálkodtak, erényei ismeretlenek valának.

Úgy vélekedem, hogy ez nálunk nem fog történhetni. De az egészséges kifejlés biztosítására mégis szükséges, hogy a hatalomviselők a mozgalmakat rendezzék, irányozzák, a közügyek kellő ismeretét a nyilvánosság által terjeszszék; mindenek fölött pedig egy, az eddiginél jobb nevelési rendszer által a népben a vallásos hitet erősítsék, az erkölcsöket tisztogassák, a vallási és világi hatalom közti viszonyokat úgy rendezzék, hogy amaz jótékony uraságát a kedélyek fölött akadálytalanul kifejtthesse.

A legértelmesebb, hatalmasabb és erényesebb rendeknek van ez ügyben kitűzve azon igen fontos hivatás, miszerint ezen átalakulást, mit gátolni veszélyes volna, úgy rendezzék s vezessék, hogy mindaz, mit e fejlődés haladása kíván, a szokásokban, eszmékben, erkölcsökben és törvényekben is kifejeztessék, s törvényszerűleg megalapíttassék; s így a demokratia a másutt nyilatkozó kicsapongásoktól megóvatván, belőle mindazon jó, hasznos és áldásos kifejtessék, mit az a kormányra és népre természeténél fogva áraszthat.

VII.

A HUNOK MARADVÁNYAI
SCHWEITZBAN,
AZ ANNIVIERSI VÖLGYBEN.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV“-BEN.

1853 nyarán a regényes Schweitzban utazván, s egyebek közt, hogy a leuki fürdőbe jussak, a Rhone folyam völgye által képezett Wallis kantonon haladván keresztül, eszembe jutott, hogy mintegy 10—12 év előtt valamely magyar időszaki iratban olvastam légyen valamit a húnok maradvékairól Schweitzban. Mit foglalt magában azon értekezés; mely eredményre jutott annak írója a húnok maradványairól ezen országban? Hasztalan ügyekeztem visszaidézni hűtlen emlékezetembe. Reminiscentiáim a tárgyról, minden erőködésem s évelődéseim daczára, igen homályosak maradtak. Csak arra emlékeztem, hogy azon értekezés írója épen Wallis cantonnak valamely völgyébe helyezte volt ezen velünk rokon, de rég kihalt vagy másokba beolvadt nép maradványait.

Elhatározám tehát magamat, e történelmi tárgy iránt magán a hely színén nyomozást intézni. E szándokban, mindenekelőtt a szükséges előismeretek megszerzése végett könyvekben búvárkodandó, megállapodám Sionban, Wallis kanton fővárosában; fölkeresém ott Ribordi ügyvéd urat, ki több évek előtt Magyarországbán, Pesten, húzamosabb ideig lakott volt. Szíves közbenjárásával megnyílt előttem a könyvtár, s kiadattak a kantonra vonatkozó történelmi és statistikai munkák.

Ezekben két völgyre találtam, melyekről inkább hagyományok, mint okmányok nyomán az állítatík, hogy a húnok maradványai által népesítették volna meg, az egyik az anni-versi, a másik az entremonti völgy.

Az elsőről, az anniviersi völgyről, Bridel-nek a Valais Cantonról írt statistikájában e sovány tudósítást találtam:

„Az anniviersi völgynek, miként hiszik, első lakosai voltak azon hún katonák, kik Olaszországból menekülván, biztos helyet kerestek megtelepedésükre.“

Nem nyertem több világot Boccard, st.-mauricei szerzetes kanonok Valais Cantonról írt történelmi művében sem. „Némely írók, úgymond, azt hitték, hogy az anniviersi völgyet azon tatár csordák egyike népesítette meg, kik Attila halála után minden felől űzetvén s elkergettetvén, a legvadabb hegységek s legismeretlenebb völgyekben kénytelenítették menhelyet keresni.“

Az entremonti völgyről pedig ezeket találtam valamely munkában, melynek címét és szerzőjét följegyezni elfeledém:

„A X-dik században ismét más csapások nyomorgatták e vidéket: e völgyek kebelében elbarnult arczzsinű, idegen tekintetű harcosok jelentek meg; ezek részben a húnok maradványai, részben szerecsen csordák valának, kik az Alpokon átkelének. Egymással rabló szövetségbe állván, a tartományt elpusztították; többen közölök a rablásba és pusztításba beléfáradván, Entremontban telepedtek meg s azt megnépesítették. E szerecsenek nyomaira Schweitz egyéb részeiben is találhatni. Vullyban, a Morat tó partján, máiglan mutatják a szerecsenek tornyát.“

E határozatlan tudósítások kijegyzése után nagy örömmre vált hallanom Ribordi úrtól, hogy gróf Rivaz, sioni kanonok, ki csak néhány év előtt halt meg, negyven éven keresztül fáradhatlan buzgalommal búvárkodott Valais canton őstörténelmében, s erről hátrahagyott nagy tömegű irományai egy, Sionban élő rokonának, szinte Rivaz grófnak birtokában vannak.

Bővebb értesülés után vágyakodva, fölkeresém tehát az említett gróf urat, s általa ritka szivességgel fogadtatván, azon ígérletét vittem magammal a leuki vagy loeschi fürdőbe, hogy az irományokat, melyekben úgy sem fognék magam könnyen s gyorsan eligazodhatni, lelkiismeretesen átlapozandja, s mi kutatásaim tárgyára vonatkozik, velem levél által fogja tudatni.

Az óhajtvá várt levélben, mely végre július 14-kén megérkezett, tárgyamra nézve következő tudósítást olvastam:

„Szerencsém van közleni Önnel eredményét azon nyomozásnak, melyeket ama történelmi tény fölött tettem, melyről Ön értesülni kíván; de e nyomozás semmi határozottabb felvilágosításra nem vezetett. A boldogult De Rivaz kanonok s rokonom irományaiban, ki negyvennél több évig lankadatlan buzgalommal foglalkodott a Valaist illető történelmi munkákkal, s ki e végett a főbb levéltárakat is felkutatta, az anniviersi völgyről szóló szakaszban következő pontot találtam: „Hallom mondatni, hogy az anniviersi völgy a húnok maradványai által népesített meg, kik Galliából üzettek ki; de erre én semmi bizonyítványt nem találok.““

„Attila 451-ben intézte pusztító hadjáratát. Az egyesült rómaiak és frankok, a chálonsi síkságon, népéből többet megölték kétszázézerrel (mely szám azonban szemlátomást túlzott). Ezen ütközet után a Rajna felé s onnan Pannoniába vonult vissza, honnan ismét 452-ben Itáliát árasztá el. Igaz ugyan, hogy a következő évben ismét visszatért Galliába; de Thorismond által onnan elűzetvén, Attila nem merte magát többé ott mutatni (ld. Jornandest és Priscust). Úgy látszik azonban, hogy azon magyarokról akarnak beszélni, kik a X. században Rudolf és a békés Konrád idejében Németország és Helvetia egy részét elpusztították.““

„Mind ebből, — folytatja tovább levelében a szives Rivaz gróf — mind egyéb írókból az tűnik ki, hogy az anniviersi

völgy lakóinak eredetéről semmi bizonyosat nem tudhatni, s mindaz, mi erről mondatik, nem okmányokon, mik eziránt nem léteznek, hanem csak hagyományon alapszik.“

Olvasván oly tekintélynek e tárgybani véleményét, mi-nőnek De Rivaz kanonokot Schweitz s különösen Wallis canton történelmére nézve mindenfelől dicsértetni hallottam, nem is folytattam tovább könyvekben tárgyam nyomozását; hanem elhatározám magamat, a helyszínére utazni, s ott magát a népet, annak nyelvét, szokásait, hagyományait s regeit tenni vizsgálataim tárgyává.

Azon kérdés fölött, melyikét látogassam meg a két völgynek, az anniviersit-e vagy az entremontit? nem maradhattam sokáig habozásban. A völgyek mindkettőjét ismerők tudósításából hallám, hogy az anniviersi sokkal rejtettebb, nehezebben hozzáférhető, mint az entremonti, melyen keresztül emelkedik a Nagy-Sz.-Bernátra vezető út, s melyen Desaix tábornok a század elején egy egész sereggel képes volt keresztülvergődni. Meggondolván, hogy e hún maradványok, ha e völgyek lakói csakugyan azoktól származnak, az írók tanúsításai szerint is, az üldözők ellen menhelyet keresve telepedének le, s kétség kívül a nehezebben hozzáférhető, rejtettebb völgyet keresték menedékül; azt következtetém, hogy céloamat inkább az anniviersi, mint a másik völgyben érhetem el. Megerősített az ebből keletkezett elhatározásomban az, hogy mindenfelől hallám, miként az Anniviers völgy lakói a canton többi népségétől még mintegy száz év előtt is csaknem teljes elszigeteltségben éltek, s azoktól mind termetre, mind nyelvre, mind szokásokra nézve még most is sokkal inkább különböznek, mint az entremontiak, kiknek völgye könnyebben járható, népe kevertebb a valaisival és a piemontival. Végre a hagyományok is inkább Anniviersbe, mint Entremontba helyezik a húnok állítólagos maradványait.

Sierre, németül Siders városából tehát, mely, a Rhone folyam jobb partján, épen szemközt fekszik a folyam túlsó partján létező anniviersi völgy nyílásával, e völgybe egy vezető társaságában megindultam.

Alig juték a hegyháton oly magasságra, hogy a fenvölgy elejének egy részét átpillantassam, teljesen meggyőződém, hogy egy megvert had menekülni vágyó csapata alig találhatott volna ennél rejtettebb zugot szabadulására üldözői elől. A völgy nyílása, vagy torkolata néhány száz lábbal magasabban fekszik a Rhone nyílt völgyénél, s ebből tekintve, egy hegyhát által teljesen elfödöttetik. A torkolatot Navezsencz ¹⁾ szilaj patak görgeteges, meredek ágya képezi, melyet kissé beljebb több száz ölnyi magasságú sziklafalak érintenek, úgy hogy a patak vad vize mély sziklarepedésekben zuhog s tájékozódik alá, számos zuhatagot képezve. Hogyan juthattak e valóságos pokolúton keresztül a völgy első lakói annak belsejébe? — vagy, mivel a bejutás ez oldalról csaknem lehetetlennek látszik: nem más, szomszéd, több ezer lábnyi magas tetőkről ereszkedtek-e le, keresve a biztos menhelyet, ki tudná megmondani? Jelenleg a sziklafalakkól kiálló, s fejszédítő magasságban lebegő karzatos hidak, melyek mintegy 2—300 lábnyi hosszúságban nyúlnak el, veszély nélkül vezetik az utast a völgy szélesebb belsejébe. Az út mindazáltal itt is egyre emelkedik, s a völgyet tulajdonképp csak két hegyhát lejtője —, s annak, hogy úgy mondjam, vályúját a szilaj patak medre képezi. De mennél magasabban s beljebb megyünk a völgybe, annál inkább szelídül e hegyhátak lejtője, szélesbodik a völgy; míg végre a torkolattól mintegy két órányira, Viszój helység mellett, egy beszögellő hegyorom által két

---

¹⁾ Mind ezen, mind a következő neveket és szavakat, melyeket e nép nyelvéből megismertetek, hangzásuk szerint, saját hangjegyeinkkel irtam le.

ágra szakad, melyek mindegyikének alján egy-egy patak tajtékzik alá.

Az egész völgyben, melynek hossza mintegy két mérföldnyire nyúlik, s melyet délről a magas Weisshorn teljesen elzár, összesen nyolcz helység létezik s ezekben mintegy négy-ötezer lélek lakik. A fő s legnagyobb helység, Viszój, mintegy 1200 lelket foglal kebelében; általában földműveléssel s baromtenyésztéssel foglalkodik. A beljebb fekvő Ájer és Gremencz helységekben néhány év óta kobalt-, horgany- és cink-bányák is műveltetnek.

A főhelységben templom és lelkész is létezőn, ott reméltem nyerhetni legtöbb felvilágosítást; megállapodtam tehát, s fogadó hiányában a lelkésznél kértem s nyertem szállást. És minthogy a nép nyelvét nem értém, csakis tőle és egy benszülött, de vándorlásaiban a francia nyelvet is sajátjává tett mesterembertől nyerhettem kérdéscimre feleletet.

A helység s házai semmiben sem különböznek Schweitz azon táji más helységeitől s házaitól. Ezek általában fából készülvék, úgyannyira, hogy a jobb és csinosabb házakon, minő például a lelkészlak, fán kívül semmi egyéb anyag, még csak mész sincsen. A házak falait féllábnyi vastag, a szegleteknél egymásba eresztett, s hogy jól egymáshoz illjenek, gyalult gerendák képezik; a hézagok, mint a hajóknál, mohával tömetnek be; a falak belseje pedig, szintűgy mint a felső s alsó padolat, deszkával van kibéllelve. E házak, mint hallám, télen sokkal jobban megőrzik a kályhákból nyert meleget, mint bármely kőépület; s minthogy építésökre általában vörös fenyő használtatik, igen tartósak is. A külajtók felett az évszám, melyben készültek, e házakon rendszerint kivésve lévén, több házon a 16-ik század első tizedeinek évszámait is olvastam. A szobák azonban, minthogy falaik nem meszeltetnek, a kor által megbarnult deszkázattól komor tekintetet nyernek.

Viszójban mulatásom napja vasárnap lévén, alkalmam volt a népet az isteni szolgálat idején együtt látnom, s kényelmesen tehetnem észlelésemet annak typusa felett. E vizsgálatom mindazáltal semmi eredményre nem vezetett: természetére, színére, arcvonásaira nézve e nép semmiben sem különbözik Valais kanton többi népétől; a hún typusnak legalább semmi világosabb nyomára nem találtam rajta. Ha e nép csakugyan hún maradvány, mondám magamban, lehet, hogy eredeti jellegét csak azóta vesztette el, mióta a kanton többi népével sűrűbb közlekedésben áll. Mert a megelőző estve gazdámmal, a lelkész-szel beszélgetvén, — ki maga is e nép kebelében született, — hallám tőle, hogy mintegy száz év óta e nép nagy változáson ment keresztül. Azóta ugyanis mindinkább elszaporodván, és szűk völgyéből elég táplálatot nem nyerhetvén, mind sűrűbb érintkezésbe lépett a kanton többi részeivel; s most már számos család tagja hétszámra leszáll magas völgyéből s távozik a kanton termékenyebb részeire munkát keresni. Sokan a Rhone völgyében már magok is bérlenek szántóföldeket, melyeknek művelése végett hétszámra is távol vannak tűzhelyeiktől. E sűrűbb érintkezés a kanton többi népével kölcsönös ismerkedést szült, melyből aztán vérkeverés származott. „Az anyakönyvekből látom, úgymonda gazdám, hogy négy-öt nemzedék előtt hallatlan dolog volt egy völgyünkbeli lakosnak házassága a kanton más részeiből; mit egyebek közt a nyelv különbözőése is gátolt: most azonban három-négy nemzedék óta a Rhone völgyébe lejárók ennek lakosaival megismerkednek, nyelvöket megtanulják s gyakran összeházasodnak: nem csoda tehát, hogy typusok, ha különbözött is tán egykor, most egyenlő a kanton többi lakoséival.“

Kívánt eredményre az alak tekintetében nem jutván, nyelvöket fogtam vizsgálat alá. Szerencsétlenségemre a lelkész az egész vasárnapon át isteni szolgálattal, gyóntatással — mert

épen valamely helyünnepök is volt, s a betegek ellátásával annyira el volt foglalva, hogy vele az ebéd idején kívül nem igen társalkodhatám. Bizonyítá mindazáltal, midőn neki a délelőtti órákban nyert tudósításaimat elszámláltam, hogy azokon kívül ő sem tudna kielégítőbb választ adni kérdéseimre; minthogy arról az ebéd alatt meg is győződtem. Annyi hasznomra mégis volt a lelkész, hogy reggel, mielőtt távozott, kérésemre a helység egy pár legöregebb és legértelmesebb lakóját előhivatta, kiktől aztán a francia nyelvet is beszélő, elég értelmes és írást is tudó, fiatal mesteremberem tolmáclata által nyertem tudósításaimat, melyeket a következőkben terjesztek az olvasó elébe.

Lakosai azon szűk völgyeknek, melyek a Rhone völgyéből délre Piemont felé nyúlnak, s e tartomány határain jobbra meghághatlan havasok és gletscherek által záratnak el, többnyire a francia, olasz és más ős nyelvekből származott keveréket beszélnek; melyek egymástól a külön völgyekben többé-kevésbé különböznek. Az anniviersi völgy nyelve azonban, mint embereim mondák, annyira különbözik a szomszédvölgyek nyelvétől, hogy e külön völgyek lakosai őket saját nyelvökön egyáltalában nem értik meg; s hogy egymással közlekedésbe léphessenek, kénytelenek egymás nyelvébe némileg beléokúlni.

Embereim képzettsége nem terjedt annyira, hogy tőlök nyelvök szelleme s nyelvtani szerkezete felől értesülhettem volna; magam pedig annyi idővel nem rendelkezhettem, hogy csupa kérdésekkel analysis útján juthattam volna ily eredményhez. Meg kellett tehát elégednem némi oly tárgyak összeírásával, melyek az ember és élet első szükségére vonatkozván, a nyelvhasznalatosságra némi világot vethetnek. E kevés műveltségű, jobbra a szabad természetben élő s avval foglalkodó népre nézve ilyeneknek tartám a lakhely és természeti tárgyak neveit. Számtalan kérdéseimre nyert válaszaikból mindazáltal csak azokat jegyzém föl, melyekből első tekintetre

is meggyőződtem, hogy sem nem francia, sem nem olasz szavak, sem azoknak szójárás szerinti elferdítése. Íme tehát az eredmény.

Helységek nevei, úgy miként a nép nyelvén hangzanak, de magyar hangjegyekkel írva:

Penszék, mint mondák, a legrégebbi helység, melyet egyébiránt útjában legelőbb, a völgy torkától mintegy másfél órányira ér az útas, egy igen emelkedett, az útnál sokkal magasabb hegyháton fekszik, úgy hogy e magyar elnevezés: fenszék, sőt ez is: benszék, teljesen kifejezi a helység fekvésének jellemét. Tudjuk, hogy a székelyek máiglan széknek nevezik számos lakhelyeiket.

Viszój, a főhelység, a Navezsencz patak jobb partján, míg Penszék a balon fekszik, egyik a másiktól mintegy fél-órányira.

Aj er.

Grimencz, vagy Gremencz, a völgy legtávolabb szinte nagyobb helysége, közel azon két hegygerinczhez, melyek hegyes szögbe összefutva, érintkezési pontjokon a Weishornná emelkednek.

Prász.

Major.

Küimez, csak néhány házból álló kis tanya, melynek lakosai a meredek hegyháton földjeiket nem igen művelhetvén, baromtenyésztésből élnek, mert legelőjük, mezejök elég van. Ha valaki e szóban külmezőt, vagy kü-, kö-mezőt látna, ám én nem ellenzem.

Luk, egy igen elrejtett, nehéz bejáratú völgyágyban fekvő helyecske, melyre neve, magyar értelemben, teljesen ráillik.

A völgyet környező hegyhátak nevei:

Ponset; Sándolin; Tinyózsza; Ruaz; Tónó; Barnózsza, barna vagy fekete hegy, melynek tövében egykoron számos kenyérsütő-kemence állott, melyeknek most már csak

némi romja láthatók. Továbbá: Náva; s ennek alján néhány házból álló tanya, melynek neve: Návaszék.

Irek; Árolek, e szóból származtatva: árol, mi fenyűt, s így Árolek fenyvest jelent.

Traktui, sziklás, köves hegyhát; Vujbe; Bendéla.

Cziruk, a völgybe szögellő, azt két ágra osztó hegy neve.

Czászele, stb.

Patakok nevei: Navezsencz, Gugra.

Mezők vagy inkább legelők nevei:

Tarampon, egy kis fensík neve. Labarma, egy lejtő neve, melyből egy barlang nyílik, s nevét ettől nyerte, Barma annyit tévén, mint barlang.

Leseitisz, sziklás hegyhát neve, melyen rendszeren juhok legelnek; a sziklát sei szóval nevezvén.

Egyéb tárgynevek, melyekből azok, kik szerint Ádám apánk is magyar nyelven beszélt, talán süthetnek ki némi hasonlatosságot a magyar hasonértelmű tárgynevekkel:

Borra = köd, ború.

Czenevi = szintaz.

Larba = hajnal.

Lekuj = hózivatar.

Delenyi = tűzifa.

Foszha = élőfa.

Lezu = erdő.

Matton = fiú; matta = leány.

Boebo = csecsemő.

Feja = juh, fejős.

Bera = kos.

Mozon = egy éves üsző.

Zóra = két éves üsző.

Vizsigra = egy éves kecske.

Verzasze = evet.

Vujku = kuvik, halálmadar.

Puk = kakas.

Zelina = tyúk.

Zippa = ruha.

Czasze = gatyá.

Czukszon = harisnya.

Berra = sapka, főveg.

Dorbade = menyegző.

Verszeta = gyűrű stb. stb.

Egyéb kérdéseimre mind oly szavakat mondanak embereim, melyekben franczia vagy olasz származású szavakra ismertem.

Családnevek:

Savián; Kálló; Visszó stb.

Mythologiai nevek:

Gargantoa, egy óriás neve, ki egyik lábával egy, másikkal más hegyen állva, iszik a patakból, elnyelve néha egész fenyűszálakat.

Tupil, gonosz szellem, ki az alvó embereket gyötri.

Ladonna, szinte gonosz szellem, ki éjjel, de csak holdvilágnál a hegyeken jár, s az embereket, kiket előtalál, megveri.

Kurtaczavas, éjjeli szellem, ki minden hasadékon bejár, s az embereket addig ugratja, tánczoltatja, mígnem a fáradságtól félholtan rognak el.

Follaton, ki éjnek idején szokott belopódzni oly házakba, melyekben csecsemő fiú-gyermekek léteznek, s azokat megszoptatja, s gyakran gyomrukra fekvén, meg is fojtja.

A tupilról következő mese létezik: Egy öreg katona, ki a völgyben lakott, kardját mindig magához vette ágyába, hogy a tupillal, ha őt bántani akarná, megvihasson. Egy éjjel hallván őt szobájában csoszogni, kardját megmarkolván, felugrott s olyat vágott a kísértetre, hogy az tüstént, s oly nagy zajjal zuhant a padolatra, mintha egy nagy tehén volt volna. De mily nagy volt csodálkozása, midőn világot gyújtván, látá, hogy mit ő iszonyú szörnynek vélt, hasonló a tehén májához.

Regéik, népmondáik egyébiránt jobbára az embernek a természeti erőkkal folytatott harczára vonatkoznak, mint minden más hegyi népei. Ilyen például azon rege, mely szerint két nővér, a kik mindegyikének volt egy-egy szeretője, egy tavaszi estvén épen akkor lepettek meg ezek által, midőn némi fűvekkel vizet forraltak, melyet hajnalban a mezőre önteni szándékoztak, hogy mindent lefagyasszanak. Szeretőik az ágy alá bújva hallák a nővérek gonosz szándokát, s meggyőződván, hogy azok boszorkányok, a völgyet tőlök megszabadítandók,

mihelyt észrevették, hogy azok elaludtak, rejtekükből előbúván, a mások kárára készített bűvös vizet reájok öntötték, kik aztán azonnal megfagytak stb.

A nász-, temetkezési s egyéb népszokásokról kérdezősködvén, embereimtől semmi különöset, mi a kanton más részeiben is nem léteznék, nem hallhattam, azon egyet kivéve, hogy a halott eltemetése után a rokonok ismét mindnyájan összegyűltek a halottas házba, s ott az örökösök által torral fogadtattak. De ezen szokást, mely az egész kantonban csak e völgy lakóinak volt sajátja, a kanton hatósága mintegy 50—60 év előtt végkép eltiltotta, tapasztalván, hogy a gyásztorok néha az egész örökséget fölemésztik s az özvegyeket és árvákat inségre juttatják.

Nyelvökről szólván, még azt kell vala megjegyeznem, hogy mindazon válaszokból, melyeket a nyelvformák, szóejtés, változás, hajlítás, ragozás stb. tekintetében hozzájuk intézett kérdéseimre nyertem, teljesen meggyőződém, hogy nyelvök nem egyéb, mint egy külön dialectusa azon franczia, olasz és nem tudom miféle régi, tán gael s más kiveszett nyelvekből összezagyvált műveletlen, szabálytalan tájnyelvnek, mely e vidék többi völgyeiben is divatozik s formáit, alakjait, szabályait szintűgy mint egyes szavait majd egyik majd másik nyelvből kölcsönözte.

És miként magam meggyőződtem, úgy a közlöttekbenl tán olvasóm is meggyőződhetik, hogy ezen összesen csak négy-öt ezer lélekből álló hegyi népet, bár azt egy homályos hagyomány a húnoktól származtatja le, ezek maradványának bebizonyítani, jelenleg, tizennégy század lefolyta után, minden határozottabb történelmi adat s bizonyítvány híjában, egyáltalában lehetetlen.

VIII.

THOUVENEL EDUARD

„LA HONGRIE ET LA VALACHIE.

SOUVENIR DE VOYAGE ET NOTICES HISTORIQUES“

CZÍMŰ

MUNKÁJÁNAK BIRÁLATA.

MEGJELENT AZ „ATHENAEUM“ 1843-KI FOLYAMÁBAN.

Nem lehet szívünkben nem örvidenünk azon mind-inkább növekedő figyelemnek, melylyel a külföld egy idő óta honunk iránt viseltetik. Mert egy részről csalahatalan jele ez azon erő s élet ébredésének, melynek hiánya miatt hazánk a műveltebb Európában csak néhány évek előtt is még ismeretlen föld vala: jele, hogy azon édes remények, melyeket a haladásnak örülő hazafi honának egykori virágzatáról lelkében táplál, a művelt külföldtől is igazoltatnak; — más részről bizonyos, hogy hazánk, ezen ismerkedése által a művelt Európával, mind anyagi, mind szellemi tekintetben sokat nyer s igen segítettik előhaladásában azon pályán, mely még végtelen kiterjedésben nyúlik el előtte.

Azon külföldieknek tehát, kik hazánkba utaznak, hogy azt magok megismervén, honfiaikkal is megismertessék, igen szép köszönettel tartozunk, ha ezen ismertetések hívek, s bővebb önszemlélet, alapos tárgyismeret s elfogúlatlan ítélet eredményei; mert azok kétfélekép használnak: először is hazánk ismeretét terjesztvén s osztatván azon számos előítéleteket, javítván, kügazítván azon fonák nézeteket, melyek hazánkról a külföldön még mindig uralkodnak; másodsor pedig használnak magunknak is, midőn látjuk, hogy miként tükröznek vissza intézményeink, polgári s erkölcsi állapotunk oly egyének lelkében, kik saját állapotjuk s népi életök kifejelettségében a tisztábban-látást megszokták s kiknek szemeit nem hálózza be, mint számtalanokét honfitársaink közül, az édes, megszokott

magunkéhoz ragaszkodás. S így az ilyenek, föltéve, mint mondtam, hogy alapos tárgyismerettel, érett ítélettel birnak, nem csak künn, hanem közöttünk is segítenek gáncsaik által irtani az előítéleteket, helyeslésük által meggyökeresíteni az új, józan, országos hasznú eszméket.

Az előttünk fekvő szép kiadású könyv szerzője egyike azon hazánkban utazóknak, kik polgári s erkölcsi állapotunkat, s a nálunk uralkodó szellemet tűzvén ki vizsgálódásuk tárgyául, teljes mértékben megérdemlik köszönetünket. Ismeretei általán véve alaposak, ítéletei helyesek, a dolog velejére hatók, írásmódja méltányos, olyan, minőnek egy íróénak lenni kell, egy nemzettel szemközt. Miért a legtisztább örömmel sietünk őt hazánkfiával megismertetni.

A könyv, miként címe is mutatja, két részre oszlik; elsőben Magyarországról, másodikban Havasföldről ír a szerző. Bennünket csak az első érdekel közelebbről, azért, bár a második sem érdektelen, csak amarra szorítjuk ismertetésünket. E rész hat cikkelyre oszlik. A forma sem naplói, sem tárgyrendszeres; úgy adja szerző észrevételeit, miként azok összefüggéstelenül eszébe ötlenek. Ez oka, hogy másként kellemes írásmódja s észrevételeinek helyessége sem elégíti ki mindenütt az olvasót, kinek figyelmét a különnemű tárgyak egymásba keverése megzavarja. S ez legnagyobb hibája az érdekes munkának, föltéve azt, hogy útleírásban a megpendített tárgyak kimerítését nem kívánjuk. De íme sorban a fejezetek:

I. cikkely: Utazás Bécsből Pestig. Pozsony, Komárom, Esztergom, Visegrád. Szerző a Dunán gőzösön utazván, kizárólag a parti vidékről s ennek némely városairól emlékezik topografiai tekintetben. Pozsony és Pest a két főpont, melyről a nemzeti élet némely érdekesb ágaira kibocsátkozik. De Pozsonyt is csak röviden említi, mint az ország másodrendű városát, „melyet a magyarok Bécshez való közelsége miatt

nem emelnek fővárosi rangra“. „Pest, u. m., szíve és feje a nemzetnek.“ — Miután Pozsonyt néhány általános vonással festette, az országházról alkalmat veszen országgyűléseink külső elrendeléséről szólni. „A terem, u. m., melyben a nemzet képviselői összegyűlnek, a legegyszerűbb“ (talán túlságosan is egyszerű, hogy ne mondjam, illetlen a nemzet méltóságához? Nem ragaszkodom külsőségekhez, de az illő csínt mindenben óhajtom), „és semmiben sem hasonló a mi kamaraink gyűlési termeihez; nincs benne szószék, nincs emelt-hely, nincs selyem szőnyegzet. — A titkos szavazás és szószék oly két parlamenti szokás, melyet megvetnek Magyarországnak még lovagias erkölcei.“ — Mit szerző a 10-ik lapon mond, hogy az esztergami templom pénzhiány miatt áll oly régtől készületlenül, nem való. Igaz ugyan, mit ugyanott állít, hogy azon idő már elmúlt, midőn a népek gyermekded hittől ihletve, templomokat emelének, melyeknek büszke pompája a későbbi századokat bámulásra ragadja, de akarom hinni, hogy korunk nemzedékéből sem vészett ki még annyira a vallásos érzet, hogy illő templomokat emelni vonakodnék. — Visegrádot említvén, Zács Klára tragikái történetét érdekesen beszéli el.

II. cikkely. Buda és Pest. A dunai hid. 1838-ki vizár. Casino. Színház. Hajókázás. Kereskedés. Magyar t. társaság. Miután a lánczhíd körüli vitákról s a nemest s nemtelent egyiránt kötelezendő vámfizetés elvéről szólott, leírja futólag a két várost. Pesten legnevezetesebb épületnek állítja a városi színházat s a börzét (mit azonban hibásan a casino-épületnek tart). Nem helytelen észrevétele a francia hírlapokról: „A casinoban — mond — a mi újságaink keresettebbek a magyar és német lapoknál. Ez a közigazgatásnak rövid látására és következtetésére mutat. A császári censorok őrszemekkel tartják a helybeli sajtót, — — hát a francia újságoknak olvasása, melyeknek nyelve oly szabad s nem ritkán mérsékletlen, nem

képes-e megismertetni az olvasókkal oly világot, mely ha nem jobb is az övéknél, bizonyosan csábító külföldisége miatt? A miniszterek ellen intézett azon szabad megtámadások, s a nyilvános igazgatás minden ágaiba vágó szoros vizsgálatok nem keltenek-e fel a gondolkodóban komoly eszméket? S azon oly kiméletlen, de egyszersmind oly elmés francia gúnyok, melyeknek hatása kevésbé veszélyes ugyan egy oly sceptikus országban, minő a miénk, nem vethetik-e el az elégtelen s nyugtalan agyakban a lázadás csiráit?“

L. 29. A gróf Széchenyi Ferencz nagylelkűségének emlékét, a nemzeti muzeumot említvén, mondja: „A mi (párisi) fegyvertárunk Corvin Mátyás pajzsát birja; vajon nem jobb helyen állana-e ezen, ránk nézve csekély érdekű emlék Pesten, Báthory István fegyverzete s Pálffy Miklós tábornoki pálcájája mellett?“ Én pedig kérdelem: vajon nem volna-e méltó, e drága ereklyét kiváltani? A francia liberalitás, mely saját nemzetiségét oly nagyra becsülvén s becsültetni szeretvén, a nemzeti érzetet másokban is tudja méltányolni, a nemzet ebbeli kívánságát nem fogná teljesítetlenül hagyni. S e paizs kétség-kívül gyöngye fogna lenni muzeumunk régiség-gyűjteményének.

A dunai hajózásról írván, méltólag emeli ki szerzőnk hazánk azon nagy férfiát, ki haladásunk egyik legbuzgóbb ébresztője. Már Julius Caesar, Nagy-Károly és Napoleon igyekvének, u. m., a dunai hajózást, annak a Rajnával összekapcsolása által gyarapítani; — de a siker dicsősége egy magyarnak, gróf Széchenyi Istvánnak tartatott fenn, ki Francia- és Angolországban a kereskedésnek polgárosító befolyásáról meggyőződván, a magyarokat figyelmessé tette a kivitel e nagyszerű eszközére. Magyarország, ámbár Európa legszebb síkjaival van megáldva, szegény vala gazdagsága közepette. A birtokosok természetményeik eladásában egyedül Bécsre valónak szorítva, s alávetve a vám nyomasztó rendszerének. Ha

a Dunáról, mint tartományok élesztő eréről szólt nekik valaki, e szavakkal feleltek: „És a vaskapu?“ Gróf Széchenyi válaszolt e kérdésre. Egy töredékeny hajóra ült Pesten, hogy a dunát vaskapui szikla-zárától fölszabadítsa. — — A jó remény fokának felfedezése nem tett nagyobb benyomást Európára, mint a gróf visszajötté a sziklák közül a magyarokra. S büszke mámorukban úgy kezdék tekinteni fővárosukat, mint a tenger kapuját.“ Ez kissé túlozva van; mert tudjuk, hogy századunk második tizedének végén, a gőzhajózás előtt, Sótér, szegedi hajós, több ízben átúszott terhes hajóival az Izlason.

A 38-dik lapon említvén Pest piacainak népességét, mely a csöndes német városokból utazókat bámulásra bírja, leírja röviden öltözetöket s erkölceiket a vásárra gyűlt póroknak. Átugrik innen a magyar nyelvnek eddigi elhanyagoltságára s annak az utolsó országgyűlésen kellő jogaiba visszaállítására; felhossa itt Nagy Pálnak és gr. Széchenyi Istvának némely, a magyar nyelv védelmére mondott szavait, s azután: „az utóbbik, u. m., beszédét azon aláírással végzé, melylyel a nemzeti akadémia alapítására 150,000 frankot ajánlott.“ S hogy a bécsi kormány kénytelen volt a nemzet kívánságát a nyelv tárgyában teljesíteni, s azóta minden hivataloknál, a magyar a tiszti nyelv. De igen hibázik szerző, állítván: „hogy magyarul ejtetnek a katonaságnál a parancsszavak, magyar a pénzek körirata: mert ezek, mint tudva van, még csak kívánságok tárgyai, s az első sokáig az is maradand.

E jegyzetek azonban a nemzeti nyelvről egy ide semmiképen nem illő foltként állanak itt, s óhajtatást gerjesztenek, bár szerző jobb rendet tartott volna a tárgyak előadásában; mert azután ismét folytatja az anyagi érdekek, kereskedés, selyemtenyésztes stb. félbeszakasztott leírását. Reményli szerző, hogy nemsokára annyira fog emelkedni nálunk a selyemtenyésztes, miszerint hazánk versenybe állhat a lombardi

gyárakkal, melyek, állítása szerint, már most is nyugtalanok, s a kormányhoz folyamodtak volna e fenyegetett érdekeik pártolásáért. Szerző e reményében szívesen osztozunk, s hiszszük, hogy a szép buzgalmú gróf Széchenyi Istvánnak munkálkodásait mint eddig mindenben, úgy e tárgyban is a legszebb siker jutalmazandja. -- Sajnálja szerző, hogy Franciaország gazdag termékkü hazánkkal nem áll egyenes közlekedésben, azon néhány épületfa- s deszka-szállításokat kivéve, melyek évenként Ádria keleti partjairól Marseillebe tétetnek. — Kikel azután az ország határain húzott vámvonal ellen: „A hazai törvények — u. m. — ellenzenek minden korlátot, mely a kereskedelem szabadságát összeszorítja: de Ausztria csupán kincstári érdekből, s a nélkül hogy azon újabb státuszgazdasági írók által oly igen megtámadott elvből indulna ki, miszerint a nemzeti ipart a külföldiek concurrentiája ellen védeni szükség, állítá fel vámvonalát a magyar határszéleken, minek a sok csempészet következése. A nagy urak magok védik a csempészeket, s Pesten egy társaság áll, melynek célja: biztosítani a tiltott áruknak az országba bevitelét. A csempészet nem tekintetik sem törvényszegésnek, sem a közérdek megsértésének; az csak ellenmondás az osztrák önkény irányában.“ Megvallom, ily társaságról semmi tudomásom sincsen.

III. cikkely. Tekintet Magyarország politikai és társadalmi törvényhozására. E cím nem felel meg egészen a tartalomnak, mert a cikkely nagyobb részében hazánk alkotmányának vázlatát, politikai elrendelését s igazgatását adja szerző fővonalaiban; s a cikkely végén megy át a törvényhozás alkotására, a táblák organizációjára s a követválasztásra. Ez utóbbikról szólván, mondja a szerző, „hogy hasonló zsarnokság, minőt nálunk a választók a követeken gyakorolnak, őket tetszésök szerint visszahívhatván s helyökbe mást küldhetvén, nálok igen veszélyes volna, miután a parlamenti kö-

vetek választása alkalmával mindig nagy izgatások történnek s a kedélyek e lázas állapotjokban könnyen lázadásra csábíthatók". Ki körülményeinket jól ismeri, a választó megyei községeknek ezen jogát a követek felett ártalmasnak vagy szükségtelennek nem fogja állíthatni. Ez az egyetlen mód, a csábokat, melyek követeinket a nekik kiszabott útról eltévelyíthetnék, erejüktől megfosztani.

A IV. cikkely mindenek közt legérdekesebb; tárgya: a hazánkban 1830-tól fogva uralkodó nyilvános szellem, s az 1832/6-ki országgyűlés munkálatai. Szerző ebben éles szemet, tiszta látást s oly ítéletet árul el, melyet a maga honának nyilvános életben való jártasság értelt meg; modora pedig az a könnyű, eleven, mely a francia politikai vitákat s discussiókat közönségesen bélyegzi. Különös azonban, mit mindjárt a cikk elején ír: „Minden világosabb fej, minden ember, ki a jövőbe részrehajlatlan pillantatot vet, meggyőződik a reform szükségéről; de ezen mindenütt veszélyes munka itt különös nehézségekkel van összekötve. Az osztrák császár czímeihez szorosan hozzá kapcsolá a magyar királyi czímet; eredetéhez híven, győzedelmét óhajtja a német befolyásnak azon népeknél, melyek szintoly különböző erkölcsűek és természetűek, mint azon tartományok, melyek kormánypálczája alatt állanak. A magyar nép ellenben, mely büszke régi függetlenségére s féltékeny nemzetiségére, csak hallatára is fölhevül azon gondolatnak, hogy hazája az osztrák tartományok közé igttassék". — Ily modorban terjed beszéde több politikai kérdésekre és azon állításban központosúl, hogy a kormánynak ügyekezetei a magyarok németesítésére irányozvák. Ha szerző ezt több évek előtt irandotta, talán nem volna ellene sok kifogásunk, de ma már igazságtalanúl éri e vád kormányunkat, mely, hogy a nemzetiség kifejlését nem ellenzi, sőt fentartani jó szándéka van, a múlt országgyűlésen is elég tanúságát adta.

Helyesebben ír szerző a 47-dik lapon: „Egy középosztálynak hiánya — ú. m. — oly hézag, melyet semmi más nem tölthet be. Kivel fogná az aristokratia megosztani hazafiúi érzelmeit? stb. S a szabadság neve ezen oktanoktól kiáltás-e ki? Valjon nem annyi volna-e a szolgáknak szabadságot, mint jogot adni arra, hogy uraikat, vagy legalább elnyomóikat leverjék. A reformátorok tehát nem számolhatnak a nemzet tömegére; e munkára azt felszólítani, egy végtelen hiba s nem egyéb fogna lenni, mint egy vérengző tragoediának nyitni útát, s századokra visszataszítani Magyarországot. A népnek szintűgy mint egyeseknek, nincs joga szabadságuk gyakorlatára, míg nem képesek felfogni mindazon kötelességeket, melyeket e szabadság rájuk szab. A magyar nemeseknek azonban egy nagyszerű szerep jutott földadásúl: hogy t. i. gondjok és vezetésök alatt a pórság a polgári életbe bevezetessék, hogy közöttük az ismeretek, segítettvén józan vallásos moráltól, terjesztessenek, hogy eszközlésök által az ipar és földművelés jólétet és gazdagságot adjon a földműveseknek s ekként vezettessenek azon emberek, kiknek szívében a haza s függetlenség szavai fölmelegíteni fogják. Így a magyar nemzetiség nem lesz többé veszélyben, mert nem egyes osztályon, hanem egy fiatal, eleven s bátor népen fog az alapulni, s hogy Mirabeau szavaival éljek, a constitutio nem fogja kegyerét áruba bocsátani.“ Legyen nyugodt a jóakaró szerző, a magyar nemzetiséget veszély többé már nem fenyegeti; a nemzet képviselői egész nagyságában fölfogták már hivatásukat s a józan felvilágosultság egész értelmességével és a fölébredt emberiség érzetének egész hevével fognak ezután is munkálkodni az alkotmány korszerű kifejtésének s a nemzetiség újjászülésének már is szépen előrehaladó nagy tárgyában.

Érdekesen festi tovább a szerző az uralkodó józanabb szellemnek s az országos átalakulásnak kifejlődését s gróf

Széchenyi Istvánnak, kit, hol haladásról van szó, mint kell, mindenütt elül említ, osztályrészét e szellem terjesztésében s ezen haladás eszközlésében, némely kitűnőbb cikkelykéket is lefordítván a dicsért gróf munkáiból. Előadja a régi megszokotthoz ragaszkodók ellenszegülését is, melylyel az újítók, kivált gróf Széchenyi törekvéseit gátolni iparkodnak. Ím ebből is egy érdekes mutatvány: „A vesztegállók pártjának írói közül egyik egyenesen Széchenyi úr személyét megtámadva kelt föl, a fenyegetett érdekek védelmére; ez gróf Dessewffy József. A grófnak régi tekintélye, függetlensége s jellemének szilárdsága, a barátság, mely őt azelőtt Széchenyi úrhoz köté, figyelmet vonának elleniratára. Azon korszakban, midőn a francia forradalom vérengzéseinek tetőpontjára jutott, Magyarországra rendi is országgyűlésre hivattak, mely a nemzet törvényhozási történetében mindig nevezetes maradand. II. József utóda nem birt elég erővel folytatni a császár művét, s végre a magyar szabadelűek is fölemelik fejüket. Gróf Dessewffy méltó, hogy az alkotmány barátai fejének tartassék azon bátorsága miatt, melylyel honának jogát védelmezé; azóta ő határtalan tisztelettel viseltetik az aranybulla iránt, s mintaként tekinté azt valamennyi nemzetekre nézve. Élénk fájdalomat gerjesztett tehát az ősz hazafiban, látni a nagy csapásokat, melyek az ő lovagi szerelmének ezen tárgyára mérettek.

Az 1812 és 1825 közti korszak, mely alatt a vármegyék osztrák biztosok (?) által kormányoztattak, neki egy kínos halál vala. Ekkor kezdi magát megismertetni gr. Széchenyi István; őszintén fájlalta Magyarország elnyomását, szinte sajnálta a régi idők változását és sóhajtozék a vesztett szabadság után. Dessewffy úr, úgyszólván, politikai pártfogója lőn a fiatal mágnásnak. De 1825-től fogva az udvar megváltoztatta elveit: Széchenyi úr pedig meglátogató Francia- és Angolországot, mi első hiba volt tisztelt barátja szemében; mi több,

magasztalá azon két országnak elsőbbségeit; csodálta azoknak finanziaai forrásait, kereskedéseket, számos gyáraikat; és mielőn hazáját is óhajtaná segíteni hasonló gazdagságra emelkedni, látta, hogy az alkotmányt egynémiben reformálni szükség. Dessewffy úr azért a grófot mint hálátlan gyermeket róttá meg: „Széchenyi úrnak a dízma ellen intézet megtámadása — mondá elleniratában — hasonló a tulajdon elleneinek szónoklataihoz. A nemes szintúgy ura földének, mint a pór kapuja s szekerének. A robot nem egyéb, mint bére a földnek, melyet az úr a pórnak adott. Ki álmodott valaha Franciaországban a haszonbért eltörlení? És honnan nyerne az úr kárpótlást a robotért, ha a pór az alól magát kiválthatná?” stb.

Átmegy aztán szerző az 1832-ki országgyűlés tárgyaira s egyebek közt a pórság felszabadítását s örökös megváltását, továbbá a kivitelnek a vasútak által nyitandó könnyű módját, végre az országgyűlési hírlapot illető vitákat szokott könnyű s finom modorában adja. A megváltásról különösen ezt mondja: „E megváltás, melyet a törvény megkönnyít, egy új polgári rendnek fog lételt adni; ezáltal a vidék gyarapodni, azon nagy falvak pedig, melyek 5—20 ezer lelket is foglalnak magokban, egykor gazdag és népes városokká lesznek.” Ez kétségbevonhatlanul való ugyan, ha a törvény, mely az örökös megváltást megállapítja, gyakorlatba is vétetik.

V. cikkely. Utazás Pestről Zimonyba. Kirándulás Belgrádba. A szerb forradalom története. Miklós herczeg megbukta.

VI. cikkelyben végre Zimonyt, Szendrőt, a kolumbácsi szorost, Vaskaput, Orsovát rossz vendégfogadójával, a határszéli ezredeket és a mehádiai fürdőt, sok kellemeivel ismer-teti szerző.

IX.

ERZSÉBET FŐHERCZEGASSZONY

I. FERDINÁND LEÁNYÁNAK MENYEGZŐI ÜNNEPÉLYE 1543-BAN.

LEIRVA KLESS BERNÁT, TRIENTI KARDINÁL-ÉRSEK

FŐUDVARMESTERE ÁLTAL.

MEGJELENT 1859-BEN A „TÖRTÉNELMI ZSEBKÖNYV“-BEN.

Vasárnap, július 14-kén a római (és magyar) királyi gyermekek mind a nyolczan, kísérve az én kegyelmes uram, a trienti kardinál, a kormány és kamara hivatalnokai, az udvari hölgyek és cselédség által, délután egy órakor a kormány tanácsteremében valának összegyűlve. Oda jöve azután a lengyel király követsége is a kíséretében lévő urakkal. A királyi gyermekek azoknak néhány lépésnyire elejébe menének és kezet nyújtának. A követség azután egy rövid beszédet tartott, s üdvözlését jelenté urainak, mind a két királynak, öregnek és ifjúnak, atyának és fiúnak, hasonlókép a lengyel királynénak. Mire az én kegyelmes uram, a trienti kardinál, a királyi gyermekekhez lépett, az alhelytartót, a (fehértvári) prépostot s kancellárt stb. összehívta, s velök a válaszról tanácskozott, melyet az említett székesfehértvári prépost mondott el.

Ezután a követséghez tartozó nemesek, Lang Hess és az ifjú Zetritczel együtt a királyi gyermekekhez mentek s kezet nyújtottak; mi végbe menvén, a követség a maga lakába távozott, a királyi gyermekek pedig szobáikba. Ennek utánna a többször említett trienti kardinál engemet, mint főudvarmestert és a prépostot a nők szobájába hívott s a hölgyek udvarmesternőjének is megizente, hogy Erzsébet királynéval ¹⁾ szinte a nők termébe jőjön; mi megtörténvén, az én

---

¹⁾ A leíró a főhercegeket és főhercegnőket, mint királyi gyermekeket, mindenütt királyoknak és királynéknak nevezi.

kegyelmes trienti uram a mi jelenlétünkben az én kegyelmes asszonyomat, Erzsébet királynét megkérdezé, mi szándékban volna, akarná-e az ifjú lengyel királyt házastársul venni? Ő kegyelme ekként válaszolt: a mit az én legkegyelmesebb uram és atyám parancsolt, azt engedelmesen teljesíteni akarom; s azután sírni kezdett. És miután a kardinál betanította volna, mit kellend az összeadatásnál latinul utána mondania, s azt ő kegyelme megtenni ígérte, ismét eltávoztunk.

Hétfőn, július 15-kén a római királyi gyermekek mind a nyolczan az én kegyelmes trienti urammal, s más ittlévő urakkal, asszonyokkal és kisasszonyokkal, az udvari cselédséggel s másokkal együtt tizenkét órakor a koronázási terembe mentek, s kevés idő múlva ugyanoda kísértetett a lengyel király követsége is, melynek a királyi gyermekek, mint előbb, egy kissé elejébe mentek s egymást üdvözölték. Ezután az én kegyelmes trienti uram a római stb. királyi felség, az én legkegyelmesebb uram parancsa szerint, működni kezdett. Mindenek előtt a székesfehérvári prépostot szólítá elő a követség hitlevelével; de mivel ezt a prépost tovább szükségesnek nem tartván, szobájában hagyta, a jámbor ember sietve futott érte; mire azonban szobájába ért, annyira elfáradt s elveszté lélekzetét, hogy többé vissza nem jöhetett, s más által küldvén el az említett hitlevelet, magát kimenteté. Az én kegyelmes trienti uram tehát ezt az idevaló kancellár által olvastatta fel nyilvánosan. A királyi követség ezután a végrehajtást kívánta, mire a kancellár kevés szóval helybenhagyólag válaszolt; s az én kegyelmes trienti uram azonnal elkezdé latinul előolvasni a házassági egybekötést, mit előbb a követség, utóbb maga Erzsébet királyné is utána mondott. Ennek végével az én trienti uram az egybeadást, miként törtenni szokott, a szentháromság nevében végrehajtá, miért isten dicsértessék.

Ezután egy és két óra közt az egész udvar a templomba ment. Erzsébet királyné fején egy drága koszorút viselt a legjobb gyémántokból s ezüst szövetű ruhában vala öltözködve. Hasonlókép ő kegyelmének testvérei mindnyájan arany posztóval szegélyezett fehér damaskban s fehér tafotában valának öltözve. A trombitások és dobosok rákezdék, s azután orgona kíséretében, mesterséges modorban, a Téged isten dicsérünk énekeltetett. A királyi gyermekek Erzsébet királynéval, mint már királyi menyasszonnyal együtt a hosszú padban álltak, elől a menyasszony, utána a lengyel királyi követség, azután Miksa és Ferdinánd királyok, Anna, Mária, Magdolna, Leonora és Margit királynék, ott maradván egész a vecsernye végeig, melyet a stamsi apát énekelt. Ezután ismét nagy szertartással a koronázási terembe menének; a királyi menyasszony jobbján az én kegyelmes trienti uram, balján gróf Montfort létezett; hasonlókép Miksa király jobbról, Ferdinánd király balról középre vették a királyi követséget; így jöttek volt s mentek vissza a trónterembe.

Miután ily rendben a templomból a koronázási terembe jöttek, az elhálás egy fehér damaskból készült mennyezettel fődött s aranyos posztóval ékesített ágyon történt meg. Némi táncz után a lakomára mentek, mely az új nagy terem mellett lévő kisebb teremben tartatott. A nevezett öt személy ugyanazon rendben, mint előbb mondatott, az én kegyelmes trienti uram pedig elől egy karszéken ült. E lakomán Erzsébet királyné karmazsin szüű, aranynyal hímzett vörös ruhát viselt. A melléktéremben egy hosszú asztalnál ültek a kormány és kamara hivatalnokai, a követséghez tartozó nemesek s mások Lichtenstein grófné udvarmesternével és Wolkensteinné asszonnyal együtt; s mindnyájan királyilag, becsületesen és jól megvendégeltettek. Sok zenész lévén jelen, azok is hallatták magokat. Negyven tál étel szolgáltatott, s ezek mellett még

mindenféle csemege állott kis ezüst tányérokon, kivált a főasztalon.

Tíz órakor a nagy terembe mentek, nézni az örömtűzet és mindenféle tűziművet, mely sok lövéssel, trombita- s dobszó közben gyújtatott meg, melyben a követségnek nagy öröme telt; ennek végével mindenki a maga lakába vonúlt.

Kedden, július 16-án, nyolcz órakor templomba menének. Erzsébet királyné, mint királyi menyasszony, egészen aranyos ruhában volt öltözve; s oly rendben álltak, mint föntebb jelentett. A nagy misét a stamsi apát énekelte; a kar orgonakíséret mellett mindig mesterséges modorban énekelt. Az evangeliomot, hasonlókép a békefeszületet Erzsébet királynénak, a két ifjú királynak s az öt ifjú királynénak az én kegyelmes trienti uram vitte egész tisztelettel megcsókolni; a követséggel pedig azt a trienti főegyház Madusch nevű esperese csókolattatta meg. Hasonlókép szolgált az én kegyelmes trienti uram a királyi menyasszonynak s a többi uraknak az áldozat benyújtásánál is; utánok a követség is benyújtá áldozatát, de más senki.

Az isteni szolgálat és ének végeztével a trónterembe mentek s lakomáztak. Kezdetett a lakoma kilencz és tíz óra között. Az öt főszemély most is, mint a múlt lakománál, a nagy kirakatú teremben ült, s negyvennégy tál ételök volt azon csemegéken felül, melyek kis ezüstön valának felrakva, s a kerti gyümölcsön kívül, mely az Etsch tartományból hozatott. A többi urak pedig, s a követséghez tartozó nemesek, valamint a hölgyek is, mindössze negyven személy, egy hosszú asztalnál ültek, kiknek szinte harmincznégy tál étel szolgáltatott; s mindenki, kivált a főasztalnál, királyilag láttatott el s vendégtetett meg. Az egész lakoma alatt egyik zene a másik után hallatta magát, úgy mint kobozverők, énekesek, tárogatók és Posetif, hegedűvel és hárfával együtt, trombitásokon s egyebeken kívül.

A lakmározók egy óráig ültek együtt, midőn aztán a más öt királyné is a trónterembe jött udvari hölgyeikkel együtt. Onnan mindnyájan az új nagy terembe mentek, mely egy részben, hol a menyasszony, a követség és a többi királyi gyermekek egy emelvényen foglaltak helyet, szinte ki volt ékesítve. Itt egy ideig rendben ülven, utóbb mindenki szobájába ment, míg a városból más hölgyek is megérkeztek; két órákor pedig mindnyájan ismét a nagy terembe gyűltek, s ott trombita- és dobszó mellett német, utóbb fuvola és hegedű hang mellett olasz módra tánczolának. A királyi menyasszony, Erzsébet királyné, a két király és Anna királyné néhányszor tánczolt németet és olaszt; mi, kivált az olasz, a követségnek igen tetszett. Így tartott a tobor egész négy óráig; midőn csemege, bor és víz hozatott föl s mindenkinek, mint illik, szolgáltatott. Ezután még két tobort tartottak, melyek végével mindenki búcsúzott, az én kegyelmes trienti uram pedig a királyi gyermekeket szobáikba kísérte.

Szerdán, július 17-ik napján a trienti kardinál a római királyi felségnek, a mi legkegyelmesebb urunknak, kedves nejének, a római királynénak, s ő felségeik királyi gyermekeinek, hasonlókép urok s királyuk helyett a lengyel királyi követségnek tiszteletére, a maga hercegi lakásában délelőtt kilencz órákor egy fejedelmi, tisztességes lakomát adott, mely néhány óráig tartott. E lakomán a lengyel királyi követség, négy helytartó, Droschen Henrik vagy Lang Hess kancellár úr, és a királyi gyermekek főudvarmestere, az én kegyelmes trienti uram, ő herczegségének asztalánál ültek. A lengyel követséghez tartozók, vegyítve kormányi s kamarai hivatalnokokkal és másokkal, más asztaloknál foglaltak helyet.

Ebéd után az én kegyelmes trienti uram az itt lévő nemesség asszonyait és kisasszonyait (kiknek nagy a száma), néhány kisasszonyt az udvarból is, a királyi gyermekek mellől,

a római kir. felség titkárának, Neiner úrnak kertjébe hívta meg tánczra és ozsonnára. Nemsokára a táncz kezdete után a királyi gyermekek főudvarmestere, Thurn Veit báró úr, az ifjú Miksa és Ferdinánd királyokkal szépen felőkesített lovakon, számos udvari eselédséggel, hivatlanul és véletlenül szinte megjelent, a követségnek nagy örömére. A két ifjú király a táncz és ozsonna végéig ott maradt; és midőn a követségtől elbúcsúznak, az őket elkísérni szándékozott; ő királyi kegyelmők azonban kérte a követséget, maradna a becsületes társaságnál, hasonlókép az én trienti uramat is, ki őket erővel hazakisérni akarta, s kit csak hosszú kéréssel birhattak rá, hogy a társaságnál maradjon.

Múlt kedden, július 16-án az én kegyelmes trienti uram parancsából meghagyatott az erdőmesternek s a kormányi és kamarai hivatalnokoknak, hogy St. Martinswandt mellett egy vig zergevadászatot készítsenek; mi meg is lőn. A követség kérésére a két ifjú királynak és a menyasszonynak, Erzsébet királynénak és Anna királynénak is el kell vala jőnie; mi végett szerdán az étkezési készülétek konyhából és pinczéből mintegy kétszáz személyre megtétettek; s mindenki megintetett, hogy öt s hat óra közt készen legyen. De csötörtökön, július 18-án éjfél után esni kezdett; minek következtében, bár az eső négy órákor elállott, a nedvesség miatt a vadászat leparancsoltatott.

A lengyel királyi követség ennek utána útra készült, s búcsúzó kihallgattatást kért. Megizentetett neki hogy, ha maradni egyáltalában nem akarna, tizenkét óra tájban jöhet az udvarba, mikoron néhány úr őt felkisérendi. Idő közben az én kegyelmes ifjú királyném, mint menyasszony, a székesfehérvári prépost, és Schurffen Vilmos s Payrspergh Rupert urak által huszonnégyszáz szép gúlchi posztót küldött a követségnek szép szavak mellett ajándokul, mit az nagy köszönettel

fogadott. Tizenegy és tizenkét óra közt a trienti kardinál, számos cselédsége és vidéki népe kíséretében, az alhelytartó és kamarai tanácsos urakkal a királyi gyermekekhez ment, és ő királyi kegyelmétől bucsút vett. Midőn tizenkettőt ütött, az említett királyi követség is felkisértetett a királyi gyermekekhez, mely alkalommal ezek kissé elejébe mentek és kezet nyújtának. A követ hosszú beszédben köszönte meg elébb Erzsébet királynénak, azután a két ifjú királynak és az öt ifjú királynénak mindazon tisztességet és jót, melylyel iránta viselkedtek, minden egyéb udvariasságokkal, mik ily bucsúzásnál szokásban vannak. A trienti kardinál erre az idevaló kanczellárt a királyi gyermekek jelenlétében magához hivatá s tanácskozott vele, minő választ adjanak a követség beszédére; mi aztán szinte egy hosszú beszéddel viszonztatott. Mindazáltal midőn ő elbucsúzott, Erzsébet királyné is beszélt vele német nyelven, kérvén őt, s meghagyván neki, mit mondjon az ő nevében, hazatérte után, öreg és ifjú királyának és a lengyel királynénak. Hasonlókép Miksa király is a maga és öcscei s húgai nevében latinul szólott a követhez, mit ez, nagy tetszéssel fogadván, ő kegyelmöknek németül és latinul ígért végrehajtani. Ezután az én kegyelmes trienti uram Erzsébet királyné helyett s jelenlétében egy nagy gyémánttal ékesített drága koszorút és egy nagy smaragd kövű gyűrűt vőn elő és mondá, hogy e koszorút és gyűrűt ő kegyelme, Erzsébet királyné, urának és férjének az ifjú Zsigmond lengyel királynak küldi, melylyel mit kelljen tennie, jól tudja. Miután a követ ezt teljesíteni ígerte, a koszorú és gyűrű egy szekrénykébe tétetett s a követségnek átnyújtatott.

Végül a főudvarmesterné asszony, Thurn Blanka bárónő stb. a többször említett Erzsébet ifjú királyné parancsából egy arany és ezüstből készült koszorút, egy elég nagy és szép rubinnal hozott elő, s azt a királyi menyasszony nevében a

követnek ajándékozván, annak fejére tévé, mit ő nagy örömmel fogadott. Ezután a követség minden szolgálai, nemesek és nem nemesek Langen Hess Heinrich úrral és Montfort gróf úrral, mint vőféllal együtt, mindnyájan egy-egy arany s ezüstből készült szép koszorút és három kövű gyűrűt nyertek ajándokul, mit mindnyájan nagy örömmel fogadtak.

A távozó követséget ezután az én kegyelmes trienti uram tisztelet okáért az első kapuig vezette, hol egymástól bucsút vőnek. Mindezen szertartásnál a római királyi gyermekek főudvarmestere, Thurn Veit báró, mivel azon időben podagrában szenvedett, karszékből vitette magát ide s tova, s eleitől fogva végiglen a királyi gyermekek mellett volt, s jobbára minden az ő intézése s parancsa szerint történt, kivéve, mi a római király ő felsége által parancsoltatott az idevaló alhelytartónak, kormányi s kamarai hivatalnokoknak s neki, mint főudvarmesternek. A követség a kormány- s kamarai tisztviselők által Halig kísértetett, s holnap, pénteken, július 19-kén minden cselédségével tovább, a Dunáig szekéren, onnan Linczig hajón menend, melyet a római király készítettett fel számára. Tirol határáig mindenütt gondoskodva van szabad tartásukról.

